

מצוות צדקה – בירור הלכתי,

ספרותי והיסטורי

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת מיכאל הלינגר

המחלקה לתלמוד

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

חשוון ה'תש"ס

רמת גן

בעותק זה העימוד שונה מאשר בעבודה המקורית

שלמי תודה

מספר אנשים סייעו בידי להביא עבודה זו לידי גמר, תודתי נתונה להם.
בראש ובראשונה ברצוני להודות למורי ורבי פרופ' מאיר שמחה פלדבלום על התורה שקניתי ממנו במשך השנים. הדרכתו, עידודו והידידות שהתפתחה סייעו בידי לחקור ולכתוב על נושא חברתי חשוב זה.
ברצוני להודות לד"ר מאיר רפלד על הערותיו לגבי הרשימה הביבליוגרפית, לד"ר בן-ציון רוזנפלד על תרומתו לעיצוב קטעים אחדים בעבודה.
יעמדו על הברכה צוות הספרנים של הספרייה המרכזית ליהדות באוניברסיטת בר-אילן בראשות הד"ר קנופף. הרב אהרון קאפח שסייע בבדיקת המקורות הביבליוגרפיים, ואחרונות חביבות הגברות שרה ספן ואורנה בן נתן על חלקן בעריכה הלשונית

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' מאיר שמחה פלדבלום מן

המחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

תוכן העניינים

א.....	רשימת ראשי תיבות וקיצורים
ב.....	תקציר עברי
ב.....	מצות צדקה - בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי
1.....	מבוא
13.....	הגדרת קו העוני בחברות שונות בעולם המערבי
14.....	מטרות ומסקנות

חלק א

פרק א : מצוות צדקה על-פי המקורות המקראיים והתנאיים, הגדרת קו העוני בערכים	
17.....	כספיים
17.....	א - מקרא
19.....	ב - מדרשי חז"ל
23.....	ג - משנה
31.....	סיכום
פרק ב: קו העוני בתלמודים - היחס לעוני ולעניים	
33.....	בתלמוד הבבלי
35.....	בתלמוד הירושלמי
37.....	סיכום
פרק ג: קו העוני בספרות הרבנית בתקופת הראשונים	
39.....	א- קו העוני בפסיקת הר"ף והרמב"ם
40.....	הרמב"ם ופסיקתו בנושא הגדרת קו העוני
43.....	ב- קו העוני בספרות הראשונים באשכנז מאות 12-14
54.....	סיכום
56.....	פרק ד: קו העוני בספרות התושב"ע במאה ה-16
62.....	סיכום
64.....	פרק ה: קו העוני על-פי ספרות התושב"ע במאות 17-19

64	א- קו העוני בספרות השאלות והתשובות מאות 17-19.....
67	ב- שיטת רבי משה סופר 'החת"ם סופר' ביחס לעוני ולצדקה.....
78	סיכום.....
80	פרק ו: קו העוני בספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20.....
90	סיכום.....
93	פרק ז: בדיקת זכאותו של העני לצדקה על-פי ספרות התושב"ע.....
93	א- פתיחה.....
95	ב- במקרא ועל-פי הספרות התנאית.....
99	ג- בתלמודים.....
102	ד- פוסקי ימי הביניים.....
106	ה- בספרות השאלות והתשובות מאות 17-19.....
108	ו- בספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20.....
112	סיכום.....
114	פרק ח: שאלת חיוב העני למכור מרכושו לפני שיהיה זכאי לצדקה.....
114	פתיחה.....
115	א- בספרות התנאים ובתלמודים.....
120	ב- בספרות הפסיקה ובספרי השו"ת.....
125	סיכום.....
חלק ב	
127	פרק ט: הנתינה לעני.....
127	א- המקורות המקראיים וחז"ל.....
127	א-1 המקורות מקראיים.....
128	א-2 ספרות התנאים.....
132	א-3 התלמודים. תקנת אושא בדבר הפרשת חומש לצדקה.....
140	ב- ספרות ימי הביניים.....
140	ב-1 ספרות הגאונים.....
141	ב-2 ספרות ראשונים.....

148.....	סיכום
150.....	פרק י: הנתינה לעני בספרות ההלכה של העת החדשה
150.....	א- ספרות הפסיקה, וספרות השאלות והתשובות במאות 18-19
161.....	ב- ספרות השאלות והתשובות במאה ה-20
165.....	סיכום
167.....	פרק יא: דין הפרשת מעשר כספים בספרות ההלכה
167.....	א- במדרש, במשנה ובתלמודים
171.....	ב- בספרות הפסיקה של הפוסקים הספרדיים הראשונים
174.....	ג- ספרות התושב"ע שנכתבה באשכנז, במאות 10-15
181.....	ד- ספרות הפסיקה וספרות השאלות והתשובות מאות 16-19
183.....	שיטה ראשונה: מעשר כספים כחלק ממצוות צדקה
190.....	ה- ספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20
195.....	סיכום
197.....	פרק יב: שימושים אפשריים במעשר כספים
202.....	פרק יג: תמחוי וקופה - כלים לחלוקת צדקה
210.....	פרק יד: קופה - כלי שהפך למוסד
210.....	פתיחה
211.....	א- מספר הגבאים הנחוצים לניהול הקופה, והתכונות הנדרשות מהגבאי
219.....	סיכום
219.....	ב- שינוי ייעוד כספי הקופה בספרות התושב"ע
219.....	ב-1 מהתלמוד עד המאה ה-16
229.....	סיכום
229.....	ב-2 מהמאה ה-16 ואילך
234.....	סיכום
235.....	ב-3 במאה ה-20
243.....	סיכום
245.....	פרק טו: הקופה והעניים המחזרים על הפתחים

- א- הקופה והעניינים המחזרים על הפתחים על פי ספרות התושב"ע שעד המאה ה-16. 245
- ב. תקנות הקהל מהמאה ה-16 ואילך.....248
- סיכום.....256
- נספח מס' 1: המטבעות המוזכרים בנושא הצדקה במשנה, בתוספתא ובתלמודים, וערכם
 257.....
- א. ערך המטבעות לפי משקל המתכת שבהם, ומחירם.257
- ב. חישוב ערך המטבע בהתאם לפי כוח הקניה שלו.....260
- נספח מס' 2 – הגדרת העוני ומדידתו בעולם המערבי במאות 19-20.....263
- רשימת קיצורים ביבליוגרפיים.....267

רשימת ראשי תיבות וקיצורים

וע"י = ועל יד/ידי	אבד"ק = אב בית דין קהילת
ועפ"ז = ועל פי זה	א"י = ארץ ישראל
זי"ע = זכותו יגן עלינו	אע"פ = אף על פי
ז"ל = זכרונם לברכה	א"ר = אמר רב/רבי
חו"ל = חוץ לארץ	ב"ב = בני ביתו
חז"ל = חכמים זכרונם לברכה	ב"ד = בית דין
י"ל = יש לומר	בזמה"ז = בזמן הזה
יצ"ו = ישמרם צורם וינצרום	בנ"א = בני אדם
כ"א = כי אם	בנ"ד = בנידון דין
כה"ג = כהאי גוונא	בעה"ב = בעל הבית
כ"מ = כל מקום	בעוה"ר = בעונותינו הרבים
כנ"ל = כך נראה לומר/כך נראה לי	בק"ק = בקהילת קודש
כפ"מ = כפי מה	ג"כ = גם כן
לאח"מ = לאחר מיתה	דאל"כ = דאם לא כן
לכו"ע = לכולי עלמא	דו"ח = דין וחשבון
לענ"ד = לעניות דעתי	דמע"כ = דמעשר כספים
מה"ת = מהתורה	הול"ל = הוי ליה למימר (היה לו לומר)
מו"ה = מורנו הרב	הנ"ל = הנזכר לעיל
מ"מ = מכל מקום	ואז"ל = ואמרו זכרונם לברכה
מ"ע = מצות עשה	וי"א = ויש אומרים
מע"כ = מעשר כספים	וא"כ = ואם כן
מעכ"ת = מעלת כבוד תורתו	וה"ה = והוא הדין
משא"כ = מה שאין כן	וכ"ש = וכל שכן
נ"ל = נראה לי	וע"ז = ועל זה
נ"מ = נפקא מינה	

ר"ל = רצה לומר	עי"ז = על ידי זה
שו"ת = שאלות ותשובות	עי"ש = עיין שם
שח"ו = שחס וחלילה	ע"כ = על כן
שט"מ = שיטה מקובצת	עכו"ם = עובדי כוכבים ומזלות
שליט"א = שיחיה לימים טובים	עכ"פ = על כל פנים
ארוכים	ע"מ = על מנת
ש"מ = שמע מינא	צ"ע = צריך עיון
ת"ח = תלמיד חכם/תלמידי חכמים	קיי"ל = קיימא לן
	רז"ל = רבותינו זכרונם לברכה

תקציר עברי

מצות צדקה - בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי

העבודה מקיפה שני חלקים, המוקדשים כל אחד לשאלה אחת הקשורה לנושא המרכזי. נחקרים בה טקסטים מתוך ספרות התושב"ע הרלוונטית לנושא הצדקה וכן נבדקת השתלשלות ההלכה בנושאים הנידונים. מטרת הבדיקה היא לגלות את ההתפתחות והשינויים שחלו בנושא במהלך ההיסטוריה, כמשתקף מספרות הפסיקה, וספרות השאלות והתשובות.

חלק א של העבודה עוסק בהגדרת קו העוני וההתפתחות שחלה בנושא. בחלק זה שמונה פרקים.

פרק א: מתאר את מצוות צדקה על פי המקורות המקראיים והתנאיים. על פי המקורות המקראיים יש לתת לעני די מחסורו אשר יחסר. לעומת זאת, חכמי המשנה סבורים שיש לצמצם את הנתינה למינימום ההכרחי לקיום. במשנה נקבע שמי שיש לו מאתיים זוז במזומן, או חמישים זוז המושקעים בהשקעה נושאת רווחים, נחשב לעשיר ואינו נוטל מתנות עניים. בסכומים אלה אפשר היה ככל הנראה לרכוש מזון וביגוד ליחיד למשך שנה. מתוך דברים אלו נבנית הגדרת קו העוני.

פרק ב: ממשיך את הדיון, בניתוח היחס לעוני ולעניים בתלמודים. בתלמוד הבבלי דנים האמוראים בשאלה האם יש לאמת את בקשתו של העני לפני שנותנים לו צדקה מהקופה הציבורית. תקנה, המיוחסת לחכמים בזמן שבתם באושא, קובעת כי נתינתו של היחיד לעני תהיה בגובה מקסימלי של חומש מרווחיו, כדי שהנותן לא יתרושש.

התלמוד הבבלי עוסק גם בתיאור שני מוסדות הצדקה - התמחוי והקופה - והגבאים הממונים על פעילותם. בתלמוד הירושלמי נידונים אותם נושאים כמו בבבלי. היחס של חכמי ארץ ישראל לעניים היה מתחשב ונוח יותר מזה של חכמי בבל. חכמי ארץ ישראל התייחסו להחלטות הקשורות לחלוקת צדקה כאל דיני נפשות ולכן פסקו שמזון וביגוד פשוט יש לתת ללא כל בדיקה.

פרק ג: עוסק בתיאור קו העוני בספרות הרבנית בתקופת הראשונים. הרמב"ם פוסק שמי שאין לו מאתיים זוז רשאי ליטול מתנות עניים וצדקה ממונית.

'הטור' מביא בשם 'יש אומרים' שהגדרת קו העוני שבמשנה אינה רלוונטית יותר. ההגדרה החדשה היא: כל מי שאין לו קרן נושאת רווחים, שמהם ניתן להתפרנס, נחשב עני ורשאי ליטול צדקה. הגדרה הלכתית זו היא שיאה של פסיקה, בספרות השאלות והתשובות של חכמי אשכנז במאות 12-14, המציעה פתרונות הלכתיים המאפשרים גם למי שיש לו מאתיים זוז ליטול צדקה, אם הסכום שבידו אינו עונה על צרכיו.

פרק ד: מקדם את הדיון בנושא קו העוני על-פי ספרות התושב"ע במאה ה-16. רבי יוסף קארו, בספרו שו"ע אחרי הצגת הגדרת קו העוני שבמשנה מביא את דברי ה'יש אומרים' שבטור וכותב שדבריהם "דברים של טעם". מספרות השאלות והתשובות שנכתבה באותה עת ניתן ללמוד שהגדרת המשנה וזו של ה'יש אומרים' התקיימו בספרות התושב"ע זו בצד זו. הרב שמואל מדינה, בן המאה ה-16, מחדש דבר בהגדרת קו העוני: לדעתו, מי שיכול להתפרנס בכוחות עצמו אינו זכאי לצדקה גם אם אין לו מאתיים זוז, ומי שאינו יכול להתפרנס, יקבל צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז.

פרק ה: מרחיב את הדיון בנושא קו העוני על פי ספרות התושב"ע במאות 17-19, כשמודגשת בפרק במיוחד שיטתו של ה'חת"ם סופר'. בספרות השאלות והתשובות שנכתבה באשכנז הגדרת קו העוני היא: מי שאין לו כדי פרנסתו בריווח נחשב עני, כהגדרת ה'יש אומרים'. בתשובות שנכתבו על ידי פוסקים ספרדיים, ההגדרה היא: מי שאין לו מאתיים זוז נחשב עני, כהגדרת המשנה.

תשובה מפורטת בנושא הזכאות לצדקה כתב החת"ם סופר. בין השאר הוא קובע שיש לבדוק את 'עומק' העוני של כל מבקש צדקה, מפני שיש עניים ברמות שונות, ויש לחלק את הצדקה בהתאם לצרכים האמיתיים של העניים.

פרק ו: מרחיב את הדיון בהגדרת קו העוני בספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20. מספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאה העשרים ניתן ללמוד על מגמה להרחיב את מעגל הזכאים לצדקה. קו העוני על פי הגדרתו החדשה יוצר מעמד חדש של אדם שהוא עשיר ועני בו-זמנית. מי שיש לו כדי פרנסתו ופרנסת בני ביתו אך אין לו די כסף לצרכים מיוחדים, כגון צרכי חתונה או קניית דירה, מוגדר כעני כלפי צרכים אלו, ומאידך גיסא, היות שיש לו די הצורך לפרנסתו, ייחשב לעשיר ויחויב לתת צדקה לעניים שאין להם די פרנסתם.

פרק ז: מפרט את אופן בדיקת זכאותו של העני לצדקה על פי ספרות התושב"ע. השאלות הנידונות הן: א. האם יש לבדוק את מצבו הכלכלי של העני לפני שנותנים לו צדקה. ב. האם יש לבדוק את בקשתו של העני לכל סוג של תמיכה, או שיש לבדוק רק בקשת תמיכה לצרכים מסוימים. בתלמוד הבבלי נפסק שבקשת צדקה לקניית ביגוד יש לבדוק ואילו בקשת צדקה לקניית מזון נענית ללא בדיקה. בתלמוד הירושלמי נפסק שגם בקשת צדקה לקניית ביגוד פשוט נענית ללא בדיקה. בספרות הפסיקה ובספרות השאלות והתשובות יש מעט חומר בנושא זה. מתוך כך אפשר שבפועל לא הקפידו לבצע את הבדיקות ונתנו צדקה לכל מבקש ללא בדיקה. גם המחוקק הישראלי הנחה את הפקידים הממונים על חלוקת כספי הסעד והצדקה לבדוק את מצבו הכלכלי של העני רק בעת הצורך.

פרק ח: עוסק בשאלת שאלת חיוב העני למכור מרכושו לפני שיהיה זכאי לצדקה. בתלמוד הבבלי יש לכאורה סתירה בין המשנה לברייתא בשאלה זו. מהתשובות הניתנות לשוב הסתירה עולה, שלדעת חכמי התלמוד, עני המבקש צדקה צריך למכור את כלי מותרות שברשותו לפני שנותנים לו צדקה מהקופה. חכמי התלמוד מבחינים בין עני המקבל צדקה בצנעה, שאותו אין מחייבים למכור מרכושו. את העני הפונה לקופה הציבורית מחייבים למכור מרכושו לפני שנותנים לו צדקה. בספרי הפסיקה של הרי"ף, הרמב"ם והטור, נפסק שמחייבים את העני למכור כלי מותרות לפני שתיענה בקשתו לצדקה.

חלק ב. עוסק בנתינה לעני, הנתינה של הפרט והנתינה הציבורית. בחלק זה שבעה פרקים.

פרק ט: פותח את הדיון בשאלת הנתינה לעני על-פי ספרות ההלכה. על פי המקורות המקראיים יש לתת לעני די מחסורו אשר יחסר. קשיים כלכליים, שנוצרו בעקבות חורבן הארץ בידי הרומאים, גרמו ככל הנראה לחכמי המשנה לקבוע גבולות לנתינת הצדקה, כדי שאפשר יהיה לתת לכל הנזקקים. בתלמודים מובאת תקנה, המיוחסת לחכמים בזמן שבתם באושא, אשר מנוסחת כתקנת מקסימום בתלמוד הבבלי: אין לתת יותר מחומש מהרווחים לצדקה. בתלמוד הירושלמי הניסוח הוא חיובי: יש לתת לעניים חומש מהרווחים מדי שנה. הרמב"ם פוסק שעשיר בעל יכולת כלכלית ייתן לעני די מחסורו, גם אם נתינה זו עולה על חומש, ואילו מי שאין ידו משגת ייתן בהתאם ליכולתו עד למקסימום של חומש מרווחיו. כך פוסק גם השו"ע. מדברי הרמ"א נראה שלדעתו גם עשיר

בעל יכולת לא ייתן בשום מקרה יותר מחומש.

פרק י: ממשיך את הדיון בשאלת הנתינה לעני, על-פי ספרות ההלכה של העת החדשה. דעותיהם של הרמב"ם מחד גיסא והרמ"א מאידך גיסא, בשאלה האם מותר לתת יותר מחומש לצדקה, משתקפות בספרות התשובות שנכתבה במאות 18-20. יש פוסקים הרואים ביכולתו של נותן הצדקה גורם מכריע בשאלת כמות הצדקה שיש לתת. בהתאם לשיטה זו, עשיר מופלג רשאי לתת גם יותר מחומש מרווחיו לצדקה. בספרי פסיקה של פוסקים אחרים מושם הדגש על מצבו וצרכיו של העני. במצבים של פיקוח נפש יש חובה לתת לנזקק די צורכו כדי להצילו גם אם נתינה זו תהפוך את הנותן לעני.

פרק יא: מעלה לדיון את דין הפרשת מעשר כספים, על-פי המדרש, המשנה והתלמודים, ועל-פי ספרות הפסיקה וספרות השאלות והתשובות. לדעת חכמי התוספות המקור לחיוב הפרשת מעשר מהכספים הוא, מדרש ספרי על הפסוק "עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא שנה בשנה" (דברים, יד כב). מקור זה 'נעלם' מעיניהם של חכמי התלמוד, הגאונים, הרמב"ם והטור, שלדעתם אין מקור מקראי המלמד על חובת הפרשת מעשר כספים.

שלוש דעות עיקריות בנושא : א. יש חובה מדאורייתא להפריש מעשר כספים. ב. החובה היא מדרבנן. ג. אין כלל חובה להפריש זהו מנהג בלבד ולא כולם נוהגים לקיימו. בספרות התושב"ע שמקורה באשכנז במאות 12-14 מתוארים מנהגי קהילות ויחידים שהפרישו מעשר כספים. גם מספרות השאלות והתשובות מהמאות 19-20 ניתן להסיק שהנוהג להפריש מעשר כספים היה נוהג שאנשי סגולה קיימוהו, אך לא היה מנהג נפוץ.

פרק יב: דן בשימושים האפשריים במעשר כספים. א. נתינה לעניים, בעיקר לעניים תלמידי חכמים, או לעניים קרובי משפחה, או לעניי ארץ ישראל. ב. תמיכה כלכלית בילדים בוגרים המתגוררים בבית ההורים. ג. חינוך לתורה של ילדי עצמו, או ילדי אחרים. ד. לצורכי מצווה שונים, כגון לבית הכנסת, או לקניית מצוות בהידור, או לתמיכה במוסדות שונים, לקניית ספרי לימוד לשימוש ציבורי, ואולי גם לתמיכה בעיתונים דתיים. ה. לקרן קופת גמילות חסדים.

פרק יג: מנתח את הכלים לחלוקת צדקה, תמחוי וקופה. בתמחוי אספו מזון וחילקוהו בו-ביום לעניים עוברי אורח, ואילו בקופה אספו הגבאים ממון וחילקוהו לעניי העיר מדי יום שישי. הרמב"ם קובע שאין מקום שאין בו קופה, אך יש מקומות שאין בהם תמחוי. קביעה

זו מעידה שמוסד התמחוי נטמע בקופה, שהפכה לכלי המרכזי לחלוקת צדקה. במאות האחרונות אפשר שוב למצוא את מוסד התמחוי, העוסק בחלוקת מזון לעניים. פעילויות התמחוי התרחבו ושמו הוסב ל'בית תמחוי', בית המספק מזון ושירותי לינה לעניים הנזקקים.

פרק יד: קופה- כלי שהפך למוסד. עוסק במספר נושאים: 1. מספר הגבאים הנחוצים לניהול הקופה. 2. התכונות הנדרשות מהגבאי. 3. שינוי ייעוד כספי הקופה. הקופה שהייתה בתחילת הדרך כלי לאיסוף צדקה, הפכה במשך הזמן לקרן לצדקה. הקרן נוהלה בידי שלושה גבאים נבחרים, שתפקידם היה להחליט כמה יקבל כל עני. כתוצאה מסמכותם צברו הגבאים עצמה רבה. בתלמוד הבבלי יש עדויות על כך שגדולי האמוראים היו גבאי צדקה. מעיון בספרות התושב"ע מתקופות מאוחרות יותר עולה שעם הזמן חל פחות מתמיד בדרישות לתפקיד הגבאי. דרישות המינימום מהמועמדים הן:

א. שיהיו מקובלים ורצויים לציבור התורמים. ב. שיהיו שומרי מצוות. ג. שיהיו בקיאים בדרכי ניהול הקופה. מתקנות הקהל שמקורן בקהילות ישראל באיטליה במאה ה-17 אפשר להתרשם שנוסדו מספר קופות, כשכל קופה עונה על צורך מסוים של העניים. מדברי הפוסקים הראשונים נראה שבני העיר יכולים לשנות את יעוד כספי קופת הצדקה העירונית לכל דבר שירצו. גבאי ממונה או חכם גדול רשאי גם הוא לשנות את יעוד הכספים. אבל יש מהראשונים שסברו כי אסור לשנות את יעוד כספי הקופה. מעיון בספרות השאלות והתשובות מהמאות 19-20 נראה שהייתה העדפה לעניים תלמידי חכמים, ולעניי ארץ ישראל, על פני עניים אחרים.

פרק טו: דן ביחסים שבין הקופה לבין העניים המחזרים על הפתחים. ההלכה התלמודית קובעת שגם עני המחזר על הפתחים יקבל צדקה מהקופה, גם אם סכום קטן. מתקנות שתוקנו בקהילות שונות באירופה נראה שנעשו ניסיונות לצמצם את תחום המחיה של העניים, עד כדי איסור לחזר על הפתחים. גם בעיר תל אביב נעשה ניסיון להגביל את צעדיהם של פושטי היד. אבל תקנות וניסיונות אלו נתקלו בהתנגדות של גדולי הרבנים, שראו בהם 'מידת סדום'.

נספח מס' 1: סוקר את המטבעות המוזכרים בנושא הצדקה, במשנה, בתוספתא ובתלמודים, וערכם. בנספח זה מתוארות שתי שיטות למדידת ערך המטבע. א. ערך

המטבע בהתאם לסוג המתכת שהוא עשוי ממנה, משקלה ומחירה. ב. ערך המטבע בהתאם לכוח הקניה שלו. על-פי שתי השיטות משתנה קו העוני בהתאם לשינויים במחיר המטבע או בהתאם לשינויים בכוח הקניה שלו.

נספח מס' 2: מציג את הגדרת העוני ומדידתו בעולם המערבי במאות 19-20. בארצות המפותחות שבעולם המערבי נוצרו, בסוף המאה ה-19 ובעיקר במאה ה-20, כלי מדידה והערכה שמטרתם להגדיר קו עוני שכל מי שנמצא תחתיו זכאי לתמיכה מהקופה הציבורית. התגבשו שלוש שיטות עיקריות המגדירות את קו העוני. אפשר למצוא קווי דמיון בין הגדרות קו העוני שבספרות התושב"ע לבין הגדרות העוני שבארצות המפותחות.

מבוא

העוני הוא בעיה כלכלית חברתית שרישומה ניכר כמעט בכל חברה ובכל קהילה. הקהילה היא אוסף של יחידים שאינם דומים זה לזה ואין היכולות שלהם שוות, ומכאן שבדרך כלל אין להם הישגים שווים בתחומי ההשתכרות והפרנסה, וביכולת לקיים אורח חיים נאות מבחינה כלכלית וחברתית. היכולת הזו היא מושג יחסי שיכול להימדד במספר דרכים. דרך אחת היא בדיקה השוואתית של מצבו הכלכלי של האחד יחסית לחברו. דרך אחרת היא בדיקת יכולתו של היחיד לקיים את עצמו ואת התלויים בו, קיום פיזי בסיסי: אדם שאין ביכולתו לרכוש מזון, ביגוד ודירור הנחוצים לו ולמשפחתו נחשב עני בהתאם לכל אמת מידה.

בנוסף לבעיה הכלכלית-קיומית שבהעדר אמצעים פיננסיים הנחוצים לקיום הפיזי, גורמת תחושת חוסר האונים מול הבעיות הקיומיות גם לתסכול ולהוצרות בעיות נפשיות. הבעיה קשה במיוחד אצל אנשים שירדו מנכסיהם לאחר שהיו רגילים לחיות ברווחה ובעושר. ההתמודדות עם המצב החדש והרצון להסתיר את המצב האמיתי מעיני השכנים והקהילה, יוצרים מתחים נפשיים ומצוקה שקשה להתמודד איתה.

בתורה כתוב: "כי לא-יחדל אביון מקרב הארץ"¹. בפסוק זה יש לכאורה קביעה שתמיד יהיו אביונים בארץ ושהבעיה לא תבוא על פתרונה. מאידך גיסא, בפסוק אחר כתוב: "אפס כי לא יהיה בך אביון..."², כשהמשמעות היא שאפשר להגיע למצב שלא יהיו עניים בחברה³. היחס לעניים אינו אחיד ושווה בכל החברות, הוא משתנה מקהילה לקהילה ומתקופה לתקופה. בחברה היהודית היחס לעני נקבע על פי הצו המקראי:

¹ דברים טו, יא.

² שם, שם ד.

³ ראה רמב"ן, שם, יא, לדעתו כל עוד לא מקיימים כראוי את מצות הנתינה לעני יהיו עניים בקרב הארץ. אם תתקיים מצווה זו כראוי, כלומר כל מי שנזקק נותנים לו את כל הדרוש לו, לא יהיו יותר עניים. נראה להוסיף שבהתייחסות חיובית אל בעיית העוני אל העניים, וע"י סיוע ונתינת צדקה על ידי היחיד בעל היכולת ועל ידי המוסדות הציבוריים הקהילתיים כגון קופת הצדקה, אפשר לתרום תרומה משמעותית ואולי אף תרומה מכרעת בהחזרתו של העני למעגל העשייה והיצירה, ובדרך זו לתרום לפתרון בעיית העוני.

"כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שערך בארצך...לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר"⁴.

העני הוא אח, וכך יש להתייחס אליו מבחינה ערכית, ומבחינה מעשית יש לספק לו את מחסורו. על פי גישה זו הנתונה והסיוע לעני אינם תוצאה של רגשות רחמים וחמלה בלבד, הם חלק מהסדר החברתי שצריך להתקיים בקהילה ומגמתו העיקרית היא שלא יהיו בה מחוסרי אמצעי קיום מינימליים.⁵

במקרא מופיע המונח 'צדקה' בסמיכות למונח 'משפט'⁶, כשהמשמעות היא עשיית דין צדק ויושר, ומכאן שנתנת צדקה היא בגדר של עשיית דין צדק עם העני שאינו יכול לספק את צרכיו בכוחות עצמו.

בחברה היונית-רומית במאות הראשונות לספירה לא הייתה הדאגה לעניים בראש מעיניהם של העשירים בעלי היכולת. הדעה המקובלת הייתה שהעוני הוא תוצאה של עצלות ומכאן שהעניים הביאו את המצב על עצמם. התמיכה מצד בעלי היכולת הייתה חלק ממערכת של שיקולים ופעילויות במסגרת העירונית, שמטרתם לחזק ולהאדיר את מעמדם, בדומה לפעילות מסחרית של מכירת מוצרים ושירותים מצד העשיר תמורת הכרת תודה מצד העני המקבל.⁷

קשה למלא את כל מחסורם של העניים, מפני שהמשאבים הכלכליים שבידי הפרט והחברה מוגבלים ומאידיך גיסא יש מספר גדול של עניים נצרכים. לכן יש לבדוק ולמצוא את הזכאים לצדקה על פי אמות מידה מוסכמות ולתת צדקה לזכאים.

בעבודה שני חלקים שבכל אחד מהם דיון בשאלה מרכזית אחת ובשאלות המשנה

⁴ דברים טו, ז-ח.

⁵ דיון בנושא ראה פרק א' סעיף א', הנתונה לעני על פי המקורות המקראיים, עמ' 17-18 והערות 7-8 שם.

⁶ ראה ישעיהו, נו א: 'כה אמר ד' שמרו משפט ועשו צדקה...! תהילים, לג ה: 'אוהב צדקה ומשפט...! ועוד.

⁷ Hamal, Gildas H. Poverty And Charity In Romen Palestine, First Three Centuries, University

. of California, 1983, P 302-30.

Hands A. R. Charities And Social Aid In Greece And Rome, New York, 1968, P 26-29.

המסתעפות ממנה.

החלק הראשון בעבודה עוסק בעיקר בשאלת הגדרת קו עוני שבאמצעותו ניתן לאתר את העני ולקבוע מי זכאי ליטול צדקה ומי אינו זכאי. הגדרה זו עברה תהליך של שינויים והתפתחות כפי שניתן להתרשם מספרות התושב"ע שנכתבה עד המאה ה-20 ועד בכלל. במקורות המקראיים אין הגדרה כלכלית העונה על השאלה מיהו עני. לעומת זאת יש צווי לעזור לכל מי שמבקש עזרה, ולתמוך בכל מי שמבקש תמיכה. התמיכה אינה מוגבלת בסכום או בכמות, יש לתת לעני די מחסורו אשר יחסר. ממדרשי חז"ל ניתן ללמוד שמטרת הנתנה היא לאפשר לעני להמשיך לחיות באותה רמת חיים שאלה היה רגיל לפני שהעני⁸. ואולם נראה שהדרישה להגיש עזרה בהיקף כה נרחב היא ברמה התיאורטית, ברמה האידיאלית, ולמעשה כתוב במשנה שיש להגביל את הנתנה מהמקורות הציבוריים למינימום ההכרחי לקיום.

במשנה ניתנת הגדרה של קו עוני שכל מי שנמצא מעליו אינו זכאי ליטול ממתנות העניים. על פי אותה הגדרה כל מי שיש לו מאתיים זוז במזומן או חמישים זוז המושקעים בהשקעה נושאת רווחים אינו נחשב עני. נראה שהצורך בהגדרה זו נובע משינוי לרעה במצב הכלכלי כתוצאה מהמלחמה ברומאים והחורבן שבא בעקבותיה, שגרמו לריבוי העניים מחד גיסא ולדלדול המקורות הכלכליים הפרטיים והציבוריים מאידך גיסא⁹. בתלמודים אין כל דיון בהגדרת קו העוני שהגדירו חכמי המשנה. לעומת זאת יש בתלמודים דיון בהגבלת כמות הצדקה שעל היחיד לתת לעני. בתלמוד הבבלי מובאת תקנה, המיוחסת לחכמי אושא, אשר מגבילה את הכמות שעל היחיד לתת לצדקה למקסימום של חומש מרווחיו השנתיים. תקנה זו מובאת גם בתלמוד הירושלמי¹⁰.

שינוי מהותי בהגדרת קו העוני לעומת ההגדרה שבמשנה אפשר למצוא בספרות הפסיקה שנכתבה במאות 12-14 באשכנז. ההגדרה החדשה היא שיאה של מגמה המסתמנת בספרות התושב"ע שנכתבה באותה תקופה באשכנז, ולפיה יש לתת צדקה לנזקקים גם אם יש

⁸ פרק א.

⁹ פרק א.

¹⁰ פרק ט.

בידם מאתיים זוז. וזאת בניגוד להגדרת קו העוני שבמשנה ולפיה מי שיש לו מאתיים זוז במזומן נחשב עשיר ואינו זכאי לצדקה נוספת מהקופה הציבורית. הבעיות ההלכתיות שבפניהם עמדו גדולי הפוסקים באשכנז¹¹ הן ככל הנראה תוצאה של המעבר מחברה חקלאית לחברה עירונית שעיקר עיסוקה ופרנסתה מבוססים על מסחר וכספים. הפוסקים באשכנז נתבקשו לתת פתרונות הלכתיים שיאפשרו מתן צדקה גם למי שיש לו מאתיים זוז, אך אינו מסוגל לפרנס את עצמו ואת בני ביתו.

פתרונות הלכתיים אלו, שלכאורה הם תוצאה של בעיות ואילוצים מקומיים באשכנז, נוסחו כהלכה המובאת בספרי הפסיקה. ב'טור' מובאת ההגדרה החדשה של קו העוני אחרי הגדרת קו העוני שבמשנה ומצינת בשם 'יש אומרים'. לדבריהם אין לקבוע את קו העוני על סכום של מאתיים זוז, אלא על פי היכולת של הנצרך להתפרנס ולפרנס. מי שיש לו קרן שניתן להתפרנס מרווחיה אינו נחשב עני ואינו זכאי לצדקה. הפרשנות האוהדת שנתן ה'טור' להגדרתם של ה'יש אומרים' מלמדת שהטור מכריע כנראה להלכה כדעתם. חיזוק נוסף לסברא זו יש בכללי הפסיקה ב'טור'¹² ולפיהם ההגדרה ההלכתית שמופיעה אחרונה היא הקובעת.

שתי ההגדרות של קו העוני, של המשנה ושל ה'יש אומרים', מובאות באותו סדר גם בשולחן ערוך, לכאורה הוא אינו מכריע בין שתי ההגדרות, אך הוא כותב על דברי ה'יש אומרים' "ודברים של טעם הם"¹³, ומכך אפשר להבין שהוא מצדד בהגדרה חדשה זו. הגדרה זו של קו העוני נקבלה גם על דעתו של אחד מגדולי הפוסקים בצפון אפריקה במאה ה-15, הרשב"ש¹⁴. לדעתו הגדרת קו העוני כפי שבמשנה היא הגדרת מינימום: אם העני זקוק לסכומים גדולים יותר, יש לתת לו בהתאם לצורכי פרנסתו ופרנסת משפחתו. הגדרה אחרת של קו העוני אפשר למצוא בתשובותיו של המהרשד"ם, רבה של העיר סאלוניקי במאה ה-16. לדעתו הזכאות לצדקה אינה מותנית בכמות הכסף שבידי מבקש

¹¹ פרק ג. לדוגמה שאלה המובאת ב-'אור זרוע' האם יש לדמות צדקה ממונית ללקט שכחה ופיאה.

¹² בקשר לכללי הפסיקה של ה'טור' עיין פרק ג' הערה מס' 41.

¹³ שו"ע יורה דעה, רנג ב.

¹⁴ פרק ג.

הצדקה, אלא ביכולתו של המבקש להתפרנס בכוחות עצמו ממלאכה או מכל עיסוק אחר. כל מי שיכול להתפרנס בכוחות עצמו אינו זכאי לצדקה. רק מי שאינו יכול להתפרנס בכוחות עצמו בגלל מגבלות פיזיות או מנטליות רשאי ליטול צדקה מהקופה הציבורית. פסיקתו של המהרשד"ם היא בעלת משקל סגולי רב בגלל מעמדו המיוחד ובגלל מרכזיותה של קהילת סלוניקי, שהוא עמד בראשה¹⁵.

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאות 17-19 מופיעות שתי ההגדרות של קו העוני: הגדרת המשנה והגדרת ה"ש אומרים".

החכם הספרדי הרב יוסף אליהו מבגדאד נשען בפסיקתו על הגדרת קו העוני שבמשנה. את הגדרת ה"ש אומרים" אפשר למצוא בפסיקתו של אחד מחכמי אשכנז המובהקים, הרב יאיר בכרך. עני הוא מי שאין לו יכולת להתפרנס ולפרנס את התלויים בו, כולל הוצאות נלוות כגון מסים.

תשובה חשובה הן מהבחינה ההלכתית והן מהבחינה ההיסטורית בנושא הזכאות לצדקה כתב במאה ה-19 הרב משה סופר, ה"חת"ם סופר. הרב סופר מציע רשימת קריטריונים עדכנית שבה מספר אלמנטים חדשים שאינם מופיעים בספרות התושב"ע שנכתבה לפניו. הוא מדגיש במיוחד את 'עומק' העוני כגורם חשוב בדירוג הזכאות לצדקה. בדרך זו יובטח שהצדקה תהיה בהתאם למצבו האמיתי של העני, וכך תהיה חלוקת הצדקה צודקת ונכונה¹⁶.

המגמה, להרחיב את מעגל הזכאים לצדקה מהקופה הציבורית, בולטת באופן מיוחד בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאה ה-20. העלייה הכללית ברמת החיים והגידול בהוצאות מיוחדות, כגון הוצאות חינוך, הוצאות נישואי הילדים והוצאות לרכישת דיור נאות, גרמו לגידול במספר המבקשים סיוע מקופת הצדקה הציבורית. נוצר מצב חדש שבו אדם עשוי להיות 'עני' ו-'עשיר' בו זמנית: מחד גיסא הוא זכאי לקבל צדקה מהקופה לכיסוי צרכיו המיוחדים, ומאידך גיסא, יכולתו להתפרנס ולפרנס הופכת אותו ל'עשיר', החייב לתת צדקה לעניים ממנו. הרב משה פיינשטיין, מגדולי הפוסקים במאה ה-20, מייצג

¹⁵ פרק ד.

¹⁶ פרק ה.

נאמנה גישה זו הוא מדגיש בתשובותיו שגם מי שיש לו כדי פרנסתו, אך אין לו די כסף לכיסוי הוצאות חריגות נחשב עני שזכאי לצדקה.

הרב שלמה גורן בספרו תורת המדינה¹⁷, מגדיר רמות שונות של עוני ואת קו העוני הנובע מהן. הוא מבחין בין 'עני' ל'אביון'. 'עני' הוא אדם המבקש צדקה כדי לקיים את עצמו ואת בני ביתו במינימום ההוצאות ההכרחי לקיום, ואינו זכאי ליותר.

לעומת זאת 'אביון' הוא אדם שלעולם אינו יכול להסתפק במה שיש לו משהעני, ועל כן יקבל צדקה די מחסורו, למרות שאינו נחשב 'עני' על פי הגדרת קו העוני המקובלת לפי הגדרת חכמי המשנה¹⁸.

שאלה נוספת עוסקת באימות מעמדו של מבקש הצדקה. חכמי התלמודים הבבלי והירושלמי סבורים שיש לבדוק את מצבו הכלכלי של המבקש לפני שנותנים לו, אך יש ביניהם הבדלים אחדים. בתלמוד הבבלי נפסק שבקשת תמיכה לרכישת מזון נענית מיד ללא בדיקה ואילו בקשת תמיכה לרכישת ביגוד נענית רק לאחר בדיקה, וזאת משום שצער הרעב גדול מהביזיון שבעירום. לעומת זאת בתלמוד הירושלמי נפסק שגם בקשה לביגוד פשוט תיענה ללא בדיקה, ואילו ביגוד מכובד יינתן רק לאחר בדיקה.

הרב מאיר אבולפייה מגדולי חכמי ספרד במאה ה-13, סבור שהמחלוקת המובאת בתלמוד הבבלי בין רב הונא לרב יהודה¹⁹ היא האם יש לבדוק את בקשתו של העני למזון מיוחד דוגמת ליפתן או את בקשתו לביגוד יקר. לדעתו יש לתת לעני את כל מבוקשו בתחום המזון ללא בדיקה, אך ביגוד יקר יש לתת רק לאחר בדיקה.

הרב חגיז בן המאה ה-17, שעסק מרבית שנותיו בהוראה ובכתיבת דברי תורה בירושלים, סבור שגם ביגוד יש לתת לעני ללא בדיקה, כדי למנוע ממנו צער ורק לאחר הנתנה יש לבדוק ולאמת את בקשתו. אם יתברר שאינו זכאי לצדקה יאלצו אותו להחזיר את הבגד

¹⁷ עמ' 368-370.

¹⁸ פרק ו.

¹⁹ רב הונא ורב יהודה חלוקים בדעותיהם בשאלה אלו בקשות של העני נענות ללא בדיקה ואלו נענות רק לאחר בדיקה, ארה בבלי, בבא בתרא, ט א.

שקיבל.

המיעוט היחסי של החומר הדין בנושא בספרות התושב"ע, מעיד שלמרות שנפסקה הלכה לפיה יש לבדוק את מצבו הכלכלי של מבקש הצדקה, מיעטו בפועל בבדיקות ונתנו צדקה למבקש ללא בדיקה. גם המחוקק הישראלי, בחוק שירותי הסעד, הנחה את פקידיו לבדוק את מצבו הכלכלי של מבקש הסעד רק בשעה שיש חשש להונאה, וגם אז יש לעשות את הבדיקה ברגישות ובהתחשבות מירבית במצבו הרגשי העדין של המבקש²⁰.

כאשר נבדק מצבו הכלכלי של מבקש הצדקה ונמצא שיש לו רכוש נשאלת השאלה האם לחייב אותו למכור מרכושו לפני שיקבל צדקה מהקופה. בנושא זה יש לכאורה סתירה בין משנה שכתוב בה שאין מחייבים אותו למכור את ביתו ואת רכושו לבין ברייתא שלפיה לכאורה מחייבים אותו למכור מרכושו לפני שיקבל צדקה מהקופה. בתלמוד הבבלי מיישבים סתירה זו באופן הבא: עני הפונה בבקשת תמיכה לקופה הציבורית, יחייבו אותו למכור את כלי המותרות שאינם מיועדים לשימוש אישי, ורק אחר כך יקבל צדקה מהקופה הציבורית. תשובה זו, שבית וכלי בית שימושיים אין מחייבים אותו למכור ואילו כלי מותרות או חפצים לא חיוניים יחייבו אותו למכור, מקובלת על הפוסקים הראשונים והאחרונים²¹.

בחלק השני הנושא המרכזי הוא כמות הצדקה שעל היחיד ועל הקופה הציבורית לתת לעני.

כמות הצדקה שיש לתת לעני על פי המקורות המקראיים מוכתבת על ידי צרכיו של העני. על הנותן מוטלת משימה לתת לעני "די מחסורו אשר יחסר". מטרת הנתנה היא לאפשר לעני לחיות ברמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני, כדי למנוע ממנו במידת האפשר את הסבל הכרוך בעוני. במדרשי ההלכה ובתוספתא מונים חכמים את רשימת המצרכים והמוצרים שיש לתת לעשיר שהעני. מרשימה זו עולה שלדעת חכמים יש לאפשר לאותו אדם לחיות ברמת החיים שחי בה לפני שהעני, גם אם הנותן עצמו אינו חי ברמת חיים כה גבוהה. ריבוי העניים והקשיים הכלכליים עקב המלחמה ברומאים והחורבן שבא

²⁰ פרק ז.

²¹ פרק ח.

בעקבותיה, גרמו כנראה לשינוי בגישה ביחס לכמות הצדקה שהיחיד או הקופה הציבורית צריכים לתת לעני. במשנה כתוב שיש לתת לעני עובר אורח מנת מזון יומית, ואילו עני מקומי יקבל מהקופה צדקה בכמות שתאפשר לו לקנות מזון למשך שבוע ימים²².

בתלמודים מובאים מעשים המלמדים שדעת חכמי התלמוד לא הייתה נוחה מהחיוב לאפשר לעני את רמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני²³. כן מובאת 'תקנת אושא' שממנה אפשר ללמוד על מגמה של הגבלת הכמות שעל היחיד לתת לעני. בתלמוד הבבלי²⁴ מנוסחת תקנה זו כתקנת מקסימום ולפיה על היחיד לתת צדקה עד למקסימום של חומש מרווחיו השנתיים. ואילו לדעת אמוראי ארץ ישראל יש לתת לעני באופן קבוע מדי שנה חומש לצדקה²⁵.

מפסיקתו של הרמב"ם עולה שלדעתו עשיר רשאי לתת גם יותר מחומש מנכסיו לצדקה. ואילו מי שאינו בעל יכולת כלכלית גבוהה ייתן לצדקה עד חומש, וזוהי לדעתו מצווה מן המובחר. כך פוסק גם השו"ע. רבי משה איסרליש, הרמ"א, חולק לכאורה על השו"ע ופוסק שגם עשיר בעל יכולת כלכלית לא ייתן יותר מחומש לצדקה.

הניסוח השונה של 'תקנת אושא' בתלמוד הבבלי והירושלמי, והדעות החלוקות של הפוסקים בשאלת כמות הצדקה שצריך היחיד לתת לעני, באים לידי ביטוי בספרות השאלות והתשובות שנכתבה מהמאה ה-16 ואילך. יש הסוברים שהגורם הדומיננטי, הקובע מהי כמות הצדקה שיש לתת לעני, היא יכולתו הכלכלית של הנותן: עשיר ייתן גם יותר מחומש²⁶. לעומתם יש הסוברים שצרכיו של העני מכתבים את כמות הצדקה שיש לתת²⁷.

רבי מאיר הכהן מראדין, 'החפץ חיים', שחי במחצית השנייה של המאה ה-19, יוצר מפת

²² פרק ט.

²³ פרק ט.

²⁴ בבלי, כתובות, נ א.

²⁵ ירושלמי, פאה, טו ב.

²⁶ זו דעתו של הרב עמדין מגדולי הרבנים באשכנז במאה ה-18.

²⁷ זו דעתו של החיד"א, מגדולי הרבנים במזרח ובאיטליה במאה ה-18.

אפשרויות חדשה לגבי רמת הנתינה שצריך ורשאי היחיד לתת. לדעתו עשיר מופלג חייב לתת לעני 'די מחסורו'. אין הגבלה כמותית על הנתינה ללומדי תורה. ההסבר להלכה זו הוא: הנתינה לעני תלמיד חכם אינה נתינה בגדרי הצדקה הרגילים, אלא היא מעין שותפות עסקית בין הנותן למקבל, דוגמת השותפות שבין יששכר וזבולון שמסופר עליה במקרא²⁸.

הפרשת עשירית מהרווחים כצדקה לעניים, המוזכרת בפוסקים כאחת האופציות העומדות בפני הנותן²⁹, אינה מוזכרת במפורש במקורות המקראיים, במשנה ובתלמודים. יתכן שהסיבה לכך היא שהחברה היהודית הייתה חברה חקלאית, והשימוש בכסף לא היה נפוץ במיוחד. העני קיבל תמיכה כלכלית בעיקר במוצרים חקלאיים, כגון מעשרות שונים ומתנות עניים, מהיבולים שבשדה. עם המעבר לחברה שרוב עיסוקה במסחר ובכספים נוצר צורך לעבור לתמיכה במוצרים כלכליים אחרים, או כספים. בעבודתי לא דנתי ביחס שבין מתנות העניים: לקט, שכחה ופאה, ומעשר עני, לנתינת צדקה בממון, על כל ההשלכות הנובעות מהשוואה זו. נושא זה יטופל במאמר נפרד בעתיד.

חכמי התוספות בני המאה ה-12 הם כנראה הראשונים הסבורים שיש חיוב להפריש מעשר כספים. הם מסיקים זאת ממקור במדרש ספרי, המחייב להפריש מעשר מהכספים בתור צדקה לעניים³⁰. מקור זה אינו נזכר במשנה, בתלמודים, ובדברי הגאונים והפוסקים הראשונים, הסוברים כנראה שאין מקור מקראי המחייב להפריש מעשר מהכספים. העדר מקור מקראי ברור לחיוב הפרשת מעשר מהכספים הוא כנראה הסיבה לריבוי הדעות והשיטות לגבי רמת החיוב שבהפרשת מעשר כספים. שלוש השיטות העיקריות בנושא הן:

א. יש חיוב מדאורייתא להפריש מעשר מהכספים.

ב. החובה להפריש היא מדרבנן.

ג. אין חיוב להפריש. זהו מנהג בלבד, אשר לא כולם נוהגים לקיימו.

בספרות התושב"ע שנכתבה באשכנז במאות 12-14 יש עדויות מקהילות שונות, שבהן נהגו

²⁸ ראה פירוש רש"י לספר בראשית, פרק מט יג.

²⁹ רמב"ם הלכות מתנות עניים, ז ה.

³⁰ פרק יא.

יחידים להפריש מעשר מהכספים³¹. בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאות 19-20 יש מספר תשובות שנושאן המרכזי הוא: דיון בהגדלת מספר השימושים האפשריים במעשר כספים, פרט לשימוש המוכר של נתינה לעניים. השימושים האפשריים העיקריים בכספי מעשר כספים, כפי שמשתקף בחלק מספרי הפסיקה וספרי השאלות והתשובות, הם³²:

א. נתינה לעניים, בעיקר לעניים תלמידי חכמים, לעניים קרובי משפחה או לעניי ארץ ישראל.

ב. תמיכה כלכלית בילדים בוגרים המתגוררים בבית ההורים.

ג. חינוך ילדים, ילדי עצמו או ילדי אחרים.

ד. קניית צרכי מצווה, תרומה לבית הכנסת, קניית מצוות בהידור, תמיכה במוסדות שונים ואולי גם תמיכה בעיתונות דתית.

ה. ייסוד קופת גמילות חסדים מכספי מעשר כספים³³.

הצדקה הציבורית נאספה וחולקה באמצעות שני כלים המוזכרים במשנה והם התמחוי והקופה. שלושה גבאים היו ממונים על איסוף מזון בתמחוי וחלוקתו לעניים עוברי אורח מידי יום ביומו. שני גבאים אספו כסף בקופה והכסף חולק מידי יום שישי לעניים תושבי אותו מקום. מפסיקתו של הרמב"ם אפשר ללמוד על שינוי במעמד של הקופה והתמחוי. הרמב"ם קובע שאין מקום שאין בו קופת צדקה, אך יש מקומות שאין בהם תמחוי³⁴.

³¹ ראה פרק יא. צוואת רבי יהודה בן הרא"ש הכותב באגרתו בין שאר הדברים: "אדוני אבי הרא"ש תיקן בעירו באשכנז שכל אחד מהקהל יהיה נותן מעשר מכל הבא בידו וכן תיקן במדינת טוליטולה שהוא ובניו יעשו כן. ואחר פטירתו ז"ל הסכמנו אני וכל אחי לקיימה ולהוסיף בה דברים...".

³² ההתלבטות ההלכתית בנושא השימושים האפשריים במעשר כספים, נובעת כנראה גם מפסיקתו של הרמ"א, בשו"ע, יו"ד רמט א: "...ואין לעשות ממעשר שלו דבר מצווה... רק יתנו לעניים". כמו כן בתלמוד הבבלי מסכת חגיגה, ח א, כתוב שכל דבר שבחובה אינו בא מן החולין.

³³ פרק יב.

³⁴ מתנות עניים, ט ג.

מדברים אלו אפשר ללמוד שהתמחוי נטמע בקופה, אשר הפכה לכלי המרכזי לחלוקת הצדקה הציבורית. במאות האחרונות יש לתמחוי עדנה מחודשת. פעילות חלוקת המזון לנזקקים חודשה ונתרחבה, והמוסד החדש נקרא 'בית-תמחוי', בית המספק מזון ושירותי לינה לנזקקים³⁵.

כאמור שני גבאים אספו כספים לקופת הצדקה על פי מכסות שנקבעו מראש, ושלושה גבאים היו ממונים על חלוקת הכספים לעניי העיר. סמכות זו נתנה מעמד חשוב ועוצמה רבה לגבאי קופת הצדקה. מחשש לשימוש לרעה בעוצמה זו נקבעו קריטריונים שעל פיהם נבחרו הגבאים לניהול הקופה. בתלמוד מובאות עדויות לכך שגדולי האמוראים שימשו כגבאי צדקה. ואילו מספרות התושב"ע, שנכתבה בתקופות מאוחרות יותר, עולה שחל פחות מתמיד בקריטריונים לקבלת התפקיד. הסיבות העיקריות לכך הן, כנראה, מחסור באנשים המוכנים לעסוק בצרכי ציבור בהתנדבות, כפי שדורש התפקיד מחד גיסא, והגידול במספר קופות הצדקה המיועדות למטרות צדקה שונות ומגוונות מאידך גיסא. מספרות השאלות והתשובות עולה שדרישות המינימום לתפקיד הן:

א. על המועמד להיות מקובל ורצוי לציבור התורמים.

ב. על המועמד להיות שומר מצוות.

ג. על המועמד להיות בקי בדרכי ניהול הקופה.

מעיון בתקנות הקהילות אפשר ללמוד על אופן ניהול קופות הצדקה ועל הבעיות הקשורות לקופות הצדקה ולחלוקת כספי הצדקה. נראה שהצורך לתקן תקנות בנושאים אלו נובע מהעדר פסיקה מחייבת וחד-משמעית בתחומים שונים הקשורים לנושא. לקחתי כדוגמה את תקנות הקהילות באיטליה, שם היה נושא הצדקה הציבורית מפותח³⁶. מהן לומדים ששני גבאים חילקו את הצדקה לעניים. אותם הגבאים היו המוציאים לפועל של החלטות הועד המנהל ולא פעלו על דעת עצמם³⁷. בין מועד הגביה למועד החלוקה היה ממונה על הניהול השוטף של הקופה גבאי יחיד, שלא הייתה לו כל סמכות לגבות או לחלק צדקה.

³⁵ פרק יג.

³⁶ פרק יד.

³⁷ ולכן לא היה צורך בשלושה גבאים כדברי חכמי התלמוד, בבא בתרא, ח א.

במשך הזמן חלו שינויים במבנה ובשירותים של קופת הצדקה. נוסדו קופות אחדות, שכל אחת מהן מילאה צורך אחר מהצרכים המגוונים של העניים. ריבוי הקופות גרם לדרישה גוברת והולכת לגבאים מחד גיסא, ומאידיך גיסא קטן מספר המתנדבים לתפקיד הגבאות. התוצאה הייתה מינוי כפוי של גבאי צדקה.

שאלה נוספת, שנידונה בספרות התושב"ע, היא האם ניתן לשנות את יעוד כספי הקופה. מהמקורות התנאיים ניתן ללמוד שתושבי העיר רשאים לשנות את יעוד כספי הקופה לכל מטרה שירצו, ואילו אדם פרטי שתרתם לקופת הצדקה רשאי לשנות את יעוד כספי הצדקה כל עוד לא הגיעו לידי הגבאי. בספרות הפרשנית ובספרות הפסיקה שנכתבה במאות ה-13-12 אפשר למצוא שתי גישות בנושא שינוי יעוד כספי הצדקה. את הגישה האחת מייצג רבי יוסף אבן מיג"ש, לדעתו מותר לשנות את יעוד כספי הצדקה אך ורק לצורכי העניים³⁸. לדעת רבנו תם, אחד מחכמי התוספות במאה ה-12, תושבי העיר רשאים לשנות את יעוד כספי הקופה העירונית לכל מטרה שירצו, כולל לתשלום שכר לשומרי העיר, בתנאי שיתחייבו להשלים את כספי הצדקה שהתחייבו לתת לעניים, אם וכאשר יתעורר צורך³⁹. בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאות 19-20 יש מספר שאלות העוסקות בשינוי יעוד כספי קופת הצדקה בעבור תלמידי חכמים עניים או בעבור עניי ארץ ישראל. ניתוח התשובות מלמד שהמשיבים סברו כי מותר לשנות את יעוד כספי הקופה למטרות אלו. לדוגמה, החת"ם סופר כתב פסק הלכה, שאיפשר לגבאי קופת צדקה שיעודה להכנסת כלה, לחרוג ממטרות הקופה ולתת גם למי שאינו נכלל ברשימת הזכאים לקבלת צדקה מאותה קופה⁴⁰.

נושא אחרון בעבודה עוסק ביחס שבין קופת הצדקה לעניים המחזרים על הפתחים.

³⁸ פרק יד.

³⁹ שם.

⁴⁰ פרק יד. מעניין במיוחד הוא פסק הלכה שכתב החת"ם סופר בו הוא מדמה ת"ח לכלה ובכך מאפשר הוצאת כספי צדקה מקופת הכנסת כלה עבור אותו עני תלמיד חכם, פסק הלכה זה ניתן לבקשתו של גבאי הצדקה הממונה על קופת הכנסת כלה שלא היה מוכן לשנות את יעוד כספי הקופה לכל מטרה אחרת.

בתלמודים⁴¹ נפסק שגם עני המחזר על הפתחים יקבל סכום קטן מהקופה הציבורית, שאם לא כן עלולים הנותנים הפוטנציאליים לחשוב שאיננו זכאי לקבל צדקה. מתקנות שתוקנו בקהילות שונות באירופה במאות 17-20 אפשר ללמוד שבמספר קהילות נעשו ניסיונות לצמצם את מרחב המחיה של העניים עד כדי הטלת איסור לחזר על הפתחים במטרה לאסוף צדקה. יתכן שברקע תקנות אלו עמד רצון לשפר את תדמית הקהילה היהודית בעיני הנכרים, כקהילה "נקיה" שאין בה תופעות חברתיות המכערות את הרחוב. יתכן גם שמתקני התקנות רצו להימנע ממפגש בלתי אמצעי עם העניים. גם בעיר תל-אביב, באמצע שנות החמישים, נעשה ניסיון להגביל את פעילותם של קבצני הרחוב. יזמה זו נתקלה בהתנגדות חריפה של הרב זוין, שראה בה משום 'מידת סדום'⁴².

הגדרת קו העוני בחברות שונות בעולם המערבי

דיונים הקשורים להגדרת קו העוני אינם נחלת חכמי ישראל בלבד. במדינות שונות בעולם עוסקות הרשויות האזרחיות בהגדרת קו העוני, במטרה לאתר את העניים ולדאוג לרווחתם. ואכן נקבעו אמות מידה לפיהן מי שנמצא מתחת לקו העוני זכאי לסעד ולתמיכה ממוסדות המדינה, כגון מהמוסד לביטוח לאומי. שתי השיטות הנפוצות ביותר למדידת קו העוני בעולם המפותח הן:

1. קביעת סל מוצרים ושירותים בסיסי, המאפשר קיום רמת חיים סבירה. הסל מוערך כספית, בהתאם למחירי המוצרים והשירותים הרלוונטיים. כל מי שאין לו הכנסה המאפשרת לו לרכוש את אותו סל מוצרים נחשב עני.
2. קביעת 'רמת הכנסה האופיינית' לאותה חברה, על פי קריטריונים מוסכמים, וכל מי שאין לו אותה רמת הכנסה נחשב עני וזכאי להשלמת ההכנסה⁴³.

⁴¹ בבלי, בבא בתרא, ט א. ירושלמי, פאה, כא א (הלכה ו).

⁴² פרק טו.

⁴³ ראה נספח מס' 2.

מטרות ומסקנות

כידוע אין בספרות התושב"ע מסכת או פרק בתוך מסכת, שנושאם היחיד או העיקרי קשור במצוות צדקה. החומר הרלוונטי למצווה זו מפוזר במדרשי חז"ל, במשנה, בתוספתא ובתלמודים.

א. המטרה הראשונה שהצבתי לעצמי הייתה איסוף החומר הרלוונטי לשאלות הנדונות בעבודה וריכוזו. חומר אסוף ומרוכז נותן לקורא תמונת רצף, המכילה חלק משמעותי של המקורות העוסקים בנושא. החומר מוצג בחתכי אורך, כלומר הוא מוצג בתמונת רצף שראשיתה במקורות המקראיים, דרך ספרות התנאים והאמוראים, ספרות הפסיקה וספרות השו"ת שנכתבה עד לאמצע המאה ה-20.

הטקסטים בחומר הרלוונטי נחקרו ואומתו על ידי בכלי המחקר המקובלים, כלומר השוויתי טקסטים באמצעות המקבילות בכתבי יד ובדפוסים השונים. ההשוואה והאימות יש בהם חשיבות לקביעת מקוריותו של הטקסט הרלוונטי. בנוסף לכך לא יתכן להסיק מסקנות לגבי אופן קיום המצווה ואי אפשר להציג דעות חלוקות בנושאים שונים כאשר יתכן שהמסקנות מתבססות על טקסט שגוי או על טקסט שלא אומת כל צורכו.

ב. אחת המטרות שהעמדתי לעצמי בבואי לכתוב עבודה זו הייתה לנסות ולהגדיר את קו העוני ולעקוב אחר ההתפתחות של אותה הגדרה במהלך ההיסטוריה של עם ישראל, כפי שהיא משתקפת בספרות התושב"ע. הגדרת קו העוני חשובה במיוחד לצדקה הציבורית, המחולקת על פי קריטריונים מוסכמים. במהלך העבודה התברר כמה דברים מעניינים, השופכים אור על אופן קיום המצווה בפועל בקהילות ישראל במקומות השונים. התברר שהייתה העדפה של קבוצות עניים מסוימות על פני קבוצות אחרות, למרות שכולם עמדו בקריטריוני הזכאות לקבלת צדקה, וכולם היו מתחת לקו העוני. לדוגמה, עניי ארץ ישראל הועדפו על פני עניים אחרים: תלמידי חכמים עניים הועדפו גם הם על פני עניים אחרים. כמו כן התברר שלא בכל הקהילות ולא לאורך כל ההיסטוריה אהבו בעלי הבתים את הנתינה הישירה והקשר האישי עם העני. בעת החדשה תוקנו בקהילות שונות, בעיקר בפולין, אשכנז ובאיטליה, תקנות שונות שמטרתן להרחיק את העניים מהרחובות ומפתחי הבתים

בעיר. עם זאת יש לציין שתקנות אלו לא נתקבלו בעין יפה על ידי הרבנים והפוסקים, ובמקרים מסוימים הם יצאו חוצץ נגד ניסיונות החקיקה הללו ומנעו את תיקונן של התקנות המצירות את מרחב המחיה של העניים.

ג. הנתינה הציבורית והנתינה של היחיד הם לב לבה של מצות צדקה. בדקתי האם במקרא ובספרות התושב"ע יש הגדרת גבולות לאותה נתינה, מדוע הוגבלה הנתינה ומהם השינויים שחלו באותם גבולות במהלך ההיסטוריה. כמו כן ראיתי צורך לבדוק את היחס בין הנתינה הפרטית לנתינה הציבורית, האם יש מקום לשתי המסגרות או שכפילות זו מיותרת. מתברר שאכן יש מקום לשתי המסגרות. חכמים הגבילו את נתינתו של היחיד בגבולות מינימום ומקסימום, ומהקופה הציבורית התירו לחלק צדקה רק למי שבבדיקות שונות הוברר שהוא אכן עני וזכאי לצדקה. עני זה קיבל צדקה בכמות מוגבלת⁴⁴, כדי שהקופה תוכל לעזור גם לעניים אחרים.

ד. מטרה נוספת שעמדה מול עיני היא לבדוק ולמצוא האם הפסיקה בענייני צדקה, ובמיוחד בנושאים הקשורים לאופן קיום המצווה למעשה, הייתה אחידה בכל קהילות ישראל⁴⁵. מתברר שיש התפלגות של הפסיקה. רוב הפוסקים הספרדיים מנתבים את פסיקתם בעקבות דברי התלמוד הבבלי ופסיקתו של הרמב"ם. לעומתם, הפוסקים האשכנזים מנתבים את פסיקתם בעקבות הפוסקים הראשונים באשכנז, פסיקה שיש בה שינוי וחיידוש בהגדרת קו העוני.

ספרות השאלות והתשובות חלקה רב בעיצוב מצות צדקה. הדבר בולט במיוחד במספר נושאים, כגון: רשימת הזכאים לקבל צדקה מהקופה הציבורית. ובשאלת שינוי יעוד כספי קופת הצדקה ממטרה אחת לאחרת.

מחקרי נערך בצורה דיאכרונית, כלומר בצורה של חתכי אורך. בבסיס העבודה עומדת ספרות התושב"ע הקלאסית הרלוונטית: מדרשי חז"ל, משנה ותוספתא, תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי, וספרי הפסיקה של הפוסקים הראשונים והאחרונים. המחקר הטקסטואלי של המקורות, והשוואת המקורות השונים העוסקים באותם נושאים, נותנים

⁴⁴ ראה משנה פא, ח ז.

⁴⁵ הבדיקה נעשתה בעיקר על פי ספרי השאלות והתשובות.

תמונה די ברורה בשאלות הרלוונטיות. ספרות השאלות והתשובות, המבוססת על נתונים המשתנים ממקום למקום ומתקופה לתקופה, מוסיפה לנושאי המחקר את ממד הזמן והריאלייה ומלמדת על דרכי יישום הפסיקה שבספרות הפוסקים הראשונים⁴⁶. מחקרים אחדים נכתבו בנושא זה של מצות צדקה, כגון מחקרו של ד"ר ברגמן 'הצדקה בישראל'⁴⁷ ומחקרים נוספים וכן ספרות הלכתית רבה ומגוונת. ואולם למחקרי יש ייחודיות וחשיבות בכך שהוא מרכז ומעבד את החומר הרלוונטי מספרות התושב"ע, הקשור בעיקר לשאלות המרכזיות שבעבודה זו והן: הגדרת קו העוני, ושאלת נתינת הצדקה על ידי היחיד או על ידי הקופה הציבורית. ריכוז החומר ועיבודו נותן לקורא תמונה של השתלשלות ההלכה באותם נושאים, החל מהמקורות המקראיים וכלה בספרות התושב"ע בת ימינו. חשובה במיוחד היא הצגת התפתחות ההלכה בנושא, החל מהתיאור האידיאלי של קיום מצוות צדקה על פי המקורות המקראיים, עד לתיאור אופן קיום מצוות צדקה הלכה למעשה בדורות האחרונים.

⁴⁶ ראה ליפשיץ ברכיהו, מעמדה המשפטי של ספרות השו"ת, שנתון המשפט העברי, כרך ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 290-297, בקשר ליחס שבין פסק הלכה לתשובה בספרות השו"ת ועל הבעייתיות שבהסקת מסקנות הלכתיות כוללות מספרות השו"ת.

⁴⁷ שם מחקרו של הד"ר ברגמן הוא: הצדקה בישראל תולדותיה ומוסדותיה, והוא עוסק בעיקר בתיאור מוסדות הצדקה ואופן קיום מצוות צדקה בעם ישראל לדורותיו, המגמה של הספר, שנכתב בעצם ימי השואה (הספר יצא לאור בשנת תש"ג, בירושלים), כפי שכותב המחבר בהקדמתו: "... לאומה הנלחמת על קיומה בא ספר זה לגלות אחד מוסדות חייה ויסודות קיומה...לקהלות הנהרסות בא לספר, איך מרכזי היהדות נהרסו ונבנו מחדש, מפני שחלקי האומה בארצות החרות לא עזבו את חלקיה השרויים בארצות השעבוד... תלמדנו ההיסטוריה של הצדקה הישראלית לדעת את הכוחות הפנימיים, את רוח הגבורה ורגש החמלה, שנתקיימו באומה והועילו לבנות חרבותיה". אין המחבר עוסק בהבאת המקורות של מצוות צדקה והוא אינו מנתח את אותם מקורות, אלא מביא תיאור אופני נתינת הצדקה בעם ישראל.

חלק א

פרק א : מצוות צדקה על-פי המקורות המקראיים

והתנאיים, הגדרת קו העוני בערכים כספיים

א - מקרא

מצוות צדקה היא מצווה חברתית חשובה שמטרתה לעזור לאדם החלש מבחינה כלכלית, להתקיים פיזית. את המצווה מקיימים על ידי נתינה לעני הנזקק. רמת הנתינה תלויה בצרכיו של העני מחד גיסא, וביכולתו ורצונו הטוב של הנותן מאידך גיסא.

מספר מקורות מקראיים עוסקים בנתינה לעני, להלן דוגמאות אחדות:

א. "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארץ אשר ה' אלהיך

נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידך מאחיך האביון. כי פתח

תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו"⁴⁸.

ב. "ובקצרכם את-קציר ארצכם לא תכלה פאת שדך לקצר ולקט קצירך

לא תלקט. וכרמך לא תעולל ופרט כרמך לא תלקט לעני ולגר תעזב אתם

אני ה' אלהיכם"⁴⁹.

ג. "והשביעת תשמטנה ונטשתה ואכלו אביני עמך..."⁵⁰.

ד. "הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם

וכסיתו ומבשרך לא תתעלם"⁵¹.

ממקורות אלו ואחרים⁵² ניתן ללמוד על יחס המקרא לעני ועל מידת העזרה שיש לעזור לו:

⁴⁸ דברים, טו ז-ח.

⁴⁹ ויקרא, יט ט-י.

⁵⁰ שמות, כג יא.

⁵¹ ישעיה, נח ז. וכן משלי, לא כ: "כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון".

⁵² למשל: א. דברים, טו יא; ב. דברים, כד יד; ג. אסתר, ט כב; ד. משלי, לא כ. ה; תהילים, פב ג-ד.

יש לתת לעני די מחסורו אשר יחסר, יש לספק לו את צרכיו. ממספר מקורות מקראיים ניתן ללמוד על מה שמצווה בעל השדה או בעל הבית לתת לעני: בעל השדה צריך להשאיר לעני בשדה לקט, שכחה ופיאה, ועליו להשאיר לעני ולגר את הצומח בשדה בשנת השמיטה. בעל הבית צריך לתת בגד לעני הערום ולפרוס לו מלחמו. העזרה לעני אינה קרויה במקרא צדקה⁵³. המילה צדקה במקרא אינה קשורה דווקא לעני ולעוני, אלא לצדק ויושר במשפט, או לצדק חברתי בצורה כוללת⁵⁴. יתכן שבכוונת המקרא לכלול את חובת הסיוע והתמיכה בעני ובחלש, במסגרת הסדר החברתי הכללי. חובת הנתינה לעני אינה רק תוצאה של רחמנות, סימפטיה והזדהות עם המסכן הסובל, אלא היא חלק מתכנית סוציאלית, ולפיה זכאי העני לתמיכה ככל בן משפחה הזכאי לתמיכה ממשפחתו על פי חוקי הצדק החברתי⁵⁵.

⁵³ הציווי לתת לעני נכתב במקרא במילים כגון: "פתח תפתח את- ירך..". (דברים, טו ח); "לעני ולגר תעזב אתם" (ויקרא יט, י). המילה 'צדקה' אינה מוזכרת בקשר לאותה פעילות.

⁵⁴ א. בראשית, טו ו: "והאמן בה' ויחשבה לו צדקה".

ב. ישעיה נו א: "כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה".

ג. תהילים לג ה: "אהב צדקה ומשפט חסד ה' מלאה הארץ".

לדעת **לינט אינצ'** עמ' 679-681, למונח צדקה במקרא שני מובנים אפשריים עיקריים: האחד מעשהו הבודד של הצדיק, כמו כלל מעשיו, כנאמר: "ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול ככל התועבות אשר- עשה הרשע יעשה וחי, כל צדקתו אשר עשה לא תזכרנה במעלו אשר מעל...". (יחזקאל, יח כד). מעשהו של הצדיק הוא מעשה ישר וטוב בעיני ה' לאו דווקא בתחום העזרה לעני. המובן האפשרי השני למונח צדקה הוא עשיית דין אמת בהתאם לקריטריונים משפטיים, כנאמר: "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה" (ישעיהו א כז). לדעת **קיסטר דיני** עמ' 169: "אכן עצם המונח 'צדקה', הנגזר משרש 'צדק', יש בו להראות כי צדקה אינה ענין של נדיבות או רחמנות גרידא, אלא רואים בה ענין של יושר וצדק ומהווה חובה המוטלת על האדם..".

⁵⁵ צדקה במובן של עשיית צדק ושוויון סוציאלי, שונה מהמושג הלוועזי Charity שפירושו חסד ורחמים. חסד ורחמים הן תכונות הקשורות לרגש ואינן מתקשרות בהכרח לחוק וחובה. התוצאה האפשרית של מתן צדקה מתוך תחושת רחמים היא שבמקרים רבים עלול העני להישאר חסר כל אם ימצא בסביבת אנשים שרחמים ורגש אינם הצד החזק באופיים. לעומת זאת אם מתן צדקה הוא בגדר של חובה וחוק יקבל העני את המגיע לו. כמו כן נתינה הנובעת מרחמנות עלולה ליצור תחושה לא נעימה אצל המקבל והוא עלול לחוש עצמו מושפל, לעומת זאת נתינה הנובעת מחוק שמטרתו ליצור צדק סוציאלי ושוויון אינה משפילה את המקבל.

ב - מדרשי חז"ל

בספרות התושב"ע: במדרשי חכמים, במשנה, בתוספתא ובברייתות, יש התייחסות למספר שאלות הקשורות למצוות צדקה. בין השאלות ישנה אחת העוסקת בהגדרה הכמותית של הנתינה לעני, ושאלה אחרת עוסקת בהגדרת קו העוני.

במקרא יש מספר פסוקים שנושאים הוא הנתינה לעני⁵⁶, ומפסוקים אלה ניתן ללמוד שהמצווה היא לתת לעני די מחסורו אשר יחסר. אין במקרא הגדרה מדויקת למושג 'די מחסורו'. האם הנותן צריך לספק לעני את רמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני, או שהוא צריך לספק לעני המבקש עזרה במידה שתאפשר לו לקיים רמת חיים מינימלית ותו לא.

במדרש ספרי לפסוק: "כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לך"⁵⁷, כתוב:

די מחסורו אין אתה מצוה לעשרו. אשר יחסר לו, אפילו סוס ואפילו עבד. מעשה בהלל הזקן שנתן לעני בן טובים אחד סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו, שוב מעשה בגליל העליון שהיו מעלים לאורח

סיוע לקו מחשבה זה מצאתי בפירוש לתורה של הרב הירש, ד"ה אולם: "במחשבת ישראל גמילות חסד היא בגדר 'צדקה': זו חובה המוטלת על האדם על פי מידת הצדק... אולם בכך כבר יצאה גמילות חסד מכלל הרחמנות התלויה במצבי רוח משתנים והיא נכנסה לתחום מצוות החובה שיש לה שיעור קבוע, והמקבל צדקה ניצל על ידי כך מן התחושה המעיקה של ההשפלה. עניי ישראל אינם מקבלים 'מתת חסד'". הירש על התורה עמ' קעו. ראה גם דבריו בפירושו לספר בראשית, עמ' קע"ג, ד"ה ויחשבה לו צדקה. לדעתו של ספראי הקהילה עמ' 322, השימוש במונח 'צדקה' במשמעות של 'צדק' נמשך עד אמצע ימי בית שני, לאחר מכן מקבל המונח 'צדקה' משמעות של נתינת כסף לנזקקים, לדעתו, כבר בספר טוביה פירוש המילה צדקה הוא נתינת כסף. נראה לי שההוכחה שמביא ספראי מספר טוביה אינה מוחלטת, מכיון שבפסוק זה מופיעות המילים צדקה ואמת בסמיכות באותו פסוק, ראה ספר טוביה חלק ב, א ג (הנוסח הקצר): "אני טובי הלכתי בדרכי האמת והצדקה כל ימי חיי... ", ומכאן שהמושג 'צדקה' מתפרש כצדק.

⁵⁶ למשל, דברים טו, ז-ח; ישעיהו נח, ז; משלי לא, יט.

⁵⁷ דברים טו ח.

ליטרא בשר בכל יום. לו, זו אשה כענין שנאמר אעשה לו עזר⁵⁸.

מדברי המדרש אפשר ללמוד שיש לעזור לעני לקיים את רמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני, אך אין מצווה להופכו לאדם עשיר⁵⁹. בתוספתא יש התייחסות לחובה המקראית לתת לעני די מחסורו. חכמי התוספתא מפרטים את מה שלדעתם צריך לתת לעני, וכיצד לדעתם יש לקיים את המצווה הנזכרת לעיל:

...היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת, מעה נותנין לו (מאה) מעה, עיסה נותנין לו עיסה, פת נותנין לו פת, להאכילו בתוך פיו מאכילין אותו בתוך פיו, שנ' די מחסורו אשר יחסר לו, אפי' עבד אפי' סוס. לו, זו אשה, שנ' אעשה לו עזר כנגדו. מעשה בהלל הזקן שלקח לעני אחד בן טובים סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו. שוב מעשה באנשי הגליל שהיו מעלין לזקן אחד ליטרא בשר בציפורי בכל יום⁶⁰.

מדברים אלו נראה שחכמי התוספתא הבינו שיש מצווה לתת לעני את הצרכים הנחוצים לו בהתאם לרמת החיים אליה היה רגיל לפני שהעני. אין בתוספתא התייחסות לשאלה מדוע יש לתת לעני את צרכיו בהתאם לרמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני, כמו כן אין בדברי התוספתא תשובה לשאלה האם חובה זו של "די מחסורו" היא על היחיד או שזו

⁵⁸ **מדרש ספרי**. פסקא קטז, עמ' 175.

⁵⁹ אין במדרש הגדרה מדויקת לעושר, אך מהדוגמאות והמעשים המובאים במדרש ניתן ללמוד שעושר נחשב מדרגה גבוהה יותר מאשר יכולת אספקת כל הצרכים הפיזיים, ולו גם צרכים שעלותם רבה כגון סוס ועבד. כל מה שהוא בגדר של צורך יש לתת לעני, אך מה שהוא מעבר לצרכים של העני אין חובה לתת לו, מפני שהנותן אינו חייב להעשיר את העני.

⁶⁰ **תוספתא 1**. פאה פ"ד, י, עמ' 58. המקבילה להלכה זו נמצאת **בתוספתא 1**. כתובות, פ"ו, ח, שם כתוב בין השאר: "...ומציעין לו מטה ואחר כך משיאין לו אשה שנ' די מחסורו אשר יחסר לו אפי' עבד אפי' סוס. לו זו אשה שנ' להלן אעשה לו עזר כנגדו מה לו אמור להלן זו אשה אף לו אמור כן אשה".

המשפט "אפי' עבד אפי' סוס" אין לו מקום באותו דיון העוסק בצרכי הנישואין של היתום העני, זהו קטע ממסכת פאה העוסק בנתינה לעני בן טובים שהועתק כנראה ע"י הסופר מהמקור במסכת פאה אגב שיגרא

חובה המוטלת על הציבור⁶¹.

בתלמודים הבבלי והירושלמי, מובאת ברייתא שתוכנה זהה לדברים הכתובים במדרש
ובתוספתא.

בתלמוד הבבלי:

תנו רבנן די מחסורו אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו
לעשרו אשר יחסר לו אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו אמרו עליו
על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ
לפניו פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין. תנו
רבנן מעשה באנשי גליל העליון שלקחו לעני בן טובים אחד מציפורי
ליטרא בשר בכל יום⁶².

בתלמוד הירושלמי מובאת הברייתא:

והתני מעשה בהלל הזקן שלקח לעני בן טובים סוס אחד להתעמל בו
ועבד לשמשו. שוב מעשה באנשי הגליל שהיו מעלין לזקן אחד לטרא
בשר צפרים בכל יום⁶³.

יש הבדל בין הגרסה של הברייתא בשני התלמודים בתיאור מעשי הצדקה של הלל ואנשי
הגליל, לעומת תיאור אותם מעשים בתוספתא. קשה לקבל את הגרסה שבתלמוד הבבלי
המספרת על הלל הזקן שרץ לפני הסוס במקומו של העבד,^{64, 65} לעומת זאת גרסת

דלישנא.

⁶¹ התוספתא משתמשת בלשון רבים, "ננתנין לו.. מאכילין אותו..". אך אין ודאות שכוונת הכתוב ללמד שזו חובה
על הציבור ולא על היחיד.

⁶² כתובות סז, ב.

⁶³ תלמוד ירושלמי 1. פאה, כא, א.

⁶⁴ שהרי הלל הזקן שימש בנשיאות הסנהדרין כ-100 שנים לפני החורבן, ראה בבלי שבת, טו א: "והתניא הלל
ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן בפני הבית מאה שנה". רש"י מפרש שהלל, שהיה הראשון ברשימת אותם
נשיאים, שמש בנשיאות 100 שנה לפני חורבן הבית. ראה קונוביץ בית שמאי. עמ' ט - יב. וכן קמינקא הלל. עמ'
258 - 262. קשה לקבל את הגרסה שהלל הנשיא רץ לפני הסוס כעבד הרץ לפני אדונו, פעולה שאינה לפי כבודו.
אפשר גם שהלל לא היה נשיא בזמן שרץ לפני הסוס שנתן לעני.

הירושלמי קרובה יותר לגרסת התוספתא ולגרסה שבמדרש ספרי.

לגבי המעשה עצמו יש לבדוק האם הוא מתאר את מידת הנתינה לעניים שהייתה מקובלת בזמנו של הלל, או שמא סיפור מעשה זה הוא סיפור בעל סממנים אגדתיים לגבי גדולתו הרוחנית והחברתית של הלל הבאה לידי ביטוי גם בסיפורים אחרים המתארים את דמותו האידיאלית של הלל, שהיה נוהג לפני משורת הדין, והיה מבטל את עצמו ומוכן לספוג השפלות חברתיות, במטרה לקרב אנשים שונים כולל נכרים לתורת ישראל⁶⁶.

המכנה המשותף למקורות שלפנינו, הוא שיש לתת לעני את הדרוש לו בהתאם לרמת החיים שלו לפני שהעני. אין במקורות שלפנינו הגדרה של קו עוני שמי שנמצא מעליו אינו זכאי לצדקה ואינו רשאי ליטול. אדרבה, לעשיר שירד מנכסיו יש לתת, לפי המקורות שלפנינו, יותר מאשר לעני שלא ידע עושר מימיו. אפשר אולי להסביר הלכה זו לפי אחד ההסברים הבאים:

- א. עשיר שהעני, נמצא במשבר גדול יותר מאשר אדם שהיה רגיל לחיות בצמצום וברמת חיים נמוכה, וקשה לו להסתגל למצב החדש⁶⁷. כדי לעזור לו לצאת מהמשבר יש לתת לו די מחסורו כפי שהיה רגיל לפני שהעני.
- ב. כדי להקל בשיקומו של העשיר שהעני יש לשמור את דבר עונו בצנעה. יש לתת לו

⁶⁵ מהשוואת הגרסות השונות לאותה דרשה, עולה שהגרסה שבתלמוד הבבלי שונה מיתר הגרסות שבמדרש ספרי ובתלמוד הירושלמי במספר נקודות. דיון מפורט בנושא ראה בעבודתי, פרק ט' עמ' 128 הערה מס' 5.

⁶⁶ בבלי שבת, ל, ב: "ת"ר לעולם יהא אדם ענוותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי מעשה..". וכן שם, לא א. וכן "מעשה בהלל שעשה סעודה לאדם אחד, ובא עני ועמד על פתחו ואמר אשה אני צריך להכניס היום ואין לי פרנסה כלום, נטלה אשתו כל הסעודה ונתנה לו... ", ("ד"א פ' 1). וראה **קמינקא הלל**. עמ' 258-266, לדבריו: "הסיפורים האגדיים על אנשים גדולים ודאי שאינם אמיתיים בפרטיהם... כבר הערנו כי הדרשות. תנו רבנן הדנות בהלל הן אגדות מליציות, אך על תכנן יש לשים עין בוחנת..". (שם, עמ' 236).

⁶⁷ ראה בבלי כתובות סז, ב "ההוא דאתא לקמי דרבי נחמיה אמר ליה במה אתה סועד א"ל בבשר שמן ויין ישן רצונך שתגלגל עמי בעדשים גלגל עמו בעדשים ומת...". וכן **ירושלמי 1**. פאה כא, א: "חד מן אילין דנשייתא איתנחת מן ניכסוי והוון זכין ליה במאן דחסף והוא אכל ומותיב...". אחד ממשפחת הנשיא שירד מנכסיו, היו נותנים לו מזון בכלי חרס והוא היה אוכל ופולט את האוכל. אותם עשירים שירדו מנכסיהם התקשו מאד להסתגל לרמת חיים נמוכה ממה שהיו רגילים לה.

די מחסורו כדי שימשיך לחיות ברמת חיים כפי שהיה רגיל, וכפי שחברי הקהילה שהוא חי בה הכירו אותו. אם ימשיך להיראות ולהתנהג כעשיר בעזרת הצדקה שיקבל, יוכל אולי להתאושש ביתר קלות מהמשבר הכלכלי שפקד אותו.

ג - משנה

לעומת הפרשנות המרחיבה שבתוספתא לחובת הנתינה לעני די מחסורו אשר יחסר, נמצא במשנה מספר הגדרות המצמצמות לכאורה את חובת הנתינה לעני לכדי מינימום הכרחי לקיום פיזי:

אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום, מככר בפונדיון מארבע סאין בסלע, לן, נותנין לו פרנסת לינה, שבת, נותנין לו מזון שלש סעודות. מי שיש לו מזון שתי סעודות, לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות, לא יטול מן הקופה. והקופה נגבית בשנים ומתחלקת בשלושה. מי שיש לו מאתים זוז, לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים חסר דינר⁶⁸, אפילו אלף נותנין לו כאחת⁶⁹, הרי זה יטול. היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו, הרי זה יטול. אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא

⁶⁸ "היו לו מאתים חסר דינר" כך כתוב בגרסה שלפנינו ולא "חסר זוז" כפי שמתבקש מההקבלה לחלק הראשון של הלכה זו "מי שיש לו מאתים זוז...". כך היא הגרסה ב-בבלי ויניציה ר"פ- רפג. וכן במשנה דפוס ראשון, נאפולי רנ"ב. וכן בבלי כ"י מינכן. עמ' 1004. מהירושלמי פאה כא א, נראה שאין הכוונה דוקא "לחסר דינר", אפשר גם "חסר זוז". בכל מקרה שלעני יש פחות ממאתים זוז הוא רשאי ליטול, שהרי בסיפור מעשה ברבי ותלמידו מסופר שברגע שלאותו תלמיד היה סכום של 'מאתים זוז חסר קרט' זיכה לו רבי את מעשר העני שלו. דיון בערכי המטבעות השונים ראה נספח 1 עמ' 251-255.

⁶⁹ כך היא הגרסה במשנה פאה 1. משנה פאה 2. משנה פאה 3. לעומת זאת הגרסה באור זרוע הל' צדקה תחילת סי' יד, (עמ' 16) היא: "אפי' אלף (דינרים) נותנים לו כאחת...". וכן במרדכי מסכת ס"ב פ"א סי' קח: "היה לו ר' זוז חסר דינר אפילו אלף דינר נותנין לו כאחת הרי זה יטול...". גם בטור יו"ד סי' רנ"ג הגרסה היא: "יש לו מאתים זוז חסר דינר אפי' נותנין לו אלף זוז בבת אחת ה"ז יטול...". ההבדל בין הגרסות הוא שבגרסה הראשונה החידוש הוא שאם יש לעני פחות ממאתים זוז מותר לו לקבל צדקה, אפילו מאלף אנשים בו זמנית, ואילו לפי הגרסה השנייה מותר לו לקבל סכום גדול של אלף זוז בבת אחת מאדם אחד, למרות שהסכום הזה הופכו מעני לעשיר.

ונותן בהם, הרי זה לא יטול. וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל, אינו נפטר
מן העולם עד שיצטרך לבריות...⁷⁰.

הלכות אלו שבמשנה יש להן מקבילות במדרש:

מיכן אמ' מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי היו לו
מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה, היו לו חמשים
זוז והוא נושא ונותן בהן או מאתים זוז אע"פ שאינו [נושא] ונותן בהן
הרי זה לא יטול לקט לא שכחה ופיאה ומעשר עני, היו לו מאתים חסר
דינר מותר ליטול...⁷¹.

עיון בהלכות הכתובות במשנה מלמד, שלדעת חכמי המשנה יש לתת לעני צדקה שתעזור
לו לקיים רמת חיים מינימלית. נתינה זו עונה כנראה לדעת חכמי המשנה על המצווה
ולפיה יש לתת לעני די מחסורו. הלכות אלו שבמשנה מצמצמות את סדרי הגודל של
הנתינה לעני לעומת הכתוב במדרש ספרי ובתוספתא⁷².

בתוספתא מתוארת מידת הנתינה האידיאלית, בהתאם לרמת החיים שהעני היה רגיל לפני
שהעני, ואילו במשנה נכתבו הלכות שהן תולדה של יכולת הנתינה המשתנה בהתאם למצב
הכלכלי. האם לפנינו שינוי בגישה של חכמים בנושא מהי כמות הצדקה שיש לתת לעני

⁷⁰ משנה פאה 5. פרק ח, ז-ט.

⁷¹ מדרש תנאים. פרק כו יב. קיימים מספר הבדלים בין הנוסח שבמשנה לנוסח במדרש:

- א. במשנה הנוסח הוא 'לא יטול והרי זה יטול', ואילו במדרש כתוב 'אסור' ליטול, ו-'מותר' ליטול.
- ב. סדר ההלכות שונה, סדר ההלכות **במשנה** הוא, 1. (משנה ח): "מי שיש לו מאתים זוז הרי זה לא יטול, היו לו מאתים חסר דינר וכו' ". 2. (משנה ט): "מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם וכו' ", בין שני המשניות חוצצות שתי הלכות העוסקות באדם שיש לו מאתים זוז ובכל זאת מותר לו ליטול. סידור זה של ההלכות במשנה מלמד לכאורה שהלכות אלו נוגעות רק למי שיש לו מאתים זוז, ולא למי שיש בידו חמשים זוז פעילים במסחר.

סדר ההלכות **במדרש** שונה: 1. מי שיש לו חמשים זוז. 2. מי שיש לו מאתים זוז. צירוף זה של שני המצבים במדרש יוצר לכאורה שוויון מלא ביניהם. לעומת זאת סידור ההלכות במשנה יוצר הבדל הלכתי ביניהם מסוימים כגון בדין "אפילו אלף נותנין לו כאחת" הכתוב במשנה לגבי מי שאין לו מאתים זוז, ולא נכתב בדין מי שאין לו חמשים זוז. יתכן שמי שיש לו פחות מחמשים זוז אינו רשאי לקבל אלף זוז בבת אחת.

⁷² המדרשים והתוספתא ראה עמ' 19-20 לעיל.

לעומת הגישה שבספרי ובתוספתא, או שלפנינו שינוי פרקטי הנובע מהקטנת יכולת הנתינה של הציבור כתוצאה ממשבר כלכלי.

לפני שנבחן שאלות אלו נבדוק את מידת הנתינה שקבעו חכמי המשנה בהתאם למצבים שונים:

א. עני העובר ממקום למקום - עני כזה, שכנראה אינו תושב ואין מכירים אותו,⁷³ נותנים לו כמות מינימלית של מזון, כמות המספיקה ליום אחד⁷⁴. את המזון קיבל העני מהתמחוי⁷⁵. אם אותו עני נשאר ללון בעיר יש לתת לו פרנסת לינה. אם עני שובת בעיר, נותנים לו מזון לשלוש סעודות כפי שנוהגים כל ישראל לסעוד בשבת. בתוספתא כתוב שיש להוסיף למנת המזון שמקבל עני הנשאר ללון בעיר שמן וקטנית⁷⁶. אם הוא שובת בעיר יש להוסיף למנת המזון שהוא מקבל לשבת גם שמן וקטנית, דג וירק.

ב. עני שאין לו כסף לקניית מזון למשך שבוע, יקבל מהקופה⁷⁷ סכום כסף לקניית מזון

⁷³ בתוספתא פאה, ד ח, יש הלכה מקבילה להלכה זו שבמשנה ובהמשך לאותה הלכה כתוב שם: "... במה דברים אמורים בזמן שאין מכירין אותו, אבל בזמן שמכירין אותו אף מכסין אותו".

⁷⁴ מספר הסעודות שהיו רגילים לאכול ביום אחד, הוא שתי סעודות. משנה עירובין ז, ח: "... כמה הוא שיעורו בזמן שהן מרבין מזון שתי סעודות לכלם". **תוספתא 1**. עמ' 121: "קטן שצריך לאמו יוצא בעירוב אמו, ושאין צריך לאמו, מערבין עליו מזון שתי סעודות בעירובי תחומין".

⁷⁵ לדעת חכמי המשנה מי שיש לו מזון שתי סעודות אינו נוטל מהתמחוי, מכאן שהיו נוטלים מהתמחוי מזון ליום אחד וכנראה גם מזון לשבת. בתוספתא מוזכרים כמה דינים העוסקים בהגדרת התמחוי (פאה ד, ט): א. את המזון בתמחוי היו גובים מידי יום מתושבי העיר. את המזון היו גובים ומחלקים שלשה גבאים (ברייתא במסכת בבא בתרא ח ב) ב. מהתמחוי חילקו מזון לכל עני (בברייתא שם, תמחוי לעניי עולם).

⁷⁶ תוספתא פאה, ד, ח. שמן הכוונה כנראה לשמן למאור, וקטנית = תוספת מזון, פרנסת לינה = צרכי שינה כגון כר וכסת (ע"פ **תוספתא כפשוטה**, פאה, עמ' 183).

⁷⁷ בקופה נאסף על ידי הגבאים כסף אותו חילקו לעניי העיר לקניית מזון למשך שבוע ימים. במשנה (פאה ח, ז) כתוב ששני גבאים גובים את הצדקה לקופה, ושלושה גבאים מחלקים את הכסף. חלוקת הכסף נעשתה מידי ערב שבת, הכסף לקופה נגבה עבור עניי אותה העיר. ה- **רמב"ם היד 1**. הל' מתנות עניים, ט ג כותב:

"מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה. אבל התמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש

לארבע עשרה סעודות⁷⁸.

ג. עני שאין לו מאתיים זוז לכיסוי הוצאותיו במשך שנה⁷⁹, רשאי ליטול לקט, שכחה, פאה ומעשר עני. אותם מאתיים זוז הם סכום כסף במזומן⁸⁰, נקיים מכל שעבוד⁸¹.

מקומות שלא נהגו בו."

בבבלי בבא בתרא, ח ב, מובאת ברייתא בה כתוב בין השאר: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה", מדברים אלו ניתן להבין שהתמחוי נבלע והתמזג עם הקופה. לדעתו של **רפ"ל הצדקה**. עמ' 245, הקופה באה במקום התמחוי. מנהג התמחוי היה מנהג קדום והקופה דחקתו. דחיקת התמחוי נובעת אולי מכך שבנטילת מזון מוכן יש מידה של ביזיון וחוסר נעימות.

⁷⁸ מזון 14- סעודות הוא מזון לשבוע ימים, ראה בבבלי סוכה כז א: "והא אמר רבי אליעזר ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה". בבבלי שבת, קיח א, דנים חכמי התלמוד בשאלה כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת. לפי הדעה שיש לאכול שלש סעודות, צריך העני לקבל לכאורה 15 סעודות ולא 14 [שתי סעודות לששת ימי המעשה + 3 סעודות לשבת]. כמה פרשנים ממפרשי המשנה דנים בשאלה זו (**הרמב"ם פירוש** שלו על אתר, רבי שלמה עדני בפירושו למשנה, מלאכת שלמה, ופרשנים נוספים). מדבריהם עולה שהחישוב של 14 סעודות שבועיות הוא כדלהלן: 2 סעודות ליום במשך כל ימות השבוע, וביום שישי סעודה אחת בבוקר והשניה בערב לאחר כניסת השבת, ועוד שתי סעודות ביום השבת, הרי שלפנינו כאן פתרון ל- 14 סעודות לשבוע מחד גיסא ו-3 סעודות בשבת מאידך גיסא.

⁷⁹ אני מבסס את ההנחה שזהו סכום שנתי לפי שיקולים אלה:

א. דברי המשנה מסודרים בצורה הדרגתית: בשלב ראשון דנים חכמי המשנה בעני הזקוק למנת מזון יומית, בהמשך דנים חכמים בדינו של עני שיש לו מנה יומית אך אין לו מנה שבועית. ההמשך, לפי אותה שיטה של ניסוח ספרותי, צריך להיות דיון במי שיש לו מנה שבועית אך אין לו לתקופה ארוכה יותר כגון שנה.
ב. המתנות שהעני שאין לו מאתיים זוז יכול ליטול, הן מתנות שנתיות (לקט, שכחה ופאה), או מתנות שנתיות לקבלן רק פעם בשלוש שנים (מעשר עני), מכאן שהסכום הרלוונטי של מאתיים זוז גם הוא סכום שנתי.

⁸⁰ לדעת חכמי המשנה פאה ח ח: "אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו". מכאן שגם אם לעני רכוש השווה מאתיים זוז, אין מחייבים אותו למכור. יוצא מכך שאותם מאתיים זוז הם סכום במזומן. אמנם בתלמוד הבבלי, כתובות סח א, דנים חכמי התלמוד בסתירה, לכאורה, בין דברי המשנה הנ"ל לדברי התוספתא פאה, ד יא, אשר נשמע ממנה לכאורה, שמחייבים אותו למכור חלק מהכלים שלו, ומתשובותיהם נראה שאכן מחייבים אותו למכור כלים מסוימים. אך מהמשנה ניתן ללמוד, שאין מחייבים אותו למכור והסכום של מאתיים זוז הוא במזומן. דיון בנושא חיוב העני למכור מנכסיו לפני שנותנים לו צדקה. ראה להלן פרק ח'.

⁸¹ במשנה, פאה ד, ח, כתוב: "היו משועבדים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול...".

חכמי המשנה משווים חוב חיצוני לחוב המוטל על הבעל לתשלום כתובת אשתו. חוב זה ייגבה רק במקרה של גירושין, ואין לו מועד פירעון מוגדר, ויתכן ולא ייגבה לעולם. ובכל זאת קבעו חכמים שאם הסכום של מאתיים זוז משועבד לכתובת אשתו, נחשב אותו אדם לעני ומותר לו ליטול צדקה.

ד. אדם שיש לו חמישים זוז⁸² המושקעים במסחר ומניבים רווחים, אינו רשאי ליטול לקט, שכחה, פאה ומעשר עני.

עיון בהלכות שבמשנה העוסקות בדיני הצדקה הניתנת לעני, מלמד שהמשנה דנה בעיקר בנתינה הציבורית מהתמחוי, מהקופה וממתנות העניים. אין דיון הלכתי בכמות הצדקה שעל היחיד לתת לעני, בניגוד לתוספתא הדנה בחובתו של היחיד לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו.

יתכן שעורך המשנה סידר במשנה הלכות העוסקות בנתינה הציבורית בלבד, מפני שהיחידים התקשו להתמודד עם בעיית העוני בגלל המצב הכלכלי הקשה לאחר חורבן בית המקדש, מצב שהחמיר בזמן מרד בר כוכבא ולאחריו⁸³. ריבוי העניים, החורבן הפיזי של

⁸² המשנה לא דנה בדינו של מי שבידו ארבעים ותשעה זוז, במקביל לדינו של מי שיש לו מאתיים זוז חסר דינר. אפשר להניח שההלכות תהיינה זהות, ולכן לא נכתבה ההלכה בדינו של מי שיש לו ארבעים ותשעה זוז פעילים במסחר. מדברי הירושלמי פאה, כא ב, הלכה ט, נראה שאין זהות מוחלטת בין שתי ההלכות: "הדא אמרה חמשין עבדין טבין מן מאתים דלא עבדין". (זאת אומרת חמישים זוז המפיקים רווחים עדיפים על מאתיים שאינם צוברים רווחים). דברי הירושלמי דורשים הסבר וזאת מכמה סיבות:

א. כיצד ניתן ללמוד מדברי המשנה שחמישים זוז המניבים רווחים עדיפים על מאתיים שאינם מניבים כל רווח, והרי ההלכה בשני המקרים שווה.

ב. במה עדיפים חמישים זוז פעילים במסחר ממאתים זוז שאינם פעילים? האם העדיפות היא בכך שאם בידו העני מאתיים חסר דינר, הוא רשאי ליטול ואילו מי שבידו חמישים חסר דינר אינו רשאי ליטול? מדוע לא כתובה הלכה זו במשנה? הרימב"ץ גורס בדברי הירושלמי: "חמשין דעבדין טבין מן מאתי חסר דינר דלא עבדין" (כך מפרש הר"ש משאנץ בפירושו. ראה פירושו ב-ירושלמי 2). פירוש הדבר הוא שמי שבידו חמישים זוז נושאי רווחים לא יטול צדקה, אך מי שבידו פחות מחמישים זוז רשאי ליטול צדקה. אם אכן אין זהות בין שתי ההלכות נותרת השאלה מדוע לא כתב עורך המשנה את ההלכה העוסקת בדינו של מי שבידו חמישים זוז חסר דינר.

⁸³ רוב ההיסטוריונים סבורים כי המצב הכלכלי לאחר החורבן היה קשה. ראה אלון תולדות. עמ' 34-42. לדעתו המצב הכלכלי לאחר החורבן היה קשה ביותר, שטחי האדמה המעובדים הצטמצמו, האוכלוסיה לא יכלה לעמוד בנטל המסים שהטילו השלטונות. לדעתו של ספראי ארץ עמ' 78-79: "הלכות רבות מעידות על המצב הקשה. דבריו של רבי יוסי בן הדור מפורשים כרמזים לתקופה זו 'לא אמר ר' יוסי אלא בראשונה שלא היו זתים מצויים, שבא אדרינוס הרשע והחריב את כל הארץ' (ירושלמי פאה, פ"ז כ, א). העוני בישוב היהודי היה קשה ביותר, לאנשים רבים לא היה מזון ולבוש, וידידים התחלקו בבגד אחד". היסטוריונים נוספים מתארים את המצב הכלכלי הקשה לאחר מרד בר כוכבא. ראה אופנהיימר ההיסטוריה. עמ' 85. וכן הר משה דוד. עמ' 14, ודבריו שם,

הישובים והרס החקלאות, יצרו מצב שבעלי הבתים כיחידים לא יכלו לשאת לבדם בנטל העזרה לעניים, ולכן הועברה הדאגה לעני ולצרכיו למוסדות הציבוריים: התמחוי והקופה. מאידך גיסא הוגבלה מנת הצדקה שהעני יכול ליטול, כדי לאפשר למספר מקסימלי של עניים להיעזר במוסדות הצדקה הציבוריים.

על פי הנחה זו, כתובות בתוספתא הלכות שהיו רלוונטיות בתקופה מוקדמת יותר עד לחורבן הבית, הלכות שלפיהן יש לתת לעני די מחסורו. הקופות הציבוריות היו פעילות כבר באותה תקופה, כפי שניתן ללמוד מההלכות העוסקות בדיני הקופה והתמחוי בתוספתא, אך נראה שבאותה עת לא היו הקופה והתמחוי, הכלים העיקריים שבהם הסתייע העני⁸⁴.

לדעת חכמי המשנה, אדם עני שיש לו מאתיים זוז במזומן אינו רשאי ליטול מתנות עניים. לעומת זאת, אם בידי העני מאתיים זוז חסר דינר, אפילו אלף אנשים יתנו לו ממתנות העניים שלהם בו זמנית, מותר לו ליטול גם אם על ידי כך יהפוך לעשיר.

הלכה זו צריכה בירור. מדוע נקבע על ידי חכמי המשנה סכום זה של מאתיים זוז כקו המפריד בין "עני" "לעשיר"? מדוע נקבע שמי שיש לו פחות ממאתיים זוז רשאי ליטול, ומי שבידו מאתיים זוז או יותר אסור לו ליטול מתנות עניים?

עיון במשנה ובתוספתא מגלה שהסכום של 'מאתיים זוז' חוזר ונשנה במספר מקורות⁸⁵, בקשר לשאלות הלכתיות שונות.

במשנה ניתן לכאורה ללמוד שסכום של מאתיים זוז מכסה את ההוצאות המינימליות של

עמ' 127-126. היסטוריונים אחרים סבורים שהמצב הכלכלי לא היה גרוע, ראה לדוגמה פליקס החקלאות בא"י. עמ' 17-22.

⁸⁴ אם אכן מתוארת בתוספתא הלכה קדומה, מהתקופה שלפני חורבן הבית, תוסבר בכך העובדה שבתוספתא מתוארים מעשים בהלל הזקן ובאנשי הגליל, מעשים שאינם מובאים במשנה, מעשים אלו לקוחים מתקופה שלפני החורבן, תקופה שבה ניתן היה לקיים את מצוות התורה לתת לעני די מחסורו אשר יחסר, ולכן אינם נכללים במשנה הקובעת הלכות של חובת נתינה מינימלית.

⁸⁵ א. גיטין ז ה: "הרי זה גיטך על מנת שתתני לי מאתיים זוז". ב. כתובות ז ד: "... בתולה גובה מאתיים ואלמנה מנה מפני שהוא תנאי ב"ד". ג. קידושין ג ב: "האומר לאשה הרי את מקודשת על מנת שאתן לך מאתיים זוז הרי זו מקודשת". ד. תוספתא דמאי ו ד: "לא יאמר ישראל לגוי ולכותי ולמי שאינו נאמן על המעשר הילך מאתיים זוז.."

אדם עני למזון וביגוד למשך שנה:

המשרה את אשתו על ידי שלישי לא יפחות לה משני קבין חטיין...ונותן
לה מיטה מפץ ומחצלת...וכלים של חמשים זוז משנה לשנה... במה
דברים אמורים בעניי שבישראל אבל במכובד הכל לפי כבודו⁸⁶.

אדם שאינו סועד בחברת אשתו אלא מספק לה מזון וביגוד על ידי אדם אחר, בהסכמתה,
צריך לספק לה מזון וביגוד בהתאם לרשימה שבמשנה. אמנם אין במשנה שערור כספי
מדויק של כל פריטי המזון והביגוד, ואין סיכום כספי של כל ההוצאות, אך חישוב הפריטים
השונים בערכים כספיים במחירי אותה עת, יסתכם במאתיים זוז⁸⁷. המסקנה המתבקשת
היא שבמאתיים זוז ניתן לספק את הצרכים הבסיסיים למזון וביגוד של אדם עני במשך
שנה, ולכן מי שבידו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול מתנות עניים.

במשנה פיאה כתוב:

⁸⁶ כתובות ה ח-ט.

⁸⁷ חישוב הערכים הכספיים של הצרכים השנתיים למזון וביגוד נעשה על ידי רבי שמשון משאנץ, בפרושו בירושלמי 2.
עמ' כז. לדעתו: "שיערו חכמים שזהו שיעור לשנה במזונות ומלבושים וכן במשרה אשתו על ידי שלישי בפרק
אע"פ שנותן לה שני קבין חטיין בכל שבוע והוא שלישי הדינר שעולה לשבעה עשר דינרים לשנה וכלים של
חמשים זוז ושלוש [זוג] מנעלים ושאר פירות ויכול לעלות למאה זוז לשנה והני מאתיים זוז דהכא היינו לו
ולאשתו ומיהו לא יתכן דגבי קופה ותמחוי לא כילי אשתו בהדיה".
לפי חשבוננו של הר"ש, מסתכמת ההוצאה השנתית למזון וביגוד ליחיד במאה זוז. הקושי שבחישוב זה הוא
שהמשנה קובעת את קו העוני על סכום של מאתיים זוז ולא על מאה. יתכן שמאתיים זוז הוא סכום הכולל את
ההוצאות של העני ואשתו גם יחד, אך פתרון זה אינו מתקבל על הדעת מפני שהמשנה עוסקת בחישוב
ההוצאות והזכאות של עני יחיד, שהרי גם בדיון לגבי זכות הנטילה מהקופה והתמחוי החישוב הוא ליחיד ולא
לזוג (ובודאי לא למשפחה עם ילדים, כי במקרה זה יהיה צורך להתחשב במספר הילדים ולא מצאנו במשנה
התייחסות כזו). הר"ש נשאר בשאלה זו ב'צריך עיון'. הרב בניש, כותב בספרו בניש מטבעות. עמ' תא, הערה 35
שהר"ש טעה בחישוב עלות החיטים שהבעל נותן לאשתו. לדעת הרב בניש ההוצאה השנתית לחיטים מסתכמת
ב- 136 דינרים השווים ל- 136 זוזים (ראה נספח 1 לגבי השויון זוז = דינר, עמ' 254), לסכום זה יש להוסיף 50 זוז
לביגוד ועוד הוצאות המנויות במשנה, **סה"כ מאתיים זוז ליחיד**. זהו הסכום שאדם עני יחיד נזקק לו למשך שנה
לקניית מזון וביגוד ולכן נקבע שמי שיש לו מאתיים זוז לא יטול מתנות עניים, ומי שאין לו מאתיים זוז במזומן
לכל יחיד במשפחתו נמצא מתחת לקו העוני ורשאי ליטול מתנות עניים.

מי שיש לו מאתים זוז לא יטול...⁸⁸.

לכאורה, מתבקש במשנה נוסח שונה, שייצור הקבלה בין כל סעיפי המשנה העוסקים באותו נושא. במשנה הקודמת למשנה זו כתוב:

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה

סעודות לא יטול מן הקופה...⁸⁹.

הנוסח המתבקש בסעיף הבא הוא: מי שיש לו מזון (וביגוד) למשך שנה⁹⁰ לא יטול לקט, שכחה ופאה, שהרי שני הסעיפים הקודמים במשנה עוסקים בערכים כלכליים כלומר מי שיש לו מנת מזון יומית, ומי שיש לו מנת מזון שבועית. מדוע עבר העורך להגדרות בערכים

כספיים, וכתב: "מי שיש לו מאתים זוז..."⁹¹, "ייתכן ששינוי זה מלמד שלדעת העורך הסכום של מאתיים זוז הוא סכום קבוע, מכאן שהעורך אינו מתחשב בכוח הקנייה של הכסף וברמת המחירים המשתנה ממקום למקום ומתקופה לתקופה⁹¹. אפשר גם שמאתיים זוז הוא תרגום לערכים כספיים של צרכים צפויים במשך שנה, והתנא השתמש בסכום זה כדי להקל על החישוב ועל הבדיקה לקביעת הזכאות ליטול צדקה. בכל מקרה אין בנוסח זה משום קביעת סכום של מאתיים זוז כקו עוני שאינו משתנה עם הזמן. מהמשך דברי המשנה:

מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול⁹²,

ניתן ללמוד שלדעת חכמים הסכומים הנקובים במשנה אינם סכומים קבועים לאורך זמן, אלא הם ביטוי לשערוך כספי של ההוצאות השנתיות למזון ולבגדים. והרי לא ניתן לקבוע

⁸⁸ פאה, ח ח.

⁸⁹ שם, ח ז.

⁹⁰ ראה הערה 40.

⁹¹ ראה **ששת תשובות הריב"ש**, סימן קנ"ג, לדעת הריב"ש נקבע ע"י חכמים שהתחייבות הבעל לאשתו בכתובה יעמוד על סכום קבוע, מאתים זוז, בכל מקום ובכל עת בלי להתחשב במצבו הכלכלי של הבעל כדי לא לבייש את מי שאין לו, ושיערו בעני.

⁹² פאה, ח ט.

בוודאות שסכום של חמישים זוז המושקעם במסחר יניב רווחים בגובה של מאתיים זוז בדיוק. יתכן שהרווח יהיה קטן או אולי גדול יותר ממאתיים זוז. נראה שחמישים זוז הניבו רווחים השווים בכוח הקניה שלהם למאתיים זוז במזומן, שאינם פעילים ואינם מושקעים אלא עומדים מוכנים להוצאה, במאתיים זוז ניתן היה לרכוש מוצרי מזון וביגוד בכמות מינימלית בהתאם לצרכים של אדם עני במשך שנה.

סיכום

מספר נושאים הקשורים למצוות צדקה נידונים במדרשי חכמים, במשנה, בתוספתא ובברייתות. בין הנושאים הנידונים נמצא נושא אחד העוסק בנתינה לעני, ונושא אחר העוסק בהגדרת קו העוני שכל מי שנמצא מתחתיו רשאי ליטול ממתנות העניים לקט, שכחה ופאה. כל בעל שדה, מטע או כרם חייב להשאיר לעניים. כמו כן רשאי העני ליטול מזון מהתמחוי או כסף מהקופה. במדרשים, בתוספתא ובברייתות כתוב שיש לתת לעני בהתאם לרמת החיים שאליה היה רגיל לפני שהעני כדי שיוכל להשיגם ולחזור לתנאי החיים הקודמים, כמצוות התורה: " ...והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו "93.

במשנה יש הגדרות כמותיות לגבי הנתינה לעני. חכמי המשנה הגבילו את הנתינה לעני וקבעו קריטריונים לזכאות ולתמיכה מהקופה הציבורית או ממתנות העניים שבשדה. נראה, שחכמים קבעו קריטריונים לנטילת צדקה כדי שיהיה אפשר לתמוך במספר גדל והולך של עניים בחברה היהודית בתקופה שאחרי חורבן בית המקדש ולאחר מרד בר כוכבא.

חכמי המשנה הגדירו את קו העוני בערכים כספיים: מי שיש לו מאתיים זוז שאינם מושקעים במסחר והם נקיים מכל שעבוד, או מי שיש לו חמישים זוז פעילים במסחר, נחשב "עשיר" ואינו רשאי ליטול ממתנות עניים שבשדה ומהקופה הציבורית.

שתי גישות אפשריות ביחס לקביעת הסכום במשנה:

א. לדעת חכמי המשנה, קו העוני עומד על סכום של מאתיים זוז, וזהו סכום קבוע. כל

⁹³ דברים טו, ח.

מי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה. סכום זה נשאר קבוע לאורך זמן ואינו מתחשב בשינויים ברמת המחירים או ברמת החיים.

ב. הסכום של מאתיים זוז אינו סכום קבוע לאורך זמן, סכום זה מבטא את כוח הקניה של הכסף באותה תקופה, והוא ישתנה בהתאם לשינויים ביוקר המחיה וברמת החיים המשתנים מזמן לזמן וממקום למקום.

פרק ב: קו העוני בתלמודים - היחס לעוני ולעניים

בתלמוד הבבלי

בתלמוד הבבלי נמצא דיון במספר נושאים הקשורים למצוות צדקה⁹⁴. הנושאים העיקריים אליהם מתייחסים חכמי התלמוד הם:

- א. תמחוי וקופת צדקה⁹⁵.
- ב. פרשנות למצוות התורה "והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו"⁹⁶.
- ג. 1. בדיקת מצבו הכלכלי של העני המבקש צדקה⁹⁷.
2. דיון בשאלה האם מחייבים את העני למכור מנכסיו לפני שנותנים לו צדקה מהקופה⁹⁸.
3. היחס לעניים רמאים⁹⁹.
- ד. דיון בתקנת אושא "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש"¹⁰⁰, המגבילה את מידת הנתנה לעני.

⁹⁴ נושאים אלו נידונים בהרחבה בחלק ב' של עבודה זו, בקשר לנתנה לעני, בפרקים: ז-ט, יג-יד, פירוט הנושאים לפי פרקים ועמודים ראה בהערות 2-5 דלהלן.

⁹⁵ מסכת ב"ב, ח ע"ב - ט ע"א. בקטעי התלמוד העוסקים בתמחוי, קופה וגבאי הקופה מובא אוסף של ברייתות הדנות בנושא. העיסוק הנרחב של חכמי התלמוד בדיני קופת הצדקה וגבאי הצדקה עשוי ללמד על מעבר שחל מנתנת צדקה על ידי אנשים פרטיים לנתנה ציבורית מקופת הצדקה. אפשר שהמעבר מצדקה פרטית לציבורית הוא תוצאה של אי יכולתו של הפרט להתמודד עם בעיות העוני והמחסור. מעמדם של גבאי הצדקה וכוחם התחזק, ולכן ראו חכמים צורך לדון בדינים המיוחדים לגבאי הצדקה כדי שלא ינצלו לרעה את מעמדם. ראה פרקים יג-יד.

⁹⁶ כתובות, סז ב. במסגרת הדיון התלמודי מובאים מעשים, שמהם ניתן ללמוד, על יחסם של חכמים לנושא הנתנה לעני. פרק ט'.

⁹⁷ בבלי ב"ב, ט א. פרק ז'.

⁹⁸ כתובות, סח א. פרק ח'.

⁹⁹ כתובות, סז ע"ב-סח ע"א.

¹⁰⁰ כתובות, נ א, שם סד ב, ערכין, כח א. פרק ט'.

בשני הנושאים הראשונים משתמשים חכמי התלמוד בחומרים המוזכרים במשנה, בתוספתא ובברייתות, ונותנים אך מעט פרשנות משלהם לדברים שנכתבו במקורות התנאיים שלפניהם.

בשאלות הנדונות בסעיף ג' נקבע בסיכום הדיון התלמודי:

1. יש לבדוק את מצבו הכלכלי של העני המבקש כסות לפני שנותנים לו. לעומת זאת, אם העני מבקש מזון, יש לתת לו מיד ללא בדיקה¹⁰¹.

2. מחייבים את העני שיש לו כלי מותרות בביתו, למכור מאותם כלים לפני שנותנים לו צדקה¹⁰².

3. ביחס לאפשרות שיש רמאים בין העניים, סבורים חכמי התלמוד שיש להתייחס בסלחנות לתופעה זו. אין להימנע מנתינת צדקה לכל עני למרות האפשרות שהוא מתחזה לעני ואינו זכאי לצדקה. רבי אלעזר ביטא את יחסו לאפשרות זו של רמאים בין העניים, בביטוי:

"בואו ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום"¹⁰³, שמשמעותו היא שיש לתת צדקה לעניים בלי לחשוש שמא המבקש מתחזה כעני אבל אינו עני באמת.

לגבי הדיון בסעיף ד': תקנת אושא, נראה שחכמי הבבלי ראו בתקנה זו תקנה הקובעת את הגבול העליון של הנתינה לעני. אין לתת לעני יותר מחומש¹⁰⁴, כדי לשמור על מעמדו של הנותן שלא יהפוך מנותן צדקה למקבל, מעשיר לעני.

¹⁰¹ ב"ב, ט א: "תניא כוותיה דרב יהודה אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין".

¹⁰² כתובות, סח א. ראה דיון בנושא בפרק ח'.

¹⁰³ כך הוא הנוסח בכתובות, סח א. נסח שונה של מימרה זו נמצא בירושלמי¹. פאה, כא ב. ראה גם ויקרא רבה, מהדורת מירקין אריה משה, הוצאת יבנה, ת"א, תשי"ז, פרשה לד, סימן י: "ר' אבהו בשם ר' אליעזר: צריכין אנו להחזיק טובה לרמאים שבהם שאלולי הרמאים שבהם כיון שהיה אחד מהם תובע בידי אדם והוא מחזירו מיד היה נענש למיתה...".

¹⁰⁴ דיון בתקנת אושא, תוכנה וההבדלים בין הנסח הבבלי של התקנה לנסח הירושלמי, ראה פרק ט'.

בתלמוד הירושלמי

הנושאים העיקריים הנידונים בתלמוד הירושלמי¹⁰⁵ בקשר למצוות צדקה, הם אותם הנושאים הנידונים בבבלי בהבדלים אחדים, שמהם ניתן אולי ללמוד על יחס שונה, בנושא בעיית העוני. להלן מספר דוגמאות:

א. חכמי ארץ ישראל רואים בחלוקת צדקה דיון בדיני נפשות, ולכן מועלית הצעה לדון בחלוקת צדקה בהרכב של עשרים ושלושה דיינים כבדיני נפשות. להלכה נפסק בירושלמי שהצדקה תחולק על ידי שלשה, מחשש שעד שיאספו עשרים ושלושה דיינים כדי לחלק את הצדקה עלול העני הנצרך למות ברעב¹⁰⁶.

ב. יש הסכמה בין חכמי ארץ ישראל שאין לבדוק את מצבו של העני המבקש מזון. יש מחלוקת בדינו של המבקש ביגוד¹⁰⁷.

ג. נראה שלדעת חכמי הירושלמי אין מחייבים את העני למכור מכליו. עני שירד מנכסיו נותנים לו די מחסורו כפי שהיה רגיל לפני שהעני. בגדים יש לספק ברמה שהיה רגיל לפני שהעני. לעומת זאת, כלים נותנים לו ברמה נמוכה יותר מאשר היה רגיל לפני שהעני¹⁰⁸.

ד. בירושלמי מובא מעשה, ובו מסופר על רבי יהודה הנשיא שנתן לאחד מתלמידיו, שהיה עני, את כל מעשר העני משדותיו מידי שלש שנים. במעשה זה נעשה שימוש בהלכה שבמשנה הקובעת שקו העוני עומד על מאתיים זוז, כל מי שיש לו פחות ממאתיים זוז מותר לו ליטול צדקה גם בכמות ההופכת אותו לעשיר, ומאיך מי

¹⁰⁵ ירושלמי 1. פאה, כא עמ' א ו- ב (לנושאים שבסעיפים א-ג), וכן שם דף טו עמ' ב, (לגבי סעיף ד, תקנת אושא).

¹⁰⁶ בבבלי רואים בחלוקת צדקה מהקופה, דיני ממונות, ראה ב"ב, דף ח ב: "ומתחלקת בשלשה כדיני ממונות".

¹⁰⁷ האמוראים בתלמוד הבבלי חולקים גם לגבי בדיקת מצבו של העני המבקש מזון, ראה ב"ב, ט א.

¹⁰⁸ דברים אלו ניתן ללמוד מהברייתא המובאת ב ירושלמי 1, פאה כא א, ומהדיון ומהמסקנות של האמוראים שם: "תני משתמש בכלי זהב נותנין לו כלי כסף. כלי כסף נותנין לו כלי נחשת. כלי נחשת נותנין לו כלי זכוכית: א"ר מנא כלי כסף וכלי זכוכית בגופיהן. והתני היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת. כאן בגופו וכאן בשאינו גופו". חכמי הירושלמי סבורים שיש הבדל בין בגדים שיש לתת לו ברמה שהיה רגיל אליה לפני שהעני, כלים אחרים נותנים ברמה נמוכה יותר ממה שהיה רגיל בכל מקרה לא מחייבים אותו למכור מכליו. לעומת זאת מהבבלי כתובות, סח א, נראה שמחייבים את העני למכור חלק מהכלים לפני שנותנים לו צדקה מהקופה.

שיש לו מאתיים זוז או יותר אינו רשאי ליטול. להלן סיפור המעשה:

חד תלמיד מן דרבי¹⁰⁹ היו לו מאתים חסר דינר והוה רבי יליף זכי עימיה
חדא לתלת שני מעשר מסכינין. עבדין ביה תלמידוי עינא בישא ומלון
ליה. אתא בעי מזכי עימיה.

אמר ליה רבי אית לי שיעורא. אמר זה מכת פרושים נגעו בו.

רמז לתלמידוי ואעלוניה לקפלין וחסרוניה חד קרט וזכה עימיה היך מה
דהוה יליף¹¹⁰.

אחד מתלמידיו של רבי היו לו מאתיים (זוז) פחות דינר, והיה רבי רגיל לתת לו אחת לשלש
שנים מעשר עני, הדבר עורר את קנאתם של שאר תלמידי רבי והם השלימו את הסכום
שבידי אותו תלמיד למאתים זוז. כאשר בא רבי לתת לו את מעשר העני שלו, אמר אותו
התלמיד לרבי, רבי יש לי מאתים זוז. אמר רבי זה מכת פרושים נגעו בו¹¹¹. רמז רבי
לתלמידיו והכניסוהו לחנות ובזוזו מממונו קרט אחד¹¹², (ושוב היה אותו תלמיד בגדר של
עני שאין לו מאתיים זוז). וחזר ונתן לו רבי את מעשר העני שלו כפי מה שהיה רגיל¹¹³.

ממעשה זה ניתן ללמוד שלדעתו של רבי:

¹⁰⁹ בתוספות בבבלי סוטה, כא ב, ד"ה זה הנותן דינר לעני להשלים לו מאתים זוז הגרסה היא: "חד תלמיד מדר' בון

הו לו מאתים זוז חסר דינר והוה רבי יליף למזכי עמיה חד לתלת שנים מעשר מסכני..."

¹¹⁰ **ירושלמי 1**. פאה, כא א, הלכה ח. בבבלי סוטה, כא ב, כתוב: "...היכי דמי חסיד שוטה (ביטוי זה נמצא במשנה

שם, כ א, בקשר לאנשים המוגדרים כמבלי עולם) ר' אבהו אומר זה הנותן דינר לעני להשלים לו מאתים זוז".
התלמוד הבבלי משתמש במימרה של אמורא ארץ ישראלי כדי להסביר מיהו חסיד שוטה, מכאן נתן ללמוד שגם
חכמי הבבלי הכירו בכך שאין לגרום לעני הפסד של כספי צדקה ע"י נתינה מועטת המביאה אותו לקו העוני.

¹¹¹ הכוונה כנראה שלדעתו של רבי הנותנים הם 'צדיקים' צבועים ומזויפים, הם נתנו לאותו תלמיד צדקה כדי
שהיו בידו מאתים זוז והוא לא יוכל לקבל מרבי את מעשר העני שלו.

¹¹² פירושים שונים לגבי ערכה של מטבע זוז, ר' שלמה סיריליו (רש"ס) סבור שזו מטבע השוה לאיסר, הרב אשכנזי
שמואל יפה (יפה מראה, על הירושלמי, **ירושלמי 2**) סבור ששווי של הקרט פרוטה, ואילו ר' משה מרגליות (פני
משה) סבור שהקרט שווה לרבע דינר (הפירושים מתוך פרשנות העיונים **ירושלמי שטינזלץ**. פאה, פרק ח הלכה
ח).

¹¹³ התרגום של הקטע מהתלמוד הירושלמי, הוא תרגום חפשי ולא תרגום מילולי מדויק. הערה זו נכונה לכל
התרגומים של הקטעים התלמודיים שיובאו בהמשך העבודה.

1. ניתן לזכות מעשר עני לאותו עני מידי שלש שנים, בתנאי שבמועד הנתינה לא יהיו בידו מאתיים זוז במזומן.
2. כל מי שגורם הפסד לעני על ידי השלמת הסכום שבידו למאתיים זוז, עושה מעשה לא הגון, מעשה שרבי כינה את אותו מעשה שעשו תלמידיו בהשלמת הסכום שבידי העני, מעשה צביעות וזיוף.
3. במשנה כתוב שמי שבידו מאתיים זוז חסר דינר רשאי ליטול צדקה. לפי פרשנותו של רבי לאו דווקא מאתיים זוז חסר דינר, אלא אפילו חסר קרט (שהוא סכום פעוט ביותר). כל מי שבידו פחות ממאתיים זוז רשאי ליטול מתנות עניים.
4. נראה שלדעת רבי אפשר ליצור מצב מלאכותי של עוני, על ידי בזבז מכון של חלק ממאתיים הזוזים שבידו למרות שידוע שמעשה זה נעשה כדי להחזירו אל מתחת לקו העוני כדי שיוכל לקבל צדקה.

סיכום

בשני התלמודים, הבבלי והירושלמי, ניתן למצוא דיון במספר נושאים הקשורים לנתינה לעני. הדיון התלמודי מתמקד במספר שאלות שעניינן ההיבטים השונים של חובת הנתינה, כגון כמות הצדקה שיש לתת לעני, אופן הנתינה, קופת הצדקה וגבאי הצדקה, ובדיקת זכאותו של העני לצדקה. לעומת זאת, אין דיון בתלמוד בהגדרת קו העוני. אפשר להניח, שאמוראי בבל וארץ ישראל קיבלו את הגדרת קו העוני כפי שקבעו חכמי המשנה.

הדיון המקיף בתלמוד הבבלי בעניינם של גבאי הצדקה תפקידם ומעמדם, מלמד אולי על המעבר מנתינת צדקה על ידי היחיד, לנתינה ציבורית המתבצעת על ידי הקופה המחלקת צדקה באמצעות גבאי הצדקה.

מהשוואת הדיון התלמודי בנושא הצדקה בשני התלמודים, הבבלי והירושלמי, אפשר ללמוד על ההבדל במצב העניים וביחס עליהם בבבל ובא"י.

מדברי חכמי הירושלמי ניתן ללמוד לכאורה שהם התייחסו בפחות חשדנות וביתר אימון כלפי העניים מאשר חכמי הבבלי:

א. לדעת אמוראי ארץ ישראל, עני המבקש מזון או ביגוד פשוט נותנים לו ללא בדיקה.

לעומת זאת, בתלמוד הבבלי יש מחלוקת בנושא.

- ב. לדעת אמוראי בבל, עני שיש לו כלי מותרות, הפונה בבקשת עזרה לקופה הציבורית-מחייבים אותו למכור מנכסיו לפני שנותנים לו מהקופה. מניסוח הדברים בירושלמי ניתן להבין שלדעת חכמי ארץ ישראל אין מחייבים אותו למכור, אלא נותנים לו בהתאם לרמת החיים שאליה היה רגיל לפני שהעני, תוך אבחנה בין כלים אישיים כגון כלי אוכל שלא מחייבים אותו למכור, לבין בגדים או כלי מותרות שמחייבים אותו למכור לפני שנותנים לו צדקה מהקופה.
- ג. הביטוי: "בואו ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן היינו חוטאין", שמשמעותו היא שאין לבדוק בצורה קפדנית את מצבו של העני, מופיע גם בירושלמי וגם בבבלי והוא מבטא את היחס הסלחני של חכמי התלמודים לבעיית הרמאים שבין העניים.

פרק ג: קו העוני בספרות הרבנית בתקופת הראשונים

א- קו העוני בפסיקת הר"ף והרמב"ם¹¹⁴

הר"ף ודרכו בהגדרת קו העוני והזכאות לצדקה

רבי יצחק אלפסי, הר"ף, מתייחס בחיבורו למספר הלכות בנושא הצדקה לעני.

במסכת כתובות¹¹⁵ הוא מביא את הברייתות שבתלמוד הבבלי העוסקות בפירוט המשמעויות של צווי התורה לתת לעני "די מחסורו אשר יחסר". כמו כן הר"ף דן בשאלה האם מחייבים את העני למכור את כליו לפני שנותנים לו צדקה¹¹⁶. במסכת בבא בתרא הוא דן בעניינם של גבאי הצדקה, וכן בשאלה האם בודקים את מצבו של העני לפני שנותנים לו צדקה.

מהדברים שכתב ומהדברים שלא כתב נראה שלדעתו הגדרת קו העוני היא כפי שקבעו חכמי המשנה, לפי הגדרה זו כל מי שבידו מאתיים זוז במזומן, נקיים מכל שעבוד, או חמישים זוז שהוא נושא ונותן בהם, נחשב עשיר ואסור לו ליטול צדקה.

השוואת הדברים שכתב הר"ף בנושא הגדרת "די מחסורו", לטקסטים התלמודיים שבאותו נושא, נראה שהר"ף השמיט את אותם קטעים המתארים כיצד קיימו חכמים את הצווי: "והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו". כמו כן הר"ף אינו מביא בספרו את תיאור מעשי הצדקה המובאים בתלמוד, כגון מעשהו של מר עוקבא, או את מעשיהם של רבי אבא ורבי חנינא¹¹⁷, אולי מפני שלדעתו אין במעשים אלו כל תוספת על הכתוב בברייתות הר"ף אינו מביא גם את דעתם תגובותיהם של רבי נחמיה ושל רבא¹¹⁸ לדרישות של

¹¹⁴ אנו עוברים לתקופת הראשונים ומדלגים על תקופת הגאונים, מפני שאין חומר רלוונטי בספרות הגאונים. בחלק

ב'

של העבודה יש חומר רלוונטי מתקופת הגאונים, ראה עמ' 138.

¹¹⁵ פרק שישי, משנה - המשיא את בתו סתם.

¹¹⁶ דיון מפורט בשיטתו של הר"ף בנושאים אלו, ראה להלן עמ' 119.

¹¹⁷ כתובות סז, ב.

¹¹⁸ שם, שם.

העניים למזון מיוחד ויקר, אולי מפני שהוא סבור שיש לתת לעני את סוג המזון שאליו היה רגיל מלפני שהעני.

הרמב"ם ופסיקתו בנושא הגדרת קו העוני

בספר הפסיקה שלו, "היד החזקה" כותב הרמב"ם מספר הלכות שעניינן הגדרת קו העוני והזכאות לצדקה :

מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי. היה לו מזון ארבע עשר סעודות לא יטול מן הקופה. היו לו מאתים זוז אף על פי שאינו נושא ונותן בהם או שהיו לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם¹¹⁹ הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחד הרי זה מותר ליקח. היו בידו מעות והרי הן עליו חוב, או שהיו ממושכנין לכתובת אשתו הרי זה מותר ליקח¹²⁰.

פסק הלכה זה מתבסס כנראה על דברי המשנה¹²¹, אך השוואה מדוקדקת מגלה מספר הבדלים:

- א. במשנה כתוב: "מי שיש לו מאתים זוז הרי זה לא יטול... היו לו מאתים חסר דינר... הרי זה יטול..", ואילו הרמב"ם משתמש בלשון "אסור" ו "מותר".
- ב. במשנה כתוב: " מי שיש לו מאתים זוז לא יטול...", ואילו הרמב"ם כותב "היו לו מאתים זוז אף על פי שאינו נושא ונותן בהם..".
- ג. סדר ההלכות שונה:

¹¹⁹ המילים 'או שהיו בידו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם' הן הוספה שמוסיף רבי יהודה רוזאניס בחיבורו משנה למלך על הרמב"ם: "כאן היה חסר לשון וכצ"ל או שהיו לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם". **ברמב"ם היד 4.** עמ' שכ, הגרסה היא: "...היו לו מאתים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני, היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחד הרי זה מותר ליקח...". וזו היא גם הגרסה ב **רמב"ם היד 5.** ספר זרעים עמ' יא. ואילו ברמב"ם מהדורת הרב קאפח, הגרסה זהה לגרסתו של המשנה למלך.

¹²⁰ **רמב"ם היד 1.** הלכות מתנות עניים, ט יג.

¹²¹ פאה ת, ח-ט.

במשנה הסדר הוא:

ברמב"ם הסדר הוא:

1. דין מי שיש לו מאתים זוז	1. דין מי שבידו מאתים זוז
2. דין מי שיש לו מאתים זוז חסר דינר	2. דין מי שבידו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם
3. דין מי שבידו מאתים זוז משועבדים	3. דין מי שבידו מאתים זוז חסר דינר
4. דין מי שבידו בית וכלי בית	4. דין מי שבידו מעות והן עליו חוב
5. דין מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם	5. דין עני שיש לו בית וכלי בית

לפי סדר ההלכות ברמב"ם המסקנה המתבקשת, שלדעתו דין מי שיש לו מאתיים זוז ואינו נושא ונותן בהם, ודין מי שבידו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם, שווים בכל פרטי הדינים הכתובים במשנה מסכת פאה. המסקנה המתבקשת היא שגם מי שבידו חמישים זוז שאינם שלו והוא נושא ונותן בהם ועושה רווחים השווים למאתיים זוז נחשב עני, שהרי הכסף אינו שלו, ולכן הוא רשאי לקבל צדקה כדין מי שבידו מאתיים זוז משועבדים. קביעה זו מעלה שאלה, מדוע סוחר הנושא ונותן בחמישים זוז משועבדים לא יחשב עשיר, והרי הוא מרוויח ממסחרו, ורווחים עשויים להיות שווים מאתיים זוז, אם כן מדוע לא יחשב עשיר¹²².

ניסוח ההלכות ברמב"ם קרוב יותר לנוסח אותן ההלכות במדרש תנאים מאשר לנוסח המשנה הן מהבחינה הלשונית והן מבחינת מבנה הדברים וסדרם. במדרש תנאים כתוב:

..מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה: היו לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהן או מאתים זוז אע"פ שאינו [נושא] ונותן בהן הרי זה לא יטול

¹²² שאלה זו שואל רבי משה סופר. ראה חתם סופר שו"ת, סימן רל"ט, ד"ה אמנם ראיתי ברמב"ם. מדברי רמב"ם פירוש (פאה, ח ט) ניתן ללמוד שהוא אכן משהו חמישים זוז שהוא נושא ונותן בהם למאתים שאינו נושא ונותן בהם לדבריו: "חמישים זוז שהוא נושא ונותן בהם הם במקום מאתים זוז שאינו נושא ונותן בהם, לפי שמה שאמר בהלכה שלפני זו מי שיש לו מאתים זוז לא יטול, אם היו בטלים ואינו יודע לסחור בהן, אבל אם יודע

לקט לא שכחה ופיאה ומעשר עני: היו לו מאתים חסר דינר מותר
ליטול:¹²³.

מעניין ניסוח דברי הרמב"ם בהשוואה למשנה. חכמי המשנה נחלקו בדינו של בעל הבית
עשיר שנזקק לצדקה:

בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול לקט שכחה ופאה
ומעשר עני יטול. וכשיחזור לביתו ישלם דברי רבי אליעזר. וחכמים
אומרים עני היה באותה שעה¹²⁴.

ואילו הרמב"ם פוסק:

בעל הבית שהיה מהלך לעיר ותמו לו המעות בדרך, ואין לו מה יאכל
עתה הרי זה מותר ליקח לקט שכחה ופאה ומעשר עני וליהנות מן
הצדקה. ולכשיגיע לביתו אינו חייב לשלם שהרי עני היה באותה שעה
הא למה זה דומה לעני שהעשיר שאינו חייב לשלם¹²⁵.

הרמב"ם מוסיף על דברי המשנה שמותר לבעל הבית ליהנות מצדקה בצורה של מעות כסף,
בנוסף ללקט, שכחה ופאה המותרים לדעת חכמי המשנה. יתכן והלכה זו המתירה לעני
לקבל צדקה ממונית היא תוצאה של המעבר מהעיסוק בחקלאות כעיסוק ומקור פרנסה
עיקרי בתקופת המשנה, לעיסוק במסחר וכספים שהפך למקור פרנסה חשוב בזמנו של
הרמב"ם¹²⁶.

נראה שלדעת הרמב"ם חל שינוי גם בדרכי נתינת צדקה, לעומת הדרכים המקובלות
בתקופת התנאים שהרי הוא כותב:

מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה,

לסחור ואפילו אם נשאר לו חמשים זוז אסור לו לקחת ממתנות עניים..".

¹²³ **מדרש תנאים**. דברים כו יב, עמ' 175.

¹²⁴ פאה, ה ד.

¹²⁵ מתנות עניים, ט טו.

¹²⁶ ראה **בער היהודים**. עמ' 117-126, וכן **אשתור קורות**. עמ' 173-191, דרכי הפרנסה.

אבל התמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו...¹²⁷.

ככל הנראה ניסח הרמב"ם את ההלכות העוסקות בהגדרת קו העוני והזכאות לצדקה בהתאם לנתונים שהיו לפניו: מדרשי חז"ל, משנה וקטעי התלמודים העוסקים בנושא, תוך התחשבות בנתונים הכלכליים והחברתיים המשתנים, כאשר הוא משווה בין הצדקה הממונית ללקט שכחה ופאה שבמשנה. מסקנתו היא שמי שאין לו מאתים זוז זכאי לצדקה ממונית כשם שהוא זכאי ללקט, שכחה ופאה. הרמב"ם משווה את דין חמישים זוז שהוא נושא ונותן בהם למאתיים זוז שאינו נושא ונותן בהם, השוואה שהיא תוצאה אפשרית של המעבר הגובר והולך לעיסוק במסחר ובכספים כעיסוק מרכזי. זהו, כנראה, ההסבר למה שכותב הרמב"ם שבכל קהילה יש קופת צדקה העוסקת בחלוקת כספי צדקה, אך לא בכל מקום מתקיים אותו מוסד שחילק מצרכי מזון לעניים, ה-'תמחוי'. התמחוי התמזג בקופת הצדקה שהפכה למוסד העיקרי לחלוקת צדקה לעניים.

ב- קו העוני בספרות הראשונים באשכנז מאות 12-14

בספרות הפסיקה של הפוסקים הראשונים באשכנז ניתן למצוא הלכות העוסקות בהגדרת קו העוני, ובהרחבת מעגל הזכאים לצדקה לעומת רשימת הזכאים שבמשנה ובתלמודים. רבי יצחק מוינה¹²⁸ מביא בספרו 'אור זרוע' שאלה שנשאל אחד מבעלי התוספות ועניינה הגדרת הזכאות לקבלת צדקה:

שאל ר' קלונימוס בר' משה זצ"ל¹²⁹ בשאלה המתחלת הן קלותי את ר' אפרים בר' יצחק זצ"ל¹³⁰ מי שיש לו מאתים זוז אם יכול לקבל צדקה אם

¹²⁷ מתנות עניים, ט ג.

¹²⁸ רבי יצחק בר' משה מוינה, מחצית המאה ה-13. פסקיו של רבי משה ובמיוחד ספרו 'אור זרוע' היו מקובלים מאד בכל רחבי אשכנז. על האיש ופועלו ראה אורבך בעלי התוספות. חלק א', עמ' 436-442.

¹²⁹ בפירוש המרדכי למסכת בבא בתרא אות תק, מובאת השאלה בשמו של רבינו יהודה ברבי קלונימוס. על רבי קלונימוס ברבי משה ממגנצא, ועל רבי יהודה בר' קלונימוס משפירא, ראה אורבך בעלי התוספות. חלק א', עמ' 366-368.

¹³⁰ רבינו אפרים מבעלי התוספות ישב בצרפת ולמד בבית מדרשו של רבינו תם במחצית המאה ה-12, ראה אורבך בעלי התוספות. חלק א', עמ' 199-207.

יש לדמות ללקט שכחה ופאה ומעשר עני או שמא אינו דומה כי בהני גוזל את העניים הוא דבעה"ב לא יתן להם עוד ונמצא שנטילתן גזל הוא אבל צדקה אינו גוזל בזה את העניים דאם נתן לו בעה"ב חייב ליתן גם לאחר ואם ממעט את מתנתם שע"י מתנתם ימעט מתנדב אחר אין בזה משום גזל וגם לקט שכחה ופאה של עניים הוא אבל מעות שהוא נוטל אינם של עניים. והשיב לו דודאי מי שאינו צריך ונוטל גוזל עניים שהרי אותו בעה"ב שנתן לו לא יתן לעני אחר שאומר כבר נתתי לאחר נמצא אותו שלקח גזלו לזה ומה שאמר' מי שיש לו מאתים זוז אם יכול ליטול צדקה אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת ביתו דהא אשכחן¹³¹ דהו מזלפין יין היו כופלין ארבע מאות זוז לפי מה שרגיל ומיהו אם הוא יחיד לא יטול דהא אפי' מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול. עד כאן תשובתו: ואומר אני המחבר דודאי אין חילוק בין לקט שכחה פאה ומעשר עני לשאר צדקה דהא מעש' בתלמיד שהיה לו מאתים חסר דינר ובעי רבי למזכי בי' מתנה גדולה אתא ההוא מדרבנן ואשלמי' למאתים שמע רבי ואמר מכת פרושים נגעה בו אמר לחד מדרבנן זיל חסרי' וחסרי' והב לי' רבי ההיא מתנה הא למדת מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מכיס של צדקה והכל לפי פרנסתו וכפי פרנסת ביתו כדפי' רבי אפרים זצ"ל¹³².

השואל מכיר, ככל הנראה, את ההלכה שבמשנה, ולפיה מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול ממתנות העניים, הלכה שכנראה הסכימו לה חכמי התלמודים וכן הרי"ף והרמב"ם. השאלה היא האם יש לדמות צדקה ממונית למתנות עניים. התוצאה של השוואה זו היא שמי שיש לו מאתיים זוז לא יטול צדקה מכל סוג. אם לא משווים בין סוגי צדקה השונים זה לזה הרי שמי שבידו מאתיים זוז יהיה רשאי ליטול צדקה ממונית בהתאם לצרכיו. משאלה זו אפשר ללמוד על הקשיים הכלכליים שהיו מנת חלקם של העניים, ועל כך

¹³¹ בבלי כתובות, סז ב, ד"ה מר עוקבא הוה עני בשיבבותיה.

¹³² רבי יצחק בן משה, אור זרוע. חלק א, הלכות צדקה, אות יד, עמ' 16.

שמסכום של מאתיים זוז, שקבעו חכמי המשנה כקו העוני, לא ניתן היה להתקיים במאה ה-12. במשנה כתוב שכל מי שיש ברשותו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה למרות שיתכן שהוא נזקק לה מאוד. השואל שאל האם יש אפשרות הלכתית להתיר נטילת צדקה בהתאם לצרכים בלי להתנגש בהלכה שקבעו חכמי המשנה בהגדרת קו העוני.

השואל סבור שיש שני הבדלים בין מתנות העניים¹³³ לצדקה ממונית:

א. מתנות עניים הן מתנות חד שנתיות. אם יטול מהם מי שבידו מאתיים זוז הרי הוא גוזל את העניים שאין בידם מאתיים זוז, לעומת זאת צדקה ממונית אינה מוגבלת כמותית, ומכאן שאין בה גזל עניים.

ב. מתנות עניים הם ממון עניים ומי שאינו זכאי ליטול ונוטל הרי שהוא גוזל את העניים. צדקה ממונית אינה של העניים כל עוד אינה בידם, ואם כן אין בנטילת צדקה משום גזל עניים.

הניסיון להבחין בין צדקה ממונית למתנות עניים מלמד על מגמה להוציא את הצדקה הממונית מגדרי הנתונה שהיו מקובלים בתקופת המשנה, ובכך לפתוח פתח לעני שצרכיו גדולים ליטול צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז.

בתשובתו נותן רבינו אפרים פרשנות מרחיבה להגדרת קו העוני של חכמי המשנה. לדעתו, אין במשנה הגדרה הקובעת את קו העוני על סכום קבוע של מאתיים זוז, אלא זו הגדרה ממונית העונה על הצרכים המינימליים של העני. הסכום ישתנה בהתאם לשינויים ברמת החיים של העני, כפי שניתן להוכיח מהמעשה של מר עוקבא המובא בבבלי¹³⁴. לדעתו, העני רשאי ליטול צדקה בהתאם לצרכיו גם אם יש לו מאתיים זוז. לעומת זאת, מי שנוטל צדקה שהוא אינו זקוק לה, גוזל את שאר העניים. רבנו אפרים כותב שלדעתו אין

¹³³ לקט שכחה ופאה.

¹³⁴ כתובות סז ב, מר עוקבא שלח לעני צדקה בכמות העונה, לדעתו, על צרכיו. כשנודע לו שצרכיו העני גדולים יותר ממה שסבר בתחילה שלח לו סכום כפול ממה ששלח בהתחלה. לכאורה נראה שיש מספר הבדלים בין מעשהו של מר עוקבא לנושא הנידון בשאלה שנשאל רבינו אפרים: א. מר עוקבא שלח כסף לעני פעם בשנה בערב יום הכיפורים. יתכן שבאותו זמן לא היו לעני מאתיים זוז במזומן, ובמשנה כתוב שאם אין לעני מאתיים זוז יכול לקבל כל סכום אפילו יותר ממאתיים זוז, אך אם יש לו מאתיים אסור לו לקבל כלל. ב. מר עוקבא כנותן צדקה יכול לכאורה לתת כל סכום העולה בדעתו, אך העני המקבל- אסור לו ליטול אם יש לו מאתיים זוז.

כל הבדל בין צדקה ממונית למתנות עניים ומי שאינו זקוק לצדקה ונוטל, מקפח את שאר העניים.

ההיתר לקחת יותר ממאתיים זוז ניתן רק למשפחה ולא ליחיד. יחיד שיש לו מאתיים זוז אסור לו ליטול צדקה¹³⁵, מאידך עני בעל משפחה יכול ליטול צדקה בהתאם לצרכיו גם אם יש לו מאתיים זוז.

ה'אור זרוע' מסכים עם רבנו אפרים שההיתר ליטול צדקה אינו נקבע על פי כמות קבועה של מאתיים זוז, אלא נמדד על פי הצרכים הריאליים של המבקש, כך שגם מי שבידו מאתיים זוז מותר לו ליטול צדקה לפי צרכיו. ה'אור זרוע' קובע באופן קטיגורי שאין כל הבדל בין צדקה ממונית לבין מתנות עניים. לדעתו, גם על הצדקה הממונית חלה מגבלת קו העוני, ומי שבידו מאתיים זוז אסור לו ליטול מתנות עניים או צדקה מכל סוג אחר, אם אותם מאתיים זוז מספיקים לפרנסתו. כהוכחה לדבריו הוא מביא את המעשה ברבי ותלמידו, מעשה המובא בירושלמי¹³⁶. באותו מעשה מסופר על רבי שלא נתן צדקה לתלמידו כשנודע לו שבידי התלמיד מאתיים זוז, מפני שלאותו תלמיד הספיקו מאתיים זוז לצרכיו ולכן יש באותה נתינה משום גזל עניים נזקקים.

לפנינו, כנראה, לראשונה פסיקה המתירה ליטול צדקה גם אם בידי העני סכום של מאתיים זוז. ההיתר ליטול בהתאם לצורכי משפחתו של העני נותן מרחב לשיקול דעת, הן שיקול דעת של העני הנוטל והן לשיקול דעת של גבאי קופת הצדקה.

בתשובה אחרת המובאת ב"אור זרוע" ניתן למצוא הרחבה נוספת של הגדרת קו העוני לעומת ההגדרה של חכמי המשנה. להלן התשובה:

ראיתי שנסתפק רבינו יהודה בר' קלונימוס בר' משה זצ"ל על אדם שהוא

נודד למרחקי ארץ להביא טרף לביתו ונתנו לו מאתים זוז בעיר אחת אם

¹³⁵ הלכה זו נלמדת לדעתו מהמשנה שנכתב בה שמי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, במשנה נכתבה הלכה זו בלשון יחיד ולכן היא מלמדת, כנראה, על דינו של היחיד.

¹³⁶ **ירושלמי** 1. פאה, פרק ח ה, דף כא א. עיון בטקסט מלמד לכאורה שרבי רצה לזכות לתלמידו מעשר עני פעם בשלוש שנים (ולא כפי שנכתב באור זרוע שרבי רצה לזכות לתלמידו מתנה גדולה), ואם כן אין הוכחה לדברי האור זרוע שאין כל הבדל בין צדקה ממונית למתנות עניים.

צריך לחזור לביתו ולהוציאם הואיל ויש לו כבר מאתים ושוב ירחיק
נדודיו עד שיהי' לו מאתים וכן כל שעה והרב שלמה הכהן הגרסן זצ"ל
137 היה אומר שכשאדם נודד למרחקי ארץ להביא טרף לביתו כל זמן
שלא ישוב לביתו הוי כפעם אחת ובעיני נראה עד מקום שחישב
להתנודד ולהתרחק הוי כפעם אחת: 138 .

בדברים אלו יש משום הרחבה נוספת של הגדרת קו העוני, הרחבה שאמנם אין בה משום
סתירת ההגדרה הבסיסית של חכמי המשנה שמי שבידו מאתיים זוז לא יטול, אך היא
מאפשרת לעני ליטול סכומים העולים על מאתיים זוז בהתאם לצרכיו, אף שיש לו כבר
מאתיים זוז.

מתשובה זו אפשר ללמוד על התגברות בעיית העוני ועל צמצום המקורות העומדים
לרשות העניים ובייחוד המקורות החקלאיים¹³⁹, ואולי אף על גידול בצרכים של היחיד
והמשפחה. העניים יצאו לנדודים מעיר לעיר כדי לאסוף צדקה לפרנסת ביתם.
בתשובות רבי מאיר מרוטנבורג ניתן למצוא דברים שמהם משתמע שיש דרך לגיטימית
נוספת לעקוף את מגבלת קו העוני, קו המאתיים זוז, שקבעו חכמי המשנה. להלן קטע
מדבריו:

מצאתי כתוב וז"ל: מי שיודע שם הנכבד צריך שלא יהנה משל אחרים,

¹³⁷ בפירוש המרדכי על מסכת בבא בתרא אות תקא, מובאת התשובה בניסוח כדלהלן: "... וגיסו ה"ר שלמה כהן היה
אומר...".

¹³⁸ **אור זרוע**, הלכות צדקה, אות טו, עמ' 16. דעתו מתבססת כנראה על דברי המשנה פאה ח ח, שנכתב בה:
"... היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול...". מי שבידו פחות ממאתיים זוז יכול
ליטול בבת אחת כל סכום הניתן לו אפילו אם נתינה זו הופכת אותו לעשיר, מי שנמצא בדרך ועדיין לא השלים
את דרכו נחשב עדיין כמי שאין בידו מאתים זוז שהרי הוא לא נמצא עדיין בביתו ואינו יכול לפרנס את
משפחתו.

¹³⁹ לדעת מספר היסטוריונים, מקורות הפרנסה היהודית בימי הביניים באשכנז ובפולין היו בעיקר מסחר בין ארצי
ועסקי כספים דרך הלואה. ראה **כץ מסורת ומשבר**. עמ' 58-59. וכן **שיפר תולדות הכלכלה**, עמ' 50-60. וכן **בן-
ששון פרקים**. עמ' 54-64.

וקשה מאלישע¹⁴⁰ שנהנה וכי לא ידע את השם, ועוד (מסתמא) היה לו
אף ר' זוז? אלא ש"מ דווקא אסור ליהנות דרך צדקה אבל דורון דרך
כבוד אפילו לעשיר דלמא שרי עכ"ל¹⁴¹.

יתכן שלפנינו דרך נוספת לעקיפת הגדרת קו העוני שקבעו חכמי המשנה, ולפיה מי שיש לו
מאתיים זוז לא יטול צדקה. על פי הצעה זו, האיסור ליטול למי שבידו מאתיים זוז הוא רק
בדרך של צדקה אבל לא בדרך של קבלת מתנה. מתנה מותר גם לאדם עשיר לקבל, ואם כן
גם מי שבידו מאתיים זוז יכול אולי לקבל מתנה נוספת.

פסיקתו של רבנו אפרים, ולפיה גם מי שבידו מאתיים זוז רשאי ליטול צדקה בהתאם
לצרכיו, נתקבלה, כנראה, גם בקהילות שבספרד שהרי הרשב"א, שחי בספרד במאה ה-13,
מביא בתשובותיו את השאלה שנשאל רבינו אפרים ואת תשובתו כלשונה מבלי להוסיף או
לגרוע ממנה¹⁴², דבר המלמד שהוא, מסכים כנראה לפסיקה זו.

לסיכום, אפשר לומר שחכמי אשכנז הראשונים הסכימו עקרונית עם הדברים הכתובים
במשנה, שמי שיש לו מאתיים זוז אסור לו ליטול צדקה, אלא שהם מצאו דרכים עוקפות
המרחיבות את היכולת של העני ליטול צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז. פסיקה מרחיבה זו
סויגה במספר סייגים שמטרתם למנוע ממי שאינו זקוק לצדקה מלקבלה, כדי לא לפגוע
בעניים אחרים הזקוקים לצדקה, הסייגים הם:

- א. ההיתר ליטול צדקה, גם אם יש ביד העני מאתיים זוז, ניתן רק לבעלי משפחות ולא
ליחידים. יחיד שברשותו מאתיים זוז אסור לו ליטול.
- ב. לעני מותר ליטול צדקה לפי צורכי משפחתו¹⁴³ ולא יותר.
- ג. עני הנמצא בדרך-כלל עוד לא חזר לביתו או לא הגיע ליעד שנקבע על ידו כיעד סופי,

¹⁴⁰ כוונתו כנראה לאלישע הנביא שקיבל מידי האשה השונמית מזון ודירה, ראה מלכים ב, ד ה-יב.

¹⁴¹ מאיר שו"ת מהר"ם. חלק ב, סימן קצו.

¹⁴² רשב"א שאלות. חלק א, סימן תתע"ב, ד"ה מי שיש לו.

¹⁴³ המושג 'צורך' לא הוגדר באופן מדויק על ידי רבינו אפרים וה'אור זרוע', המושג 'צורך' משתנה בהתאם לזמן
ולמקום.

מותר לו ליטול צדקה גם אם בידו סכום של מאתיים זוז.

ד. מי שבידו מאתיים זוז מותר לו לקבל מתנה למרות שאסור לו ליטול צדקה.

רבי יצחק מקורבי"ל - הסמ"ק¹⁴⁴.

מדברים שנכתבו כנראה במאה ה-13 על ידי רבי יצחק מקורבי"ל, נראה לכאורה שלדעתו הגדרת קו העוני כפי שהיא כתובה במשנה, וכן דרכי גביית הצדקה וחלוקתה באמצעות הכלים הציבוריים כגון תמחוי וקופה אינם נוהגים יותר. בספרו עמודי הגולה כותב הסמ"ק:

...ודין תמחוי וקופה אינו נוהג בזמן הזה בינינו, לכן דלגתי חלוקתם

שאינם נוהגים במלכויות האלה¹⁴⁵, וכן דין מי שיש לו מאתיים זוז¹⁴⁶ אינו

נוהג בינינו...¹⁴⁷.

רבי יצחק מקורבי"ל מעיד שאותם מוסדות צדקה שהיו בתקופות קודמות, הקופה והתמחוי, שעסקו באיסוף צדקה וחלוקתה אינם קיימים יותר בצרפת ואשכנז. כמו כן ההגדרה של קו העוני הכתובה במשנה ו שנראה שחכמי התלמודים הסכימו עמה, אינה נוהגת יותר, לפי עדותו, בצרפת ואשכנז.

רבי יצחק אינו כותב את הסיבות שהביאו לביטול מוסדות הצדקה ולביטול הגדרת קו העוני המוזכרים במשנה. יתכן שהתמחוי והקופה והגדרת קו העוני שהגדירו חכמי המשנה

¹⁴⁴ רבי יצחק מקורבי"ל, (הסמ"ק, ע"ש ספרו ספר מצוות קטן), מבעלי התוספות, חתנו של רבי יחיאל מפריס, נפטר ב-1280, ראה אורבך בעלי התוספות. כרך שני, עמ' 541-574 (עיין במיוחד עמ' 571-574) לדברי פרויף אורבך (שם עמ' 573 ציטוט מתוך ההקדמה לספר עמודי הגולה של הסמ"ק): "התלמידים הביאו את הספר לאשכנז, (מצרפת, שם ישב המחבר) לפני המהר"ם מרוטנבורג וקרא בו ואמר, שראוי לכל אדם לסמוך עליו כי כל מה שכתב אבי זה הספר, שהוא אמת ויציב ונכון וקיים ובקש לתלמידיו שיעתיקו ומאז והלאה העתיקו אותו חכמי אשכנז...". ראה הקדמה לספר עמודי גולה. דברים שנדפסו על הספר ועל המחבר ועל רצונו להפיץ את הספר.

¹⁴⁵ מלכויות האלה כוונתו כנראה לצרפת ואשכנז.

¹⁴⁶ נראה לי שצריך לומר 'זוז'. רבי משה סופר, חת"ם סופר שו"ת. חלק יורה דעה, סימן רלט, ד"ה והנה בסמ"ק, מעיר: "... הא דלא כ[תב] דין של חמשים זוז (מדוע לא ממשיך הסמ"ק וכותב דין מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם אינו נוהג בינינו) הוא נמי מהאי טעמא דזה הוא השיעור לשנה ואין זה נוהג עתה...".

¹⁴⁷ ספר עמודי גולה עמ' רנד, ד"ה ויש ענין שלישי טוב משניהם.

אינם נוהגים יותר מפני שאינם עונים על הצרכים הנובעים מהמצב הכלכלי בצרפת ובאשכנז באותה תקופה. מאידך גיסא יתכן שבדבריו יש תיאור של המצב הפיזי של הקהילות היהודיות בצרפת ובאשכנז לאחר מסעי הצלב בסוף המאה ה-11 ובמאה ה-12, מצב של חורבן והרס של הקהילות על מוסדותיהן¹⁴⁸, אך אין בדברים משום ביטול או שינוי בהגדרות ההלכתיות המנוסחות במשנה ומקובלות כפסיקה מחייבת.

רבי יעקב בעל הטורים ופסיקתו

רבי יעקב בעל הטורים, ה'טור', הבין כנראה מדברי רבי יצחק מקורב"ל שהגדרת קו העוני כפי שהגדירוהו חכמי המשנה אינה רלוונטית יותר, ההגדרה שהתאימה לנתונים ולמציאות הכלכלית של תקופת המשנה ואינה מתאימה יותר לזמנו¹⁴⁹.

רבי יעקב בעל הטורים כותב:

"מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מהתמחוי ארבע עשרה סעודות לא יטול מהקופה יש לו מאתים זוז אפילו אינו נושא ונותן בהן או שיש לו חמשים שנושא ונותן בהן לא יטול מהצדקה כלל יש לו מאתים זוז חסר דינר אפילו נותנין לו אלף זוז בבת אחת ה"ז יטול... ויש אומרים¹⁵⁰ שכל אלו השיעורים לא נאמרו אלא בימיהם שהיה להם קופה

¹⁴⁸ ראה דובנוב דברי ימי. כרך ד, עמ' 155. וכן דינור ישראל בגולה. כרך שני, ספר ראשון, עמ' 1. לדעתם גרם מסע הצלב הראשון, תתנ"ו 1096-, כמו גם מסעי הצלב האחרים לחורבן גלובלי של קהילות ישראל בצרפת ואשכנז. לדעתו של אגוס זמנים הירואיים. עמ' 41, מסע הצלב השני גרם לשינוי רדיקלי בתנאי הקיום של היהודים באירופה וביטל את כל ההטבות וזכויות היתר שמהם נהנו עד שנת 1096. יש היסטוריונים הסבורים שמסעי הצלב לא גרמו נזק בלתי הפיך לקהילות אלא גרמו נזק מקומי ששוקם במהירות יחסית. ראה שורצפוקס מסעי הצלב. עמ' 251-266.

¹⁴⁹ כך סבור רבי יוסף קארו שכתב בפירושו בית יוסף, טור יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנג, בד"ה ו"א.

¹⁵⁰ לדעת רבי יוסף קארו, בית יוסף, טור י"ד הל' צדקה רנג, ד"ה ו"א, הי"א אלו דברי רבי יצחק מקורב"ל "כ"כ הסמ"ק (ספר מצוות קטן לרבי יצחק מקורב"ל) דין מי שיש לו ק"ק זוז אינו נוהג בזמן הזה בנינו. ובמרדכי פ"ק דב"ב כתב שהשיב רבינו אפרים מה שאמרת שמי שיש לו ק"ק זוז אם יכול ליטול צדקה אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת בני ביתו...".

לכאורה בסמ"ק כתוב רק שאין דין קופה ותמחוי נוהגים בנינו וכן דין מי שיש לו מאתיים זוז, ויתכן שאין דברים אלו נוהגים בגלל סיבות היסטוריות שונות (חורבן מוסדות הקהילה) ולא בגלל סיבות עקרוניות כפי שכותב

ותמחוי והיו מחלקין מעשר עני בכל שנה והיו נוטלין לקט שכחה ופאה לפיכך שיערו שמי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לפי שיכול לעבור בהן שנה ולשנה הבאה יהיה לו במה שיחיה אבל האידינא שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס מן הריוח. תדע לך שהרי יש חילוק בין אם נושא ונותן שאז אפילו אם יש לו חמשים זוז לא יטול שאפשר לו להתפרנס מן הריוח אלמא הכל לפי הענין ואפשר כי בימיהם היתה ההוצאה מעוטה ואפשר להתפרנס בריוח של חמשים זוז אבל האידינא אי אפשר והכל לפי המקום והשעה...¹⁵¹.

יש מספר הבדלים בין פסיקתו של הטור לבין פסיקתו של הרמב"ם ביד החזקה, הבדלי סגנון וניסוח והבדלים מהותיים ביחס להגדרת קו העוני:

טור י"ד הל' צדקה רנג

רמב"ם הל' מתנות עניים ט יג

1.מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול	1.מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול
2.הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני	2.לא יטול מהצדקה כלל...
3.היו לו מאתיים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו	3.יש לו מאתיים זוז חסר דינר אפילו אלף כאחד
	זוז בבת אחת
	4.וי"א שכל אלו השיעורים לא נאמרו אלא בימיהם..

ההבדלים בין נוסח ההלכה ברמב"ם לנוסח שבדברי הטור, מלמדים אולי על הבדלים בפסיקה ביחס להגדרת קו העוני. הרמב"ם אינו מזכיר בדבריו כלל את ענין הצדקה הממונית, וכותב שהעני זכאי ליטול ממתנות העניים בלבד. הטור לעומתו עוסק בזכאות לצדקה, כולל צדקה ממונית¹⁵². הרמב"ם אינו עוסק בשאלה האם הגדרת קו העוני של

הטור. מדברי הטור נראה שהגדרת קו העוני כפי שהוגדרה על ידי חכמי המשנה אינה מתאימה יותר, ויש להשתמש בהגדרות גמישות יותר המשתנות לפי נתוני המקום והזמן.

¹⁵¹ טור י"ד. הלכות צדקה סימן רנג.

¹⁵² הב"ח, י"ד רנג, ד"ה ומ"ש יש לו מאתיים זוז וכו', כותב שהטור סבור "...דבצדקה הוא נלמד במכל שכן דכיון דאפילו לקט שכחה ופאה שהפקר הוא לא יטול כ"ד צדקה וכן הוא דעת ר"ח בתוס' פרק מציאת האישה (דף סח)

חכמי המשנה תקף גם בתקופתו, והוא סבור כנראה שאכן ההגדרה כפי שקבעו אותה חכמי המשנה תקפה ועומדת. הטור לעומתו מביא את דעת ה"ש אומרים', מפני שהוא סבור, כנראה, שזו היא ההלכה, שהרי הוא כותב בסיום דבריו בנושא:

אבל האידנא אי אפשר והכל לפי המקום והשעה.

לפי פסק הלכה זה ההגדרה כפי שקבעו חכמי המשנה לקו העוני אינה תקפה יותר. ה'טור' מסדר את דברי ה"א אחרי ההגדרה של קו העוני שבמשנה. נראה שסידור זה של ההלכות מרמז שלדעת הטור ההלכה היא כדעת ה"ש אומרים¹⁵³. הטור גם מתייחס בצורה חיובית לדעה זו ומוסיף עליה פרשנות משלו שאינה כתובה בדברי הסמ"ק. לפי פרשנות זו הגדרת קו העוני כפי שהיא כתובה במשנה התאימה לאותה תקופה, ואינה מתאימה יותר לזמנו של הטור הן בגלל השינוי במקורות העומדים לפני העני¹⁵⁴, והן בגלל השינוי ברמת החיים וברמת הצריכה וההוצאות של המשפחה.

הטור פוסק שהגדרת קו העוני אינה תלויה יותר בסכום קבוע של מאתיים זוז. עני רשאי ליטול צדקה עד שתהיה לו קרן מניבה רווחים שמהם ניתן להתפרנס. הסכום ישתנה בהתאם לנתוני המקום והזמן. לדעתו, קו העוני הוא קו המשתנה גם בהתאם לצרכים הספציפיים של העני, ובהתאם לנתונים הכלכליים שהם תולדה של הזמן והמקום. העני רשאי ליטול צדקה עד שיהיה בידו סכום שיוכל להתפרנס ממנו לאורך זמן, בלי לדאוג מידי יום או שבוע לצרכים השוטפים, בדומה למצבו של העני שהיה בטוח יחסית מבחינה כלכלית בתקופת המשנה, שכן היה בידו לצאת וללקוט ממתנות עניים שהיו מצויים בשדה. פסיקתו של הטור היא פסיקה מחודשת שלא נמצא כדוגמתה בספרי הפסיקה שלפניו כגון ברמב"ם. פסיקתו מבטלת למעשה את הגדרת קו העוני כפי שהגדירה חכמי המשנה.

גם מתשובה שכתב רבי שלמה בן שמעון דוראן הרשב"ש¹⁵⁵ ניתן ללמוד שלדעתו הגדרת קו

בד"ה כאן לאחר גיבוי".

¹⁵³ ראה **בנימין שר"ת**. חלק א, סימן ק"ע דף רס"ח ע"ב: "ודרך הטור שאותו דעת שמביא באחרונה אותו הוא דעתו...".

¹⁵⁴ אין יותר מתנות עניים בגלל המעבר מחברה חקלאית לחברה עירונית המתפרנסת בעיקר ממסחר וכספים.

¹⁵⁵ רבי שמעון בן שלמה דוראן בנו של רבי שמעון בן צמח דוראן הרבש"ץ, חי ופעל באלג'יר שבצפון אפריקה במאה

העוני אינה הגדרה קשיחה העומדת על סכום קבוע של מאתיים זוז, אלא היא גמישה ומשתנה בהתאם לצרכיו של העני:

...ופרשו המפרשים דמאתיים זוז ששנינו שערום חכמים כדי מזונות ומלבושין לשנה. ועוד כתבו שזה השיעור הוא לו לבדו, אבל אם יש לו אשה ובנים יראה מדבריהם שצריכים מאתיים זוז לכל אחד ואחד...וכן כתב א"א מורי הרשב"ץ ז"ל בפירוש התקנות שחבר בתשובותיו. עוד אני אומר דלאו דוקא מאתיים זוז, אלא הכל לפי העת והזמן, וזה השיעור שזכרו חז"ל הוא שאין לך פחות הימנו או הוא שיעור ממוצע, אבל לפעמים כשצריך יותר או פחות כפי המקום והזמן ושער לו פרנסת שנה לבניו ואשתו...¹⁵⁶.

פסיקתו של הרשב"ש שהגדרת קו העוני אינה תלויה בסכום קבוע אלא היא משתנה מתקופה לתקופה וממקום למקום, מזכירה לנו את פסיקתו של ה'טור'¹⁵⁷, ולפיה בזמן שאין מתנות עניים רשאי העני ליטול צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז עד שיהיה לו סכום שיוכל להתפרנס ממנו בביטחון לאורך זמן. למרות הדמיון לכאורה בין פסיקתו של ה'טור' לפסיקתו של הרשב"ש, יש לציין שיש הבדל בין שתי הפסיקות. לדעת הרשב"ש הגדרת קו העוני מבוססת על דברי חכמי המשנה שכל מי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה, אלא שהוא מוסיף שקו העוני אינו קו קשיח אלא קו גמיש המשתנה בהתאם לצרכים של העני. עני שאין לו כדי פרנסתו רשאי ליטול צדקה למרות שיש לו מאתיים זוז, ואילו מי שיש לו כדי צרכיו אינו רשאי ליטול צדקה למרות שאין לו מאתיים זוז. ה'טור' סבור שקו העוני אינו מתבסס יותר על סכום של מאתיים זוז אלא הוא נגזר מצרכיו של העני. למרות האמור לעיל יתכן שבשאלת ההלכה למעשה אין הבדל ביניהם. נראה א"כ שדברי הפוסקים באשכנז, ולפיהם קו העוני אינו קבוע על מאתיים זוז אלא הוא קו גמיש המשתנה בהתאם לצרכי האדם ומשפחתו, נתקבלו גם על ידי אחד מהפוסקים

156- תשובותיו ופסקיו היו מקובלים בקהילות ישראל בצפון אפריקה.

¹⁵⁶ דוראן ש"ת הרשב"ש. סימן שסא, ד"ה הילכך זה שאינו נוטל.

¹⁵⁷ טור יו"ד הלכות צדקה רנ"ג.

החשובים בצפון אפריקה.

סיכום

בספרות הפסיקה שנכתבה על ידי הרמב"ם והפוסקים הראשונים שאחריו, ניתן למצוא שינויים בהגדרת קו העוני כפי שנכתבה במשנה, החל בשינויים שאפשר למצוא בספרות הפסיקה של הרמב"ם במאה ה-12, וכלה בשינויים מהותיים בהגדרת קו העוני בפסיקתו של ה'טור' במאה ה-14.

הרמב"ם משווה את הצדקה הממונית למתנות העניים. השוואה זו באה אולי על רקע השינויים שחלו במבנה הכלכלי ובעיסוקים הכלכליים בחברה היהודית, במיוחד המעבר מחברה חקלאית לחברה עירונית שעיקר פרנסתה ממסחר וכספים.

בדברים שנכתבו על ידי רבנו אפרים מבעלי התוספות באשכנז יש הגדרה חדשה לקו העוני, ולפיה עני רשאי לקבל צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז, עד שתהיה לו כמות המספקת לפרנסתו ולפרנסת בני משפחתו. דרכים נוספות להרחבת קו העוני נכתבו באשכנז על ידי פוסקים אחרים כגון ה'אור זרוע' והמהר"ם מרוטנברג. פסיקתם יוצרת מצב, ובו העני רשאי ליטול צדקה בהתאם לצרכיו ולצורכי משפחתו מבלי להיות מוגבל בסכום של מאתיים זוז. רבי יעקב בעל הטורים פוסק, בהתבססו כנראה על דברים שכתב הסמ"ק, שהגדרת קו העוני כפי שקבעו חכמי המשנה אינה רלוונטית יותר בגלל השינויים שחלו הן באמצעי ההתפרנסות והן ברמת החיים. בחברה העירונית אין יותר מתנות עניים, ולכן אין לעני כל ביטחון שיוכל להתקיים אם לא יטול צדקה בהתאם לצרכיו, אפילו אם יש לו מאתיים זוז. בתקופת המשנה היו ההוצאות מועטות, ולכן ניתן היה להתקיים במשך שנה ממאתיים זוז. בימיו של הטור חל גידול בהוצאות מחד גיסא, ומאידך גיסא קטנו האפשרויות העומדות בפני העני בנושא הצדקה, ולכן לא ניתן להתקיים במאתיים זוז במשך שנה. מסיבות אלו ואחרות, קו העוני שקבעו חכמי המשנה אינו רלוונטי יותר. מעתה מותר לעני ליטול צדקה עד שתהיה לו קרן שיוכל להתפרנס מרווחיה לאורך זמן.

גם בתשובות הרשב"ש שנכתבו בצפון אפריקה במאה ה-15, נתן למצוא תשובה שיש בה משום הרחבה ושינוי לעומת הגדרת קו העוני שבמשנה.

פרק ד: קו העוני בספרות התושב"ע במאה ה-16

רבי יוסף קארו כותב ב'שולחן ערוך', בהלכות צדקה, מספר הלכות העוסקות בהגדרת קו העוני:

- א. מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מהתמחוי, מזון י"ד סעודות לא יטול מהקופה ואם יש לו ר' זוז ואינו נושא ונותן בהם או שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם לא יטול צדקה ואם יש לו ר' זוז חסר דינר ואינו נושא ונותן בהם אפי' נותנים לו אלף זוז בבת אחת הרי זה יטול...
- ב. ויש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח ודברים של טעם הם¹⁵⁸.

ההלכה הכתובה בסעיף א' היא לכאורה חזרה על הלכה הכתובה ב'טור'¹⁵⁹, המבוססת כנראה על פסיקתו של הרמב"ם¹⁶⁰. על פי הלכה זו קו העוני הקובע את זכאותו של העני לצדקה, עומד על מאתיים זוז שאינם נושאים רווחים או חמשים זוז המושקעים במסחר ומניבים רווחים. מי שיש לו סכומים אלו אינו רשאי ליטול מתנות עניים או צדקה. בסעיף ב' מביא רבי יוסף קארו את דברי ה'יש אומרים'¹⁶¹, שלדעתם קו העוני שקבעו חכמי המשנה אינו רלוונטי יותר. קו העוני החדש הוא גמיש ומשתנה בהתאם לצרכים של העני ובני ביתו. מותר לעני לקבל צדקה עד שיהיה בידו סכום שיוכל להתפרנס ממנו ולפרנס את משפחתו. השו"ע אינו מכריע באופן ברור בין שתי הגישות ההלכתיות בהגדרת קו העוני, אך הוא כותב שדברי ה"א": "ודברים של טעם הם"¹⁶², משמעותם האפשרית של

¹⁵⁸ קארו שולחן ערוך. יורה דעה, הלכות צדקה, רנ"ג.

¹⁵⁹ טור יורה דעה, הלכות צדקה, רנ"ג..

¹⁶⁰ רמב"ם היד החזקה. הלכות מתנות עניים, ט יג.

¹⁶¹ ראה גם ב"י על הטור, יורה דעה רנ"ג, ד"ה וי"א.

¹⁶² זהו המקום היחיד בשו"ע בו מופיע ביטוי זה והמשמעות האפשרית של הדברים היא שהגדרה זו היא ההגדרה

דבריו היא שההגדרה החדשה לקו העוני היא ההגדרה הרלוונטית לזמן שאין בו אותם נתונים כלכליים שהיו בזמן המשנה. כל עוד אין לעני בסיס כלכלי שהוא יכול להתפרנס ממנו ולפרנס את משפחתו הוא רשאי ליטול צדקה.

מהלכה אחרת שכתב השו"ע, נראה לכאורה שהוא לא חזר בו מההגדרה של קו העוני כפי שהגדירו חכמי המשנה, שמי שיש לו מאתיים זוז אינו נחשב עני. השו"ע פוסק:

...לפיכך אם אמר הולך מנה לפלוני שאני נותן לו יכול לחזור כדי שיגיע

לידי המקבל, ואם היה המקבל עני שאין לו ק"ק זוז נעשה נדר ואינו יכול

לחזור בו¹⁶³.

מפסק הלכה זה עולה, לכאורה, שהשו"ע מקבל את הגדרת קו העוני כפי שהיא מנוסחת במשנה, ואינו פוסק כדעת הי"א, למרות שהוא סבור שדברים של טעם הם.

נראה אם כן שהשו"ע אינו נוקט עמדה חד משמעית בנושא זה של הגדרת קו העוני. הוא מביא את הגדרת קו העוני כפי שהגדירו חכמי המשנה, ולפיה מי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה כי אינו מוגדר עוד כעני, מאידך גיסא השו"ע פוסק כדעת הי"א אומרים, ולפיה הגדרת קו העוני אינה תלויה עוד בסכום קבוע של מאתיים זוז, ההגדרה החדשה של קו העוני מביאה בחשבון את יכולת ההתפרנסות של העני ובני משפחתו¹⁶⁴.

ממספר תשובות שכתב רבי דוד בן זמרא¹⁶⁵, אפשר ללמוד שלדעתו הגדרת קו העוני

מבוססת

המחייבת לגבי קו העוני, למרות שהשו"ע אינו כותב כך בצורה מפורשת.

¹⁶³ שו"ע, חושן משפט, קכה ה. הלכה זו עוסקת בדינו של אדם ששלח צדקה בידי שליח והמשלח רוצה לחזור בו.

רבי יוסף קארו פוסק שאם המקבל הוא עני שאין לו מאתיים זוז הרי שאין המשלח יכול לחזור בו.

¹⁶⁴ עיון בדברי הראשון לציון הרב אליהו. אליהו גדר עני. עמ' 43 מלמד שלדעתו השו"ע כתב בהלכה נפרדת את

הגדרת קו העוני בימינו כדי ללמד שלדעתו הגדרת קו העוני היא לא על פי סכום קבוע של מאתיים זוז כדברי המשנה פאה, אלא שההגדרה הבסיסית של עני היא: "...חוסר האפשרות שלו להתפרנס, ואז יטול מן הצדקה. אם אין לו אפשרות כזו יכול ליטול. לכן השו"ע אינו נוקט 'מאתים זוז' כקריטריון לנטילת צדקה בזה"ז, אלא 'עד שיהיה לו קרן להתפרנס'". לפי פרשנותו של הרב אליהו השו"ע כן קובע עמדה ביחס להגדרת קו העוני ומכריע כדעת הי"א המובאת בטור ובספר הפסיקה שלו.

¹⁶⁵ רבי דוד בן זמרא שימש כאב ב"ד בצפת ובמצרים במאה ה-16. הרדב"ז ענה על שאלות שהגיעו אליו מקהילות

על כמות קבועה של כסף. מי שיש לו מאתיים זוז אינו זכאי לצדקה. הרדב"ז מנסה למצוא דרכים כדי לאפשר לעני הנזקק ליטול צדקה גם בשעה שיש לו מאתיים זוז. הרדב"ז נשאל:

...על מה סמכו ההולכים ממקום למקום ומקהל אל הקהל לבקש טרף לביתם אחר שנתנו להם כדי צורכן ולפעמים יותר מאלף זוז הולך למקום אחר ג"כ ונותנין לו ולוקח וכבר הוא עשיר וקי"ל מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה וה"ה ממעות צדקה כאשר כתבו הראשונים ז"ל¹⁶⁶.

בדברי תשובתו כותב הרדב"ז:

...עוד איכא טעמא אחרינא, דלא אמרינן מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול מן הצדקה היינו מקופה של צדקה או מהיחידים בתורת צדקה, שהרי בעל הבית הנותן לעני זה לא יתן לעני אחר ונמצא גוזל את העניים אבל בנ"ד שהכל יודעים שיש לו יותר ממאתים זוז והוא מחזר משום פרנסת אשתו ובניו נותנין לו בתורת מתנה ולא בתורת צדקה וכן מעשים בכל יום בכל קהלות הקדש, אבל צריך להזהיר את גבאי הצדקה שלא יתנו להם מקופה של צדקה כיון שיש להם יותר ממאתים זוז שנמצאו גוזלים את שאר העניים, ואם אין לו מאתיים זוז ויש בקופה של צדקה מעות הרבה ורצו הגבאים ליתן לו אפי' מתנה מרובה מותר¹⁶⁷.

שונו, והדבר מלמד על מעמדו ופרסומו, ראה מרגליות אינצ'. חלק ב', עמ' 364-370.

¹⁶⁶ בן זמרא שו"ת. חלק ב, תשובה תשי"ד. שאלה זו מובאת גם ב רשב"א שאלות 2 סימן תתע"ב, וכן בספר אור זרוע, הלכות צדקה אות טו, ובספר המרדכי על ב"ב. אות תקא. העובדה שהשאלה חוזרת ומועלית בספרי השו"ת באשכנז ובספרד מהמאה ה-12 עד למאה ה-16 מלמדת על העוני ששרר בקהילות ישראל הן באירופה והן בספרד ובקהילות ישראל במזרח באותה תקופה, ועל כך שהיה צורך להרחיק נדוד כדי לאסוף צדקה בכמות מספקת לפרנסת המשפחה, מפני שכנראה, העניים לא יכלו לבוא על סיפוקם ע"י קופות הצדקה שבמקום מגוריהם, ולכן נאלצו לצאת ולבקש צדקה במקומות מרוחקים.

¹⁶⁷ בן זמרא שו"ת. חלק ב, תשובה תשי"ד. רעיון זה שניתן לקבל כסף כמתנה ולא בגדר צדקה ראה גם בדברי מהר"ם מרוטנבורג, בעמ' 46 בעבודה.

הרדב"ז אינו סותר את הנחתו של השואל, שמי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה אלא מוצא דרך שאינה סותרת את הגדרת קו העוני שקבעו חכמי המשנה. לפי הצעתו מי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי לקבל צדקה מקופת הצדקה מפני שהוא גוזל את שאר העניים, אך מותר לו לקבל מתנות שאינן בגדר צדקה, כמו למשל מאנשים יחידים, ובכך הוא אינו עובר על ההלכה האוסרת על מי שיש לו מאתיים זוז ליטול צדקה. בתשובה אחרת מציע הרדב"ז דרך אפשרית נוספת לנטילת צדקה גם כשיש למבקש מאתיים זוז. גם מהצעה זו עולה לכאורה שהרדב"ז מקבל את הגדרת קו העוני כפי שקבעו חכמי המשנה, ולדעתו הגדרה זו רלוונטית גם במאה ה-16, אם כי הוא מסכים שיש לעדכן את הגדרת קו העוני מתוך התחשבות בהרגלי החיים של מבקש הצדקה:

...ותו דאע"ג דקי"ל מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול מן הצדקה הני מילי למי שאינו רגיל בתענוגים אבל מי שהוא רגיל בכך ויש עליו פרנסת בני בית הרי זה נוטל... ומה שכתב רבינו אפרים שאם הוא יחיד לא יטול אין פירושו לא יטול כלל אלא פירושו לא יטול אם יש לו מאתיים זוז, כמו מי שיש לו מזון שתי סעודות אינו נוטל מן התמחוי כך מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול מן הצדקה דלמי שהוא יחיד שפיר ילפינן מלקט שכחה ופאה, דאי לא תימא הכי לא ידעינן כמה שיעור יהיה לו ולא יטול מן הצדקה¹⁶⁸.

מי שהיה רגיל לרמת חיים גבוהה ולחיי מותרות ומוטלת עליו פרנסת משפחה, רשאי ליטול צדקה אפילו יש ברשותו מאתיים זוז.

לדעת הרדב"ז קיים מצב נוסף המתיר גם למי שיש לו מאתיים זוז ליטול צדקה. מצב זה קרוי בלשונו: "עניים לאותו דבר"¹⁶⁹. פירוש הדבר, שגם מי שיש לו מאתיים זוז למזון וביגוד, ואין לו סכום מספיק להוצאות מיוחדות כגון הוצאות חתונה, הוא ייחשב כעני

¹⁶⁸ בן זמרא ש"ת. חלק ד', סימן אלף רל (קנט), ד"ה תשובה בעיקר.

¹⁶⁹ ראה דבריו, שם, חלק ג, סימן תתקמא (תקו), ד"ה תשובה אם: "...אבל לדעת הפוסקים כל אמירה לעניים כמסירה לאיניש בעלמא וקנו "כיון שהם עניים לאותו דבר להשיא את בנותיהם או לישא אשה אע"פ שיש להם מאתיים זוז. וזה ברור מאוד בעיני."

לצורך המסוים הזה, ומותר לו לקבל צדקה לאותו הצורך.

לסיכום, נראה שהרדב"ז בן המאה ה-16 סבור שמי שיש לו מאתיים זוז לא יטול צדקה מקופה של צדקה, כפי שקבעו חכמי המשנה, פרט למקרים הבאים:

א. אדם הרגיל בתענוגים, כלומר רק מי שהיה רגיל לחיות ברמת חיים גבוהה לפני שהעני, ואינו יכול להתקיים ממאתיים זוז ועליו לפרנס את משפחתו, רשאי ליטול מקופה של צדקה.

ב. אדם שיש לו צרכים מיוחדים שאינו יכול לעמוד בהם כגון שמחת נישואין, מותר לו ליטול.

ג. אדם שיש לו מאתיים זוז רשאי לקבל מתנות אך אסור לו לקבל צדקה מהקופה.

הרב שמואל די מדינה, המהרשד"ם¹⁷⁰, בן המאה ה-16, מציע שיטה חדשה בהגדרת קו העוני והזכאות לצדקה. המהרשד"ם נשאל האם אב חייב לפרנס את ילדיו הגדולים. להלן קטע מתשובתו בדבריו יש התייחסות להגדרת קו העוני:

...ועם היות הדבר ברור מעצמו כמו שאומ' מ"מ להיות הדבר דבור על אפניו ראיתי להציע כאן הצע' אחת אמיתית והיא זאת גרסיןן פ' מציאת האשה¹⁷¹ ת"ר העבט זה שאין לו ואינו רוצה להתפרנס שנותנים לו לשם הלוא' וחוזרים ונותנים לו לשם מתנה תעביטנו זה שיש לו ואינו רוצה להתפרנס שנותנים לו לשם מתנה וחוזרים ונפרעים ממנו לאחר מיתה דברי ר' יהודה וחכמים אומרים יש לו ואינו רוצה להתפרנס אין נזקקין לו ופסקו הפוס' כחכמים ופשיט' שאין חלוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי שאין לו מעות בעין ויכול להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה שאם יעלה בדעת שכל מי שאין לו מאתיים זוז

¹⁷⁰ המהרשד"ם מגדולי החכמים בסלוניקי במאה ה-16. ענה על שאלות הלכתיות שנשלחו אליו מאיזור הבלקנים ומאיטליה. ההלכות שפסק נתקבלו כהלכות מחייבות גם בדורות שאחריו. ראה מרגליות אינצ'. כרך ד', עמ' 1339-1338.

¹⁷¹ בבלי כתובות, סז ב.

בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנז' יתפרנס מן הצדקה אין ספק שהיה זה מן הנמנע שרבו מאד האנשים שאין להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או ד"א שיתפרנסו מן העשירי' ולא היה הקומץ משבי' את הארי...

... וכתב הטור י"ד סי' רנג על משנ' יש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר וכו' שכל אלו השיעורי' לא נאמרו אלא בימיהם כו' עד אבל האידנא א"א והכל לפי המקום והשעה ופשיטא שדברי' אלו היו בין להקל ובין להחמיר וא"כ שמעינן מינה שיש לנו לבחון מקום וזמן ודרך העולם וידוע שבזמן הזה יש אנשים בעלי מלאכה או דבר אחר ומתפרנסים בדוחק ואין מטילים עצמם על הצבור ולא על קרוביהם וכל הנהו עובדי דפ' מציאת האשה¹⁷² דהלל שלקח לעני בן טובים סוס לרכוב עליו וכו' ואנשי הגליל שלקחו ליטר' בשר כו' היינו שהיו מלומדים בכך ואלו היו חסרים היה אפשר היו מסתפקים... ודאי דלא מיירי אלא במי שהורגל ואין לו יכולת עתה בשום צד למצוא הרגלו ולימודו ואפשר יסתכן על זה אמרה תורה אשר יחסר לו לא על מי שאבותיו ואחיו וארץ מולדתו רגילים להתפרנס מטרחם ועמלם ויגיע כפיהם והוא רוצה להתנה' מעונג בלתי עמל דאין זה נקרא יחסר לו כי הוא מחסר את עצמו ושאיש כזה אין על הציבור מוטל לפרנסו ולא על קרוביו הוי כמי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס משלו שאין נזקקין לו...¹⁷³.

¹⁷² שם, שם.

¹⁷³ מדינה שר"ת. חלק י"ד, שאלה קסו, דף כ, עמודה 3 שורה 42: ואם היות הדבר.

כדי להבין את הרקע לפסיקתו של המהרשד"ם יש לעיין בנתונים היסטוריים על חיי היהודים בעיר שאלוניקי באותה עת. ראה מולכו שאלוניקי. עמ' 8-13. וכן עמ' 38-39. חברי הקהילה היהודית התפרנסו ממלאכה ומסחר. הקהילה התפרנסה ממקורות עצמיים וקלטה חלק ממגורשי ספרד. המהרשד"ם שהיה רבה של שאלוניקי ראה במלאכה ובהתפרנסות עצמית ערך חשוב, ולכן הגדיר מחדש את קו העוני ואת הזכאות לקבל צדקה בהתאם ליכולת ההשתכרות של המבקש ולא בהתאם לכמות הכסף שיש בידו בפועל. השופט העליון ד"ר קיסטר יצחק, בשבתו כשופט בבית המשפט העליון בשנת 1951, השתמש בפסק הלכה זה של המהרשד"ם בבואו לדון בדינו של

בתשובתו יש לכאורה הגדרה מחודשת של קו העוני, ולפיה מי שאין לו סכום המספיק למחייתו, ואינו יכול להשיג סכום זה בהשתכרות ממלאכה או מסחר, רשאי ליטול צדקה אפילו יש לו מאתיים זוז. מי שהיה רגיל לחיות ברמת חיים גבוהה ואינו יכול למצוא פרנסה המתאימה לכישוריו וליכולתו הפיזית, ויתכן אף שהוא עלול להסתכן אם יעבוד במלאכה שאינה מתאימה לו, רשאי ליטול צדקה. אדם שאין לו כסף למחייתו ואינו רוצה להתפרנס ממלאכה למרות שהוא מסוגל לעשותה ומבקש ליטול צדקה ולהתפרנס ממנה, אינו רשאי ליטול. קו העוני אינו תלוי אך ורק בכמות הכסף שבידי העני אלא באפשרויות העומדות לפניו על מנת לייצר כמות כסף שתספיק לצרכיו. אם יש לו אפשרות להשתכר וליצור מספיק אמצעי מחיה, אפילו אין לו מאתיים זוז אינו נחשב עני, אך אם אין לו תעסוקה מתאימה, והוא אינו מסוגל להתפרנס ממלאכה אחרת, וגם אין לו סכום כסף מספיק, הרי הוא נחשב עני ורשאי ליטול צדקה מהקופה הציבורית.

סיכום

פסיקתו של השולחן ערוך בהגדרת קו העוני אינה חד משמעית. השו"ע מביא את הגדרת קו העוני כפי שהגדירה חכמי המשנה, וכן את הגדרת קו העוני של ה"ש אומרים', ולפיה קו העוני אינו עומד על סכום קבוע של מאתיים זוז, אלא הוא קו גמיש המשתנה ממקום למקום ומעת לעת בהתאם לשינויים בנתונים הכלכליים ובהרגלי הצריכה של החברה. בין הפוסקים הבולטים של המאה ה-16 אפשר למצוא את שתי ההגדרות כאשר כל פוסק מאמץ הגדרה אחרת. הרדב"ז סבור שההגדרה של קו העוני היא כפי שקבעו חכמי המשנה, אלא שהוא מנסה למצוא מוצא שיאפשר לעני שיש לו מאתיים זוז והוא זקוק לכמות נוספת, ליטול צדקה.

המהרשד"ם סבור, כנראה, שהגדרת קו העוני אינה תלויה בסכום קבוע אלא היא פונקציה

צעיר עיוור בגיל למעלה מ-18, שתבע מאביו שיפרנסו ושימציא לו כסף ללמוד מקצוע. השופט קיסטר פסק שהבן העיוור זכאי לקבל מאביו כסף בגדר צדקה לפרנסתו וללימוד מקצוע. פסיקתו של קיסטר מתבססת על דברי המהרשד"ם שמי שהיה רגיל לחיי רווחה ועלול להסתכן אם יעסוק במלאכה שאינה ראויה לו, זכאי לקבל צדקה. לדעת קיסטר גם הביטוח הלאומי האנגלי נקט בעמדה דומה לזו של המהרשד"ם בזכותו אדם בקצבה אם אינו יכול למצוא עבודה במקצועו, אלא יצטרך לשנות את אורח חייו באופן העלול להזיק לו. ראה ספר שאלוניקי

של יכולת השתכרות. מי שיכול לעבוד ולהשתכר אינו רשאי ליטול צדקה אפילו אין לו מאתיים זוז. לעומת זאת מי שאינו יכול להתפרנס בגלל מגבלות שונות, רשאי ליטול צדקה בהתאם לצרכיו.

פרק ה: קו העוני על-פי ספרות התושב"ע במאות 17-19

א- קו העוני בספרות השאלות והתשובות מאות 17-19

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאה ה-17 יש מספר תשובות שניתן ללמוד מהן על דרכם של אותם פוסקים בהגדרת קו העוני. רבי יאיר בכרך¹⁷⁴ דן בספרו, 'שאלות ותשובות חוות יאיר', בשאלת חובתו של הבן לפרנס את אביו בשעה שהוא מתקשה לפרנס את עצמו ואת בני ביתו. בתשובתו כותב הרב בכרך בין השאר את הדברים הבאים:

...ואחר שבאנו לכלל זה שמ"ש בירושלמי דחייב כשיש לו ר"ל כדי פרנסתו, היה נראה לומר דהשיעור הוא כמו שאמרו במשנה סוף פאה מי שיש לו מאתים זוז או חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם ה"ז יטול, דשיערו חז"ל דשיעור זה הוא כדי פרנסת איש וביתו. ומעתה י"ל דהני מילי בזמניהם שלא היה כולי האי עול משא המלך והיה הכל בזול כדמוכח בכמה דוכתי ומבואר בגזירת בתשובה אחרונה שכתבתי בספרי חוט השני¹⁷⁵ משא"כ בזמנינו אין גבול לומר די לחיות נפשינו ונפש אשה

¹⁷⁴ רבי יאיר חיים בכרך מחכמי אשכנז המובהקים, שימש ברבנות באשכנז במאה ה-17. בערים קובלנץ מגנצא וורמיזא, כתב ספרים רבים וחכמים בדורות הבאים הללוהו ואת ספריו ובעיקר את 'שו"ת חוט השני' ו'שו"ת חוות יאיר'. ראה מרגליות אינצ'. חלק ב' 579-582.

¹⁷⁵ בכרך חוט השני. סימן צז. בתשובה זו מביא הרב בכרך מספר הוכחות לכך שבתקופת המשנה מחירי המוצרים היו נמוכים וניתן היה להתפרנס מסכומי כסף קטנים יחסית, אך למרות זאת נראה לו שלא ניתן היה להתקיים קיום מינימלי בסכום של מאתיים זוז גם באותו זמן. מדבריו שם: "...אלא ע"כ תאמר שהיה זול גדול, עוד ראה ממ"ש בפ"ג דיומא דהל"ל (כוונתו כנראה לברייתא המובאת בבלי יומא לה, ב מעשה בהלל) היה משתכר בכל יום בטרפעיך ומחציו היה פרנסתו ופרנסת בני ביתו... וממשנה הנ"ל (פאה ח ז) צל"ע עוד אחר דצריך אדם אחד לכל יום לככר בפונדיון מזון שתי סעודות איך יספיק לו שנה שלימה מאתים זוז מדינה לשנה שהם רק ש"ן פונדיון וכ"ש אם בעל אשה ובנים הוא מלבד כסות ושאר צרכי' שהרי ארז"ל דצריך לאשתו כלים של חמשים זוז ואף אם תאמר שבעצמו יבוא ביער ויחטוב עצים ויאפה ולא יסמוך על הפלטר שאז לא יצרך לכל יום רק לחצי פונדיון וכמ"ש בש"ס פ"ח דערובין דף פ"ח ע"ב ויעשה שבתו חול מ"מ לא יספיק".

לדעת הרב בכרך לא ניתן להגדיר את קו העוני בסכום קבוע של מאתיים זוז. קו העוני הוא קו המתאר יכולת לספק את צרכים הדרושים לקיום האדם ובני ביתו, כולל הוצאות נלוות כגון מסים המוטלים על ידי השלטונות. כל מי שבידו סכום כסף המכסה את הצרכים הבסיסיים אינו עני ואסור לו ליטול צדקה. הגדרה זו מתאימה לשיטת ה'יש אומרים' המובאת ב'טור'¹⁷⁷, ולפיה יכול העני ליטול צדקה עד שיהיה בידו סכום המספיק לכיסוי צרכיו. החידוש בדברי הרב בכרך הוא שלדעתו יש להביא בחשבון בחישוב הזכאות לצדקה את סך ההוצאות לצרכים החיוניים, ואת ההוצאות למסים שהיו כנראה גבוהים ומכבידים. הרב ריישר¹⁷⁸ סבור שהגדרת קו העוני אינה תלויה בסכום קבוע ומוגדר, אלא היא פונקציה של רמת חיים. בתשובה לשאלה שנשאל בדינו של אדם ששלח מתנה לתלמיד חכם בידי שליח, והוא מתחרט ורוצה לחזור בו לפני שהמתנה תגיע לידי אותו חכם, כותב הרב ריישר בין השאר את הדברים הבאים:

...אבל באמת אם הוא עשיר בעניין שאסור לו ליטול מן הצדקה, שיש לו

כדי פרנסתו ברווח ביתו אין מתחייב ליתן לו מתורת נדר¹⁷⁹.

עשיר הוא מי שיש לו כדי פרנסת משפחתו ברווח. אין זו הגדרה הקובעת בצורה מדויקת מהו קו העוני, שהרי לא נכתב בה מה כלול במושג "פרנסה ברווח", אך ניתן ללמוד מדבריו של הרב ריישר שאין להגדיר את קו העוני בסכומים קבועים כדעת חכמי המשנה. אם בידי המבקש סכום שיש בו כדי למלא את אותם צרכים ברווח הרי שאינו נחשב עני, ואסור לו ליטול מכספי הצדקה.

בניגוד לשיטתם של חכמי אשכנז בהגדרת קו העוני, כפי שבאה לידי ביטוי בתשובותיהם

¹⁷⁶ בכרך חות יאיר. סימן קפו, ד"ה שאלה מעשה.

¹⁷⁷ טור יו"ד, הלכות צדקה, סימן רנג.

¹⁷⁸ הרב יעקב ריישר מגדולי הרבנים והמחברים התלמודיים במאה ה-17. בן למשפחת רבנים בפראג, שימש ברבנות במספר ערים באשכנז. ספריו נתקבלו ע"י הלמדנים בחיבה. נפטר ב1733. ראה מרגליות אינצ'. חלק ג', עמ' 884-883.

¹⁷⁹ ריישר שו"ת שבות. חלק ב, סימן קנט.

של הרבנים בכרך וריישר, נראה שהפוסק הספרדי הדב יוסף חיים אליהו נשאר נאמן להגדרת קו העוני כפי שקבעו חכמי המשנה וכפי שנפסק ברמב"ם¹⁸⁰.

הרב יוסף חיים אליהו מבגדד¹⁸¹ נשאל:

שאלה הא קי"ל אם יש לו מאתים לא יקח צדקה ונזדמן ששני בני אדם נתנו לו כל אחד מאתים בבת אחת שהושיטו אותם לו בבת אחת בכפו אי אזלינן בתר קבלת המעות דמקבל בבת אחת וקי"ל אפילו אלף בבת אחת יטול או"ד דאזלינן בתר נותנים שהם גופים מחולקים והו"ל כאלו נטל מזה אחר זה ונמצא שכבר יש לו מאתים ולא יטול עוד...¹⁸².

בדברי תשובתו כותב המחבר:

... נמצא צדדי השאלה שלכם דמו להנך ספיקי דהש"ס והדבר הוא בספק אך נידון שלכם אינו איסור תורה ורק הוא תקנת חכמים וספיקו לקולא והמחמיר תבא עליו ברכה....

המחבר מסכים כנראה עם הנחת היסוד של השואל שהגדרת קו העוני היא כפי שנקבע במשנה, ולפיה מי שבידו מאתיים זוז אינו נחשב עני ואינו רשאי ליטול צדקה. מכאן הוא פוסק שהמחמיר ואינו נוטל- תבוא עליו ברכה, למרות שבדרך כלל יש להקל בספק דרבנן, כדי שלא יוצר מצב שמי שאינו זכאי ליטול צדקה - יטול, ויגזול את שאר העניים. אילו היה רבי יוסף חיים סבור כדעת הפוסקים באשכנז, שקו העוני נקבע על פי הצרכים של העני וכל זמן שאין לו די צרכיו הוא נחשב עני ורשאי ליטול צדקה, צריך היה לפסוק שיש לבדוק אם יש לאותו עני די צרכו, או שעדיין חסר לו ולכן הוא זכאי לקבל את כל מה שנותנים לו, למרות שיש לו מאתיים זוז.

גם מתשובה נוספת שכתב רבי יוסף חיים, נראה לכאורה שהוא מקבל את שיטת חכמי

¹⁸⁰ הלכות מתנות עניים, פ"ט ה"ג.

¹⁸¹ הרב יוסף חיים בן אליהו חי בבגדד במאה ה-19, כתב ספר הלכה בשם - 'בן איש חי' וכן את ספרי השאלות והתשובות, 'רב פעלים' ו'תורה לשמה'.

¹⁸² יוסף שו"ת תורה. עמ' רז, סימן שד.

המשנה והרמב"ם, בהגדרת קו העוני.

המחבר נשאל מה דינו של אדם שנדר לתת צדקה לאדם מסוים ואותו אדם מת, האם חייב הנודר לתת את הצדקה ליורשי המת, ותשובתו:

וכל זה אם יורשי ראובן עניים שאין לכל אחד מהם מאתים זוז אבל אם יש לכל או"א מאתים זוז מעת הנדר אין זה חשיב נדר דאין להם דין עניים ואם היו עניים בשעת הנדר ואח"כ נתעשרו צ"ע בזה אי בעי התרה אם לאו...¹⁸³.

אם יש ליורשים מאתיים זוז בשעת הנדר הם אינם נחשבים עניים, ולכן אינם זכאים לצדקה. הגדרה זו דומה להגדרת קו העוני שבמשנה ובפסיקת הרמב"ם.

ב- שיטת רבי משה סופר 'החת"ם 184 סופר' ביחס לעוני ולצדקה

רבי משה סופר¹⁸⁵ כתב תשובה מפורטת העוסקת בהגדרת קו העוני ובחלוקת כספי צדקה בין עניים הזכאים לקבל צדקה. הוא דן הן בצד העיוני של הגדרת קו העוני והן בצד המעשי: ביישום הגדרת קו העוני הלכה למעשה.

החת"ם סופר משתמש בתשובתו בחלק גדול מהמקורות העוסקים בהגדרת קו העוני, בדברי המשנה והתלמוד, בפסיקותיהם של ראשוני הפוסקים באשכנז, בדברי הרמב"ם הטור והשו"ע. הוא מנתח את המקורות ומסיק מסקנות הלכתיות כשמגמתו היא להגיע להגדרה של קו עוני המתחשבת בפסיקה מחד גיסא, ובצרכים של העניים מאידך גיסא. פסיקתו אמורה להנחות את גבאי הצדקה לאתר את הצרכים האמיתיים ואת העניים הנזקקים ביותר, כדי שהמקורות המוגבלים העומדים לחלוקה בין העניים יגיעו לידיים הנכונות. אחת הנקודות המיוחדות לתשובתו היא ההדרגה הפנימית שהוא מדרג את

¹⁸³ יוסף שו"ת רב. חלק ד-י"ד סימן ב, ד"ה וכל זה.

¹⁸⁴ חת"ם = חידושי תורת משה.

¹⁸⁵ רבי משה סופר בן המאה ה-19, מגדולי הפוסקים ומנהיג האורתודוקסיה בהונגריה, שימש כרב בעיר פרשבורג, שבה הקים ישיבה גדולה. התפרסם כמנהיגה של כלל היהדות החרדית במלחמתה ברפורמה. בנו ותלמידו אספו למעלה מ-1200 שאלות והדפיסון. ראה בץ החת"ם סופר. עמ' 9-25.

הזכאים ליטול צדקה כתוצאה מהיותם מתחת לקו העוני. לדעתו של ה'חת"ם סופר', יש לעשות מיון פנימי ולסווג את הזכאים לצדקה על פי סולם העדפות המביא בחשבון את 'עומק' העוני של אותם זכאים. עקרונות פסיקתו משמשים את הפוסקים שבאו אחריו כולל פוסקים בני המאה ה-20¹⁸⁶.

בחלקה הראשון של תשובתו מתאר ה'חת"ם סופר' אירוע, ומביא שאלה שנשאל בעקבותיו:

פה ק"ק מ"ד¹⁸⁷ כמעט רגע אירע דבר ביום י"ח אדר שני העבר שנת תקס"ב לפ"ק¹⁸⁸ יצא אש ומצא קוצים בבית אינו יהודי ונאכל גדיש וקמה בבתי ישראל רובא דמנכר מרחוב היהודים בעו"ה ונשתלחו לכאן נדבות הרבה מקהלות קדושות הקרובות והרחוקות נדיבי עם אלקי אברהם לסיועת הנזיקין ובהגיע תור חלוקת קופה הנ"ל נסתפקו אקרו"ט¹⁸⁹ כמה ספיקות בענין החלוק' ההיא כאשר יתבאר לפנינו מתוך חלקי התשובה והם הקריבו לפנינו לעיי' בהך מילתא ולהמציא סדר החלוקה עפ"י ד"ת או קרוב לזה באופן שכל א' על מקומו יבוא בשלום¹⁹⁰.

הגדרת קו העוני המזכה בצדקה בעקבות האירוע המתואר היא משימה קשה במיוחד עקב ריבוי העניינים הזקוקים לעזרה דחופה בשיקום ההריסות מחד גיסא, והכמות הלא מספקת של כספי צדקה שנאספו מאידך גיסא, ולכן יש צורך להגדיר קריטריונים לחלוקת הצדקה באופן שוויוני וצודק בין העניינים. בתשובתו כותב ה'חת"ם סופר':

¹⁸⁶ ראה ויס ש"ת מנחת. חלק ח, סימן עב, עמ' קמד, אות ה.

¹⁸⁷ ק"ק = קהילת קודש. מ"ד = שם עיר בהונגריה.

¹⁸⁸ שנת 1802.

¹⁸⁹ אקרו"ט = אלופי קהל ראשים וטובים. אפשרות נוספת = אלופים קצינים ראשים וטובים. ראה אשכנזי אוצר. עמ' 53 עמודה 1.

¹⁹⁰ חת"ם סופר ש"ת. חלק ב, יורה דעה סימן רלט.

והנה ידוע שדברים כאלו א"א בשום אופן לדונם בדין תורה ממש וכעין שכ' בתה"ד סי' שמ"ב אך בענין הקרוב לדין תורה וקרוב לשכל אנושי לדמות מלתא למלתא בדמיון קרוב קצת...¹⁹¹.

'החתם סופר' מניח הנחה העומדת, אולי, בבסיס כל תשובה לשאלה העוסקת במקרה אקטואלי. על פי הנחה זו לא ניתן להשתמש בצורה מדויקת בהלכה הכתובה בתורה או בספרי הפסיקה כדי להתמודד עם אירוע מסוים, שהרי אין התאמה מוחלטת בין ההלכה לבין פרטי האירוע, ולכן יש להשתמש בדרכי ההיגיון, לדמות מקרה למקרה, ולנסות למצוא בצורה רציונלית את ההלכה המתאימה ביותר לאירוע הנידון. לדעתו, יש להבדיל בין מי שבידו סכום כסף שאינו פעיל במסחר ואינו נושא רווחים, והבעלים משתמש בו להוצאות שוטפות, לבין מי שבידו סכום כסף מושקע ונושא רווחים, כאשר באים לקבוע את רמת הזכאות לצדקה:

והנה לכאורה נראה בכוונה רצוי' הכניס רבי¹⁹² הא דממשכנים לכתובת אשתו וכו' בין בבא דמאתים זוז לבבא דחמשים זוז דבשלמא ברישא מיירי מאדם בטל שאינו עוסק כלום ואוכל ממה שיש לו ואם יש לו אלף זוז לכתובת אשתו או לבע"ח וכי נאמר שיאכלם ויחדי ע"כ אם היו ממושכנים לכתובת אשתו ה"ז יטול משא"כ בסיפא מיירי דעוסק בפרקמטי' למה לא יחשב לו כתובות אשתו ובע"ח שאינו דוחקו לפרוע בתוך שנתו והלא הוא מרוויח בממון...¹⁹³

... וגם קשה מאוד להתפיס הדברים כפשוטן שמי שיש בידו מעות אחרים ואינו דוחקו לפרוע זמן זמנים טובא וכן כתובת אשתו יטול צדקה והרי עינינו רואות כמה פעמים יש מתעשר ואין לו כל ור"ל ל"ל מגרמי'

¹⁹¹ שם, שם .

¹⁹² כוונתו כנראה לדברי המשנה פאה ח ח-ט: "היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול. היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול. אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול...".

¹⁹³ שם ד"ה והנה לכאורה נראה.

כלום¹⁹⁴ והוא נושא ונותן בממון אחרים ומרוויח בהם ומתפרנס כעשיר

הנאמר שיטול לקט שכחה וכדומה:¹⁹⁵

לדעת 'החת"ם סופר' מי שעוסק במסחר או משקיע את כספו בהשקעות נושאות רווחים, אפילו אותו כסף משועבד שעבוד שאינו דוחק, כלומר אין צורך לפרעו בטווח המידי (דהיינו בתוך שנה ממועד ההלוואה), אינו רשאי ליטול צדקה, שהרי הוא מרוויח מהשקעתו. הגדרת קו העוני לפי פרשנות זו אינה תלויה בסכומים מוחלטים שבידי מבקש הצדקה ואינה תלויה בבעלות על אותו סכום, אלא בשימוש הנעשה בכסף. מי שמשקיע את הכסף שבידו בהשקעה נושאת רווחים ייחשב כעשיר, לעומת מי שיש לו סכום שאינו מושקע ואינו נותן רווחים.

הזכאות ליטול צדקה אינה מבטיחה אוטומטית קבלת צדקה בפועל. אם עומדים לפני גבאי הצדקה מספר עניים וכולם זכאים על פי הגדרת קו העוני ליטול צדקה, ובקופת הצדקה אין כמות כסף המספיקה לכולם, צריכים הגבאים לקבוע מי מהמבקשים יקבל צדקה וכמה יקבל כל אחד:

ועוד רגע אחד אדבר דלכאורה נראה נהי דקיי"ל אם יש לו ר' זוז חסר דינר יכול ליטול והה"נ אם יש לו מעות אחרים או כתובת אשה וכנ"ל מ"מ נראה ומ"מ הנותן יקדים ליתן לעני עני ביותר או אפשר אם הוא באופן שמקיים בו והחזקת בו¹⁹⁶ אין כאן קדימה לעני כלל אדרבא

¹⁹⁴ ר"ל ל"ל מגרמי כלום = רצה לומר לית ליה מגרמי כלום - אין לו משלו כלום. כלומר, ההשקעה הראשונית אינה שלו אלא היא הלוואה מאחרים. לדעת 'החת"ם סופר' אדם הסוחר או משקיע כספים שקיבל בהלוואה אינו נחשב עני לשיטתו פירוש דברי המשנה במסכת פאה: "מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול" הוא שגם אם אותם חמשים זוז אינם שלו והוא מרוויח מהעיסוק בהם אינו נחשב עני ואינו נוטל צדקה. נראה שבנושא זה חולק עליו הרב נפתלי ברלין הסבור שרק מי שיש לו חמשים זוז השייכים לו והוא נושא ונותן בהם אינו נחשב עוד עני. בספר ברלין שר"ת משיב. חלק ב, סימן ס. כותב הרב ברלין: .." דדוקא מי שיש לו קתני היינו שהנ' זוז הוא שלו ממש. אבל אם יש בידו נ' זוז והוא נר"נ (נושא ונותן) ומשתכר בהם רשאי. דלו ממש משמע כדמוכח בקידושין (מ א) ע"מ שיש לו כו'".

¹⁹⁵ שם, ד"ה אמנם ראיתי.

¹⁹⁶ ויקרא כה לה: " וכי ימוך אחיך ומטה ידו והחזקת בו גר ותושב וחי עמך".

אפשר מצווה להקדימו לזה שלא יפול לגמרי¹⁹⁷.

על הנותן לבדוק את מצבם הכלכלי של העניים המבקשים צדקה. עליו לתת תחילה למי שעסקיו הם במצב של התמוטטות, ותמיכה כלכלית עשויה להציל את עסקיו ואת מעמדו הכלכלי והחברתי. אם יש מספר עניים הזכאים לצדקה, יש לתת תחילה למי שהוא עני ביותר מבין העניים המבקשים צדקה.

צורת חלוקה זו מחייבת לערב במערכת השיקולים שיקול נוסף והוא: כמה יש לתת לכל עני בכל דרגת עוני התוצאה המצטברת של מערכת השיקולים היא שאין לפנינו קו עוני אחיד ומוחלט אלא מערכת מורכבת של קווי עוני. בהחלטה למי לתת וכמה לתת, יש להביא בחשבון מספר קריטריונים לזכאות לקבלת צדקה מהקופה הציבורית.

סדר הקדימויות בחלוקת צדקה לדעת 'החת'ם סופר' הוא:

א. תמיכה כדי למנוע התמוטטות כלכלית.

סוחר שעסקיו עומדים על סף קריסה והתמוטטות, וסיוע מכספי צדקה עשוי להציל את עסקיו- יש לתת לו מהקופה אפילו יש לו כדי מחייתו והוא אינו מוגדר כעני מדין "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו..."¹⁹⁸:

(א)...כי ידענא כמה אנשים הי' כעשירים וכמעט רגע הורדו מכבודם ועדיין מפורעי מס הם ורק רוצים להתחזק לפי שעה לפי רוב ההיזק ומצווה רבה להחזיק בידם וכן הי' דעת כל המתנדבי' בעם להחזיק ידי אלו גם שנראה כמכובדים ונושאי' ונותנים במה שבידם מ"מ אם יצטרכו לבנות את ביתם משלהם ולקנות להם כלי תשמיש תמורת הנשרף יתרועע המו"מ שלהם לגמרי וכיון שיש להם דין עני המתפרנס בצינעא מקרוביו שאינו נוטל משארי צדקות ע"כ אין מחייבים אותם למכור כלי כספם וזהבם המוצל מאש כפי צורך עצמם ובניו אבל לא למשרתיו כמ"ש לעיל¹⁹⁹.

¹⁹⁷ חתם סופר שו"ת. חלק ב, יו"ד סימן רלט ד"ה ועוד רגע אדבר.

¹⁹⁸ ויקרא כה לה: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו והחזקת בו גר ותושב וחי עמך".

¹⁹⁹ חתם סופר שו"ת. חלק ב, יו"ד רלט אות (א).

עשיר שביתו נשרף, אך רכושו המטלטל ניצל מן השרפה ויש לו ממה להתפרנס, אינו זכאי לכאורה לצדקה מהקופה. למרות זאת יש לתת לו מהסיבות הבאות:

א. אם יאלץ למכור את נכסיו המטלטלים כדי לקומם את הריסות ביתו, לא יוכל להמשיך במסחרו ועסקיו יתמוטטו. יש לתמוך בו מדין 'והחזקת בו'.

ב. הקהילות שלחו צדקה גם לאותו סוחר עשיר ומכובד. ולכן העשיר זכאי לתמיכה מדין 'מי שמתפרנס בצנעה על ידי קרוביו'. לדעת חכמים, מי שמתפרנס בצנעה מקרוביו אין מחייבים אותו למכור את כלי תשמישו, אלא נותנים לו צדקה בכמות שתסייע לו ולבני משפחתו להתאושש ולהשתקם.

ב. חלוקת כספי צדקה לעניים.

הקריטריונים והפעולות שיש לעשות כדי לקבוע את רמת הזכאות לקבלת צדקה של מי שלא היה עשיר לפני השרפה הם:

1. הערכת רכושו של העני מבקש הצדקה כדי לקבוע אם הרכוש שבידו מספיק למחייתו או שיש לתת לו מכספי הצדקה:

(ב) קרקעות לא מיבעי' בית דירה שאינו צריך לחשוב אלא אפילו יש לו הרבה יותר כיון דכעת ה' הרבה מקומות למכור ואין קונה כי אפס כסף וגם כי הוא נשרף ולא נשאר כ"א חורבה ויהי' צריך לזלזל במכירה וגם שלא לקבל תשלומין כ"א לזמן זמנים טובא ע"כ לא יחשבו לו כלל עיין ב"ק ז ע"א...

(ג) מעות שבידו והוא חייב לאחרים לפרוע לזמן מועט בתוך שנתו הי' כלא היה...²⁰⁰.

אין מחייבים את העני למכור את ביתו. כמו כן לא מתחשבים ברכוש שלא ניתן לממשו או שאפשר לממשו במחיר הנמוך בהרבה מערכו הממשי²⁰¹. אם בידי העני סכום כסף שהוא חייב להחזירו תוך זמן קצר, אין להחשיב סכום זה

²⁰⁰ שם, שם, יו"ד, סימן רלט, אותיות (ב-ג).

²⁰¹ **רמב"ם היד החזקה**. מתנות עניים, ט טז-יז, וכן שו"ע יו"ד רנג ג. ע"פ דברי התלמוד בבא קמא, ז א "...דתניא הרי

שהיו לו בתים שדות וכרמים ואינו מוצא למוכרן מאכילין אותו מעשר עני עד מחצה..."

כחלק מהכספים העומדים לרשות העני. אך אם יש בידי העני כסף והנושה אינו לוחץ להחזירו בתוך זמן קצר, יש להחשיב סכום זה כחלק מהכספים העומדים לרשותו.

2. עיסוקיו של העני ודרך התפרנסותו:

(ד) שערנו לפי המקום והזמן כל מי שפרנסתו בהלוך וסבוב הכפרים והעיירות די לו בסך ב' מאות זהו' מזומני' לפרנס עצמו לכן אם ישוער אחר שיבנה בית דירתו העיקרי וילבוש עצמו ובני ביתו בהכרחי ואחר שניכה חובותיו הדוחקים לפרוע ואחר שניכה מהחובו' שאינם דוחקים ומכתוב' אשתו ב' שלישים אם אחר כל זה נשאר לו ב' מאות ריינש²⁰² כסף או שוה כסף ולא קרקע איש כזה לא יטול מקופה הנ"ל ולאיש אשר לא נסה כף רגלו לנוד באלה אלא מתפרנס בחנותו ושאר מיני סחורה שערנו די מאכולת לביתו סך ד' מאות זהובים באופן הנ"ל אע"ג די ש מי שבני ביתו רבי' ויש מי שטפלו מועטים מ"מ שערנו לפי ערך הבינוני מבני אדם וכל שיעורי חכמים כך הוא:²⁰³.

רמת ההכנסה הקובעת את זכאותו של מבקש הצדקה אינה ההכנסה ברוטו אלא ההכנסה הפנויה, הנקיה, בהתחשב בסוג הפרנסה ובהוצאות. אדם שלצורך פרנסתו אינו נמצא בביתו במשך כל ימות השבוע רמת הצרכים וההוצאות שלו קטנה משל זה הנמצא ומתפרנס בביתו, ולכן אם ישאר בידו סכום של מאתיים ריינש לאחר ניכוי ההוצאות ההכרחיות לקימום הבית ולקניית לבוש ותשלום חובות, אינו רשאי ליטול מהצדקה, מפני שהוא נמצא מעל לקו העוני.

3. גודל משפחתו של העני.

'החת"ם סופר' סבור שהגדרת קו העוני אינה מביאה בחשבון את המספר המדויק של בני הבית. חישוב הצרכים נעשה לפי מספר הנפשות במשפחה

²⁰² דיון לגבי המטבע בשם 'ריינש' מקורה וערכה, ראה ויס מידות ומשקלות. עמ' קכז-קל.

²⁰³ חתם סופר שו"ת. חלק ב'. י"ד רלט. אות ד.

ממוצעת נראה שהדבר נעשה בגלל הקושי שיש בהוספת משתנים נוספים לתהליך קביעת הזכאות לצדקה. 'החת"ם סופר' סבור שהשיעורים שקבעו חכמים בהלכות שונות נעשים בדרך זו, ולכן גם חישוב הצרכים של העני יעשה על פי גודל המשפחה הממוצעת.

4. מידת הסיוע החיצוני שקיבל העני לפני חלוקת כספי הצדקה שנאספו בקהילות לאחר השרפה:

(ה) יש אנשים שיש להם קרובים עשירי²⁰⁴ וסייעם במתנה ויש לדמות זה למ"ש המרדכי במי שנודד ללחם כל מה שמקבץ
בנסיעה א' אינו מתחשב לר' זוז וה"נ כל מה שיקבל משריפה ואילך עד יום חלוקת הקופה לא יחשב וערמ"א סימן רנ"ג ויש בזה דיעות שונות במרדכי ויש לחלק נמי בין הכא להתם ע"כ נראה לע"ד פשר מי שקיבל מתנה מועטת הרי ידוע בצוק העתים הללו בעודו בכפו יבלענו וכבר נאכל ע"כ לא יתחשב כלל אבל מי שקיבל מקרוביו מאה זהו' בפ"א הי' ראוי' ליתן לבנאי לבנות ביתו ע"כ ינכה זה הסכום מחשבון הפסדו כגון אם היה היזקו ש' זהובים וקרובו נתן לו מאה זהובים הרי זה לא הוזק כ"א ב' מאות ולא יותן לו כ"א לערך המגיע על הפסד ב' מאות זהובים...²⁰⁵.

סכומים קטנים שקיבל העני משעת פרוץ השרפה עד זמן חלוקת הצדקה לא ייחשבו כחלק מהכספים העומדים לרשותו בזמן בדיקת זכאותו. אותם סכומים קטנים שקיבל הוצאו כנראה לצרכים דחופים, ואין להביאם בחשבון.

²⁰⁴ בתשובה נוספת בחת"ם סופר שו"ת. חלק חו"מ סימן קכז, דף נ' עמ' א-ב, דן 'החת"ם סופר' בשאלת הזכאות

לצדקה כאשר הקרובים העשירים עוזרים לקרוביהם העניים. מדבריו שם:

"ע"ד איש אחד עשיר מת וחיים לנו ולכל ישראל שביק שצווה לפני מותו בזה"ל חמשה מאות זהו' יחולק לעניים קרובי הדדים בק"ק פלוני ומסתפק פר"מ (פאר רום מעלתו) מה גדר קרובים ". בתשובתו כותב 'החת"ם סופר': "ומה שנסתפק פר"מ שיש מהקרובים שמפרנסים עצמם כל יום מיד לפה אבל אין להם קרן קצוב אם רשאים ליטול מהנ"ל דבר פשוט הוא שהם בכלל עניים שאפי' מגבאי צדקה הי' מותרים ליטול...".

²⁰⁵ חתם סופר שו"ת. חלק ב. יו"ד רלט. אות ה.

לדעת 'החת"ם סופר' סכום קטן הוא סכום של פחות ממאה זהובים מפני שסכום בסדר גודל כזה אינו מאפשר בנייה או שיפוץ הבית שנשרף.

5. אימות דברי העניים המבקשים צדקה.

ברי"ף ובשאר הפוסקים הראשונים נפסקה הלכה לפיה בודקים לכסות ולא למזונות²⁰⁶. עזרה בדיור דומה לדעת 'החת"ם סופר' לעזרה ברכישת כסות, ולכן יש לאמת את דברי העני לפני שנותנים לו מכספי הצדקה לצורך זה. לגבי אופן הבדיקה סבור 'החת"ם סופר' שאין צורך לבדוק כל עני בנפרד, אלא ניתן להסתפק בבדיקה מדגמית ואקראית של שלושה עניים. הבדיקה עצמה

תיעשה, על פי הצעתו של 'החת"ם סופר' על ידי השבעת העני:

(ו"ו) קי"ל דבודקים לכסות²⁰⁷ ... ע"כ נראה אחר שהציעו היחידים

דבריהם לפני אקרר"ט כל א[חד] וא[חד] בחשבון הזיקו וגם הנותר לו אם

יכול ליטול או לא אזי יטילו כולם אל הקלפי

ויוטל חרם שכל מי שיעלה מן הקלפי ישבע שכדבריו כן הי' ואפי' יאמר

אח"כ לא אשבע ולא אטול לא יועיל לו כי על כן הטילו חרם שכל מי

מהם שיעלה מן הקלפי צריך לשבע ע"כ ויטלו שלשה אנשים מן הקלפי

לשבע ועי"ז מאמינים לכולם אפי' מי שלא נשבע ולא נצטרך להשביע

כולם או להטיל חרם על כולם וזה טוב ונכון יותר:²⁰⁸

6. דירוג ושיבוץ כל העניים המבקשים צדקה לפי דרגת העוני, לפי אופי הצרכים

ולפי המעמד החברתי:

(ז) אמנם אע"פ שכל אלו הותר להם ליטול מ"מ בענין החלוקה ראינו

לחלק בין הפרקים שאקרר"ט עם הוספת איזה בעלי בתים מהק"ק יראו

²⁰⁶ רי"ף קושטא. מסכת בבא בתרא, ט א. רמב"ם היד החזקה. מתנות עניים, ז ו.

²⁰⁷ בבא בתרא, ט א: "תניא כוותיה דרב יהודה אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין".

²⁰⁸ חת"ם סופר ש"ת. חלק ב. י"ד רלט. אות ו.

לפי שכלם לחלק את כל הנוטלים לג' כתות עניים גמורים²⁰⁹ ובינונים ועליוני' שבהם וכל א' יעריך היזקו לשני מערכת היינו אחד בסך כך וכך הוזק בבית דירתו הנצרך לו מאד ומלבושיו וכלי בית הנצרכי' והשני סך כך וכך הוזק במותרת שאינו נצרך כל כך ואפשר לאדם בלעדו ויהי' החלוקה כך העני יהי' מאה שלו שבערך הראשון²¹⁰ נחשב למאה ממש ומאה שבערך השני²¹¹ לא יחשב כ"א לחמשים זהובי' והבינוני יהי' מאה בערך ראשון נחשב לב' שלישית ובערך השני לשליש א' והעליון יחשב מאה בערך הראשון לשליש מאה ובערך השני לשלישית המאה ואח"כ יתחשב מעות הנדבה כמה מגיע לפי ערך על כל מאה ומאה ויתחלק וטעמי בזה פשוט כי העני עני קודם וגם הצריך צריך קודם ומשום כן בינוני הצריך בית דירה יוקדם²¹² לעני הצריך רק מותרות וכדומה דומה קצת לשו"ע סי' רנ"ב מסעי' ז'²¹³ ואילך אמנם גם באלמנות ויתומים ות"ח שתורתו אומנתו שמדינא יש להם קדימ' יהי' הדין כן שעשירי' שלהם יחשבו כבינונים ובינונים כעניי' ועניי' יותן להם תוספת שלוש אם מגיע לעני ג' זהובים יותן להם ד' ואם מגיע לעני ד' יותן להם ה' ושליש וכן לעולם:²¹⁴.

לדעת 'החת"ם סופר' יש לחלק לשלוש קבוצות את העניים הנמצאים מתחת לקו העוני

²⁰⁹ נראה שכוונתו למי שמכונים במקרא ובספרות התושב"ע עניים מרודים, כלומר עניים בדרגת עוני קשה ביותר, עניים חסרי כל. ראה לדוגמה ישעיה נח ז: "הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית...". וכן שו"ת חוות יאיר סימן ק"פ, ד"ה שאלה ישבנו: " ואח"כ נתאספו יחד י"ב ... כי קצתם הרויחו מאד ועלו וקצתם ירדו ונעשו עניים לסיבת היוקר וטפלי דתלי בהו ומהם עניים מרודים...".

²¹⁰ ערך ראשון = הצרכים הדחופים ביותר, כגון בית למגורים ובגדים.

²¹¹ ערך שני = דברי מותרות, צרכים שאינם דחופים.

²¹² נראה שלדעתו של 'החת"ם סופר' יש לחלק תחילה צדקה לצרכים חיוניים כגון דיור וביגוד לכל הנצרכים, ומהמותר מחלקים את ההוצאות לצרכים העודפים לפי סדר הקדימויות, עני מרוד תחילה וכו'.

²¹³ בסעיפים הנ"ל יש דיון בסדר הקדימויות בנושא פדיון שבויים.

וזכאים על פי ההלכה ליטול צדקה, בהתאם ל'עומק' עוניים. הקבוצה הראשונה כוללת את העניים המרודים חסרי כל המכונים על פי הגדרתו 'עני עני'. בקבוצה השניה 'עניים בינוניים' ובשלישית 'עניים עליונים' כלומר עניים הנמצאים קרוב לקו העוני. מצבם הכלכלי של אלה טוב ממצבם של שאר העניים הזכאים לצדקה על פי ההגדרה. יש להתחשב באופי הצרכים של המבקש. יש צרכים חיוניים דוגמת מזון, ביגוד ודיור, ויש צרכים המכונים על פי 'החת"ם סופר' צרכי מותרות. יש להעדיף את הצרכים החיוניים הן במיקום בתור לחלוקת הצדקה והן בכמות הצדקה הניתנת. קריטריון נוסף בהעדפת עני על פני חברו הוא המעמד והעיסוק של העני המבקש. עניים תלמידי חכמים יועדפו על פני עניים אחרים. בהתחשב בכל הקריטריונים שנמנו לעיל בונה 'החת"ם סופר' שיטה לחלוקת צדקה ולפיה כל העניים הנמצאים על פי הקריטריונים מתחת לקו הוני והם זכאים לקבל צדקה, יחולקו לשלוש קבוצות בהתאם ל'עומק' עוניים. שלושת הקבוצות הן:

1. עני עני = עני הנמצא בדרגת עוני חמורה ביותר.

2. עני בינוני.

3. עני עליון.

העני הנמצא בדרגת עוני הראשונה יקבל באופן יחסי יותר מהעניים האחרים שמצבם טוב יחסית למצבו.

כדי להבין את צורת ההתחשבות עם העניים נותן ה'חתם סופר' דוגמה לפיה מחלקים מאה זהובים לעניים במספר סבבים. בסבב הראשון מחלקים לעניים צדקה לצרכים החיוניים ביותר כגון מזון וביגוד. לאחר שכל העניים קיבלו צדקה לצרכים אלו, מחלקים להם צדקה נוספת לצרכים חיוניים פחות.

כל עני מקבל ממאה זהובים חלק יחסי בהתאם לדירוג הפנימי שנקבע.

להלן טבלה המתארת **חלוקת 100 זהובים לעניים**, לצרכים שונים:

לצרכי מותרות	לצרכים חיוניים, דיור וביגוד	
--------------	-----------------------------	--

²¹⁴ חתם סופר שו"ת. חלק ב. י"ד רלט. אות ז.

50	100	עני עני יקבל:
33	66	עני בינוני יקבל:
33	33	עני עליון יקבל:

בשלב ראשון מחלקים צדקה לצרכים חיוניים ביותר. מכל מאה זהובים שמייעדים לצורך זה יקבל העני שמצבו קשה ביותר, 'העני עני', מאה זהובים; העני הבינוני יקבל שישים וששה זהובים, והעני העליון יקבל שלושים ושלושה זהובים. סדר זה יישמר עד לסיום חלוקת כספי הצדקה לצרכים החיוניים, ואחר כך יחולקו הכספים הנותרים בהתאם לקריטריון חלוקת הכספים לצורכי מותרות. העני המרוד יקבל חמישים זהובים מתוך כל מאה המיועדים למותרות, הבינוני והעליון יקבלו שלושים ושלושה זהובים מכל מאה.

לדעת ה'חת"ם סופר' יש עדיפות לאלמנות ליתומים ולתלמידי חכמים בחלוקת הצדקה²¹⁵.

עדיפות זו תבוא לידי ביטוי מעשי על ידי קידום דירוגם, שיבוצע בפועל באופן הבא:

א. תלמיד חכם עני שדרגת עוניו היא 'עני עליון', ייחשב בתור לחלוקת הצדקה כעני בינוני.

ב. תלמיד חכם עני שדרגת עוניו היא עני בינוני, ייחשב כ'עני עני'.

ג. תלמיד חכם שדרגת עוניו היא 'עני עני' יקבל תוספת של שליש מכספי הצדקה, בהשוואה לכספים שמקבל 'עני עני' שאינו תלמיד חכם.

סיכום

'החת"ם סופר' מגדיר את קו העוני על פי מספר עקרונות. עקרונות אלו מתחשבים בפסיקה שהייתה לפניו, תוך ניתוח העקרונות ויישומם. 'החת"ם סופר' מתחשב בצרכים

²¹⁵ א. יתום ואלמנה הם אנשים חסרי הגנה, ולכן יש להעדיפם על פני עניים אחרים היכולים להתמודד טוב יותר עם מצבם. במקרא נמצא מקראות רבים שמהם ניתן ללמוד שיש לתמוך באלמנה וביתום ולא לעשות להם עוול מפני שהקב"ה שומע את שוועתם ומגונן עליהם יותר מאשר על האחרים. ראה שמות כב כא-כב; דברים כד יז-יח; ישעיה א יז; ירמיה ז ו.

ב. תלמיד חכם קודם לעניים אחרים על פי משנה הוריות ג ח, וכן בבלי הוריות יג א, בד"ה אימתי בזמן שכולם שווין וכו', רמב"ם מתנות עניים ח יז-יח.

האמיתיים של העניים על פי סדר הקובע את הקדימויות בחלוקת הצדקה, תוך התחשבות בכמויות הצדקה המוגבלות:

1. העני צריך לקבל מקופת הצדקה סכומי כסף שיספיקו לכיסוי צרכיו.
2. יש לעשות אבחנה בין צרכים חיוניים לצורכי מותרות. תחילה יחולקו כספי הקופה לצרכים חיוניים, לפי חלוקה בהתחשב בסוג הצרכים.
3. כל עני יקבל צדקה המתאימה לרמת החיים שהוא רגיל לחיות בה, ובהתחשב בצרכי בני ביתו התלויים בו, ובהתחשב בגודל משפחה ממוצעת.
4. עני הוא מי שכמות הכסף שבידו אינה מספיקה לפרנסתו, ולפרנסת התלויים בו.
5. על גבאי הצדקה לאמת את דבריו של העני על ידי השבעתו.
6. סדר חלוקת הצדקה לעניים שנמצאו ראויים על פי הקריטריונים הוא:
 - א. יתומים, אלמנות ותלמידי חכמים שתורתם אומנותם. עניים אלו יסווגו בדרגה אחת יותר מהדרגה שהם זכאים בה על פי הערכה אובייקטיבית.
 - ב. עניים ביותר, עניים מרודים.
 - ג. עניים בינוניים.
 - ד. עניים עליונים, עניים שמצבם הכלכלי טוב משל העניים האחרים.

פרק ו: קו העוני בספרות השאלות והתשובות של המאה

ה-20

במאה ה-20 נכתבו מספר תשובות העוסקות בהגדרת קו העוני, בעיקר בספרות השאלות והתשובות שנכתבה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. בין השאלות שנשאלו הרבנים ניתן למצוא שאלות העוסקות בבעיות ספציפיות. לדוגמה: האם מותר לאדם ליטול צדקה לצורך הכנסת כלה? האם מותר לאדם ליטול צדקה לצורך רכישת דירה, או לצורך תמיכה בבני תורה שתורתם אומנותם?

שאלות אלו משקפות את השינוי בטיב השאלות שהופנו לפוסקים במאה זו, לעומת טיב השאלות שנשאלו במאות הקודמות.

בפרק זה לא נעמוד על הבדלי הפסיקה בין פוסקים אשכנזים לספרדים, מפני שקשה מאוד לציין הבדלים ממשיים ביניהם.

המאה ה-20 ובמיוחד מחציתה השנייה, מאופיינת בעליית רמת החיים, בגידול הצרכים של היחידים והמשפחות מחד גיסא, ובתמיכה הכלכלית הציבורית מאידך גיסא. התמיכה הציבורית באה לידי ביטוי בעיקר במדיניות הרווחה של רשויות המדינה, שקיבלו על עצמן לתמוך ולסעוד את השכבות החלשות מבחינה כלכלית²¹⁶. מדיניות זו התרחבה והתפתחה במדינות המערביות החופשיות, מתחילת המאה ה-20 וביתר שאת משנות הארבעים של המאה. על פי מדיניות זו זכאי כל מי שנמצא מתחת לקו העוני לתמיכה ממוסדות הרווחה, תמיכה זו מאפשרת לעני להפנות את המשאבים המועטים שבידו לשיפור רמת החיים שלו. העלייה ברמת החיים הכללית גרמה ליותר אנשים להיות מוגדרים כעניים, והטיפול בהם נעשה על ידי מוסדות צדקה ממלכתיים דוגמת מוסדות הביטוח הלאומי והסעד.

יותר אנשים מוציאים את פרנסתם בעבודה קבועה במקצועות שונים בעיקר במסחר ובמקצועות חפשיים מחד גיסא, ומאידך גיסא לימוד והשכלה הופכים למוצרים המוניים. כמו כן הכחדת שליש מעם ישראל במלחמת העולם השנייה בשנות הארבעים של המאה ובהם גדולי תורה רבים גרמו לגידול משמעותי במספר לומדי התורה שתורתם אומנותם.

העיסוק האינטנסיבי בלימוד אינו מאפשר להתפרנס מעבודה קבועה ולכן אין ללומדים פרנסה קבועה, והם מצטרפים למעגל העניים הנתמכים על ידי הציבור. מאפיינים אלו ואחרים מסבירים אולי את השינוי שחל בטיב השאלות במאה זו.

להלן מספר שאלות ותשובות מספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20.

הרב ידיד²¹⁷ נשאל בנושא הגדרת קו העוני וההשלכות שיש להגדרה זו על עניינים נוספים, כגון כמות המזונות שבעל עני חייב לתת לאשתו²¹⁸:

שאלה. נתתי אל לבי לדעת באחד שיש לו שני מאות פונט (לא"י, ש.י.²¹⁹) בזמ"ז ואין לו שום עסק ואינו יודע להרויח שלא הורגל ולא למד עסק משא ומתן כלל... וגם הוא איש צנוע ונכבד וביישן ואי אפשר לו להתעסק במלאכה שהיא בזויה כידוע אם זה נחשב עני וראוי לקבל צדקה או לא, וגם נ"מ למזונות אשתו אם מתנהג עמה בהוצאות כמו עני או לא?.

תשובה. הדבר פשוט שזה נחשב עני וכמו שכן פסק הטור ומרן בש"ע יו"ד בסימן רנ"ג דבזה"ז צריך שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס מן הרויח ואז אין לקבל צדקה אבל כל זמן שאין לו קרן שיתפרנס מן הרויח עני מקרי ומקבל צדקה ולא אמרינן כיון שיש לו קרן עכ"פ אף שאין מרויח בו מזונותיו אי²²⁰ לקבל צדקה עד שיוציא הקרן שיש לו, ... ואין לך מך גדול

²¹⁶ ראה לדוגמה נספח מס' 2 בעבודה, עמ' 258-261.

²¹⁷ הרב יוסף ידיד נולד בשנת 1867, שימש כרב של קהילת הסורים והבוכרים בירושלים, נפטר בשנת 1930.

²¹⁸ לדעת חכמי המשנה העני חייב לתת לאשתו כמות מינימלית של מזון וביגוד לשנה, ואילו העשיר חייב לתת יותר בהתאם לרמת החיים שלו. ראה משנה כתובות פרק ה ח-ט: "המשרה את אשתו ע"י שליש לא יפחות לה...במה דברים אמורים בעני שבישראל, אבל במכובד הכל לפי כבודו."

²¹⁹ ש.י. = שלמה ידיד, בנו של המחבר המוציא לאור של ספרי אביו. במאתים לא"י (לירות ארץ ישראליות) ניתן היה להתפרנס במשך שנה, נכון לתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה בא"י בתחילת שלטון הבריטים בא"י. לדעת **שטאל 100 שנה**, עמ' 25, ערכה של הלירה הוצמד ללירה שטרלינג הבריטית.

²²⁰ צ"ל כנראה א"י = אינו יכול.

מזה מי שיש לו שני מאות פונט בזה"ז ואינו יודע שום מלאכה ושום עסק, ובפרט שהעסקים מאוד רעים כידוע, וכיון שהוא נחשב לעני בודאי אין פוסקים מזונות לאשתו כי מזונות שפוסקין לאשה שבעלה עני כיון שאין לו ריוח...²²¹.

לדעת הרב ידיד, מי שיש לו מאתיים לירות נחשב לעני, מפני שהגדרת קו העוני בזמן הזה אינה תלויה לדעתו בסכום קבוע של כסף אלא ביכולת ההשתכרות של האדם, ומי שאינו יכול להשתכר למרות שיש לו סכום מסוים של כסף להוצאות נחשב עני, ורשאי ליטול צדקה.

רבי משה פיינשטיין²²² נשאל האם מותר לאחים לייעד את כספי צדקה שהם מפרישים עבור אחיהם הצעיר הלומד בישיבה ובעוד מספר שנים ישא אישה ויצטרך כספים רבים לפרנסה בעתיד. כספי הצדקה שיופרשו עבור האח הצעיר יבואו על חשבון כספי צדקה שהם חייבים לתת לעניים.
בתשובתו כותב הרב:

...ולכן כיון שזה ודאי שאף אדם שיש לו מאתיים זוז אם צריך הוא להשיא את בתו רשאי ליקח צדקה לזה כיון דממאתים זוז לא יספיק לו לזה דטעם מאתיים זוז משום שזה מספיק לו לשנה למזונות וכסות כדאיתא בר"ש פ"ח מפאה מ"ח. וגם ברור שרשאי לקבל ע"ז צדקה לא רק כשכבר נשתדכה וקרוב לזמן החתונה אלא אף בזמן קודם ואף בלא נשתדכה כדי שיהיה לו במה לשדכה ולהשיאה. א"כ כ"ש כשאחד רוצה לישא אשה כשיגיע זמנו והתנדב לבבו לשקוד על התורה שאי אפשר לו להתפרנס

²²¹ ידיד יוסף בתרא, חלק יו"ד, סימן י', עמ' קמד-קמה.

²²² רבי משה פיינשטיין נולד בשנת 1895 ברוסיה. בשנת 1936 היגר לארה"ב, שם נתקבל כפוסק על ידי יהדות ארה"ב. לאחר השואה הפך לפוסק המקובל גם ע"י הציבור היהודי שמחוץ לארה"ב. מכל רחבי העולם היהודי הופנו אליו שאלות הלכתיות. גדולתו בתורה וענוותנותו הרבה תרמו לביסוס מעמדו הרם בעולם היהודי. נפטר ב1986. ראה פינקלמן רבי משה. וכן הקדמת נכדי הרב פיינשטיין, פיינשטיין שו"ת ד' ה'. או"ח ה'. יו"ד ד'.

אם לא שיטול אז צדקה שהתירו זה לנו בדורותינו²²³... ומימלא כיון שהוא רשאי לקבל רשאיין האחין להפריש הצדקה שלהם עבור זה אף עתה שעדיין לא נשא אם לפי דעתם צריכין להתחיל לאסוף בעד זה מהיום²²⁴.

לדעת הרב פיינשטיין קו העוני נקבע על פי יכולתו של העני להתמודד עם הצרכים השונים. מי שיש לו מאתיים זוז, ובסכום זה הוא יכול לכסות את הוצאותיו למזון ולביגוד בלבד, נחשב עני ומותר לו ליטול צדקה לצרכים אחרים כגון צרכי נישואין אפילו צרכים אלו אינם מידיים אלא עתידיים. מותר לאותו אדם לקבל צדקה גם אם הדבר בא לכאורה על חשבון עניים אחרים שיתכן שהם זקוקים לצדקה באותה עת.

מתשובה אחרת שכתב הרב פיינשטיין נראה שהוא סבור שהגדרת קו העוני החדשה, ולפיה גם מי שיש לו כדי פרנסתו השוטפת עדיין נחשב עני כלפי צרכים ספציפיים שאין ביכולתו להשיג בכוחות עצמו, יוצרת יישות הלכתית חדשה לגבי דיני צדקה.

הרב פיינשטיין נשאל לגבי דינו של אדם שנתן נדוניה בסך 10,000 דולר לחתנו כדי שיהיה פנוי ללמוד תורה בלי דאגות פרנסה, כמו כן הבטיח המחולק לסייע במימון ההוצאות השוטפות כדי שחתנו יהיה פנוי מטרדות ויוכל לעסוק בתורה מתוך יישוב הדעת. הכסף הופקד בבנק והניב רווחים בסך 500 דולר לשנה. מאותם רווחים רוצה החתן להפריש מעשר כספים לצדקה ולתת אותם לקרוביו. החותן מתנגד לכך בטענה שהדבר יאלץ אותו להוסיף את הסכום החסר לחתנו. החתן פנה בשאלה לרב פיינשטיין, ובתשובתו כותב הרב:

...ואף שהשיעור להתחייב בצדקה הוא שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריווח כדאיתא בסימן רנ"ג סעיף ב' והזמן להתפרנס הוא לשנה כדאיתא בהגר"א שם סק"ו, ושיעור מאתים זוז שאמרו הוא שיעור הוצאה לשנה כדאיתא בר"ש פ"ח מפאה מ"ד, מ"מ עשרת אלפים אפשר להשיג מהם ריווח כדי חיות לשנה באיזה אופן שלא ע"י באנק, וגם במשך השנים שמתפרנס מחותנו ואביו יתקבץ מהרווחים של הבאנק עוד

²²³ ההדגשה אינה במקור.

²²⁴ פיינשטיין שו"ת יו"ד. סימן קמד, דף רפו עמודה 1.

איזה אלפים, לכן צריך ליתן מהת"ק דאלאר²²⁵ ריוח של הבאנק מעשר לעניים אבל מהעשרת אלפים אינו מחוייב ליתן ויכול חתנו לעכב. ומשמע לי ראה לדברי שמהריוח צריך ליתן אף מי שאין ידו משגת, מהש"ך סימן רמ"ח סק"א²²⁶ שכתב לתרץ על מה שאיתא בש"ע אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו, דהוקשה לו דעני הא פטור מליתן צדקה כדאיתא בסימן רנ"א סעיף ג' ברמ"א שפרנסת עצמו קודמת לכל אדם, דאיירי כשיש לו פרנסתו ומ"מ מותר לו להתפרנס מן הצדקה משום דאין לו קרן שיוכל להתפרנס מן הריוח כדאיתא שיעור זה בסימן רנ"ג סעיף ב', דלכן איתא בו התרתי שמותר ליקח צדקה וחייב ליתן צדקה מזה שנותנין לו...²²⁷.

מתשובתו של הרב פיינשטיין אפשר ללמוד שלדעתו נוצר מעמד חדש של עניים והוא: אדם המוגדר כעני הזכאי ליטול צדקה מחד גיסא, ומאידיך גיסא אותו אדם נחשב עשיר וחייב לתת צדקה.

במקרה שלפנינו אין כל כוונה להוציא המקרן בסך 10,000 דולר כספים לכיסוי ההוצאות השוטפות, הקרן היא מקור לרווחים מצטברים, ולכן החתן חייב להפריש מהרווחים שמניבה הקרן בסך 500 דולר צדקה לעניים, למרות שהוא מוגדר כעני הזכאי לקבל כספי צדקה.

הרב יעקב ברייש²²⁸ נשאל שתי שאלות העוסקות בהגדרת קו העוני.

א. מיהו עני בזמן הזה? מי רשאי ליטול מעשר עני וצדקה.

²²⁵ ת"ק דאלאר = 500 דולר רווח שנתי מהכספים שהופקדו בבנק ומהם רוצה הוא להפריש 50 דולר כמעשר כספים.

²²⁶ הש"ך כותב שאם יש לעני די פרנסתו ולמרות זאת הוא מקבל צדקה כי אין לו קרן שמרווחיה יוכל להתפרנס לאורך זמן, הוא חייב לתת צדקה ממה שנותנים לו.

²²⁷ פיינשטיין שו"ת יר"ד. יו"ד חלק ב, סימן קיב, דף קפה עמודה 2, ד"ה אך מ"מ נראה לע"ד.

²²⁸ הרב ברייש נולד בשנת 1895 בגליציה שבממלכה האוסטרו הונגרית. משנת 1934 שמש כרב בציריך, ועסק בפסיקה בנושאים אקטואליים, נפטר בשנת 1977. ראה וונדר מאורי גליציה. חלק א', עמ' 581-584.

ב. מה ערך מאתיים זוז בימינו?

בתשובתו כותב הרב ברייש:

...אכן בש"ע סימן רנ"ג סע' ב' וז"ל ויש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם, אבל בזה"ז יכול ליטול עד שיהי' לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח ודברים של טעם הם. וכל זה כשהוא נושא ונותן במעותיו וכמבואר במשנה שם, אבל כשאינו נו"נ מבואר שם דבעינן מאתיים זוז שזה סכום שבזמניהם הי' אפשר לחיות בו שנה אחת כמבואר בטור שם וז"ל לפיכך שיערו שמי שיש לו ר' זוז לא יטול לפי שיכול לעבור בהן שנה ולשנה הבאה יהי' לו במה שיחי', אבל האידנא שאין כל זה, יכול ליטול עד שיהי' לו קרן להתפרנס מן הריוח, ואפשר כי בימיהם היתה ההוצאה מעוטה וכו' עכ"ל הטור, נראה להדיא דהיכא דאינו נו"נ במעותיו צריך סכום שיוכל לחיות בו שנה, וכן מצאתי מבואר להדיא בר"ש ובשנות אלי' להגר"א למשניות שזה שיעורו, ועי' היטב בטור"ז יו"ד סי' רמ"ו סק"ז²²⁹. ובהיות כן קרוב להאמין שזה המדובר אין

²²⁹ הט"ז מעיר על דברי רבי משה איסרליש (הרמ"א), הדן בדינו של תלמיד חכם הרוצה ללמוד תורה ולהתפרנס מצדקה וממתנות הציבור. לדעת הרמ"א, שו"ע, יו"ד רמ"ו, סעיף כא: "...ומ"מ מי שאפשר לו להתפרנס היטב ממעשה ידיו ולעסוק בתורה מידת חסידות הוא ומתת אלהים היא אך אין זה מידת כל אדם שא"א לכל אדם לעסוק בתורה ולהחכים בה ולהתפרנס בעצמו (גם זה בתשובה הנזכרת) וכל זה דשרי היינו שנוטל פרס מן הציבור או הספקה קבועה אבל אין לו לקבל דורונות מן הבריות...". על דברים אלו שהם בגדר פסק הלכה המתיר לתלמיד חכם לקבל צדקה מן הציבור, מעיר רבי דוד בן שמואל הלוי (הט"ז) שם, אות ז: "...אלא עיקר ההיתר שעל ידי זה תתקיים התורה אצל לומדיה שלא יצטרכו לבטל מלימודה בשביל טרדות המזונות ואף אותם שיש להם איזה סך ממון משלהם מ"מ יש התנצלות דאנו אין לנו לומר שיש שיעור לסיפוק כדי חייו כמ"ש התוס' פרק איזהו נשך דף ע' לענין ריבית מעובד כוכבים דשרי אפילו ללישנא קמא דהתם משום כדי חייו לפי שיש עליו משא מלך ושרים מיקרי הכל כדי חייו ואף אותם שאינם נותנים מס מ"מ צרכי ישראל מרובים להוצאת בנים לת"ת ולהשיא הבנות לת"ח וכבר האריך רש"ל בפ' אלו טריפות בהיתר דברים כיוצא באלו לת"ח ליהנות מן הבריות מי שהוא צריך לכך ונראה לי דודאי מי שאינו עשיר גדול יוכל ליהנות אף בהנאה מרובה שעל ידי זה נעשה עשיר כדאיתא בפיאה היו לו מאתיים חסר דינר נוטל אפי' אלף דינר כו' והיינו ההיא דר' אבא ור' יוחנן שזכרנו אבל אחר שנעשה עשיר שיראה בדעתו שיש לו קרן שיוכל להתקיים על ידו אין לו ליהנות כלל משל אחרים דרך מתנה...". לדעתו של הט"ז מותר לתלמיד חכם הרוצה לעסוק בתורה לקבל צדקה מהציבור עד שיהיה

לו במזומן סכום שיכול להתפרנס עם ב"ב שנה, שזה עולה בארה"ב

לכמה אלפים דולר...²³⁰.

לדברי הרב ברייש כל מי שאין בידו סכום כסף המספיק לפרנסתו נחשב עני ורשאי ליטול צדקה. הסכום המינימלי הוא כמה אלפי דולרים²³¹.

הרב ברייש משתמש במושג "סכום שיוכל לחיות בו שנה", מושג האומר לכאורה שאם בידי המבקש סכום כסף שניתן להתפרנס ממנו במשך שנה, אזי אינו נחשב עני אפילו אם סכום זה יפחת או ייגמר במשך שנה. סכום זה משתנה בוודאי ממקום למקום בהתאם לרמת הצריכה וההוצאות המקובלים באותו מקום. לדעת הרב ברייש, סכום של מאתיים זוז הכתוב במשנה כסכום הקובע את קו העוני אינו סכום קבוע, אלא סכום המשקף רמת הוצאות מסוימת, במקום מסוים ובתקופה מסוימת.

הרב שמואל הלוי וזנר²³² סבור שאם פרנסתו של המבקש מובטחת לאורך זמן, כגון מי שיש לו משכורת קבועה ממנה הוא מתפרנס ברווח, הרי שהוא נחשב עשיר ואינו רשאי ליטול צדקה, פרט לצרכים מיוחדים כגון רכישת דירה. בנושא זה גם מי שיש לו פרנסה

עשיר, כלומר עד שיהיה בידו סכום מספיק לכיסוי ההוצאות השוטפות לו ולמשפחתו, וכן סכומי כסף המספיקים לכיסוי ההוצאות המיוחדות כגון הוצאות חינוך, נישואין וכדומה. משעה שנעשה עשיר אסור לו לקבל מתנות (צדקה) מהציבור.

²³⁰ **בריש שו"ת חלקת**. חלק ג', סימן קע, עמ' שז ד"ה מה זה עני בזה"ז.

²³¹ אין בתשובה הגדרת סכום מדויקת אלא הסכום המינימלי הדרוש לקיום במשך שנה. בארה"ב הסכום המינימלי הוא כמה אלפי דולרים. יתכן ואי קביעת הסכום המדויק יש בה כדי לרמוז שגם בארה"ב אין הגדרת סכום מדויקת אלא בכל מקום יש לקבוע את הסכום המינימלי (קו העוני) בהתאם לרמת יוקר המחיה, הרגלי הצריכה ורמת החיים באותו מקום.

קביעה מדויקת יותר של ערך מאתיים זוז בימינו ניתן למצוא בספר **פסקי דין י-ם**. חלק ג', עמ' שסב. בפסק דין שניתן בביה"ד הגדול בירושלים, נכתב: "... ב. מאתיים זוז הם ק"ג כסף טהור שערכו כיום 40,000 ל"י." (פסק הדין ניתן בשנת תש"ם). נראה לכאורה שהחישוב של בית הדין מבוסס על ערכו של זוז צורי שמשקלו ושווי פי שמונה מזוז מדינה, ומכאן שמשקל הכסף שבמאתים זוז צורי עומד על כ-10000 גרם כסף טהור לעומת כ-125 גרם כסף שבזוזי מדינה. ראה נספח מס' 1, העוסק בנושא מטבעות, עמ' 252-253.

²³² הרב שמואל וזנר רב ופוסק בבני ברק במחצית השניה של המאה ה-20.

ברווח נחשב עני, ומותר לו ליטול צדקה.

הרב וזנר נשאל:

אשר שאל באחד שיש לו סכום כסף והי' מספיק לפרנסת ביתו ל"ב
חדש, אך רוצה לקחת כסף הנ"ל ולקנות בו דירה קטנה או דבר אחר
להשכירו אך דמי השכירות לא יגיעו לפרנסת חדש בחדשו ועי"ז שוב
נצרך לצדקה, האם מותר לעשות כן, או שמיד שלקח כסף הנ"ל יש לו דין
עשיר ויהא אסור לו ליקח מן הצדקה ויתפרנס מן הכסף עד שלא ישאר
לו מזון י"ב חדש.

לדידי פשוט מאד דיכול לעשות כן דלמה דקיי"ל ביו"ד רנ"ג ס"ב והוא
מטור בשם סמ"ק דבזה"ז אפי' יש לו מאתים זוז לפרנסת שנה אחת יכול
ליטול מן הצדקה א"כ גם אם לא יקנה ומספיק לו ל"ב חדש מכ"מ מותר
יטול, וטעם הטור דרק כשהי' מעשר עני לקט שכחה ופאה וא"כ כשיעבור
שנה בפרנסת י"ב חדש יהי' מתנת עניים מוכנים לפרנסתו משא"כ
בזמנינו מותר ליטול עד שיהי' לו קרן שממנה יכול להתפרנס הוא וביתו.
מיהו כתבתי במקו"א²³³ דגם אם אין לו קרן מי שיש לו משכורת קבועה
שממנה מתפרנס בריוח פשיטא דאסור ליטול, מכ"מ כהיום שגם מי
שהוא מתפרנס ממשכורת דרך הכבוד²³⁴, מכ"מ כשמגיע לשאלת הדירה

²³³ כוונתו למה שכתב בספר וּזְנֵר שו"ת שְׁבֵט יו"ד. חלק ה, סימן קלח, אות ה' ד"ה בזמן הזה:

"... כבר כתבתי בעניי בשו"ת שבט הלוי יו"ד קמא סי' קכ"ה דמי שיש לו משכורת קבועה שמתפרנס ממנה בריוח
אע"פ שאין לו נכסים בעין פשיטא דלא יטול מן הצדקה, ומיהו כהיום שאף אלו שיש להם משכורת קבועה כדי
מחייתם מכ"מ אין זה כדי לקנות או אפילו לשכור דירה שאי אפשר להשיגה כהיום אלא ביוקר מאד פשיטא
דלענין דירה נחשב עני ומותר ליטול כיון דאין לו מאתים בערך של היום והכל לפי המצב כמבואר בפוסקים".

²³⁴ הרב וזנר מדמה את מי שמקבל משכורת קבועה למי שיש לו קרן משמרווחיה ניתן להתפרנס לאורך זמן. אדם
זה אינו עני ואינו ראוי ליטול צדקה. לדעתי יש מקום לברר את המושג 'מקבל משכורת קבועה', שהרי גם מי
שמקבל משכורת אין לו בטחון מלא במקום העבודה שהרי ניתן לפטרו ואם כן הוא אינו דומה למי שיש לו קרן
ויכול להתפרנס ממנה. ואכן בספר קלין משנה הלכות. עמ' קמו, סימן שמה, כותב הרב קליין שמי שאין לו בטחון
כלכלי מלא כגון בני ישיבות או מי שהוא סמוך על שולחן אביו, למרות שפרנסתם קבועה ומסודרת, נחשבים
עניים מפני שאין לו בטחון שלא יסלקו אותו כעבור זמן מהישיבה או מהבית. ייתכן לפי זה שגם מי שעובד

אין זה די לקנות או אפי' לשכור שא"א זה בא"י אלא ביוקר מאד פשיטא דלענין דירה עכ"פ נחשב עני כיון שאין לו מאתים זוז בערך של היום, והכל לפי המצב והתקופה כמבואר בטור ובמרדכי ובשאר פוסקים²³⁵.

אדם שיש לו משכורת קבועה אינו נחשב עני מפני שיש לו די צורכו להוצאותיו הקבועות, ולמרות זאת הוא נחשב עני כלפי הוצאות מיוחדות כגון קניית דירה והוא רשאי ליטול צדקה לצורך זה.

לדעת הרב שלמה גורן²³⁶, אדם המתפרנס ממשכורת חודשית או אפילו ממשכורת יומית אפילו אין לו משלו כלום, נידון כעשיר, אם הוא יכול להתפרנס ולפרנס את בני הבית ממשכורת זו, משום שהמקצוע הוא הרכוש שלו.

לשאלה אם קו העוני כפי שהגדירו אותו חכמי המשנה והתלמוד רלוונטי גם בימינו, סבור הרב גורן שהגדרת קו העוני בימינו שונה מכפי שהוגדר במשנה, בכך שבימינו קו העוני אינו עומד על מאתיים זוז. לדבריו מספר סיבות הביאו לשינוי קו העוני מתקופת המשנה והתלמוד לימינו:

ברם, ישנן שלוש סיבות שבגינן שונה הוא "קו העוני" כיום ממה שהיה בתקופת המשנה והתלמוד. (א) יוקר המתכות האצילות שהם הכסף והזהב בימי קדם, ממה שהם מוערכות כיום²³⁷. (ב) המחיר המוזל של מצרכי מזון בימי קדם. (ג) רמת החיים הנמוכה וההסתפקות במועט שהיו נוהגות בימי המשנה והתלמוד²³⁸.

נוסף על הסיבות שנמנו לעיל סבור הרב גורן שהגדרת קו העוני מתאימה רק לסוג מסוים

ומקבל משכורת קבועה ייחשב עני ויהיה זכאי לקבל צדקה.

²³⁵ וזהו ש"ת שבט י"ד. סימן קכ, עמ' קמה ד"ה אשר שאל באחד.

²³⁶ הרב שלמה גורן כיהן כרב ראשי לצה"ל במשך שנים רבות, ולאחר מכן כיהן כרב ראשי למדינת ישראל בשנות 80- של המאה ה-20. נתפרסם בזכות פסיקתו המקורית בנושאים שונים.

²³⁷ לפי תחשיב שעושה הרב גורן, גורן תורת המדינה. עמ' 368, מאתיים זוז משקלם כ-961 גרם כסף ושויים כ-12000- דולר אמריקאיים, סכום שאדם אחד יכול להתפרנס כיום ממנו בארצות מסוימות בעולם.

²³⁸ גורן תורת המדינה. עמ' 367

של עוני; לדעתו יש לחלק ולהבדיל בין 'עני' ל-'אביון'. הגדרת קו העוני כפי שהוגדרה על ידי חכמי המשנה מתאימה לעני ואינה מתאימה לאביון. האביון רשאי ליטול צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז. לדבריו:

כעת עלינו לברר ולקבוע את ההבחנה בין עני לאביון מבחינת ההלכה. לאור זה שמצות לא תעשה של פרשת צדקה (בדברים טו, ז-ח) מתייחסת רק לאביון, והעשה מתייחס לעני ולאביון גם יחד. ככתוב: "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך... לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחיק האביון. כי פתוח תפתח את ירך לו" כאן נזכר רק אביון. אבל הפסוק יא שהוא מצות עשה: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמור פתח תפתח את ירך לאחיק לעניך ולאביונך בארצך", מכיון לעני ולאביון...

והנה רש"י בפירושו לדברים (טו, ד) על הכתוב "אפס כי לא יהיה בך אביון", מפרש כי אביון דל מעני. ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר... ומפרש"י שם, יש ללמוד שאביון הורגל לבושת ואינו מתבייש לתבוע שכרו. מה שאין כן עני שהוא ביישן. כמו כן, אביון זקוק לשכרו יותר מעני.

.... ונראה לחדש ולומר לפי דברי רש"י הנ"ל ולאור זה שבכל מתנות עניים כגון לקט, שכחה ופיאה נזכרים רק עני וגר ולא אביון, כמו שמצינו בפרשת אמור כג, כב "לעני ולגר תעזוב אותם", מה שאין כן במצות צדקה בה נזכרים גם האביונים - שהשיעור של מאתיים זוז קובע את מעמד העני והעשיר. וכיוון שכל מי שיש לו מאתיים זוז אינו נחשב עני, אסור לו ליטול מתנות עניים לקט, שכחה ופיאה, מכאן שמצות פיאה מכוונת לעניים ולא לאביונים. אבל לגבי אביון אין מאתיים זוז קובעים את מעמדו כאביון, כי הרי אביון הוא זה שאינו מסתפק במה שיש לו, אלא תאב לכל דבר ונפשו מתאוה לכל טוב, ואין לו, כמו שהגדיר אותו רש"י כנ"ל. ככה יוצא שלגבי צדקה מכיון שהוא תאב לרמת חיים גבוהה יותר, אין מאתיים זוז שיש לו מונעים ממנו מלקבל צדקה. כי מאתיים

זוז אינם סכום המגדיר את האביון כי אם את העני...²³⁹.

קו העוני, קו מאתיים זוז שקבעו חכמי המשנה, אינו מונע מה'אביון' ליטול צדקה גם אם יש לו מאתיים זוז. על פי ההגדרה, קו העוני מבדיל בין 'עני' ל-'עשיר', ומכאן שמי שהוא בגדר אביון, כלומר אדם שאינו מסתפק במה שיש לו אלא מתאוה לרמת חיים גבוהה יותר, רשאי ליטול צדקה בהתאם לתאוותו ובהתאם לצרכיו בלי שתחול עליו מגבלת קו העוני כפי שהוגדר על ידי חכמי המשנה. כל מי שאינו מתבייש ופונה בבקשת צדקה לפרט או לקופה הציבורית רשאי ליטול כל עוד הוא מרגיש צורך ומחסור.

סיכום

דברים שכתב רבי יצחק מקורב"ל במאה ה-13 - "...וכן דין מאתיים זוז אינו נוהג בינינו" שימשו בסיס לפסיקתו של הטור²⁴⁰, ולפיה הגדרת קו העוני כפי שהייתה מקובלת על חכמי המשנה אינה מתאימה עוד, מפני שהנתונים הכלכליים שהיו קיימים בתקופת המשנה השתנו. בהגדרה החדשה לא נקוב סכום קבוע ומוחלט בגובה של מאתיים זוז. זכאותו של מבקש הצדקה ליטול צדקה מותנית ביכולתו להתפרנס ולפרנס את בני ביתו מבלי להיקלע לקשיים במימון הוצאותיו. השו"ע אינו קובע באופן חד משמעי איזו הגדרה משתי ההגדרות האפשריות של קו העוני יש לאמץ²⁴¹, האם את ההגדרה של חכמי המשנה או את הגדרת ה'יש אומרים' שב'טור'. מהתשובות שבספרי השאלות והתשובות שנכתבו מהמאה ה-16 ואילך נראה ששתי ההגדרות באו לידי ביטוי בתשובות ההלכתיות שניתנו בנושא. נראה שההגדרה הנפוצה של קו העוני שנכתבה בספרות השאלות והתשובות על ידי הפוסקים שהספרדיים, היא ההגדרה הכתובה במשנה וב'יד החזקה' לרמב"ם, ולפיה מי שיש לו מאתיים זוז נחשב עשיר ואינו רשאי ליטול צדקה. לעומת זאת, הגדרת קו העוני כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרות השאלות והתשובות שנכתבה באשכנז היא שלעני

²³⁹ שם, עמ' 368-369, ד"ה מה בין עני לאביון מבחינת ההלכה.

²⁴⁰ טור יורה דעה, הלכות צדקה רנג, ד"ה ו"א.

²⁴¹ יש פוסקים דוגמת הרב אליהו שלדעתם השו"ע מאמץ את שיטת ה"א, למרות שהוא כותב את שתי ההגדרות באותו סימן בסמיכות סעיפים. נראה לי שאי אפשר לפסול את הגישה שהשו"ע לא החליט איזו הגדרה לאמץ

נחשב מי שאינו מסוגל להתפרנס בכוחות עצמו, אפילו יש לו מאתיים זוז. חלוקה זו אינה חד משמעית לחלוטין שהרי המהרשד"ם שהיה רבה של יהדות סלוניקי במאה ה-16 קבע בתשובתו שלא סכום הכסף הוא הקובע את זכאותו של מבקש הצדקה, אלא יכולתו ורצונו ליצור לעצמו אמצעי מחיה. לדעתו מי שביכולתו לספק את צרכיו בעצמו באמצעות עבודה או מסחר ואינו מתאמץ לעשות זאת, אינו זכאי לצדקה גם אם אין לו מאתיים זוז.

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה על ידי הפוסקים באשכנז ניתן למצוא בתשובות באופן די עקבי שהגדרת קו העוני כפי שהייתה בתקופת המשנה אינה רלוונטית עוד, ואת מקומה תופסת הגדרה חדשה של קו העוני. הגדרה חדשה זו משתנה ממקום למקום בהתאם לנתונים הכלכליים ובהתאם לצרכים המשתנים. הצרכים של העני הם הקובעים את זכאותו לצדקה.

הפוסקים עוסקים בשאלה מה נכלל ברשימת הצרכים של העני שעל פיהם נבדקת זכאותו לצדקה.

הרב בכרך סבור שיש לכלול ברשימה את ההוצאות לתשלום מיסים המוטלים על ידי המלך שהיו כנראה גבוהים מאוד, בצד ההוצאות למזון, לביגוד ולדיור של העני ובני משפחתו. הרב ריישר סבור שאם העני אינו מסוגל לפרנס את משפחתו ברווח הוא מוגדר כעני, וזכאי ליטול צדקה.

ה'חת"ם סופר' בונה את הגדרת קו העוני על פי רשימת קריטריונים, ולפיהם זכאותו של העני לצדקה נמדדת בהתאם לדרגת עוניו, צרכי פרנסתו, עיסוקיו ומצבו ביחס לעניים אחרים. לעניים תלמידי חכמים או יתומים ואלמנות יש קדימות בקבלת צדקה מהקופה הציבורית.

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאה ה-20 משתנה טיב השאלות כתוצאה ממספר גורמים שחברו יחד. מדיניות הרווחה הממשלתית ה-WELFARE, השינוי ברמת החיים, התפתחות ההשכלה כמוצר עממי, והרחבת מעגל הלומדים שתורתם אומנותם, הביאו לשינוי בהגדרת קו העוני והזכאות לצדקה, ובטיב השאלות הקשורות לנושאים אלו,

באופן בלעדי למרות שהוא כותב בקשר להגדרתו של הטור 'ודברים של טעם הם'.

שאלות העוסקות בהיתר ליטול צדקה לצרכים מיוחדים כגון רכישת דירה, הכנסת כלה, ותמיכה מאסיבית בלומדי תורה שתורתם אומנותם. נוצר מעמד חדש שיש בו לכאורה שילוב של עני ועשיר, בכל הקשור לענייני הצדקה. אדם שיש לו צרכים מיוחדים כגון צורכי נישואין של ילדיו נחשב כעני וזכאי לקבל צדקה לאותם צרכים מחד גיסא, ומאידך גיסא היות ויש לו כדי פרנסתו הוא נחשב כעשיר כלפי חובת הפרשת מעשר כספים לעניים אחרים.

הרב גורן סבור שיש שתי הגדרות נפרדות ושונות של 'קו עוני'. ההגדרה שנתנו חכמי המשנה לקו העוני מספיקה כדי להבחין בין עני לבין עשיר. לפי הגדרה זו מי שהיו לו מאתיים זוז בתקופת המשנה או סכום שווה ערך בימינו, אינו נחשב עני ואינו זכאי לקבל צדקה מהקופה הציבורית. ההגדרה הנוספת מבחינה בין 'עני' לבין 'אביון'. אביון הוא אדם תאב שאינו מסתפק במילוי צורכי הפרנסה העיקריים. אדם זה נחשב לעני וזכאי לקבל צדקה, גם אם יש לו כסף למילוי צרכיו הבסיסיים, שהרי אין לו כדי מחסורו אשר יחסר. כמו כן מסתמנת בספרות השאלות והתשובות הגדרה נוספת של קו העוני. לפי הגדרה זו מי שאין לו סכום של כסף במזומן אך יש לו פרנסה קבועה שהוא מתפרנס ממנה בכבוד, גם אם בכמות השווה בערכה למאתיים זוז, נחשב עשיר ואינו זכאי לצדקה, מפני שהוא יכול לפרנס את עצמו ואת בני משפחתו בכוחות עצמו.

פרק ז: בדיקת זכאותו של העני לצדקה על-פי ספרות

התושב"ע

א- פתיחה

הבדיקה לקביעת זכאותו של העני הפונה לקופת הצדקה בבקשת תמיכה, היא נושא רגיש וטעון. יתכן שהמבקש היה עשיר בעל מעמד מכובד וירד מנכסיו ומכורח הנסיבות הוא פונה אל גבאי הצדקה בבקשת תמיכה כלכלית. מחד גיסא המעבר ממצב של עושר ונתינה, להזדקקות לנטילה מהציבור קשה מאוד²⁴². מאידך גיסא, בדיקת מצבו הכלכלי של הפונה לקופה הציבורית היא פעולה מחויבת המציאות, שהרי יתכן שמבקש הצדקה הוא רמאי המתחזה לעני, ואם יקבל צדקה שלא כדין, ייגרע חלקם של שאר העניים.

בדיקת מצבו הכלכלי של המבקש היא משימה קשה ואולי אף בלתי אפשרית לבעל בית פרטי שהעני פונה אליו בבקשת צדקה, שהרי אין בידו כלים לבדיקת בקשתו של העני. לעומת זאת, לגבאי קופת צדקה יש כלים ואמצעים לבצע בדיקות אלו. הבדיקה וההחלטה אם העני ראוי לתמיכה וכמה יש לתת לו נותנים בידי גבאי קופת הצדקה עצמה וכוח רב, ולכן הם מוזהרים להשתמש בכוח שבידם בצורה זהירה ורגישה²⁴³.

השאלות העומדות לדיון הן:

- א. האם יש לבדוק את מצבו של העני הפונה בבקשת תמיכה?
- ב. אילו בקשות נבדקות ואילו נענות ללא בדיקה?
- ג. באיזה אופן ובאילו אמצעים נעשית הבדיקה?

²⁴² ראה עגנון והיה העקב. עמ' פג- פו.

²⁴³ חכמי הירושלמי ראו בהחלטות הגבאים משום דיני נפשות ולכן סברו שיש צורך ב23 דיינים כדי להחליט כמה צדקה יש לתת לכל עני. ראה ירושלמי 1. פאה דף כא א, ד"ה ויהיו עשרים ושלושה. ראה גם דברי רבי יוסי שם בקשר לניסיון לשכנע אנשים לקבל על עצמם תפקיד של גבאי צדקה בגלל חשיבות הנושא. ראה גם רקובר המשפט העברי. עמ' 1201.

עיון במקרא מלמד שיש הנחיה לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו²⁴⁴. מצווי זה אפשר ללמוד שלדעת המקרא יש לתת לעני את מבוקשו ללא כל בדיקה שהרי הנותן מצווה לתת לעני את כל מבוקשו.

מהמקורות התנאיים ניתן ללמוד שיש הבדל במידת הנתנה לעני שהוא תושב המקום לעומת עני שאינו בן המקום. מכאן שיש לבדוק לפחות את כתובתו של המבקש לפני שנותנים לו צדקה.

בברייתא ובתלמודים יש דיון בשאלה אילו צרכים ובקשות של העני נבדקות ואילו בקשות נענות ללא בדיקה.

מדברי הפוסקים הראשונים נראה שהם מאמצים את הפסיקה התלמודית תוך הכנסת שינויים ועדכונים בעיקר לגבי סוג הבקשות הנבדקות ואמצעי הבדיקה. המגמה העולה מדברי הפרשנים והפוסקים הראשונים היא שיש לצמצם את היקף הבדיקות, ובעיקר יש לצמצם את הבדיקות של העניים המבקשים צדקה לצרכים הבסיסיים כגון מזון. כמו כן יש דיון בספרות הפסיקה בשאלה אילו אמצעי בדיקה יש להפעיל.

אמצעי הבדיקה העיקריים הם:

א. שבועה- העני יישבע שבקשתו אמיתית.

ב. עדים- העני יביא עד או עדים לאימות דבריו.

מהכמות הקטנה יחסית של החומר הרלוונטי בספרות התושב^ע, וממרווחי הזמן הכרונולוגיים הגדולים בין קטעי הספרות העוסקים בשאלות אלו, אפשר לכאורה ללמוד שלמרות שנפסקה הלכה בתלמודים שיש לבדוק את מצבו של העני לפני שנותנים לו צדקה לא התייחסו בצורה מחייבת או מחמירה לדרישה זו. למרות הידיעה שיש רמאים בין

²⁴⁴ דברים טו, ח. פסוק זה מצווה את הנותן לסייע לאביון שהוא מעם ישראל שהרי בפסוק חוזרת ונשנית המילה אחיך שמשמעותה ברורה. אמנם במספר מקראות (ראה 1. ויקרא כה, לה; 2. דברים י, יח; 3. דברים כו, יא-יג; ובמקורות נוספים) העוסקים בנתנה ובסיוע לחלשים מוזכר גם הגר שאינו ישראל גמור (שהרי הוא גר תושב, כלומר הוא אינו בכלל ישראל שהרי הוא אוכל נבילות וטריפות, ככתוב בדברים יד, כא: "לא-תאכלו כל נבלה לגר אשר-בשעריך תתנה ואכלה או מכר לנכרי..."), אלא שצווי מיוחד ונוסף זה שלפיו יש לתת לעני 'די מחסורו אשר יחסר', הוא רק כלפי האח מישראל. המאמץ המיוחד והנוסף שחייב כל אחד מישראל לעשות בתחום העזרה והתמיכה בעני מכוון רק כלפי האח מישראל, בשונה ובנוסף לחובה הכללית לתת לעניים מתנות מהיבולים בשדה או לשתפם בסעודה, שמרכיביה הם מעשר שני וכדומה.

מבקשי הצדקה, הייתה הגישה המעשית לא להחמיר בבדיקות מתוך רצון שלא להיכשל בקיום המצווה על ידי מניעת צדקה מהעני הזכאי, ומתוך רצון למנוע צער ובושת פנים מהמבקש.

ב- במקרא ועל-פי הספרות התנאית

הצו המקראי מחייב לתת לאח, לעני מישראל²⁴⁵ די מחסורו אשר יחסר לו. אין במקרא כל הנחיה לבדוק את מצבו הכלכלי של העני מישראל.

במשנה כתוב שיש לתת לעני תושב המקום צדקה בכמות גדולה יותר מאשר לעני העובר ממקום למקום. כדי לבצע הנחיה זו יש לבדוק ולקבוע אם העני המבקש הוא תושב המקום או עובר אורח ולתת לו צדקה בהתאם:

אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון מארבע סאין בסלע. לן נותנין לו פרנסת לינה. שבת נותנין לו מזון שלוש סעודות. מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי. מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה...²⁴⁶.

חכמי המשנה קבעו אמות מידה שונות לחלוקת צדקה לעני מקומי ולעני העובר ממקום למקום. העני העובר ממקום למקום יקבל מנת מזון מינימלית מהתמחוי, מנה שתאפשר לו שהייה קצרה בעיר, ואילו העני המקומי יקבל צדקה בכמות גדולה יותר. הוא יקבל מקופת הצדקה כסף בכמות מספקת לקניית מזון למשך שבוע.

בבסיס ההבדל בין כמות הצדקה הניתנת לעני מקומי לבין הצדקה הניתנת לעני זר עומדות כנראה הנקודות הבאות: א. הצווי-עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת. ב. הידיעה וההיכרות. את העני המקומי מכירים ויודעים מהו מצבו הכלכלי ולכן נותנים לו צדקה לתקופה של שבוע ימים מידי יום שישי²⁴⁷. העני העובר ממקום למקום ואינו מוכר לגבאי

²⁴⁵ דברים, טו ז-ח: "כי- יהיה בך אביון מאחד אחיך...ולא תקפץ את-ידך מאחיך האביון. כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו."

²⁴⁶ פאה ח ז.

²⁴⁷ במשנה לא נכתב במפורש מה הוא הזמן הקבוע שבו מחלקים צדקה לעניים בני המקום. התנאים חכמי המשנה ציינו את הכמות שהעני מקבל מהקופה "מזון ארבע עשרה סעודות" שזו כנראה כמות שבועית. בברייתא

הצדקה, יקבל מנת מזון יומית. אם הוא שוהה בעיר תקופה ארוכה יותר הוא ממשיך לקבל מידי יום ביומו מנת מזון. המשנה אינה מפרטת כיצד מכירים את מצבו הכלכלי של העני המקומי, מה הם אמצעי הבדיקה והאם יש נהלים קבועים ומסודרים לקביעת מצבו הכלכלי של העני.

בתוספתא מובאת הלכה המפרטת את ההבדל בכמות הצדקה שמקבל עני מוכר לבין מה שמקבל עני שאינו מוכר לגבאי הצדקה :

אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מכר בפונדיון, מארבע סאין בסלע, לן, נותנין לו פרנסת לינה, שמן וקטנית. שבת, נותנין לו מזון שלוש סעודות, שמן וקטנית דג וירק. במה דברים אמורים בזמן שאין מכירין אותו, אבל בזמן שמכירין אותו אף מכסין אותו...²⁴⁸.

ההבדל בין עני מוכר לעני שאינו מוכר בא לידי ביטוי בנתינת בגד לעני המוכר. העני שאינו מוכר לנותני הצדקה אינו מקבל בגד.

בברייתא המובאת בתלמוד יש התייחסות ישירה לנושא הבדיקה:

אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין²⁴⁹.

מברייתא זו אפשר ללמוד שלדעת חכמים יש לבדוק את בקשתו של העני המבקש כסות; בקשתו תיענה רק לאחר בדיקה ואימות. לעומת זאת, עני המבקש מזון יקבל את מבוקשו ללא בדיקה. אין בתוספתא כל הסבר להבדל שבין הסוגים השונים של צרכי העני. ממעשה המובא בתלמוד הבבלי ניתן ללמוד שרבי יהודה הנשיא קבע קריטריונים ולפיהם הוא בדק וסיווג את מבקשי המזון:

רבי פתח אוצרות בשני בצורת אמר יכנסו בעלי מקרא בעלי משנה בעלי גמרא בעלי הלכה בעלי הגדה אבל עמי הארץ אל יכנסו דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס אמר לו רבי פרנסני אמר לו בני קרית אמר לו לאו שנית א"ל לאו אם כן במה אפרנסך [א"ל] פרנסני ככלב וכעורב פרנסיה בתר

המובאת בבבלי ב"ב ח ע"ב, כתוב: "... קופה מערב שבת לערב שבת " כלומר זמן החלוקה נקבע לימי ו בשבוע.

²⁴⁸ **תוספתא 1.** פאה ד ח.

²⁴⁹ בבא בתרא, ט א.

דנפיק יתיב רבי וקא מצטער ואמר אוי לי שנתתי פתי לעם הארץ אמר
לפניו ר' שמעון בר רבי שמא יונתן בן עמרם תלמידך הוא שאינו רוצה
ליהנות מכבוד תורה מימיו בדקו ואשכח אמר רבי יכנסו הכל²⁵⁰.

רבי פתח את אוצרות המזון בשנת בצורת כדי לסייע לנזקקים לקבל את מנת המזון
הנדרשת. ממעשה זה ניתן ללמוד על עמדתו של רבי בנושא הנידון:

א. רבי קבע שחלוקת המזון תעשה בהתאם לקריטריונים מסוימים ורק מי שיעמוד
באותם קריטריונים יקבל מזון מאוצרותיו.

ב. רבי עצמו השתתף בבדיקה²⁵¹.

ג. הקריטריונים לזכאות שנקבעו על ידי רבי לא היו קריטריונים כלכליים²⁵².

מעשהו של רבי גרם לאפליה בין מבקשי הצדקה: חלקם קיבל את מבוקשו, וחלקם יצאו
בידיים ריקות.

רבי קבע שכל מי שהוא בגדר עם הארץ, כלומר כל מי שלא למד תורה כלל, אף לא ברמה
הבסיסית ביותר של קריאה בתורה, אינו זכאי לתמיכה. קביעה זו מנוגדת לכאורה לאמות
המידה שקבעה התורה לנתינת צדקה, שהרי מהמקרא למדנו שיש לתת צדקה לכל דורש,
בלי לבדוק ולבחון אותו בבחינות שונות. אמנם יתכן שהחלטה זו של רבי לבדוק את
המבקשים, הייתה החלטה מיוחדת לאותה שנה שהייתה שנת בצורת. אם יחולק האוכל
לכולם בשווה ללא בדיקה עלול להיווצר מצב שהזכאים לתמיכה לא יקבלו לחם והם

²⁵⁰ בבא בתרא ח א.

²⁵¹ שם: "דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס אמר לו רבי פרנסני אמר לו בני קרית..." רבי עצמו בדק את הפונים וכנראה
לא זיהה את תלמידו.

²⁵² שהרי רבי קבע: " יכנסו בעלי מקרא בעלי משנה..." קריטריון זה אינו קריטריון כלכלי. יתכן שהסיבה לקביעת
קריטריונים רוחניים תרבותיים לקביעת זכאות ולא קריטריונים כלכליים, נובעת מהעובדה שהייתה שנת בצורת.
נראה שהיה מספר גדול מאוד של עניים וכולם ענו על הקריטריונים הכלכליים המזכים במנת מזון, ולא ניתן היה
לתת לכולם, לכן נקבעו על ידו קריטריונים אחרים.

253 בתלמוד הבבלי בבא בתרא, ח א, מובא הסברו של רבי לקביעת קריטריון זה לזכאות לקבלת מזון מאוצרותיו: "רבי לטעמיה דאמר רבי אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ". לדעתו של רבי פורענות הבערות שבגינה נאלץ לפתוח את אוצרותיו כדי לחלק מזון, נגרמה ע"י עמי הארץ, לכן יש לבדוק ולקבוע מיהו עם הארץ שאינו זכאי לפרנסה.

רבי יוסף קארו מביא בפירושו (ב"י לטור י"ד רנ"א ד"ה ומ"ש ואם מכירין אותו מכסין אותו מיד) את דברי הריטב"א שכתב בפרק קמא, בפרושו למסכת בבא בתרא: "מסתברא בכהאי גונא שהיו שני בצורת ומה שהיה אוכל עם הארץ יחסר לתלמיד חכם אבל בודאי בלאו הכי חייב להחיותו".

ורבי יוסף קארו מוסיף (שם): "וכן נמי מסתברא דאפי' בכהאי גונא אם בא לפנינו מת ברעב חייב להחיותו אף על פי שהוא ספק אם יחסר לתלמיד חכם אח"כ מיהו אם הוא ודאי שיחסר לתלמיד חכם אין נותנין לעולם לעם הארץ כדקי"ל דת"ח קודם לכל דבר..".

עיון בריטב"א מעלה לכאורה גרסה אחרת מזו שהביא הב"י משמו. ראה **ריטב"א**. ב"ב ח א, ד"ה ועמי הארץ אל יכנסו: "...ומיהו כשימצא במקומות אחרים ואפילו בעיר אחרת ולא ימות ברעב, הא לאו הכי מצוה להחיותו, וקרי ביה וחי אחיך עמך, כל היכא שאינו מין או משומד". ואכן בהערות הברכי יוסף לשו"ע י"ד רנ"א יא, כתב הרב אזולאי: "... ובחי' הריטב"א לבתרא כ"י שבידינו לא ראיתי שכתוב מ"ש מר"ן בשמו אך כתוב שם דהא דר' היינו כשימצא במקומות אחרים ואפילו בעיר אחרת ולא ימות ברעב הא לאו הכי מצוה להחיותו דכתיב וחי אחיך עמך עכ"ד וכבר נודע דהריטב"א חיבר מהדורא בתרא".

בשו"ע י"ד, רנ"א יא כותב רבי יוסף קארו: "רבי שהיה מצטער שנתן פתו לעם הארץ משום דהוה שני בצורת ומה שהיה אוכל עם הארץ יחסר לתלמיד חכם הא לאו הכי חייב להחיותו. אבל אם בא לפנינו מת ברעב חייב להחיותו אע"פ שהוא ספק אם יחסר לתלמיד חכם אחר כך" (בפסק ההלכה לא כתב רבי יוסף קארו את ההלכה במקרה שברור לנו שאם ניתן לע"ה יחסר אח"כ לת"ח, כפי שכתב בפירושו).

לדעת רבי יוסף קארו מעשהו של רבי נעשה בזמן קשה במיוחד, בשנות בצורת. בזמן כזה כל מה שנותנים לאחד בא על חשבון השני ולכן יש צורך לקבוע סדר קדימויות המתחשב בשני מצבים אפשריים:

1. לפני נותן הצדקה נמצא עני רעב שאם לא יקבל מזון מיד הוא עלול למות. לעני זה יש לתת מיד בלי להתחשב בהשלכות של מעשה זה על העתיד.
2. כאשר הצורך של העני אינו בגדר של פיקוח נפש, יש לעשות בדיקת זכאות על פי קריטריונים של העדפה שקבעו חכמי המשנה, הוריות ג ח: "... אבל אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ". הנחיה זו של חכמי המשנה מנוסחת כהלכה בשו"ע י"ד, רנ"א ט: "... אבל אם היה ממזר ת"ח וכ"ג עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם (ואפילו חכם לכסות ועם הארץ להחיות...)".

רבי שבתאי הכהן (הש"ך) סבור שסדר קדימויות זה שקבע השו"ע בעקבות דברי המשנה, אינו נוהג בימינו.

תלמידו של רבי, יונתן בן עמרם, לא הסכים לגישתו של רבו, וביקש להראות לרבי שאין להפלות על רקע תרבותי או דתי בין עני אחד לרעהו, ולכן נדחק ונכנס אל רבי כשהוא מציג עצמו כעם הארץ. רבי נתן לו מנת מזון למרות שלא עמד בקריטריונים לזכאות מפני שכנראה השתכנע לזמן קצר שאין להפלות בין עני לעני. יתכן גם שנכמרו רחמיו של רבי על יונתן. כתוצאה ממעשהו של יונתן בן עמרם פתח רבי את אוצרות המזון בפני כל הנזקקים.

ג- בתלמודים

בתלמוד הבבלי יש מחלוקת בין שני אמוראים בשאלה אלו צרכים מצרכי העני יש לתת לו ללא בדיקה ואילו צרכים יש לתת לו רק לאחר בדיקה:

אמר רב הונא בודקין למזונות ואין בודקין לכסות אי בעית אימא קרא
ואי בעית אימא סברא אי בעית אימא סברא האי קא מבזי והאי לא קא
מבזי אי בעית אימא קרא הלא פרוש לרעב לחמך בשי"ן כתיב²⁵⁴ פרוש

לדבריו, שם, אות טז: " נראה דהיינו מדינא אבל בזמן הזה שאין ת"ח אפילו לענין ליטרא דדהבא וכדלעיל סימן רמ"ג סעיף ז כל שכן דאין לדחות פיקוח נפש מפניו וה"ל כאיש לכסות ואשה להחיות או איפכא דאמרין בירושלמי דאותו שלהחיות קודם ". סדר הקדימויות תלוי בצרכים, והצורך הראשוני הוא 'הצורך' לחיות. ראה פיינשטיין שו"ת י"ד. סימן קמד עמ' רפ"ד, ד"ה והנה כשיש עני. לדעת הרב פיינשטיין אם התלמיד חכם זקוק לכסות ועני אחר זקוק למנת מזון, יש להקדים את כסותו של התלמיד חכם. אם שניהם זקוקים לאותו מצרך מקדימים כהן לישראל, בכל מקרה אחר יש להקדים את הרעב לשאר העניים הנזקקים לצרכים אחרים. ראה גם דסברג קריטריונים. עמ' 413, סעיף ט'.

²⁵⁴ ישעיהו נח ז. עיון בספר ישעיהו שם, תנ"ך הכתר. מעלה שהגרסה שם היא "הלא פרס לרעב..." (בס', ולא בש'). נראה שלא כתוב במקורות המקראיים "פרש" בשי"ן, שפירושו פרש ובדוק, אלא פרס מלשון פרוסה, פרוסת הלחם שהנותן צריך לפרוס מלחמו לעני. בבלי כתי' מינכן [95] מסכת בבא בתרא, ט א, עמ' 625 כתוב: "...הלא פרוש לרעב פרוש והב לי'..." לא כתובות המילים 'בשי"ן כתיב'.

אבואלעפיא יד רמה. מסכת בבא בתרא, דף ט א, עמ' 36, אות קו: "רב הונא הכי קא דייק מדכתיב פרוס דמשמע פרוסה מועטת ולא כתיב הלא נתן לרעב לחמך דמשמע מתנה מרובה כדכתיב די מחסורו אשר יחסר לו. ש"מ דבצריך בדיקה הכתוב מדבר דמספיקא לא היבנן ליה אלא פרוסה דמתזן בה לפי שעה עד דבדקינן בתרי...אי נמי מיירי כגון דמיכסי כולה כסותא דצריך ולא לביש גלימא ולא מכסי סדינא דבזיון אית ליה צערא דגופיה לית ליה..."

והדר הב ליה והתם²⁵⁵ כתיב כי תראה ערום וכסיתו כי תראה לאלתר ורב יהודה אמר בודקין לכסות ואין בודקין למזונות אי בעית אימא סברא ואי בעית אימא קרא אי בעית אימא סברא האי קמצערא ליה והאי לא קמצערא ליה אי בעית אימא קרא הכא כתיב הלא פרס לרעב לחמך פרוס לאלתר וכדקרינן והתם כתיב כי תראה ערום וכסיתו כשיראה לך תניא כוותיה דרב יהודה אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין²⁵⁶.

שני האמוראים מנסים לבסס את שיטתם באמצעות סברה ובאמצעות הוכחה מהמקרא. מדבריהם נראה שהפרשנות המקראית אינה ההוכחה העיקרית לשיטתם²⁵⁷, שהרי שניהם משתמשים באותו פסוק מקראי על פי פרשנות שונה. אין בדבריהם תשובה לשאלות מי בודק את בקשתו של העני, מהם האמצעים שבאמצעותם יש לבדוק, וכיצד מתקבלת ההחלטה לגבי רמת הצרכים ומידת הנתינה לעני.

בתלמוד מובאת ברייתא ממנה ניתן ללמוד שההלכה נוהגת לפי שיטתו של רב יהודה :

...תניא כוותיה דרב יהודה אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין²⁵⁸.

גם בתלמוד הירושלמי יש דיון בנושא בדיקת בקשתו של העני:

ר' בא בר זבדא אמר איתפלגון רב ורבי יוחנן. חד אמר מדקדקין בכסות ואין מדקדקין בחיי נפשות. וחרנא אמר אף בכסות אין מדקדקין מפני

לדברי הרב אבואלעפייא, גם לדעת רב הונא יש לתת לעני גם ללא בדיקה מנת מזון מינימלית ולאחר בדיקה יש לספק לו את כל צרכיו. מאידך גם לשיטת רב יהודה יש לתת לעני ערום ביגוד מינימלי לכיסוי מערומיו ללא בדיקה, אך ביגוד נוסף וגלימה עליונה יש לתת רק לאחר בדיקה. לפי פרשנותו של ה"ד רמה' מצטמצמת המחלוקת בין רב הונא לרב יהודה, ולדעת שניהם אין להשאיר אדם ללא מנת מזון וביגוד מינימליים. גם אם לא מכירים אותם, יש לתת להם מינימום הכרחי ללא בדיקה. לאחר הבדיקה יש לתת לעניים צדקה בהתאם לצורכיהם ולכבודם.

²⁵⁵ ישעיהו נח ז.

²⁵⁶ בבא בתרא ט א.

²⁵⁷ גם מדברי ה"ף קושטא. ב"ב ט א, ניתן ללמוד שלדעתו עיקר כוחם של החולקים הוא בסברא ולא בהוכחה המקראית, שהרי ה"ף גורס (בניגוד לגרסת התלמוד) הן בדברי רב הונא והן בדברי רב יהודה תחילה אב"א סברא ולאחר מכאן אב"א קרא.

²⁵⁸ בבא בתרא ט א.

בריתו של אברהם אבינו: מתנית' פליגא על מאן דאמר אף בכסות אין

מדקדקין פתר ליה לפי כבודו²⁵⁹.

ר' אבא בן זבדא אומר שרב ורבי יוחנן חולקים בנושא זה של בדיקת העני, אחד מהם סבור מדקדקין בכסות ואין מדקדקין בחיי נפשות, כלומר שבקשה למזון נענית ללא בדיקה, והאמורא האחר סבור שאף בכסות אין מדקדקין מפני בריתו של אברהם אבינו, כלומר שגם בקשה ללבוש נענית ללא בדיקה כדי שלא יתגלו מערומיו של המבקש. הברייתא, בה כתוב שלא נותנים כסות ללא בדיקה, חולקת על מי שאמר אף בכסות אין מדקדקין. תשובת התלמוד לשאלה זו היא שניתן לפרש שבגד רגיל ניתן ללא בדיקה לעומת זאת בגד מכובד ינתן לאחר בדיקה²⁶⁰.

על פי דברי התלמוד הירושלמי, **האמוראים מאוחדים בדעתם שיש לתת מזון לעני המבקש ללא כל בדיקה**²⁶¹. המחלוקת בין האמוראים בירושלמי מצטמצמת לשאלה האם יש לבדוק את העני המבקש בגד פשוט, ומסכימים שיש לבדוק את העני המבקש צדקה כדי לרכוש בגד יקר ומכובד.

יתכן שהבדלי הגישה שבין התלמודים נובעים מהשוני בתנאים הכלכליים שבין ארץ ישראל לבבל במאות השניה והשלישית²⁶². העוני והמחסור היו גדולים בארץ ישראל מאשר בבבל.

²⁵⁹ ירושלמי פאה כא א.

²⁶⁰ לדעתו של אותו אמורא מטרת הבדיקה לכסות הכתובה בברייתא היא לגלות את סוג הבגד לו ראוי העני, בגד מכובד או פשוט. ללא בדיקה יש לתת בגד פשוט בלבד.

²⁶¹ מזון מכונה בירושלמי חיי נפשות ואין לבדוק בקשות הקשורות לחיי נפשות.

הסכמה זו של חכמי ארץ ישראל, רב ורבי יוחנן, שאין לבדוק בקשה למזון, מעוררת שאלה, שהרי רב הונא הוא תלמידו המובהק של רב והיינו מצפים שהוא יהיה נאמן לשיטתו של רב, והנה בתלמוד הבבלי בבא בתרא, ט א; מובא שרב הונא סבור 'שבדקין למזונות', כלומר שלדעתו מזון לא ניתן ללא בדיקה. אפשר אולי ליישב קושי זה שכוונת רב הונא 'שבדקין למזונות' היא שאם העני מבקש מזון בכמות גדולה מעבר לצרכים המיידים שלו, או שהוא מבקש מזון יקר במיוחד, יש לבדוק ולאמת את מצבו לפני שנותנים לו. רב הונא יסכים לדעתו של רבו, רב, שאם עני רעב מבקש לחם לאכול יתנו לו ללא כל בדיקה (ראה הערה 13 לעיל בפרק זה, דברי הרב אבואלעפיא בספרו יד רמ"ה).

²⁶² ראה **אלון תולדות**. עמ' 34-40. וכן **אופנהיימר שיקום**. עמ' 81-89. ראה גם **לוי א"י במאה**. עמ' 127-132 (המצב הכלכלי והמשקי).

חווית הרעב הייתה נחלת שכבות רחבות באוכלוסייה, ולכן סברו חכמי ארץ ישראל שמי שביכולתו לתת צדקה חייב לתת לעני המבקש מנת מזון באופן מיידי ללא כל בדיקה, כדי לא להגדיל את צערם ואת סבלו של המבקש²⁶³.

לסיכום נראה שמהברייתא ניתן ללמוד שבדקים את צרכי העני בתחום הביגוד ולא בתחום המזון. מהדיון בירושלמי ניתן להסיק שלדעת שני האמוראים, רב ורבי יוחנן, יש לתת לעני המבקש מזון את מבוקשו ללא בדיקה. לעומת זאת יש מחלוקת בין האמוראים לגבי בקשה לאספקת ביגוד, לדעתו של האחד אין לתת בגד ללא בדיקה ואילו החולק סבור שיש לתת לעני בגד פשוט ללא בדיקה כלל. בגד מכובד יינתן רק לאחר בדיקה. מהתלמוד הבבלי עולה שיש מחלוקת בין רב הונא²⁶⁴ לרב יהודה, ההלכה נפסקת כרב יהודה הסבור שבקשה לתמיכה לקניית מזון תיענה ללא בדיקה ואילו בקשה לרכישת ביגוד תיענה רק לאחר בדיקה ואימות.

ד- פוסקי ימי הביניים

הרב יצחק אלפסי, הר"ף, מביא את מחלוקתם של רב הונא ורב יהודה בספרו, הלכות הר"ף:

אמר רב הונא בודקין למזונות ואין בודקין לכסות איבעית אימא סברא
ואב"א קרא סברא²⁶⁵ דהאי קא מיבזי והאי לא קא מיבזי קרא דהכא כתיב

²⁶³ גם בתחום הלבוש היה המצב בא"י קשה מאד כפי שניתן להתרשם מהדברים המובאים בירושלמי 1. פאה כא ב: "א"ר חנינא צריך שיהו לו לאדם שני עטופין אחד לחול ואחר לשבת...כד דרשה רבי שמלאי בציבורא בכון חברייה לקובליה אמרו ליה רבי כעטיפתנו בחול כן עטיפתנו בשבת. אמר לון אע"פ כן צריכין אתם לשנות..." בני חבורת החכמים בכו בפני רבי שמלאי ואמרו לו שאין ביכולתם לקנות בגד נוסף מיוחד לשבת.

²⁶⁴ ראה הערה מס' 20 לעיל בפרק זה.

²⁶⁵ **בר"ף קושטא**. חסרה המילה 'סברא' ועל כך מעיר הרב זק"ש במהדורתו להלכות הרב אלפס דפוס קושטא רס"ט, ירושלים תשכ"ט, חלק ב, עמ' שלב. 'בד"ח (דפוס חדש) נוסף לפני זה סברא'. גם בספר **אבואלעפיא יד רמה**. פרק ראשון אות קו, הגרסה בדברי רב הונא, היא כגרסת הר"ף 'אי בעי תימא סברא ואי בעי תימא קרא אי בעית אימא סברא האי קא מיבזי...!'

הלוא פרוס לרעב לחמך פרוש כתיב התם כתיב כי תראה ערום וכסיתו
לאלתר ורב יהודה אמר בודקין לכסות ואין בודקין למזונות אבע"א
סברא ואבע"א קרא סברא האי קא מצטער והאי לא קא מצטער קרא
הכא כתיב הלא פרוס לרעב לחמך פרוס והב ליה לאלתר והתם כתיב כי
תראה ערום כי יראה לך בעדים²⁶⁶ תניא כוותיה דרב יהודה אמר כסוני
בודקין אחריו אמר פרנסוני אין בודקין אחריו²⁶⁷.

בהתאם לגרסה זו²⁶⁸ פוסק הר"ף שבדיקת העני תיעשה על פי עדים. נראה שכוונתו היא
שהעני צריך להביא עדים שיאמתו את בקשתו. מדברי הר"ף נראה שהן רב הונא והן רב
יהודה מבססים את עיקר שיטתם על הסברה וההיגיון, שהרי הוא גורס הן בדברי רב הונא
והן בדברי רב יהודה, תחילה 'איבעית אימא סברא' ואחר כך 'ואי בעית אימא קרא', הסברא
וההיגיון תופסים מעמד בכורה, ואילו בנוסח התלמוד בדברי רב הונא ההוכחה מהמקרא
קודמת²⁶⁹.

הרמב"ם פוסק:

עני שאין מכירין אותו ואמר רעב אני האכילוני, אין בודקין אחריו שמא
רמאי הוא אלא מפרנסין אותו מיד. היה ערום ואמר כסוני, בודקין אחריו
שמא רמאי הוא. ואם היו מכירין אותו מכסין אותו לפי כבודו מיד, ואין

²⁶⁶ ההדגשה לא במקור.

²⁶⁷ הלכות הר"ף, בבא בתרא ט א. (דף ו, ב; מדפי הר"ף).

²⁶⁸ בספר ר"ף כת"י. חלק ב', דף 254, עמ' ב כתוב: "כי יראה לך בעדים".

בכת"י המבורג של התלמוד הבבלי עמ' 302, Fol 8b-9a כתוב: "כי יראה לך בעדים", וכן בכת"י פאריס 1337.
(תודתי למכון לכת"י שבפקולטה ליהדות אוני' בר-אילן שאיפשרו לי לעיין בכתבי היד). יתכן אם כן שגם לפני
הר"ף היה גליון התלמוד שבו נוסח זה ואין זה חידושו של הר"ף. כדאי להוסיף שבספר דקדוקי סופרים למסכת
בבא בתרא, ט א, הערה ל' כתוב שבכ"י של הר"ף לא כתובה המילה בעדים. הערה דומה מעיר הרב זק"ש
במהדורתו להלכות הרב אלפס, בבא בתרא, עמ' שלב הערה 90.

בהתחשב בהערות הנ"ל קשה לקבוע באופן חד משמעי האם הפסיקה שאימות דברי העני יעשה על פי עדים, היא
אכן חידושו של הר"ף.

²⁶⁹ בבלי בבא בתרא, ט א.

בודקין אחריו²⁷⁰.

פסיקתו של הרמב"ם לפיה מכסים את העני המוכר לנותני הצדקה לפי כבודו, מבוססת כנראה על הכתוב בתלמוד הירושלמי: "פתר לה לפי כבודו"²⁷¹. אם אין מכירים את העני אין לתת לו בגד לפי כבודו אלא רק בגד פשוט, אך אם העני מוכר לנותני הצדקה יש לתת לו בגד לפי כבודו.

בספר המצוות שלו כותב הרמב"ם:

...אזהרה שהוזהרנו מלהמנע מלתת צדקה וסיוע לענים מאחינו אחר

דיעתנו דוחק מצבם ויש לנו יכולת לתמכם..²⁷².

התורה מחייבת לתת צדקה לעני שמכירים את מצבו, מיד וללא עיכובים. התורה אינה מפרטת את אופן בדיקת מצבו של העני.

רבי מאיר אבואלעפייא²⁷³ סבור שהמחלוקת בין רב הונא לרב יהודה מצומצמת בהרבה ממה שניתן ללמוד לכאורה מדברי התלמוד. צמצום המחלוקת מצמצם בהכרח את המקרים שלפיהם יש לבדוק את מצבו של העני:

²⁷⁰ **רמב"ם היד החזקה 1**. מתנות עניים ז ו.

²⁷¹ פאה כא א. גם ב **מאירי בית הבחירה**. עמ' 62. כתוב: "... ואם היו מכירין אותו ונבדק עניותו אצלם מלבישין אותו לפי כבודו".

²⁷² **רמב"ם ספר המצוות**. מצות ל"ת, רלב. לדעת הרב קאפח מקור הלכה זו שרק אחר 'דיעתנו' את מצבו של העני עוברים על מצוות 'לא תעשה' של 'לא תאמץ את לבבך', הוא בבלי כתובות סח א: "... היינו דאמר רבי אלעזר בואו ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום". יש רמאים בין העניים לכן אם אין אנו יודעים את מצבם האמיתי איננו חייבים לתת ואיננו עוברים על חטא אם לא נותנים ללא בדיקה.

²⁷³ מגדולי חכמי ספרד בתחילת המאה ה-13, חי בעיר טולדו, כיהן כרב ועמד בראש ישיבה גדולה. ראה **מרגליות אינצ'י**. חלק ד', עמ' 1009-1010.

אמר רב הונא בודקין למזונות ואין בודקין לכסות אי בעי תימא סברא ואי בעי תימא קרא אי בעי תימא סברא האי קא מיבזי והאי לא מיבזי כלומר ערום קא מיבזי דדבר הנראה לכל הוא ואי אמרינן בודקין אחריו שמא יש לו ואינו רוצה להתכסות דילמא לית ליה מידי ואדהכי והכי קא מיבזי אבל רעב לא קא מיבזי דלאו דבר הנראה לכל הוא ונהי דלמזוני שעתא כיון דחיישינן דילמא אדהכי והכי מסתכן לא בדקינן בתריה אבל למתנה מרובה בדקינן... ורב יהודה אמר בודקין לכסות ואין בודקין למזונות אי בעי תימא סברא ואי בעי תימא קרא, אי בעי תימא סברא האי קא מצטער והאי לא קא מצטער כלומר רעב היכא דמיפנק אף על גב דיהבי ליה נהמא כל צרכיה כל כמה דלא יהבת ליה ליפתן לפום אתפנקותיה לא אזיל צעריה ואילו ערום היכא דמכסי כסותא דמגינא עליה מצנה אע"ג דלא מיכסי כד חזי ליה נהי דבזיון אית ליה צערא בגופיה מיהא לית ליה... תניא כותיה דרב יהודה אמר כסוני בודקין אחריו פרנסוני אין בודקין אחריו וכן הלכתא ודוקא היכא דמיכסי כסותא דמגלא עליה מצער' דגופיה אבל היכא דלא מיכסי כסותא דמגנא עליה מצערא דגופיה אין בודקין אחריו וכל שכן היכא תרת²⁷⁴.

לדברי הרב אבואלעפייא המחלוקת בין רב הונא לרב יהודה מצטמצמת לשאלות אלה:

- א. האם יש לבדוק בקשה של העני לבגד מכובד.
 - ב. האם יש לבדוק בקשה למזונות מיוחדים כגון לפתן.
- ההלכה נפסקת כרב יהודה ולפיה:
- א. יש לתת ביגוד מינימלי ללא בדיקה, כדי למנוע צער מהעני.
 - ב. בתחום המזון, יש לתת לעני את כל מבוקשו ללא בדיקה.
 - ג. יש לבדוק ולאמת את בקשתו של העני המבקש בגד מכובד ויקר.
- רבי יעקב בעל הטורים כותב:

²⁷⁴ אבואלעפייא יד רמה. מסכת בבא בתרא, פרק ראשון, אות קו. הריטב"א מביא את פירושו של היד רמה

למחלוקתם של רב הונא ורב יהודה, ראה ריטב"א. דף יא, ד"ה והא דאמרינן האי מצטער והאי לא מצטער.

מי שבא ואומר האכילוני אין בודקין אחריו אם הוא רמאי אלא מאכילים אותו מיד היה ערום ובא ואמר כסוני בודקין אחריו אם הוא רמאי ואם מכירין אותו מכסין אותו מיד לפי כבודו.²⁷⁵

השו"ע מקבל את פסיקתם של הרמב"ם והטור פרט לסעיף אחד. הרמב"ם והטור פסקו שאם מכירים את העני מכסים אותו "לפי כבודו", ואילו השו"ע פוסק:

מי שבא ואומר האכילוני אין בודקין אחריו אם הוא רמאי אלא מאכילין אותו מיד היה ערום ובא ואמר כסוני בודקין אחריו אם הוא רמאי ואם מכירין אותו מכסין אותו מיד.²⁷⁶

השו"ע מחייב את הנותן הפוטנציאלי לתת לעני מוכר בגד, אך אין בפסיקתו חיוב לתת לעני בגד לפי כבודו, כפי שמחייבים הרמב"ם והטור.

ה- בספרות השאלות והתשובות מאות 17-19

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה החל מהמאה ה-17 יש כמה שאלות העוסקות בנושא בדיקת מצבו הכלכלי של העני לפני שנותנים לו צדקה. מספר השאלות שמצאתי הוא מועט באופן יחסי לנושאים הלכתיים אחרים. יתכן ומיעוט השאלות הוא תוצאה של הפסיקה החד משמעית בנושא העוברת מהתלמוד הבבלי דרך הפוסקים הראשונים, פסיקה הקובעת שבודקין לכסות ולא למזונות.²⁷⁷ הרקע להלכה הוא: מחסור במזון גורם לצער ואילו מחסור בביגוד אינו גורם לצער אלא לבושה, וצער חמור וקשה מבושה. בתשובות שנתנו לשואלים נמצא שמסגרת ההלכה שנקבעה בתלמוד ובפוסקים הראשונים נשמרת בדרך כלל תוך התאמת הפסיקה לנתוני הזמן והמקום.

²⁷⁵ **טור י"ד**. הלכות צדקה סימן רנא. הלכה זו דומה לפסיקתו של הרמב"ם פרט להבדלי ניסוח אחדים שאינם משפיעים על ההלכה. ובהלכה אחרת (שם סימן רנו) הוא כותב: "... וצריכין הגבאין שיהיו נאמנין חכמים ונבונים שידקדקו על כל עני ועני ליתן לו הצריך [לו] וידקדקו עליהם שלא יהו רמאים חוץ ממי שמבקש שיאכילוהו שאין מדקדקין אחריו כדפרישית לעיל..."

²⁷⁶ **קארו שולחן ערוך**. יורה דעה, רנא י. בביאור הגר"א אות כ מובא שהמקור לפסיקתו של השו"ע הוא בתוספתא פאה ח שם כתוב 'אבל בזמן שמכירין אותו אף מכסין אותו'. בתוספתא לא כתוב שמכסים את העני לפי כבודו.

²⁷⁷ בבא בתרא, ט א.

אל הרב חגיז²⁷⁸ הופנתה שאלה:

שאלה הא דפ"ק דבתרא (ד' ט') בודקין לכסות ואין בודקין למזונות עני
הבא לפנינו בקרח הלילה ועד שיבדקו אחריו יצטער מהו: תשובה יכסנו
משלו מיד ואם בדק ולא מצא יניח בגדו אצלו משא"כ במזונות שאין
לבדוק אפי' אחר נתינה²⁷⁹.

השואל מכיר את הפסיקה בתלמוד לפיה בודקים לכסות ואין בודקים למזונות, כלומר אם
עני מבקש בגד יש לאמת תחילה את בקשתו, ולעומת זאת עני המבקש לחם לאכול נותנים
לו מיד ללא בדיקה. השואל מתאר מצב ובו העני המבקש בגד מצטער וסובל מהקור. מצבו
לכאורה דומה לעני הרעב ללחם שהרעב מצער, ולכן יש לתת לו ללא בדיקה כפי שנותנים
לרעב המצטער מהרעב.

בתשובתו מציע הרב חגיז פיתרון מעשי שאינו סותר את ההלכה לפיה בודקים לכסות.
לדעתו יש לתת לעני בגד ללא בדיקה, כדי שלא יצטער ויסבול מהקור. הנתינה היא זמנית
עד לאחר הבדיקה. אם יתברר בבדיקה שהעני זקוק לבגד יושאר הבגד ברשותו, אך אם
יתברר שהעני אינו זקוק לבגד עליו להחזירו לנותן. לעומת זאת יש לתת מזון למבקש ללא
תנאי, ואין לבדוק את הבקשה כלל. בפסיקה זו נשמרת מצד אחד מסגרת ההלכה לפיה
בודקים לכסות ולא למזונות, ומצד שני לעני לא נגרם סבל מפני שהוא מקבל בגד מיד
וללא בדיקה²⁸⁰.

רבי משה סופר ה'חת"ם סופר' דן בשאלת בדיקת בקשתו של העני לפני שנותנים לו צדקה.
בתשובה לשאלה שנשאל בדבר חלוקת צדקה למספר עניים שביתם נשרף, והם מבקשים

²⁷⁸ הרב חגיז נולד במארוקו בשנת 1620 במרבית שנותיו עסק בהוראת תורה ובחיבור ספרות הלכתית בירושלים,
נפטר בקושטא בשנת 1674, שם שהה לרגל הדפסת ספרו "לחם הפנים". ראה מרגליות אינצ'. חלק ג' עמ' 862-
859.

²⁷⁹ חגיז הלכות קטנות. חלק ב, סימן כה, דף כד.

²⁸⁰ פתרון הלכתי מעשי זה מגלה ששיטתו של הרב חגיז שונה מזו של הרב אבואלעפייא כפי שבאה לידי ביטוי
בדבריו בספרו יד רמה, ראה פרק זה עמ' 100-101. לדעתו של ה'יד רמה' יש לתת בגד לעני ערום ללא בדיקה

צדקה לצורך שיקום ביתם ורכושם. מטרת הבדיקה לאמת את דברי המבקשים.

לדעת ה'חת"ם סופר' תיעשה הבדיקה באופן הבא:

קיי"ל דבודקין לכסות... ע"כ נראה אחר שהציעו היחידים דבריהם לפני אקרר"ט²⁸¹ כל א' וא' בחשבון הזיקו וגם הנותר לו אם יכול ליטול או לא אזי יטילו כולם אל הקלפי ויטל חרם שכל מי שיעלה מן הקלפי ישבע שכדבריו כן הי' ואפי' יאמר אח"כ לא אשבע ולא אטול לא יועיל לו כי על כן הטילו חרם שכל מי מהם שיעלה מן הקלפי צריך לשבע ע"כ ויטלו שלשה אנשים מן הקלפי לשבע ועי"ז מאמינים לכולם אפי' מי שלא נשבע ולא נצטרך להשביע כולם או להטיל חרם על כולם וזה טוב ונכון יותר²⁸².

ה'חת"ם סופר' סבור שמושג 'כסות' הוא מושג הכולל כל פריט שאינו מזון. על פי פסיקה זו יש לבדוק את בקשות הסיוע מהקופה הציבורית לצורך בנייה או שיפוץ של הבית. לדבריו הבדיקה נדרשת במיוחד באותם מקרים שיש לחלק כמות מצומצמת של כסף בין נצרכים רבים. הבדיקה והאימות של הבקשות נעשים על ידי שבועה.

כאשר מספר עניים מבקשים מגבאי הקופה צדקה לאותם צרכים, ויש לבדוק ולהחליט כמה יקבל כל אחד מהם, תיעשה הבדיקה על ידי השבעת המבקשים כדי לאמת את דבריהם. אין צורך להשביע את כל המבקשים, וניתן להסתפק בהשבעת חלק מהם. הטלת גורל תקבע מי מבין המבקשים יישבע, ובשבועתם תאומת בקשת העניים כולם. כל דורשי הסיוע חייבים להסכים לבדיקה זו. כל מי שעלה בגורל אינו יכול לסגת מהסכמתו הראשונית.

ו- בספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20

בתשובה שנכתבה על ידי הרב עובדיה יוסף²⁸³ יש לכאורה פרשנות מחודשת להלכה

בגלל הצער הכרוך במצב זה. לעומת זאת יש לבדוק את בקשתו של העני לבגד יקר ומכובד.

²⁸¹ אקרר"ט = אלופי קהל ראשים וטובים.

²⁸² חת"ם סופר שו"ת. חלק יו"ד, סימן רלט אות (ו).

²⁸³ מגדולי הפוסקים הספרדיים בני זמננו.

שנפסקה בתלמוד בנושא בדיקת העני. בתלמוד נפסקה הלכה לפיה בודקים את בקשתו של העני לכסות ואין בודקים את בקשתו למזון. ההסבר להלכה הוא שצער הרעב גדול מהביזיון שבעירום ולכן יש לתת מזון מיד ללא בדיקה. לדעתו של הרב יוסף לא בכל מקרה צער הרעב חמור מהביזיון שבעירום:

...ואע"ג דאנן קי"ל כרב יהודה דס"ל בודקין לכסות ואין בודקין למזונות משום דהאי קמצטער והאי לא קמצטער. י"ל דשאני התם דבזמן הבדיקה שהוא זמן לא רב אפשר לה להצניע עצמה עד שיתברר הדבר משא"כ בדין כסות לאשתו שהוא חיוב עולמי, אה"נ דבזיונא חמיר לן מצערא דהלכתא כרבנן (סנהדרין מה). שאין האשה נסקלת ערומה. משום דבזיונא חמיר לה טפי מניחא דגופא. ע"ש²⁸⁴.

לדעת הרב יוסף הצער שברעב חמור מביזיון זמני שניתן למזער אותו על ידי פעולות מניעה שונות. במקרה זה צער הרעב חמור מביזיון, ולכן נותנים לעני הרעב והמצטער מזון ללא בדיקה ולא נותנים בגד ללא בדיקה. אך אם הביזיון כתוצאה ממחסור בביגוד מתמשך לאורך זמן, יש להעדיף לדעתו את המבוזה על פני המצטער. מדברי הרב יוסף אפשר ללמוד שעל הגבאים נותני הצדקה לבדוק ולהעריך את מידת הביזיון של העני המבקש בגד לעומת הצער של העני הרעב, ורק בעקבות בדיקה זו יחליטו אם לתת בגד ללא בדיקה או לתת מזון ללא בדיקה.

מפסק דין של בית הדין לענייני ממונות שעל יד הרבנות הראשית לירושלים, נראה שבית הדין העניק פרשנות מרחיבה לפסק ההלכה לפיה בודקים לכסות. לפי פרשנות זו כסות הוא שם כולל לצרכים שאינם בתחום המזון, כגון דיור²⁸⁵. לפי הנחה זו בקשת צדקה לצורך תשלומי שכר דירה לא תיענה באופן מיידי אלא לאחר בדיקה. בפסק דין זה יש גם התייחסות לאופן הבדיקה.

השאלה שעמדה לבירור בבית הדין היא אם נותנים צדקה לעני המבקש עזרה בתשלום

²⁸⁴ יוסף שו"ת יביע ג. סימן יד, אות ב.

²⁸⁵ כבר ה'חתי"ם סופר בתשובותיו כתב שהצורך בדיור נאות הוא חלק ממה שמכונה בתלמוד הבבלי, בקשה לכסות, צדקה לצורך זה יש לתת לעני לאחר בדיקה ואימות של בקשתו. ראה פרק ה' עמ' 66-75.

שכר דירה, ובאלו תנאים נותנים צדקה זו.

בפסק הדין נכתב בין השאר:

ט. בגמ' ב"ב ט א אמר ר' יהודה בודקין לכסות, וכן פסק הרמב"ם מתנות עניים פ"ז ה"ו וטו"ש"ע יו"ד סי' רנא סעי' י שערום שאמר כסוני בודקים אחריו שמא רמאי הוא, ולא פירש הרמב"ם כיצד בודקין אותו, אבל הרי"ף ב"ב שם²⁸⁶ וכן הרא"ש כתבו שבודקים אותו ע"י עדים, ועי' קרית ספר למבי"ט²⁸⁷ על הרמב"ם הל' מתנו"ע שם שחיוב הבדיקה הוא מדאורייתא, וגמרא גמירי לה הכי, ובדומה לכך מצינו לענין השבת אבידה כשחוששים לרמאים שאמרו בב"מ כז ב שדורשים אותו בעדים, ונחלקו הר"ן והריטב"א אם הבירור צריך להיות ע"י שני עדים או אפי' ע"י ע"א... ולפי"ז גם בבירור העני לענין קיום מצוות הצדקה כשאינן אחר שתובע לעצמו, שלדעת הר"ן יספיק בירור של ע"א, ולדעת הריטב"א צריך שני עדים. ולפי"ז בנידון דידן כדי לקבל שכר מדור מן הצדקה, על התובע לברר שהוא זכאי לכך, וכל זמן שלא בירר אין נותנים לו²⁸⁸.

לדעת חברי בית הדין²⁸⁹ חובת ההוכחה היא על העני המבקש, כלומר עליו להוכיח שאין לו כסף לתשלום שכר דירה. אימות בקשתו ייעשה על פי עדים. אין בפסק הדין קביעה לגבי מספר העדים שעל המבקש להביא.

גם בחקיקת הכנסת נעשה שימוש בפסיקה לפיה יש לבדוק את בקשתו של העני לפני מתן צדקה, המחוקק לא הבחין בין בקשת תמיכה לצורך מזון ביגוד או כל צורך אחר, לעומת

²⁸⁶ ראה פרק זה הערות 23-25.

²⁸⁷ **מטראנ"י קרית ספר**. עמ' 177. מדבריו שם: "... ואפשר דחיוב זה דאורייתא וגמרא גמירי לה הכי כדאמר' בכמה דוכתי וכן כל מאי דדרשינן מקרא דישיעה דכתיב כי תראה ערום וכסיתו שאם אמר רעב אני אין בודקין אחריו דכתיב הלא פרס לרעב דמשמע פרוס לאלתר משום דאיכא קיום נשמה ולכסות דליכא קיום נשמה בודקין דכתיב כי תראה ערום וכסיתו כי יראה לך שהוא ערום."

²⁸⁸ **פסקי דין י-ם**. חלק ג, עמ' קסו-קסז.

²⁸⁹ הרבנים: בן ציון אבא שאול אב"ד, אליהו קצנלבוגן ומאיר מזוז.

חכמי התלמוד והפוסקים שקבעו שיש בקשות הנענות ללא בדיקה ובקשות הנענות רק לאחר בדיקה.

בשנת תשי"ח (1958) נחקק בכנסת ישראל חוק שירותי הסעד. אחד מסעיפי החוק עוסק בבדיקת מצבו הכלכלי של אדם המבקש תמיכה מפקידי לשכת הסעד:

3. נתבקשה לשכת סעד להגיש סעד לנזקק, רשאי²⁹⁰ פקיד סעד לחקור

אותו וכל אדם אחר בדבר מצבו של הנזקק²⁹¹.

בדיון שקדם להצבעות על סעיפי החוק, אמר סגן שר הסעד, י' ש' רוזנברג²⁹², שחקירה ובדיקה שמטרתם לאמת את מצבו של הנזקק, צריכים להיעשות גם לפי החוק העברי בהתאם לדברי הטור²⁹³. על פי החוק המוצע בכנסת צריך לחקור ולברר אם המבקש זקוק לעזרה, איזו עזרה יקבל ובאיזה אופן. ייתכן שבתהליך הבדיקה ימצאו הבודקים דרך לשקם אותו בלי לתת לו סיוע כספי.

הד"ר י' רפאל העיר על אחד מסעיפי החוק:

...אולם לגבי סעיף ג'²⁹⁴ אני מפקפק אם הוא כולו ברוח אותם המקורות.

בענין החקירות אנו מצויים על זהירות מרובה. אם כי נקבעו שיעורים למי מותר ולמי אסור ליטול צדקה (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנ"ג), הרי על יסוד הגמרא בבא בתרא ט' ע"א, שבה נאמר "שנינו: כסוני בודקין אחריו: פרנסוני-אין בודקין", פוסק הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פ"ז, ו, וכן השולחן ערוך, יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנ"א, סעיף י': "עני שאין מכירין אותו ואמר רעב אני, האכילוני - אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא, אלא מפרנסין אותו מיד". סעיף ג' לחוק המוצע עלול לחזק נוהג מקובל בכמה וכמה לשכות סעד, שעל פיו החקירות הן ממושכות

²⁹⁰ ע"פ לשון החוק פקיד הסעד רשאי לחקור את מצבו של המבקש אבל אינו חייב לעשות זאת. ניסוח הדברים

תלמוד 'בודקין לכסות' מלמד לכאורה שלדעת חכמי התלמוד יש חובה לבדוק את הבקשה לפני שנותנים לעני.

²⁹¹ **רקובר המשפט העברי**. חלק ב, עמ' 1194.

²⁹² ראה רקובר, שם, שם, עמ' 1200.

²⁹³ טור יורה דעה רנו.

²⁹⁴ סעיף ג' עוסק בבדיקתו של הנצרך המבקש.

יתר על המידה, ויש לנו ללוות את החוק הזה באזהרה לפקידי הסעד ולהעמיד אותם על כך שפעולה זו צריכה להיעשות בלב רחום, וכפי שאמר הרמב"ם (הלכות מתנות עניים, פ"ד): 'כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע, אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו, אלא נותן לו בסבר פנים יפות, בשמחה, ומתאוון עמו על צרתו ומדבר לו דברי תחנונים וניחומים'. פירוש הדבר, שכבר הקדמונים הבינו את הצורך להזהיר מפני גישה בירוקרטית מופרזת²⁹⁵.

לדעתנו של ד"ר י' רפאל יש להימנע מפגיעה בעני. יש ללמד את הממונים כיצד לבדוק את מצבו של העני, להתייחס אליו בצורה אנושית וחמה, ולא לגרום לו עינוי דין בבדיקות וחקירות ממושכות שיש בהן אולי להוציא לאור את האמת בצורה מדויקת ומושלמת, אבל התהליך גורם צער רב לעני ומוסיף סבל על סבלו.

סיכום

ההלכה בנושא בדיקת מצבו הכלכלי של העני לפני שנותנים לו צדקה, נובעת ככל הנראה ממחסור באמצעים כלכליים: ריבוי העניים מחד גיסא ומיעוט הצדקה מאידך גיסא, הם שגרמו להפליה בין נצרך אחד למשנהו. בתורה שבכתב יש הנחיה לפיה יש להעדיף את העני מישראל על פני עניים שאינם בני ברית. התנאים הוסיפו שיש להעדיף את העני המקומי על פני עני העובר ממקום למקום, העדפה הבאה לידי ביטוי בכמות הצדקה ובסוגי הצדקה הניתנים לעני.

בתלמודים יש דיון בשאלה איזו בקשה מבקשותיו של העני נבדקת: בקשת סיוע בתחום המזון או אולי בקשה לכסות. מהתלמוד הבבלי עולה שיש מחלוקת בין האמוראים אם יש לבדוק בקשה לכסות או בקשה למזונות. מהתלמוד הירושלמי אפשר ללמוד שהמחלוקת מצטמצמת לשאלה אם יש לתת ביגוד ללא בדיקה. על פי התלמוד הירושלמי אין כל מחלוקת בנושא הבקשה למזון, והוא ניתן ללא בדיקה. ייתכן שההבדל בין התלמודים נובע מהעובדה שהעוני בארץ ישראל הקיף שכבות רחבות יותר מאשר בבבל. בתלמוד הבבלי

²⁹⁵ רקובר המשפט העברי. עמ' 1201.

נפסק שבדוקים את בקשת העני לבגד לפני שנותנים לו ואין בודקים בקשה למזון. ההסבר האפשרי להלכה זו הוא שצער הגוף כתוצאה מרעב חמור מהביזיון הנגרם ממחסור בלבוש. בין הפוסקים הראשונים יש מי שמצמצם את המחלוקת התלמודית, וכתוצאה מכך מצטמצמת רשימת הבקשות של העני שיש לבדוק ולאמת לפני שנותנים לו. בהתאם לגישה זו יש לתת לעני מזון למניעת רעב וצער ללא בדיקה. כמו כן יש לתת ללא בדיקה בגד לכיסוי מערומיו כדי למנוע ממנו ביזיון. בקשה לביגוד יקר ומכובד נענית רק לאחר בדיקה.

מהתשובות בספרות השאלות והתשובות אפשר ללמוד שהפוסקים האחרונים פירשו בצורה מרחיבה את פסק ההלכה ולפיו בודקים לכסות, וכללו במושג 'כסות' גם בקשות בתחום הדיור ושאר נכסים חומריים. עני המבקש סיוע לצרכים אלו יקבל אותן רק לאחר בדיקה. מאידך גיסא נמצא בתשובות שבמקרים מסוימים ביזיון חמור מצער ולכן יינתן במקרים מסוימים ביגוד ללא בדיקה.

בספרות התושב"ע קיימות גישות שונות לגבי אופן הבדיקה. הרי"ף כותב שהבדיקה תיעשה על-פי עדים שיעידו על מצבו הכלכלי של המבקש, אך אינו קובע אם ניתן להסתפק בעד אחד או שיש צורך בשני עדים.

ה'חת"ם סופר' מציע שהבדיקה תיעשה בשבועה. וכאשר יש מספר בקשות לצדקה אין צורך להשביע את כל המבקשים, אלא ניתן להסתפק בבדיקה מדגמית.

מיעוט החומר הדין בנושאים אלו בספרות התושב"ע יחסית לנושאים אחרים, מלמד אולי על הסכמה עקרונית, לפיה יש לבדוק את מצבו של העני לפני שנותנים לו צדקה לצרכים מסוימים. הסכמה זו נובעת ככל הנראה מאילוצים כלכליים: ההכרח לחלק משאבים מצומצמים בין מספר רב של עניים. מאידך גיסא אפשר שהקושי לגלות את מצבו הכלכלי של העני, והסרבול הבירוקרטי הכרוך בתהליך הבדיקה הם שגרמו לכך שלא הקפידו על קיום ההלכה המחייבת בדיקה.

פרק ח: שאלת חיוב העני למכור מרכושו לפני שיהיה זכאי

לצדקה

פתיחה

בפרק זה נדון בשאלה האם מחייבים את העני למכור מנכסיו ומרכושו לפני שנותנים לו צדקה.

האמצעים הכלכליים העומדים לרשות הפרט והציבור לתמיכה בנזקקים הם מוגבלים: צדקה הניתנת לעני אחד מקטינה את היתרה העומדת לרשות עניים אחרים. מסיבה זו ראוי לדרוש ממבקש הצדקה להתמודד תחילה עם צרכיו בכוחות עצמו, בין השאר על ידי מכירת חלק מרכושו. רק לאחר שימצא את כל המקורות העצמיים יהיה זכאי לקבל סיוע מהקופה הציבורית²⁹⁶. מאידך גיסא ייתכן שהתורה מצווה על העשיר, בעל היכולת, לתמוך בעני ולספק לו את מחסורו בלי לבקש מהעני הנזקק שימכור תחילה חלק מרכושו.

הנושא נידון במשנה ובתוספתא ולכאורה יש סתירה בין שני המקורות. חכמי התלמוד הבבלי דנים בנושא ומציעים פתרונות שונים. פתרונות אלו מעובדים על ידי הפוסקים הראשונים לפסקי הלכה, ולפיהם מחייבים את העני למכור מנכסיו לפני שנותנים לו צדקה

²⁹⁶ במקורות המקראיים וכן בספרות התושב"ע, במדרשי חז"ל במשנה, בתוספתא ובתלמודים לא מצאנו דיון בשאלת חיובו של העני למצוא מקורות פרנסה ממלאכה או מסחר וכדומה לפני שנותנים לו צדקה מהקופה הציבורית. השאלה ששאל החכם התלמודי רבא את העני, שביקש סעודה של תרנולת פטומה ויין ישן, "ולא חיישת לדוחקא דציבורא" (כתובות, סז ב), עסקה בכמות הצדקה שהעני ביקש, לדעת רבא כמות זו של צדקה מקשה על הציבור. רבא לא שלח את העני לחפש פרנסה בעבודה או מסחר. המקור הראשון (ככל הידוע לי בעקבות מחקרי בנושא) בו מוזכר שעל המבקש למצוא אפשרויות כולל התפרנסות מעבודה, כתנאי מוקדם לקבלת צדקה מהקופה הציבורית, נמצא בתשובתו של המהרשד"ם בן המאה ה-16. בתשובתו הוא כותב שמי שיכול להתפרנס בכוחות עצמו מעבודה וכדומה, ואינו עושה כך אלא פונה לקופת הצדקה, לא יקבל צדקה מהקופה הציבורית. (ראה פרק ד'). בספרות השאלות והתשובות שנכתבה בתקופה מאוחרת למהרשד"ם, אין המשך לאותה הצעה שיש לחייב את העני למצוא את כל האפשרויות כולל עבודה לפני שיתנו לו צדקה מהקופה. ייתכן והסיבה היא שחכמי ישראל הבינו שמצוות התורה "והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו" (דברים, טו ח) משמעותה לסייע לנצרך מתוך הנחה שמי שפונה בבקשת תמיכה לציבור (פניה הכרוכה בחשיפה ואולי גם בבושה) עשה כבר את כל מה שביכולתו כדי לא להגיע למצב זה, ואם הוא פונה לקופה הציבורית יש לתת לו.

במקרים הבאים:

- א. עני שיש לו כלים מזהב או מכסף חייב למכרם לפני שנותנים לו צדקה.
- ב. עני הפונה לקופה הציבורית חייב למכור מרכושו לפני שנותנים לו צדקה. לעומת זאת לא מחייבים עני המבקש עזרה ממקורות פרטיים למכור מרכושו.
- בספרות השאלות והתשובות של הפוסקים האחרונים יש מעט חומר הדין בנושא. ייתכן שלא התעוררו בעיות חריגות שהניבו שאלות שהופנו לפוסקים, ואולי לא הקפידו על קיום הפסיקה בנושא ונתנו צדקה לעני בלי לחייב אותו למכור מרכושו.

א- בספרות התנאים ובתלמודים

בקטע המשנה העוסק בזכות העני ליטול לקט, שכחה, פאה ומעשר עני נאמר:

אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו²⁹⁷.

מהמשנה ניתן ללמוד שאין מחייבים עני, שאין לו מאתיים זוז, למכור את רכושו, אפילו שעל-ידי המכירה יהיה בידו סכום זה. עני זה זכאי ליטול ממתנות העניים שבשדה²⁹⁸.

בתלמוד הבבלי, מסכת כתובות, דנים חכמים בנושא זה:

תנן התם²⁹⁹ אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו ולא והתניא³⁰⁰ היה משתמש בכלי זהב ישתמש בכלי כסף בכלי כסף ישתמש בכלי נחושת אמר רב זביד לא קשיא הא במטה ושולחן הא בכוסות וקערות מאי שנא כוסות וקערות דלא דאמר מאיסי לי מטה ושולחן נמי אמר לא מקבל עילווי אמר רבא בריה דרבה³⁰¹ במחרישה דכספא רב

²⁹⁷ פאה ח ח.

²⁹⁸ הפוסקים הראשונים משווים את דין הצדקה ממונית לדין מתנות עניים שבשדה, וקובעים שעני שיש לו רכוש ואין לו מאתיים זוז, אינו חייב למכור את רכושו, הוא רשאי ליטול צדקה. ראה דבריו של רבי יואל סירקיש בפרושו "בית חדש" על הטור, יורה דעה, רנג. לדעתו חכמי התלמוד סבורים שיש להשוות צדקה למתנות עניים, מי שאינו נוטל מתנות עניים אינו נוטל צדקה מהקופה ומי שנוטל מתנות עניים נוטל גם צדקה ממונית.

²⁹⁹ פאה ח ח.

³⁰⁰ לברייטא זו מספר גרסאות: 1. **תוספתא 1**. פאה, ד יא, עמ' 58. 2. **תוספתא 2**. עמ' 23. 3. **ירושלמי קראטאשין**,

פאה כא א. ראה להלן עמ' 116 הערה 8 דיון וניסיון לאמת את גרסת הברייטא.

³⁰¹ יש גרסות שונות לגבי שמו של הדובר. בר"ף הדובר הוא רבה בריה דרב הונא. **בבבלי כת"י מינכן**, הגרסה היא

פאא אמר לא קשיא כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבא לידי

גיבוי³⁰².

חכמי התלמוד סבורים שיש סתירה לכאורה בין דברי המשנה לפיהם ניתן ללמוד שלא מחייבים את העני למכור מרכושו לפני שנותנים לו צדקה, לבין הברייתא³⁰³ ממנה אפשר

רבא בריה דרבא. בדקדוקי סופרים, עמ' קלב הערה 20, כתוב שגרסה זו היא כנראה תוצאה של טעות סופר.

302 כתובות סח א.

303 הגרסה בתוספתא 1. פאה ד יא, עמ' 58, שונה לכאורה מגרסת הברייתא שבתלמוד. הגרסה בתוספתא היא:

"היה משתמש בכלי זהב מוכרן ומשתמש בכלי כסף, בכלי כסף מוכרן ומשתמש בכלי נחשת, בכלי נחשת מוכרן ומשתמש בכלי זכוכית".

הגרסה שבתוספתא 1, היא גרסת הברייתא על פי כת"י וינה, ואילו בכ"י ערפורט כל הקטע 'היה משתמש בכלי זהב מוכרן ומשתמש בכלי כסף, בכלי כסף מוכרן ומשתמש בכלי נחשת מוכרן ומשתמש בכלי זכוכית' חסר. לא ברור מהו מקורה של גרסה זו שבכת"י וינה, שהרי מעיון בקטעי התוספתא הקודמים לקטע זה נראה לכאורה, שהדיון בתוספתא הוא בשאלה כיצד יש לקיים את מצוות התורה לתת לעני די מחסורו. הדוגמאות המובאות בקטעים הקודמים לעניינינו הן דוגמאות המפליגות בתחום הנתינה לעני. לא מסתבר שחכמים יעברו בצורה כה חדה מחובת נתינה מרובה לעני להלכה המחייבת אותו למכור ממה שיש לו במקום לקבל את המגיע לו לפי מצבו והרגליו הקודמים. יתכן שהמילה 'מוכרן' (שאינה מופיעה בגרסת הברייתא בתלמוד), היא תוספת של הסופר שהעתיק את הקטע בתוספתא, בהשפעת דברי חכמי התלמוד במסכת כתובות, לדעתם במקרים מסוימים מחייבים את העני למכור מכליו.

הברייתא הנידונה מובאת גם בירושלמי קראטאשין, פאה כא א:

"תני משתמש בכלי זהב נותנין לו כלי כסף כלי כסף נותנין לו כלי נחשת כלי נחשת נותנין לו כלי זכוכית".

גרסה זו של הברייתא בירושלמי שונה מגרסת אותה ברייתא בתלמוד הבבלי, ומגרסת הברייתא בתוספתא 1. מדברי חכמי הירושלמי ניתן להבין שלא מדובר כאן בחובתו של העני למכור מנכסיו אלא בחובת נתינת צדקה לעני. הדיון הוא בשאלה אלו כלים יש לתת לעני כדי לקיים באותה נתינה את מצוות התורה 'והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו'. (ראה פירושו של רבי שלמה סרלאו לירושלמי שם).

לפנינו אם כן שלוש גרסות שונות לאותה ברייתא:

א. גרסת ליברמן וצוקרמאנדל. מילת המפתח בגרסה זו היא 'מוכרן' שפרושה הוא שמחייבים את העני למכור מרכושו (גרסה זו שונה מגרסת הברייתא שבתלמודים).

ב. גרסת הדפוסים של הבבלי. בגרסה זו מילת המפתח היא 'משתמש', לפי הבנתם של חכמי התלמוד הבבלי כוונתה כנראה למכירה, כלומר לפנינו הוראה לעני למכור מנכסיו לפני שיקבל צדקה מהקופה. (אך ייתכן גם שאין להוציא את פירוש המילה מידי פשוטה כשהכוונה היא שהעני ישתמש בכלים אחרים ולא בכלים שהיה רגיל להשתמש).

ג. מילות המפתח בגרסת הירושלמי הן 'נותנין לו', שפירושו האפשרי הוא, שלא בכל מקרה יש לתת לעני כלים

ללמוד שמחייבים את העני למכור מרכושו לפני שנותנים לו צדקה.

הסתירה לכאורה בין המשנה לברייתא מיושבת באחת משתי הדרכים הבאות:

1. רב זביד סבור שמחייבים את העני למכור כלים מסוימים לפני שנותנים לו צדקה, ויש כלים שהוא יכול להשאירם ברשותו ולקבל צדקה. לא מחייבים את העני למכור כלי אוכל. לעומת זאת יחייבו אותו למכור מיטה ושולחן ואם לאחר המכירה עדיין יזדקק לצדקה יתנו לו. פרשנותו של רב זביד נדחית מפני שאין לכאורה הבדל בין שני סוגי הכלים.

רבא סבור שהכלים שמחייבים את העני למכור הם כלי מותרות, לדוגמה מחרשה דכספא³⁰⁴. אין מחייבים את העני למכור כלי תשמיש רגילים לפני שנותנים לו צדקה.

2. רב פפא טוען שיש להבחין בין שני מצבים, האחד לפני גיבוי והשני לאחר גיבוי. המשנה והברייתא עוסקות כל אחת במצב אחר. ההלכה שבמשנה ולפיה אין מחייבים את העני למכור, נכונה למצב המוגדר לפני גיבוי, ובברייתא כתובה הלכה המתאימה למצב שלאחר גיבוי.

מפרשי התלמוד נחלקו בפירוש דברי רב פפא.

רש"י מסביר שלדעת רב פפא מחייבים את העני שנטל לקט, שכחה ופאה למרות שהיו לו מאתיים זוז, להחזיר את מה שנטל שלא כדין, ואם אינו יכול להחזיר את מה שלקח

מחייבים אותו למכור מכליו היקרים ולהשתמש בכלים זולים יותר. להלן קטע מדבריו:
הא דתנן אין מחייבין מעיקרא קאי כשבא ליטול לקט ולא היו לו מאתיים

זוז ואם היה מוכר כלי תשמישו היה משיג למאתים זוז אין מחייבין אותו

למכור. והא דתנן מחייבין לאחר שבא לידי גיבוי לאחר שהביא את עצמו

כדי שישאר באותה רמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני, אלא יש להבחין בין כלים המוגדרים 'כגופו' לדוגמה בגדים שעל גופו ומהם יש לתת לפי אותו סוג שהיה רגיל מלפני שהעני, לבין כלים 'שאינם כגופו' שמהם אין חובה לתת לעני לפי המידה שאליה היה רגיל לפני שהעני.

³⁰⁴ אין הכוונה למחרשה בה חורשים בשדה (בבא מציעא ק"ג ב) שהרי אין חורשים במחרשה עשויה כסף. נראה שזו מגדרת שמתגרדים בה בבית המרחץ. ראה בבלי, שבת קמ"ז ב: "ר. רב שמואל בר יהודה עבדא ליה אימיה מגררתא דכספא". ראה גם תוס', ב"מ ק"ג א, ד"ה ואת המחרישה ביום, וכן ר"ף כתובות סח א, ורא"ש כתובות פרק שישי אות יא.

לידי כך שבית דין גובין הימנו כגון שהיו לו מאתים זוז ונטל לקט שכחה
ופאה ונודע שעשיר היה ב"ד באין וגובין מה שנטל ואם אין לו כדי לשלם
מוכר כלי תשמישו היקרים ומשתמש בפחותים³⁰⁵.

בתוספות מובא פירוש משמו של רבנו תם³⁰⁶:

³⁰⁵ כתובות סח א, ד"ה כאן קודם שיבוא לידי גיבוי.

הרא"ש, כתובות, פרק שישי אות יא, כותב: "ורש"י פירש לאחר שבא לידי גיבוי שנטל לקט שכחה ופאה ונודע
שהיה עשיר ובאו ב"ד לגבות ממנו כדי מה שנטל ואע"פ שממון שאין לו תובעין הוא משום קנס גובין ואפי'
את"ל בבעל חוב בעלמא מסדרין כי האי גוונא הכא משום קנס מחייבין אותו למכור". הרא"ש מסביר שהחמירו
עם הרמאי שנטל מחלקם של העניים הנצרכים, ולכן קונסים אותו ולא מגיעים אתו להסדר פריסת חובות כפי
שעושים ללווה שאינו יכול לעמוד בהחזר חובותיו.

רבי יואל סירקיש בפירושו לטור (בית חדש) י"ד רנג, ד"ה וצריך לדעת, מתייחס לדברי רש"י והרא"ש:

"...ואע"ג דהרא"ש הביא גם פירוש רש"י לא הביאו רבינו (הטור) משום דנראה דוחק לפרש סתמא דברייתא
דמחייבין אותו למכור דמיירי ברשיעי שהיה עשיר ונטל צדקה ואחר כך נודע הדבר וקונסין אותו גם הר"ן כתב
שפירושו (של רש"י) אינו מחוור מיהו נראה לפע"ד הבא להורות כפירוש רש"י במי שהיה עשיר ונטל צדקה ואחר
כך נודע הדבר לקנסו ולגבות ממנו מה שנטל בלא סידור אין מהנדזין אותו דיש לו על מי לסמוך על רש"י ועל
הרא"ש שהביא פי' בפסקיו " (אין מהנדזין = אין מערערין על דבריו, או על פסיקתו. ראה שו"ת הראב"ד סימן
קכח ד"ה וגוי שלוה: "...ואע"פ שיש מהנדזין בדבר ואומרים", וכן שו"ת שבות יעקב חלק ג סימן סב ד"ה תשובה
על: "...ולפי שמלתא חדתי היא ומקצטן היו מהנדזין בדבר הטרפתי האוואזא", וכן שו"ת יביע אומר חלק-א"ח
סימן יז ד"ה (א) ראשית: "...ובאמת שכמה מרבני האחרונים מהנדזין בדבר ונוטים להחמיר בזה).

למרות שהר"ן סבור שפירושו של רש"י אינו מחוור, מביאו הב"ח וכותב שמי שפוסק כרש"י יש לו על מי לסמוך,
או במילים אחרות ניתן לפסוק כרש"י למרות שהטור אינו מביא את פרשנותו.

גם רבי שבתאי מאיר הכהן (הש"ך), בפירושו לשו"ע י"ד רנג אות ד, מביא את פירוש רש"י כפי שכתבו הרא"ש
ובסיום הקטע הוא כותב: "וכתב הב"ח דנראה הבא להורות כפירוש רש"י אין מהנדזין אותו."

ראה גם **רקובר המשפט העברי**. עמ' 1194, חוק שירותי הסעד, סעיף 7:

"(א) הגישו שר הסעד או רשות מקומית סעד לאדם ונתגלה כי באותו זמן היו הכנסותיו של האדם מספיקים
לצרכים שלמענם ניתן הסעד, חייב הנזקק להחזיר את הסעד שהוגש."

ניסוח החוק נראה תואם את פרשנותו של רש"י. המחוקק הישראלי סבור שהרמאי שקיבל כספי סעד וצדקה
במרמה חייב להחזיר את הכספים.

³⁰⁶ בפירוש הרא"ש, כתובות, פרק שישי אות יא, מובא בשם ר"ת הפירוש הבא: "קודם שיבא ליטול מקופה של
צדקה מחייבין אותו למכור לאחר שיבא לידי גיבוי שכבר נטל מן הקופה שוב נזדמנו לו כלי בית אין מחייבין
אותו למכור". (ראה גם טור י"ד רנג). גרסה זו של דברי ר"ת שונה לחלוטין מהדברים המובאים בשם ר"ת
בתוספות. ואכן רבי אהרן שמואל קאידנוור מעיר בחיבורו, **תפארת שמואל**, על הרא"ש, שם, אות (א),

קודם שיבוא לידי גיבוי שאינו נוטל מקופה של צדקה אלא מדברים שהם של הפקר כגון לקט שכחה ופאה וכאן לאחר שבא לידי גיבוי שנוטל מקופה של צדקה מחייבין אותו למכור³⁰⁷.

לפי פירוש זה אין מחייבים את העני למכור מנכסיו כל זמן שהוא אינו פונה לקופה הציבורית בבקשת תמיכה, אך אם הוא פונה לקופה בבקשת תמיכה יחייבו אותו למכור מנכסיו לפני שיתנו לו צדקה.

גם בתלמוד הירושלמי יש דיון בנושא זה, אלא שבירושלמי לא מובאת סתירה בין המשנה לבין הברייתא. הדיון בירושלמי הוא בדברי התוספתא וממנה ניתן ללמוד לכאורה שהעני 'מקבל' מהקופה הציבורית כלים באיכות נמוכה מאיכות הכלים שהיה רגיל להשתמש לפני שהעני. כמו כן בירושלמי לא מוזכרת המילה 'מוכרן' אלא המילה 'משתמש':

תני משתמש בכלי זהב נותנין לו כלי כסף. כלי כסף נותנין לו כלי נחשת.

כלי נחשת נותני' לו כלי זכוכית: א"ר מנא כלי כסף וכלי זכוכית בגופיהן.

והתני היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת. כאן בגופו וכאן

בשאינו גופו³⁰⁸.

רבי שלמה סירלאו³⁰⁹ מפרש את דברי הירושלמי באופן הבא: רבי מנא רצה לחלק בין כלים שבאים במגע ישיר עם הגוף לבין כלים שלא באים במגע ישיר עם הגוף. כלים שבאים במגע ישיר עם הגוף כגון כלי אוכל, יקבל העני באיכות שהיה רגיל לפני שהעני: אם היה רגיל לאכול בכלי זהב יתנו לו כלי זהב. לעומת זאת, כלים שאינם באים במגע ישיר עם

שהתוספות אינו מביא את פירוש ר"ת אלא את פירושו של רבינו חננאל הוזה לפירוש הרי"ף. גם בהגהות הב"ח לכתובות סח א, אות (ב) כותב הרב יואל סירקש שיש נוסחה בדברי התוספות ולפיה אין אלו דברי ר"ת אלא דברי ר"ח.

³⁰⁷ כתובות, סח א, ד"ה כאן לאחר שבא לידי גיבוי.

³⁰⁸ ירושלמי, פאה, כא א.

³⁰⁹ רבי שלמה סירלאו, הרש"ס, ירושלמי 2. עמ' קט, ד"ה כלי כסף וכלי זהב בגופיהן. מפרשים אחדים מפרשים פסקה זו באופן שונה מפירושו של הרש"ס. ראה רבי משה מרגליות, הפ"מ, שם, עמ' תלא, ד"ה אמר רב מנא. הפ"מ סבור שבדברי רב מנא נדחים במהלך הדיון התלמודי, והתוצאה הסופית היא שאין אבחנה בין כלים שהם צורך גופו לכלים שאינם צורך גופו.

הגוף, יקבל העני באיכות פחותה ממה שהיה רגיל לפני שהעני. רבי מנא מסתמך על הברייתא שכתוב בה שאם העני היה רגיל ללבוש בגדי משי נותנים לו מקופת הצדקה בגדי משי ולא בגדים זולים יותר.

לפי פרשנות זו אפשר לכאורה ללמוד מדברי הירושלמי שלא מחייבים את העני למכור את מה שיש לו לפני שנותנים לו צדקה. יש לתת לו כלים שהוא זקוק להם אלא שיש לעשות אבחנה בין כלים שונים לפי השימוש הנעשה בהם. לפי חלוקה זו תינתן צדקה לעני הנצרך.

ב- בספרות הפסיקה ובספרי השו"ת

בהלכות הר"ף כתוב :

אמ' רבה בריה דרב הונא במחרישה דכספא יש שפירשו שהיא המגרדת שמגרדין בה בבית המרחץ רב פפא אמ' כאן קודם שיבא לידי גיבוי פי' כל זמן שאינו נוטל אלא בצנעא אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו אבל אם הוצרך ליטול מן הגבוי של קופה אין נותנין אלא אחר שימכור³¹⁰.

הר"ף כותב הן את תשובת רבה ולפיה מחייבים את העני למכור כלי מותרות לפני

³¹⁰ ר"ף קושטא. כתובות פרק מציאת האשה.

הרא"ש (כתובות, פרק שישי, אות יא) מפרש את דברי רב פפא "כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבא לידי גיבוי", בפרשנות קרובה מאוד לפירושו של הר"ף: "רב פפא אמר לא קשיא כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבוא לידי גיבוי פי' כל זמן שאינו נוטל אלא בצנעא אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו אבל אם הוצרך ליטול מן הגיבוי של קופה של צדקה אין נותנין לו עד לאחר שימכור..." מפירוש זה ניתן ללמוד שלדעת הרא"ש, עני הפונה לקופה הציבורית בבקשת תמיכה מחייבים אותו למכור מכליו ומרכושו לפני שנותנים לו צדקה. מסקנה זו עומדת לכאורה בסתירה לדברים שכתב הרא"ש בתשובותיו. ראה תשובות הרא"ש. כלל ח, סימן ד, עמ' מב. בתשובה לשאלה בעניין דינו של אדם שהתחייב לתת סכום כסף לכיסוי הוצאות חתונה וירד מנכסיו ואינו יכול לשלם מבלי למכור מנכסיו, כותב הרא"ש:

"... כי הדבר הוה הוא שאדם מוכר מקרקעותיו וחפציו להשיא את בתו, אבל ביתו וכלי תשמישו, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה אין מחייבין אותו למכור ביתו וכלי תשמישו..."

הדברים שכתב הרא"ש בתשובה סותרים לכאורה את הדברים שכתב בפרושו ולפיהם אם העני פונה בבקשת תמיכה לקופה הציבורית מחייבים אותו למכור את כלי תשמישו. יתכן שלדעת הרא"ש יש שני סוגי כלים: האחד כלי מותרות העשויים כסף או זהב, וסוג נוסף, כלי תשמיש רגילים. עני הפונה לקופה מחייבים אותו למכור את הכלים היקרים אך לא מחייבים אותו למכור את הכלים הרגילים, ואולי לכך התכוון הרא"ש שכתב בתשובה שאין מחייבים את העני למכור את ביתו ואת כלי תשמישו.

שנותנים לו, והן את תשובת רב פפא ולפיה יש להבחין בין שני מצבים אפשריים:
א. עני הנוטל צדקה ממקורות פרטיים, בצנעה ואינו מבקש סיוע מקופת הצדקה.
במקרה זה אין מחייבים אותו למכור מרכושו.

ב. עני הפונה בבקשת עזרה לקופת הצדקה. במקרה זה נותנים לו רק לאחר שימכור
מנכסיו.

אין בדברי הר"ף הנחיות לגבי סוג הנכסים שעל העני למכור לפני שיקבל צדקה מהקופה:
האם מחייבים אותו למכור רק כלים, או גם נכסים אחרים. מדבריו אפשר להבין לכאורה
שרב הונא אינו מתייחס כלל לסוג הכלים שבידי העני, כלי מותרות או כלי תשמיש, כלי
כסף או כלי זהב. לדעתו נחייב את העני הפונה בבקשת סיוע לקופת הצדקה, למכור מכליו
לפני שניתן לו צדקה. עני שאינו פונה לקופת הצדקה אלא נעזר במקורות פרטיים לא
מחייבים אותו למכור מכליו.

הרמב"ם פוסק:

עני שצרך ויש לו חצר וכלי בית, אפילו היו כלי כסף וכלי זהב, אין
מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו אלא מותר ליקח.
ומצווה ליתן לו. במה דברים אמורים בכלי אכילה ושתיה ומצעות
ומלבוש וכיוצא בהן. אבל אם היו כלי כסף וכלי זהב כגון מנורה או עלי
וכיוצא בהן מוכרן ולוקח פחות מהן. במה דברים אמורים קודם שיגיע
לגבות מן העם. אבל אחר שגבה הצדקה מחייבין אותו למכור כליו וליקח
אחרים פחותין מהם ואחר כך יטול³¹¹.

הרמב"ם אינו מכריע במה שנראה כמחלוקת בין האמוראים בתלמוד, אלא מקבל את שתי

³¹¹ **רמב"ם היד החזקה 1.** הל' מתנות עניים, ט יד. לדעת הרדב"ז הלכה זו היא ניסוח הלכתי של פרשנות שכתב
ברמב"ם פירוש. פאה ח ח: "ואפילו היו לו כלי כסף וזהב כגון כוסות וצלחות אינו חייב למכור לפני שיקבל
ממתנות עניים ויחשב מהם, אבל אחרי שיקבל צדקה אומרים לו החלף אותם הכלים באחרים ואל תרושש
מתנות העניים". לדעתו של הרדב"ז, דברי הרמב"ם שעל העני למכור מהכלים המפוארים שלו לפני שיקבל
ממתנות עניים, מוסברים בכך שאם העני בא ליטול מקופת הצדקה על חשבון עניים אחרים או מוכר
תחילה ממה שיש לך, אבל אם העני נוטל מן ההפקר ולא על חשבון עניים אחרים אין מחייבים אותו למכור.

הדעות³¹². הרמב"ם פוסק שעל העני למכור את כלי המותרות שברשותו כגון מנורה עשויה זהב לפני שמתירים לו ליטול צדקה אפילו מיחידים. לאחר שמכר את אותם הכלים מותר לו ליטול צדקה ומצווה לתת לו את מבוקשו. אין מחייבים את העני למכור את ביתו ואת הכלים שהוא משתמש בהם באופן שוטף. לעומת זאת מחייבים אותו למכור כלים העשויים זהב או כסף ולרדת לרמת חיים נמוכה ממה שהיה רגיל. אם לאחר המכירה יזדקק עדיין לצדקה יהיה זכאי לקבל מהקופה הציבורית.

רבי יעקב בעל הטורים, כותב:

...יש לו בית וכלי בית הרבה ואין לו מאתים זוז הרי זה יטול ואין צריך למכור כלי ביתו אפילו הם כלי כסף וכלי זהב. במה דברים אמורים בכלי אכילה ושתיה ומצעות וכיוצא בהן אבל יש לו מנורה או שלחן של כסף וכיוצא בהן צריך למוכרם ולא יטול מהצדקה והא דאין מחייבין אותו למכור כלי תשמישיו של כסף וזהב דוקא כל זמן שאין צריך ליטול מהקופה אלא מקבל בסתר³¹³ מיחידים ומקרוביו ויכולין ליתן לו ואין צריך למכור כליו אבל אם בא ליטול מהקופה של צדקה לא יתנו לו אלא ימכור כליו³¹⁴.

פסיקתו של ה'טור'³¹⁵ דומה לפסיקתו של הרמב"ם בהבדל אחד. לדעת הרמב"ם על מבקש הצדקה למכור כלי מותרות כגון מגרדת העשויה זהב, ואילו לדעת ה'טור' על מבקש הצדקה למכור גם מנורה או שולחן העשויים כסף³¹⁶ לפני שיתנו לו, למרות שכלים אלו הם כלים

³¹² ראה רדב"ז שם, לדבריו: "... והסכמת המפרשים דלא פליגי ולפיכך כתבו שתי האוקימתות".

³¹³ בהערות והגהות ל'טור י"ד'. רנג, אות כה, כתוב שבדפוס וילנא הנוסח הוא 'מקבל בסתם מיחידים', נוסח זה שונה מהנוסח שבכל הדפוסים וכת"י שלפיהם הנוסח הוא 'בסתר'. לנוסח 'בסתם' אין כל משמעות המתקשרת לנושא הנדון.

³¹⁴ טור י"ד. סימן רנג.

³¹⁵ גם בשו"ע כתובה אותה הלכה כפי שהיא מנוסחת בפסיקתו של הרמב"ם. ראה שו"ע, יורה דעה, רנג א.

³¹⁶ רבי יוסף קארו מתייחס לדוגמאות אלו בפירושו בית יוסף לטור י"ד רנ"ג, ד"ה והרמב"ם. לדבריו: "...אלא שמ"ש שאם יש לו מנורה או שלחן של כסף צריך למוכרה הוא שלא בדקדוק דהא רב זביד הוא דאמר דאם יש לו שלחן של כסף צריך למוכרה ואיתותב". לדעת הב"י הדוגמאות של ה'טור' אינן נכונות שהרי לא נתקבלה דעתו של רב

שימושיים.

העני הנוטל צדקה 'בסתר' מיחידים ומקרוביו אין מחייבים אותו למכור את כלי תשמישו מפני שמכירה פומבית של כלי תשמישו תגלה לציבור את דבר היותו עני. גילוי שיגרום לו בושה רבה. עני הפונה לקופה אינו חושש כנראה לגלות ברבים את עובדת היותו עני. במקרה זה מחייבים אותו למכור כלים העשויים מכסף או זהב.

מפסיקתם של ה'טור' והשו"ע³¹⁷ אפשר ללמוד שמחייבים את העני הפונה לקופת הצדקה בבקשת סיוע, למכור את כלי הכסף והזהב³¹⁸ שברשותו, ואם לאחר המכירה עדיין יחסר לו כסף לפרנסתו יתנו לו מהקופה הציבורית. אין מחייבים למכור כלים אישיים העשויים מחומרים רגילים לפני שנותנים לו צדקה מהקופה³¹⁹.

זביד הסבור שמחייבים אותו למכור מנורה ושלחן.

רבי דוד הלוי בפירושו טורי זהב על שו"ע יורה דעה, רנג אות ד', כותב שלדעתו יש סוגים שונים של שולחן: יש שולחן אישי (שהיה לפני כל סועד) ויש שולחן כללי. להלן קטע מדבריו:

"ובטור כתב במנורה ושלחן של כסף חייב למכור. והקשה ב"י בדגמ' איתא דרב זביד משני הכי ואיתותב משום דיכול לומר לא מיקבל עלי כשאינו של כסף ותירצו רבותי בדגמרא לא מיירי משלחן ממש אלא ממפה הפרוסה על השלחן ואין נראה בעיני אלא נראה לי דיש חילוק בין שלחן שלהם לשלחן שלנו דבזמן התלמוד היה לפני כל אחד שלחן קטן... והוה השלחן כמו כלי אכילה שמייוחד לו דגם גבי כלי אכילה נראה דהיינו מה שמייוחד לו (שאותו אין מחייבים למכור) אבל מה שמשמש עם בני ביתו הוא כלי גדול ודאי אין לשייר לו של כסף בשביל בני ביתו... ומ"ה לא זכר גם הרמב"ם את השלחן בהדי כלי אכילה שמשייירין לו כנ"ל נכון וברור".

לדעת הט"ז אין מחייבים את העני למכור כלים אישיים לפני שנותנים לו צדקה אפילו כלים אלו הם כלי כסף או זהב ולכן לא יחייבו אותו למכור שלחן אישי.

שו"ע, יו"ד הלכות צדקה, רנ"ג סעיף א'. פסיקתו של השו"ע זהה לפסיקתו של הרמב"ם.

כך סבור רבי יואל סירקיס, הוא כתב בפירושו בית חדש, לטור יורה דעה רנג, שהמקור להלכה זו הוא מעשה ברבי חנינא המסופר בתלמוד הבבלי כתובות סח ב. רבי חנינא שלח מידי יום שישי ארבעה זוזים לעני אחד, פעם שלח את הכסף בידי אשתו שחזרה ואמרה לרבי חנינא שלא צריך לשלוח לאותו עני מפני שהוא עשיר המתחזה כעני, שהרי שמעה את בני ביתו של אותו 'עני' מתלבטים אם לסעוד על מפות כסף או זהב. רבי חנינא ענה לה שרבי אלעזר אמר 'בואו נכיר טובה לרמאים (שבין העניים) שאלמלא אותם רמאים היינו חוטאים מידי יום'. לכאורה אותו עני נהג כשורה ואינו רמאי שהרי נפסק שאין מחייבים את העני למכור את כלי תשמישו. ממעשה זה מוכיח הב"ח שעני המקבל מקופה ציבורית חייב למכור את כלי תשמישו העשויים זהב או כסף, ועני שלא מכר את כלי הזהב או את מפות השולחן העשויות זהב, הרי הוא רמאי.

לכאורה נראה שקיימת סתירה בין פסיקה זו לבין פסיקה אחרת הכתובה בשו"ע והרמב"ם, והיא שיש למכור

רבי משה אסרליש, הרמ"א, מוסיף על דברי השו"ע :

וכן במקום דאיכא תקנה שלא ליתן צדקה למי שיש לו דבר קצוב אין חושבין לו בית דירה וכלי תשמישיו... וכל זה דרך צדקה אבל דרך דורון וכבוד יכול לקבל אדם כדאמר' הרוצה ליהנות יהנה כאלישע³²⁰.

נראה שהכוונה ב"דרך דורון וכבוד" למתנה שנותנים לאנשים חשובים, דוגמת הנביא אלישע שקיבל מתנה מהאשה השונמית³²¹. מתנה אינה בגדר צדקה ולכן אין חובה למכור רכוש לפני שמקבלים אותה. דברי הרמ"א מלמדים על אפשרות נוספת של נתינה מהקופה הציבורית ללא דרישה למכור מהכלים כתנאי לקבלת צדקה.

אפשר להסיק מדברי הפוסקים הראשונים, הר"ף, הרמב"ם והטור, שאין מחייבים את העני למכור כלים אישיים דוגמת כלי אוכל, ריהוט בסיסי, כלי עבודה ושאר כלי בית החיוניים לחיי היום יום. כמו כן אין מחייבים את העני למכור את ביתו למרות שיש לו בית שמספר החדרים בו גדול מהמספר הנחוץ למגוריו ולמגורי משפחתו. לעומת זאת מחייבים את העני למכור את כלי הכסף או את כלי הזהב שברשותו לפני שיקבל צדקה מהקופה הציבורית אם כלים אלה הם כלי מותרות.

בספרי השאלות והתשובות שנכתבו מהמאה ה-16 ואילך, יש מספר שאלות העוסקות בנושא חיובו של העני למכור את ביתו ואת כלי תשמישו, לפני שנותנים לו צדקה מהקופה הציבורית.

רבי שמואל די מודינה, בן המאה ה-16, נשאל לגבי דינו של אדם שנשבע לתת סכום כסף, ועסקו נכשלו והוא ירד מנכסיו, אם הוא חייב למכור את ביתו כדי לעמוד בהתחייבותו. בדברי תשובתו כותב המהרשד"ם את הדברים הבאים:

כסות כדי לקיים מצוות הדלקת נר חנוכה. ראה אורח חיים, סימן תרע"א א (דיני חנוכה) כתוב:
"..ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה, שואל, או מוכר כסותו, ולוקח שמן להדליק", וכן רמב"ם הלכות חנוכה ד יב:
"..אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק".
ייתכן שכוונת הרמב"ם והשו"ע היא שהעני חייב למכור בגד העשוי זהב או כסף, אבל אין מחייבים אותו למכור בגד העשוי מחומרים רגילים.

³²⁰ שו"ע, יורה דעה, רנ"ג א.

³²¹ מלכים ב, ד ט-יא.

... אבל ביתו וכלי תשמישו אפי' עני המתפרנס מן הצדק' אין מחייבין אותו למכור ביתו וכלי תשמישו הילכך אינו מחויב למכור לקיים שבועתו דאדעתא דהכי לא נשבע ללון ברחוב ולמות ברעב³²².

אין מחייבים את העני למכור נכסים שדרושים לקיומו הפיזי לפני שנותנים לו צדקה. הרב די מודינה אינו כותב מהם הכלים שאין מחייבים אותו למכור. נראה שהביטוי "ביתו וכלי תשמישו" מובנו חפצים או מקום מגורים שאי אפשר להתקיים בלעדיהם וגם מי שניזון מצדקה מהקופה הציבורית אינו חייב למוכרם.

בספר שאלות ותשובות מהמאה ה-18 שנכתב ע"י הרב צאלח, יש שאלה בנושא של אדם שהתחייב לתת כסף לחברו, והוא רוצה לחזור בו מהתחייבותו לפני מסירת הכסף לידי המקבל. בתשובתו כותב הרב:

... ואם המקבל עני אינו יכול לחזור בו משום נדר... והשתא כיון שמקבל זה לאו בעל סחורה ולא בעל משא ומתן הוא עני קרינן ביה ואף את"ל דיש לו נכסים (בגדים) וכלים הרי הדין נותן דאין מחייבין אותו למכור כליו אפילו של זהב וכסף עד שיהיו לו ר' זוז, והאידנא מקרי עני עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח כמפורש כל זה בש"ע י"ד סי' רנ"ג³²³.

לדעתו של הרב צאלח, לא מחייבים את העני למכור אפילו את כלי הזהב והכסף אם אין לו מאתיים זוז. בהלכה זו יש שינוי מסוים לעומת הפסיקה של הרמב"ם הטור והשו"ע הקובעים שאם העני פונה לקופה הציבורית עליו למכור תחילה את כלי הכסף והזהב שברשותו אפילו אין לו מאתיים זוז.

סיכום

חכמי התלמוד הבבלי דנים בשאלת חיוב העני למכור מכליו ומרכושו לפני שנותנים לצדקה. הרקע לדיון הם דברי משנה וברייתא העוסקים בנושא ונראים סותרים. מספר הצעות מועלות ע"י חכמי התלמוד ליישוב הסתירה והצעות אלו מהוות את הבסיס

³²² מדינה שרית. חלק י"ד, סימן קד, ד"ה תשובה יראה.

³²³ צלח שרית פעלת. חלק ב, סימן קלא, ד"ה בר מן.

לפסיקה שבספרי הפוסקים. הקו המנחה של הפוסקים הוא שיש לעשות אבחנה בין כלים מסוגים שונים: יש כלים שלא מחייבים את העני למכור וכלים אחרים שמחייבים אותו למכור. כמו כן יש הבדל בין עני הלוקח צדקה בצנעה מקרוביו ואינו פונה בבקשת סיוע לקופה הציבורית, לבין עני הפונה בבקשת תמיכה לגבאי קופת הצדקה. הרמב"ם פוסק שתחילה מחייבים את העני למכור את כלי המותרות שברשותו העשויים מתכות יקרות. אם העני פונה למקורות הציבוריים בבקשת תמיכה מחייבים אותו למכור תחילה מכליו ולהשתמש בכלים זולים יותר ורק אחר כך נותנים לו מהקופה הציבורית. ה'טור' והשו"ע פוסקים שאם העני נוטל צדקה בצנעה מקרוביו לא מחייבים אותו למכור מנכסיו, אבל אם הוא פונה לקופה הציבורית ואינו מתבייש עוד בעובדת היותו עני מחייבים אותו למכור מכליו ורק אחר-כך נותנים לו מהמקורות הציבוריים. מספרי הפסיקה של הפוסקים הראשונים ומספרות הפסיקה שנכתבה בתקופות מאוחרות יותר כגון ספרות השו"ת, נראה שלא מחייבים את העני למכור בית מגורים וכנראה שגם לא את הכלים והרהיטים ההכרחיים. הלכה זו מבוססת אולי על דברי רבי מנא בתלמוד הירושלמי שכלים המשמשים את גופו של העני אין מחייבים אותו למכור. מחייבים את המבקש למכור כלי מותרות או חפצי אומנות לפני שנותנים לו צדקה, מפני שאם יתנו לו בלי לחייבו למכור תהיה בכך חלוקה מעוותת של המקורות המצומצמים העומדים לרשות הקופה הציבורית.³²⁴

³²⁴ נראה שמחשבה זו הנחתה גם את המחוקק הישראלי שקבע בחוק שאם מתברר לפקיד הסעד שהעני נטל סיוע שלא מגיע לו על-פי חוק יחייבו אותו להחזיר את מה שלקח. ראה **רקובר המשפט העברי**. עמ' 1194, חוק שירותי הסעד, סעיף 7(א) הגישו שר הסעד או רשות מקומית סעד לאדם ונתגלה שבאותו זמן היו הכנסותיו של האדם מספיקים לצרכים שלמענם ניתן הסעד, חייב הנזקק להחזיר את הסעד שהוגש".

חלק ב

פרק ט: הנתינה לעני

א- המקורות המקראיים וחז"ל

א-1 המקורות מקראיים

במקרא מצויים מספר פסוקים העוסקים בנתינה לעני:

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלהיך

נתן לך לא תאמץ את-לבבך ולא תקפץ את ידך מאחיך האביון. כי פתח

תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו³²⁵.

עיון במקרא מלמד שמוטלת מצווה על היחיד לספק את צרכיו של העני. אסור לנותן בעל היכולת לקפוץ את ידו, עליו לתת לעני די מחסורו אשר יחסר. אין בפסוקים אלו הנחיה או הגדרה כמותית מהי הכמות המדויקת שיש לתת לנצרך ולאילו בקשות של העני יש להיענות³²⁶. לפי אותם המקראות החובה לתת צדקה לעני מוטלת על היחיד, הוא צריך לספק לעני די מחסורו אשר יחסר לו.

בספר משלי יש תיאור של האישה האידיאלית 'אשת חיל', בין שאר המעשים שעושה אישה זו, יש תיאור של מעשי צדקה וסיוע לעני:

³²⁵ דברים טו, ז-ח.

³²⁶ אמנם יש במקרא צווי להפריש מידי שנה שלישיית מעשר מהיבול החקלאי ולתתו לעניים: "כי תכלה לעשר את-כל-מעשר תבואתך בשנה השלישית שנת המעשר ונתתה ללוי לגר ליתום ולאלמנה ואכלו בשעריך ושבעו" (דברים, כו יב). לכאורה יש בפסוק זה הגדרה כמותית הקשורה לנתינה לעניים. אך עם נעיין במקראות שלפנינו העוסקים במצוות צדקה, נוכל להתרשם שאין בכוונת המקרא להסתפק בנתינה של עשירית מהיבול, שהרי את המעשר מפרישים אחת לשלש שנים ולא מידי שנה. כמו כן אין בכמות זו לספק את כל צרכי העני כמצוות התורה הכתובה בפסוקים שלפנינו "והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו", שהרי לא ניתן לספק את כל מחסורו במצרכי מזון הכלולים במעשר עני. נראה שכוונת המקרא שעל בעל היכולת לתמוך בעני בנתינה נוספת פרט למתנות העניים שהוא מפריש מהשדה, לקט שכחה, פאה ומעשר עני. הנתינה על-פי המקראות שלפנינו אינה מוגבלת מבחינה כמותית, צורכי העני הם המכתיבים את מידת הנתינה שיש לתת לו כדי לקיים את המצווה כראוי.

כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון³²⁷.

העזרה לעני באה לידי ביטוי בכך שהאישה נותנת לעני מהמזון או מהבגדים שהיא מכינה בביתה.

מפסוק נוסף אפשר ללמוד שחייבים לתמוך בעני הנצרך, במזון, ביגוד ולינה:

הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי-תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם³²⁸.

מפסוקים אלו אפשר ללמוד שהחובה המקראית לתת לעני די מחסורו באה לידי ביטוי בעיקר בעזרה בתחום הקיום הפיזי. הדוגמאות שבמקרא העוסקות במזון וביגוד מלמדות אולי על הצורות הבסיסיות והנפוצות ביותר של מתן צדקה בחיי היום יום, צדקה שהיא בגדר עזרה מידית. יתכן גם שבאותה תקופה היו הצרכים פשוטים ולא מורכבים, ולכן המקרא מתייחס רק אליהם.

א-2 ספרות התנאים

במדרש ההלכה לספר דברים מפרטים חכמים את הכלול בחובה לתת לעני די מחסורו:

די מחסורו, אין אתה מצווה לעשרו. אשר יחסר לו, אפילו סוס ואפילו עבד. מעשה בהלל הזקן שנתן לעני בן טובים אחד סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו, שוב מעשה בגליל העליון שהיו מעלים לאורח ליטרא בשר בכל יום. לו, זו אשה כענין שנאמר אעשה לו עזר³²⁹.

³²⁷ משלי, לא כ. כנראה על בסיס פסוק זה ופסוקים נוספים תיקן עזרא הסופר את התקנה הבאה: "...ושתהא אשה

משכמת ואופה כדי שתהיה פת מצויה לעניים". (בבלי בבא קמא, פב א).

³²⁸ ישעיה נח ז.

³²⁹ **מדרש ספרי**. עמ' 175.

מדרש זה נמצא גם בתוספתא פאה ח ה, ובברייתות שבתלמודים.

1. **בתוספתא 1**. עמ' 58, כתוב: "מעשה בהלל הזקן שלקח לעני אחד בן טובים סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו. שוב מעשה באנשי הגליל שהיו מעלין לזקן אחד ליטרא בשר בציפורי בכל יום".

2. בבבלי כתובות, סז ב, הגרסה היא: "תנו רבנן די מחסורו אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו אשר יחסר לו אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין: תנו רבנן מעשה באנשי

גליל העליון שלקחו לעני בן טובים אחד מציפורי ליטרא בשר בכל יום ". על דברים אלו שואלים חכמי הבבלי:
"ליטרא בשר מאי רבותא" ותשובת רב הונא "ליטרא בשר משל עופות (רש"י: ליטרא בשר משל עופות שדמיהם
יקרים) ואיבעית אימא בליטרא בשר ממש " (רש"י: ליטרא בשר ממש שהיה הבשר ביוקר...) תשובה נוספת של רב
אשי: "התם כפר קטן היה בכל יומא הוה מפסדי חיותא אמטולתיה " (רש"י: 'ששחטו בשבילו והיינו רבותא' בכל
יום שחטו בהמה כדי לקבל ליטרא בשר לאותו עני).

גרסה זו של הברייתא בתלמוד הבבלי מעלה מספר שאלות. (הגרסה שלפנינו היא הגרסה של הברייתא על-פי
דפוס ווילנא):

א. הייתכן שהלל רץ לפני העני שלשה מילין, הרי מעשה כזה אינו לפי כבודו של הלל הנשיא. ואם מעשה זה
הוא מתקופת עוניו של הלל, הייתכן שהיה ביכולתו לתת סוס ועבד לאותו עני בן טובים?

ב. קשה לקבל את הגרסה לפיה אנשי גליל עליון נתנו ליטרא בשר מידי יום לעני שחי בציפורי ישוב בגליל
תחתון. הייתכן שמדי יום שחטו בעל חיים בגליל העליון והיו מביאים מבשרו לזקן אחד בגליל תחתון?
פעולה זו קשה מאוד לביצוע. (הערה: גרסה זו היא על פי **בבלי ב"ב 4**, בברייתא ב **בבלי כת"י מינכן**, חלק
ב', עמ' 379, לא כתובה המילה 'ציפורי' ואם כן אין מקום להערה זו).

ג. חכמי הבבלי שאלו מה הוא החידוש וההתפעלות ממעשה זה של אספקת ליטרא בשר מדי יום כצדקה לעני
אחד. ניתן ללמוד משאלה זו שמצבם הכלכלי של בני בבל היה איתן עד כדי כך שנתנית ליטרא בשר לאדם
אחד מידי יום היא מעשה של שגרה ואין בכך כל חידוש.

3. **בירושלמי קראטאשין**, פאה דף כא עמ' א, הגרסה היא כדלהלן:

"והתני מעשה בהלל הזקן שלקח לעני בן טובים סוס אחד להתעמל בו ועבד לשמשו: שוב מעשה באנשי
הגליל שהיו מעלין לזקן אחד ליטרא בשר צפרים בכל יום ". על מעשה זה שואלים חכמי הירושלמי.
"ואיפשר כן אלא דלא הוה אכל עם חורנין " (העני לא היה רגיל לאכול עם אנשים אחרים ולכן צריך היה
לשחוט במיוחד עבורו).

על פי גרסה זו נתן הלל לאותו עני סוס, (אבל הוא עצמו לא עשה כל פעולה שאינה הולמת את מעמדו).
לפי גרסת הירושלמי נתן הלל לאותו עני בן טובים סוס להתעמל בו. המילה 'מתעמל' נשנית מספר פעמים
במשנה ובתלמודים במובן של פעילות רפואית. ראה:

א. משנה, שבת כב ו: " סכין וממשמשין בבני מעים אבל לא מתעמלין...".

ב. תלמוד בבלי, שבת קמז ב: " א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן אסור לעמוד בקרקעיתה של דיומסת מפני שמעמלת
ומרפא...".

ג. תלמוד ירושלמי, שבת פרק כב ו, דף יז ד.

ד. ראה **מסכת כלה**. עמ' 338, פרק ט הלכה יד: "... מאי מתעמל, כגון האי דכייף רישיה ביני בירכיה". פעולת כיפוף
הראש בין הברכים היא פעולת התעמלות שמטרתה לחזק את שרירי הצוואר. על-פי פירוש זה נתן הלל סוס
לאותו עני בן טובים לצרכים רפואיים ולא כמצרך של מותרות.

לאחר עיון מצאתי **במדרש תנאים**, דברים, פרק טו ח, את הדברים הבאים: "... אמרו עליו על הלל הזקן שלקח
לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו שלא היה יכול לאכול עד שיהא מתעמל... ". העני היה

מדברי המדרש נראה שחובתו של היחיד לספק לעני גם את השירותים או את המוצרים שהם בבחינת דברי מותרות לאדם רגיל, וייתכן אף שלנותן עצמו אין אותם מוצרי המותרות או שהוא אינו משתמש בהם.

במקור נוסף במשנה, יש רשימה של דברים שאין הגבלה כמותית בעשייתם. ברשימה נמצא בין השאר את החובה לגמול חסדים, שפירושה לסייע לזולת ולעשות צדקה עם הנזקקים:

אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והביכורים והראיון וגמילות

חסדים³³⁰ ותלמוד תורה...³³¹.

ממשנה זו אפשר ללמוד שלדעת חכמים אין כל הגבלה כמותית למידת הסיוע והצדקה

צריך להתעמל לפני הסעודה כדי שהמזון יתעכל כראוי.

ייתכן גם שהמילה 'מתעמל' היא משרש 'עמל', ומשמעות הדברים לפי פרשנות זו תהיה, שהלל גרם במעשה הצדקה שלו לכך שאותו עני בן טובים יוכל בעתיד לפרנס את עצמו בעזרת הסוס שניתן לו ולא יהיה יותר בגדר של נזקק. בכך קיים הלל בצורה הטובה ביותר את מצוות התורה: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו..." (ויקרא, כה לה).

בירושלמי נשאלה השאלה 'ואפשר כן', כלומר האם זה אפשרי ונכון לתת לעני אחד כל כך הרבה בשר יקר ונדיר (בשר ציפורים כשרות יקר ונדיר ויש צורך לצוד ולשחוט ציפורים רבות כדי לקבל ליטרא בשר). בבבלי כאמור השאלה היא 'מאי רבותא' (מהוא החידוש והייחוד בכך ששוחטים כמות כזו של בשר לאדם אחד). מהשוואת הנוסח של השאלה בשני התלמודים ניתן לכאורה להגיע למסקנה שהמצב הכלכלי בבבל היה טוב יותר מאשר בא"י, ולכן לא ראו כל חידוש באכילת כמות גדולה של בשר על ידי אדם אחד.

נסוח המדרש ועיבודו בירושלמי נראים קרובים יותר לנוסח המקורי של הספרי מאשר הנוסח בבבלי.

בכתבי היד השונים של המשנה יש גרסאות בהן כתוב 'וגמילות חסד' ולא 'חסדים'. ראה **משנה פאה 1**, א א:

שורה 2: "והביכורין והראיון וגמילות חסד".

שורה 6: "וגמילות חסדים והבאת שלום...".

וכן **משנה פאה 2**. ובכת"י נוספים.

לעומת זאת **במשנה פאה 3**. וכן **במשנה פאה 4**. וכתבי יד נוספים הגרסה היא "גמילות חסדים". לא מצאתי פרשנים המתייחסים לשינוי בכתב מ"חסדים" ל"חסד". ייתכן שהשינוי נובע מהאבחנה שעושה הירושלמי בין צדקה לגמילות חסדים. צדקה היא גמילות חסד, ואילו צורות הסיוע האחרות קרויות בלשון חז"ל גמילות חסדים, כגון ביקור חולים ולווית המת. ראה ירושלמי, פאה, טו א, עמודה 2. ב, עמוד ב 1:

"צדקה וגמילות חסדי' שוקלת כנגד כל מצותיה של תורה. אלא שהצדקה נוהגת בחיים. וגמילות חסדים נוהגת בחיים ובמתים. הצדקה נוהגת לעניים. וגמילות חסדים נוהגת לעניים ולעשירים. הצדקה נוהגת בממונו של אדם. וגמילות חסדים נוהגת בין בממונו בין בגופו".

פאה א א. ³³¹

שיש לתת לעני. חובת הנתינה מוטלת על כל יחיד, שהרי 'גמילות החסדים' כלולה בקבוצת החובות האישים דוגמת הפיאה שעל החקלאי להשאיר בקצה השדה, או ביכורים שעל היחיד להפריש משדהו ומצוות העלייה לרגל.

בתוספתא מחולקים צרכי העני לשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה חפצים וצרכים אישיים שיש לתת לעני ברמה שהיה רגיל לפני שהעני; בקבוצה השניה חפצים שונים שניתן לתת לעני ברמה פחותה מהרמה שהיה רגיל אליה:

היה משתמש בכלי מילת³³² נותנין לו כלי מילת, מעה נותנים לו (מאה) מעה, עיסה נותנין לו עיסה, פת נותנים לו פת, להאכילו בתוך פיו מאכילין אותו בתוך פיו, שנ' די מחסורו אשר יחסר לו... היה משתמש בכלי זהב מוכרן ומשתמש בכלי כסף, בכלי כסף מוכרן ומשתמש בכלי נחשת, בכלי נחשת מוכרן ומשתמש בכלי זכוכית...³³³.

כלים אישיים כמו לדוגמה בגדים שהאדם לובש על גופו נותנים לעני באיכות זהה למה שהיה רגיל, לדוגמה: עני שהיה רגיל ללבוש בגדי משי היו נותנים לו בגד משי. כלים אחרים שאינם לשימוש אישי נותנים לו ברמת איכות פחותה ממה שהיה רגיל.

הדרישה לתת לעני תמיכה כלכלית בהיקף כה רחב וברמה כה גבוהה אינה הגיונית לכאורה. ההיגיון מחייב לעזור לעני להתקיים ברמת חיים מינימלית או אולי רמת חיים ממוצעת ותו לא. יתכן שהחובה לתת לעני די מחסורו נובעת מהרצון להקל עליו את הקושי שבמעבר מחיי עושר למצב של עוני ומחסור. קשה למי שהיה עשיר להתרגל לחיי מחסור, הדבר עלול לסכן אותו סיכון פיזי או סיכון נפשי³³⁴, ולכן יש לאפשר לו להמשיך

³³² מילת = משי.

³³³ **תוספתא 1.** פאה ד י-יא, עמ' 58.

³³⁴ ראה בבלי כתובות, סז ב, "...ההוא דאתא לקמיה דרב נחמיה אמר ליה במה אתה סועד א"ל בבשר שמן ויין ישן רצונך שתגלגל עמי בעדשים גלגל עמו בעדשים ומת...". העני שהיה רגיל לאכול מאכלים יקרים וטובים מת כתוצאה מאכילת מאכל עשירים שלא היה רגיל אליהם (סיכון פיזי). ראה גם ירושלמי פאה, כא א, "...חד מן אילין דנשיותא איתנחת מן ניכסוי והוון זכין ליה במאן דחסף והוא אכל ומוטיב..." (אחד מבית הנשיא שירד מנכסיו והיו נותנים לו מזון בקערת חרס והוא אכל והקיא) אותו עשיר שהיה רגיל לאכול בכלי זהב לא יכול היה להתרגל מבחינה נפשית למצב החדש ובו הוא נאלץ לאכול בכלי חרס כאחד העניים.

ולחיות ברמת החיים אליה היה רגיל לפני שהעני עד לשיקומו הכלכלי. ייתכן גם שמטרת החובה לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו, היא למנוע מהעני את הבושה הכרוכה בגילוי פומבי של עובדת היותו עני. כמו כן שמירה על מעמדו החברתי והכלכלי יסייעו גם בשיקומו הכלכלי³³⁵ שהרי המלווים יעדיפו להלוות ולתמוך במי שנראה כמי שיכול לפרוע את חובותיו במועד.

א-3 התלמודים. תקנת אושא בדבר הפרשת חומש לצדקה.

בתלמוד הבבלי מובאים מספר מעשים שניתן ללמוד מהם כי דעת חכמים לא הייתה נוחה מהפרשנות הגורפת לצווי 'די מחסורו אשר יחסר לו', ולפיה חייבים לתת לעשיר שהעני צדקה כדי שיוכל להמשיך לחיות ברמת החיים שהיה רגיל אליה. לדעתם יש לפרש את הצו המקראי כחובה לדאוג לכך שאותו עני יוכל לחיות ברמת חיים רגילה ותו לא. במסכת כתובות מסופר:

ההוא דאתא לקמיה דרבי נחמיה אמר ליה במה אתה סועד א"ל בבשר שמן ויין ישן רצונך שתגלגל עמי בעדשים גלגל עמו בעדשים ומת אמר אוי לו לזה שהרגו נחמיה אדרבה אוי לו לנחמיה שהרגו לזה מיבעי ליה אלא איהו הוא דלא איבעי ליה לפנוקי נפשיה כולי האי³³⁶.

עני אחד בא אל רבי נחמיה וביקש מזון. שאלו רבי נחמיה מה אתה אוכל בדרך כלל? ענה לו העני אני רגיל לאכול בשר שמן ויין ישן. שאלו רבי נחמיה האם אתה רוצה לאכול יחד

³³⁵ מסיבה זו יש לתת לעני צדקה בסתר, וכמו כן על הנותן לנסות לתת לו צדקה בתורת הלוואה או מתנה. ראה בבלי כתובות סז ב: "תנו רבנן זה שאין לו ואינו רוצה להתפרנס שנותנים לו לשום הלוואה וחוזרים ונותנים לו לשום מתנה..."

ראה גם ירושלמי קראטאשין. פאה דף כא א:

"כיצד היה רבי יונה עושה כשהיה רואה בן טובים שירד מנכסיו היה אומ' לו בני בשביל ששמעתי שנפלה לך ירושה ממקום אחר טול ואת פורע. מן דהוה נסב ליה (כאשר היה העני לוקח) אמר ליה מתנה". כנראה כל עוד נסתר דבר עונו מעיני הבריות יכול אותו עני להשתקם מבחינה כלכלית על ידי מכירת חלק מנכסיו במחירים רווחיים. אם יתגלה דבר עונו לא יוכל למכור מנכסיו ברווח כי הקונים ינצלו את מצוקתו ויקנו ממנו את נכסיו במחירי הפסד.

³³⁶ כתובות סז ב.

אתי תבשיל העשוי מעדשים? אכל העני את אותו התבשיל ומת. אמר רבי נחמיה אוי לו לאותו עני שהרגו נחמיה (רבי נחמיה האשים את העני בפינוק יתר שגרם למותו). שואלים חכמי התלמוד הרי רבי נחמיה היה צריך לומר אוי לו לנחמיה שהרגו לעני, (שהרי רבי נחמיה גרם למותו מפני שלא נתן לעני את המאכל שהיה רגיל אליו). תשובת חכמי התלמוד היא שרבי נחמיה האמין שהעני עצמו אשם במותו כי אסור היה לו להתפנק כל כך.

ממעשה זה וממעשים נוספים המובאים בשני התלמודים, הבבלי והירושלמי³³⁷, נראה שאין דעת חכמי התלמודים נוחה מהפרשנות לפיה יש חובה להחזיר את העני לרמת החיים שאליה היה רגיל. לדעתם יש לתת לו צדקה שיוכל להתפרנס ממנה ולקיים את עצמו ברמת חיים רגילה ככל שאר האנשים.

בתלמודים, הבבלי והירושלמי, מובאת תקנה המגבילה את שיעורי הצדקה שעל כל יחיד לתת לעניים. תקנה זו נתקנה ככל הנראה על ידי חכמים³³⁸. שני התלמודים מביאים תקנה

³³⁷ ראה גם כתובות סז ב: "ההוא דאתא לקמיה דרבא אמר לו במה אתה סועד אמר לו בתרנגולת פטומה ויין ישן אמר ליה ולא חיישת לדוחקא דציבורא...". לדעת רבא אין לתת לעני מפונק צדקה בכמות מוגזמת, כדי שלא לגרום למחסור לעניים אחרים, יש לחלק את הצדקה בשווה בין כל העניים.

ראה גם ירושלמי קראטאשין. פאה, כא א: "חד מן אילין דנשייתא איתנחת מן ניכסוי והוון זכין ליה במאן דחסף והוא אכל ומותיב א"ל אסיא עיקר תבשיל' לא מן גוא לפסא הוא אכיל מן לפצא". אחד מבית הנשיא ירד מנכסיו ונתנו לו אוכל בכלי חרס והוא היה רגיל לאכול בכלי כסף ולכן לא יכול היה לעכל את האוכל והיה מקיא את כל מה שאכל עד שהרופא שכנע אותו שבכל בית גם בבית העשיר מבשלים את האוכל בכלי חרס, ההסבר שכנע אותו והוא אכל מכלי החרס ולא קיבל תבשיל שנתבשל בכלים יקרים יותר.

³³⁸ ראה בבלי ראש השנה, לא א, ד"ה וכנגדן גלתה סנהדרין.

מספר תקנות מובאות בתלמודים הבבלי והירושלמי תחת הכותרת 'באושא התקינו' היחס של חכמי התלמודים אל חלקן הוא יחס שלילי לדעתם אותן תקנות אינן תקנות מחייבות. לדוגמה, בבלי כתובות, מט ב: "אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא באושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים". חכמי התלמוד התייחסו בספקנות לתקנה זו ושאלו האם תקנה זו מחייבת הלכתית ותשובתם היא שאין להתייחס לתקנה זו כתקנה מחייבת. ובירושלמי כתובות, כח ד, מובאת שאלתו של רבי יוחנן על אותה תקנה: "יודעין אנו מי היה במינין" משמעות דבריו היא שהוא מערער על מעמדו המחוקק, שבאושא.

ראה מוטל מחקרים. עמ' 365-369, הכותב בעמ' 368: "מסקנתנו היא אפוא, שתקנות אושא המובאות בבבלי ובירושלמי נתקנו על-ידי בית הדין המקומי שם, תחת ראשותו של האמורא רבי יהודה בן חנינא, אב בית הדין העירוני, והיו מיועדות לבני המקום: אלא שקרה תכופות שתקנות וגזרות מקומיות, נתקבלו לבסוף על-ידי כל

זו ומתייחסים אליה.

בתלמוד הבבלי:

א"ר אילעא³³⁹ באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש תניא נמי הכי המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך לבריות ומעשה באחד שבקש לבזבז [יותר מחומש]³⁴⁰ ולא הניח לו חבירו ומנו רבי ישבב ואמרי לה רבי ישבב ולא הניחו חבירו ומנו רבי עקיבא אמר רב נחמן ואיתימא

ישראל...".

יתכן שמסקנתו של מנטל אינה מתבססת על כל הנתונים אלא על חלק מהם, שהרי בבבלי כתובות מט ב, וכן שם נ א, מובאות תקנות נוספות המיוחסות לחכמים שמרכזם היה באושא וחכמי התלמוד התייחסו אליהן כאל תקנות מחייבות (רק ביחס לשתי תקנות, אחת העוסקת בחובת האב לפרנס את ילדיו הקטנים, והשניה העוסקת בכותב כל נכסיו לבניו, נמצא התייחסות ביקורתית עד כדי הסתייגות ואי הסכמה).

כמו כן קיימת הוכחה שהלכה זו שיש לתת חומש לצדקה נתקבלה כתקנה כללית מחייבת ללא עוררין, שהרי בתלמוד מובאת ברייתא: "תניא נמי הכי המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך לבריות" ומובא מעשה, ועל פיו השתמשו חכמים בתקנה זו כשפסקו את הדין בבעיה אקטואלית.

גם בירושלמי פאה טו ב, התקנה לתת חומש לצדקה מוזכרת כהלכה קדומה שנשכחה ונתקנה מחדש על ידי "השניים", והם ככל הנראה חכמי הסנהדרין שבתקופת אושא, והיא תקנה מחייבת. גם הגאונים ראו בתקנה זו תקנה מחייבת. ראה אוצר הגאונים. תשובה שלג, עמ' 131.

מספר תקנות המיוחסות לחכמי אושא המוזכרות בתלמוד הבבלי, מובאות בשמו של רבי אילעא. התקנה העוסקת בנתינת חומש לצדקה היא השלישית ברשימת אותן תקנות. שתי התקנות הקודמות מובאות בשמו בתור שמועות ששמע מחכמים אחרים ואילו תקנה זו ישירות בשמו.

א. "אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא באושא התקינו שיהא אדם זן..." (כתובות מט ב).

ב. "אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש באושא התקינו הכותב..." (שם, שם).

ג. "א"ר אילעא באושא התקינו המבזבז..." (שם, נ א).

כל השמועות הן מתקופה קדומה לרבי אילעא ולכן לכאורה לא ייתכן שאותה תקנה תובא ישירות בשמו. ואכן רב שימי בר אשי עומד על כך ומעיר (כתובות נ, א): "ושמועות הללו מתמעטות והולכות" כלומר שאותן שמועות שמביא רב אילעא חל פחות בעצמתם בגלל פחות שחל במקורן. בירושלמי קראטאשין. פאה טו א, מובאת תקנה זו משמו של רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא.

ראה בבלי כת"י וטיקן 113, כתובות נ א: "ומעשה באחד שביקש לבזבז יתר מחומש...", וכן באוצר הגאונים, שם, חלק התשובות, עמ' 131: "ומעשה באחד שביקש לבזבז יתר חמש...". בירושלמי פאה טו ב, מובא אותו מעשה ובו מסופר שרצה לחלק "כל נכסיו".

רב אחא בר יעקב מאי קרא וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך והא לא
דמי עישורא בתרא לעישורא קמא אמר רב אשי אעשרנו לבתרא כי
קמא³⁴¹.

רבי אילעא מעיד שבאושא תיקנו חכמים תקנה שאין לבזבז³⁴² יותר מחומש מממונו וכך
כתוב גם בברייתא. "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". הפרשנות של היגד זה היא שהתורם
מכספו לצדקה לא ייתן יותר מחומש מרווחיו. בזבזו יתר עלול להפוך את הנותן עצמו
לנזק. בהקשר זה מובא מעשה באחד³⁴³ שרצה לבזבז יותר מחומש ורבי ישבב מנע זאת
ממנו, ויש אומרים שרבי ישבב רצה לחלק יותר מחומש מנכסיו ורבי עקיבא חברו מנע
זאת ממנו. שואל רבי נחמן, ויש אומרים שהשואל הוא רבי אחא בר יעקב, הרי המקור
שלומדים ממנו על חיוב הפרשת חומש הוא בדברי יעקב שאמר: "... וכל אשר תתן-לי עשר

³⁴¹ כתובות נ א.

³⁴² בזבזו בהקשר זה פירושו חלוקת רכוש למטרות חיוביות כגון צדקה, ראה כתובות סז ב. במעשה של מר עוקבא
מסופר שבשעת מותו בדק כמה כסף חילק לצדקה וכשנראה לו שנתן פחות מדי "קם בזבזיה לפלגיה ממוניה"
כלומר חילק מחצית ממנו לצדקה. וכן ב"ב יא א: "ת"ר מעשה במונבז המלך שבזבז אוצרותיו ואוצרות אבותיו
בשני בצורת... בזבז=חילק אוצרותיו לעניים. ראה מדרש תנאים לדברים טו י: "...שלא תאמר הריני מבזבז נכסי
לאחרים ומחר אני נצרך לבריות ת"ל כי בגלל הד' הזה יב' (יברכך) ה' אלה' (אלהיך) עשה את שלך והמקום עושה
את שלו".

³⁴³ לגבי זהותו של אותו אחד יש דעות שונות בתלמודים. בתלמוד בבלי מועלות שתי אפשרויות:

- א. אותו אדם אינו מזוהה, וחברו הוא רבי ישבב, כשמדובר כנראה ברבי ישבב הסופר שמת על קידוש ה' יחד עם
עשרת הרוגי המלכות, בתקופת גזירות אדריינוס.
- ב. רבי ישבב רצה לבזבז יותר מחומש ורבי עקיבא לא הניחו לעשות כן. (בכמה מקומות בתלמוד חולקים רבי ישבב
ורבי עקיבא זה על זה בנושאים שונים, ראה חולין, ל ב. חולין, לב א).
- ג. בירושלמי פאה דף טו ב, מסופר שרבי ישבב רצה לחלק את כל נכסיו לצדקה ורבן גמליאל מנע זאת ממנו.
קביעת זהותו של אותו אדם שרצה לחלק את כל נכסיו וקביעת זהותו של מי שמנע בעדו מלעשות כך, חשובים
לתארוך תקנה זו.

ראה **מנטל מחקרים**. עמ' 162-197, ובמיוחד עמ' 189-191 (העוסקים באופן ספציפי בתארוך התקנות וביניהן
התקנה שנושאה הוא נתינת חומש לצדקה). מנטל מביא דעות של חוקרים שונים בשאלת תאריך תקנה זו. לדעת
מנטל (שם, עמ' 197) הסנהדרין גלתה פעם אחת מיבנה לאושא, וזה היה מיד לאחר מרד בר כוכבא, בימי ר' מאיר
(תלמידו של ר' עקיבא. נשיא הסנהדרין היה ר' שמעון בן גמליאל השני).

אעשרנו לך³⁴⁴. הקושי העולה ממקור זה הוא שהמעשר השני אינו שווה בגודלו למעשר הראשון³⁴⁵. קושי זה מתורץ על ידי רב אשי בכך שהמעשר השני צריך להיות שווה בגודלו למעשר הראשון, וסך שני המעשרות שווה לחומש.

תקנת אושא בנושא כמות הצדקה שעל היחיד להפריש מובאת גם בתלמוד הירושלמי:

...רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות³⁴⁶. עד היכן. רבן גמליאל בן איניניא ורבי אבא בר כהנא חד אמר עד כדי תרומה ותרומת מעשר. וחרנה אמר כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך. כמראשית כל תבואתך: רבי גמליאל בר איניניא בעא קומי רבי מנא מה חומש בכל שנה ושנה. לחמש שנים הוא מפסיד כולא: אמר לי' בתחילה לקרן מיכן ואילך לשכר³⁴⁷.

רבי שמעון בן לקיש מוסר בשמו של רבי יהודה בן חנינא שחכמים באושא העמידו את ההכרעה בנושא להצבעה, ותיקנו שכל אדם צריך להפריש חומש מנכסיו למצוות. לגבי השיעור המינימלי שיש לתת נחלקו רבן גמליאל בן איניניא ורבי אבא בן כהנא. אחד מהם סבור שיש לתת בשיעור השווה להפרשת תרומה גדולה ותרומת מעשר גם יחד³⁴⁸, והאחר

³⁴⁴ בראשית, כח כב.

³⁴⁵ שהרי בפעם הראשונה מפרישים עשירית ממאה ואילו בפעם השניה מפרישים עשירית מהשארית, כלומר עשירית מתשעים ובסה"כ תשעה עשר אחוז ולא עשרים.

³⁴⁶ הרב וולדנברג מנסה ללמוד מלשון התקנה "שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוות", שהתקנה אינה עוסקת במצוות צדקה לעניים דווקא, אלא היא קובעת שכל יחיד יפריש חומש כדי לעשות או לקנות בכסף מצוות שונות, כגון הכנסת כלה עניה או תמיכה בלומדי תורה, פירנוס ילדים בוגרים הנמצאים בבית ואולי אף שימוש בכסף לתשלומי מס למדינה. ראה **וולדנברג ציץ ט'**. עמ' יט ד"ה דהנה מלשון הירושלמי. רש"י בפירושו לכתובות נ א ד"ה המבזבז, כתב במהדורה קמא שלו: 'המבזבז נכסיו להקדש', ורק במהדורה בתרא שינה וכתב 'המבזבז לעניים', כך שיתכן שגם לדעתו של רש"י 'מצוות' הכוונה למצוות שונות ולא רק מתן צדקה לעניים. ראה גם **שיטה מקובצת**. עמ' 424.

³⁴⁷ פאה טו ב.

³⁴⁸ כמות של 3% בסה"כ, שהרי תרומה גדולה מפרישים בד"כ 2%, כשיעור עין בינונית (ראה משנה תורה לרמב"ם, הלכות תרומות, ג ב) ואילו תרומת מעשר מפרישים בשיעור של 1%, סה"כ כ-3%.

קובע בהסתמכו על הפסוק "כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך"³⁴⁹, שהשיעור ההפרשה המינימלי הוא כשיעור הפרשת תרומה גדולה בלבד (כ-2%). רבן גמליאל בן איניניא שאל את רבי מנא כיצד ייתכן לחייב את היחיד להפריש חומש באופן קבוע, שהרי אם אדם יפריש חומש מדי שנה, לסוף חמש שנים יאבד את כל רכושו. השיב לו רב מנא שבשנה הראשונה יש להפריש חומש מהקרן ואילו בשנים הבאות יש להפריש חומש מהרווחים בלבד.

תקנה זו מובאת בירושלמי בקשר למעשה הבא:

מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים. שלח לו רבן גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו למצות. ורבן גמליאל לא קודם לאושא היה: רבי יוסי בי רבי בון בשם רבי לוי כך היתה הלכה בידם ושכחוה ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים: ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו סוף הוא מתקיים. כמה שנאמר למשה בסיני:³⁵⁰

רבי ישבב חילק את כל נכסיו לעניים. שאלו רבן גמליאל, והלא חכמים אמרו שיש להפריש חומש למצוות ולא יותר. חכמי התלמוד שואלים כיצד יתכן שרבן גמליאל הכיר את תקנת חכמי אושא והרי הוא חי בתקופה שקדמה לאושא, רבי יוסי בן רבי בון משיב בשם רב לוי שאכן הייתה הלכה קדומה לפני תקופת אושא לפיה יש להפריש חומש לצדקה. הלכה זו נשכחה ובאו 'השניים', חכמי אושא, ותיקנו תקנה זהה לתקנה הראשונה. תקנה זו נקראה על שמם מפני שמסרו את נפשם על תיקונה.

מעיון בקטעי התלמוד הרלוונטיים בשני התלמודים אפשר ללמוד כך:

- א. באושא נתקנה תקנה העוסקת בהגדרת כמות הצדקה שעל היחיד לתת לעני.
 - ב. התקנה התקבלה ע"י חכמים כתקנה מחייבת שיש לקיימה.
 - ג. בתקנה מוזכרת נתינה כמותית בסדר גודל של חומש, ביטוי כמותי שאינו מופיע במקרא, במשנה, בתוספתא ובמדרשים.
- בנוסח התקנה יש הבדל בין שני התלמודים.

³⁴⁹ משלי ג ט.

³⁵⁰ ירושלמי קראטאשין, פאה, טו ב.

בתלמוד הבבלי נוסח התקנה הוא 'המבזבז אל יבזבז יותר מחומש'. ניסוח זה מלמד שלפנינו תקנת מקסימום, תקנה שלילית. אסור לאדם לבזבז יותר מחומש מכספו לצדקה. אין בתקנה זו קביעה אולטימטיבית כמה יש לתת. זוהי תקנה הקובעת גבול עליון לכמות הצדקה שיש לתת, כלומר חומש³⁵¹.

בבבלי³⁵² מובא מעשה שמטרתו לאמת את שיטת אמוראי בבל. באותו מעשה מסופר על אחד שרצה לבזבז יותר מחומש ולא הניחו לו לעשות זאת.

גם מהדיון שהתפתח סביב תקנת אושא, אפשר ללמוד שלדעת אמוראי בבל תקנת אושא היא תקנת מקסימום:

א. חכמים שואלים מאי קרא? כלומר מהו המקור המקראי לכך שאין לבזבז יותר מחומש, והרי לפני שתוקנה התקנה לא הייתה כל הגבלה כמותית אלא הייתה חובה לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו. תקנת אושא באה להגביל את הנתונה, כדי שהנותן לא יהפוך הוא בעצמו לעני³⁵³.

ב. חכמי הבבלי מבררים בצורה מאד מדוקדקת את המקור לחיוב נתינת חומש מהרווחים לצדקה³⁵⁴ וטוענים שאין מקור המחייב להפריש עד חומש לצדקה. בתלמוד הירושלמי מנוסחת תקנת אושא בניסוח חיובי, ולפיה חייב כל אדם³⁵⁵ להפריש חומש מנכסיו למצוות, מדי שנה בשנה³⁵⁶.

³⁵¹ האיסור לתת יותר מחומש לדעת חכמי הבבלי הוא דווקא מחיים אבל לפני המוות מותר לחלק גם יותר. ראה כתובות ס ז, שם מסופר על מר עוקבא שלפני מותו עשה חשבון והתברר לו שנתן שבעת אלפי דינרים לצדקה, סכום זה נראה לו מועט מדי ולכן חילק את מחצית ממונו לצדקה שואלים חכמים, "היכי עביד הכי והאמר ר' אילעאי באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" ותשובתם: "הני מילי מחיים שמא ירד מנכסיו אבל לאחר מיתה לית לן בה". לדעתם יכול אדם לפני מותו לחלק מחצית מרכושו לצדקה, אבל בחייו מקסימום חומש לצדקה.

³⁵² כתובות נ א.

³⁵³ שם, "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך לבריות".

³⁵⁴ שם, שם.

³⁵⁵ נוסח התקנה הוא "שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוות". ניסוח זה הוא ניסוח מחייב.

³⁵⁶ מסקנה זו היא נובעת מהמשא ומתן התלמודי שם. רבן גמליאל שואל הייתכן להפריש מידי שנה חומש מנכסיו הרי תוך חמש שנים יפסיד הנותן את כל הונו, ותשובת רבי מנא היא ששנה ראשונה נותנים חומש מהקרן

הדיון סביב ניסוח התקנה בתלמוד הירושלמי מחזק את ההנחה שתקנת אושא היא תקנה קבועה:

א. אמוראי ארץ ישראל שאלו "עד היכן"? כלומר כמה היו חייבים להפריש לצדקה לפני שנתקנה תקנת אושא³⁵⁷. נראה שלדעתם גם לפני שנתקנה תקנת אושא הייתה חובה לתת כמות קבועה ומוגדרת לעני³⁵⁸. בנושא הכמות המדוייקת שנתנו לצדקה לפני שנתקנה תקנת אושא יש בירושלמי שתי דעות, דעותיהם של רבן גמליאל ורבי אבא. לדעת אחד מהם הייתה חובה לתת צדקה בשיעור השווה לתרומה ותרומת מעשר, כ-3%, ולדעתו של החולק כ-2% בלבד³⁵⁹.

ב. גם משאלה נוספת ששאלו חכמי הירושלמי אפשר ללמוד שלדעתם יש להפריש מידי שנה חומש לצדקה באופן קבוע. להלן השאלה: "מה חומש בכל שנה ושנה לחמש שנים הוא מפסיד את כולה"? אם התקנה מחייבת להפריש מידי שנה חומש מהנכסים הרי שתוך חמש שנים עלול הנותן להפסיד את כל רכושו. תשובת רב מנא הייתה שרק בשנה הראשונה יש לתת חומש מהנכסים, לאחר מכן יש לתת חומש מהרווחים מידי שנה ושנה.

ובשנים שלאחר מכן חומש מהרווחים. המשותף לשואל ולמשיב הוא שחובת הנתנה היא חובה קבועה מידי שנה בשנה.

(לא כל המפרשים סבורים שניסוח התקנה בירושלמי מלמד שלפנינו תקנה המחייבת לתת חומש לצדקה, חלקם מפרש שגם בירושלמי התקנה היא תקנת מקסימום, כבבלי, ראה פירושו של רבי שמואל יפה אשכנזי, הי"פ"מ, הכותב בפירושו לירושלמי פאה דף טו ב, ד"ה דהא דתימא: "אבל אי בעי למיהב חומש או בציר מחומש הרשות בידו והיינו דבעי עד היכן דכיון דאינו חייב לתת חומש בעי עד היכן מיהת חייב").

³⁵⁷ ראה הרב מרגליות משה, פני משה. ירושלמי 2. עמ' שיב, ד"ה עד היכן.

³⁵⁸ שאלה זו אינה מתאימה לתקנה המנוסחת כתקנת מקסימום, שהרי אין חובה לתת סכום קבוע לצדקה, ולכן אין שאלה כזו בבבלי.

³⁵⁹ ראה הערה 24 בפרק זה.

ב- ספרות ימי הביניים

ב-1 ספרות הגאונים

א"ר אילעא באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. אע"ג דלית הילכתא כוותיה בהני תרין³⁶⁰. בהמבזבז הילכת' כוותיה דקאמרינן תנ"ה המבזבז אל יבזבז יתר מחומש ומעשה באחד שביקש לבזבז יתר מחמש ומנו ר' ישבב ולא הניחו חבריו ומנו ר"ע וא"ד ר"ע ולא הניחו חבריו ומנו ר' ישבב. וה"מ מחיים (ס"ז):³⁶¹ שמא ירד מנכסיו אבל לאח"מ לית לן בה, ותו קא מקשינן לה אדמ' עוקבא דמציאת האשה³⁶² וקא אמרינן היכי עביד הכי והאמ' המבזבז אל יבזבז יתר מחומש ולא קאמרינן דלאו הלכה היא אלא משנינן הכי ה"מ בחייו שלא ירד מנכסיו אלמא הילכת' היא³⁶³.

נוסח זה של התקנה קרוב לנוסח התקנה בתלמוד הבבלי: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש"³⁶⁴ על-פי ניסוח זה של התקנה אסור לבזבז יותר מחומש לצדקה מפני שהדבר עלול לגרום לתורם לרדת מנכסיו. בדברי הגאונים אין התייחסות לשאלה ממה יש להפריש חומש, האם יש להפריש חומש מכל הנכסים או אולי חומש מהרווחים בלבד. כמו כן אין בדבריהם התייחסות לשאלה כל כמה זמן יש להפריש את אותה כמות לצדקה, האם יש להפריש בהתאם לצורכי העניים או מדי זמן על פי לוח זמנים קבוע.

³⁶⁰ הכוונה היא כנראה לשתי התקנות (כתובות נ א) : "באושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים". "באושא התקינו הכותב כל נכסיו לבניו הוא ואשתו ניזונים מהם". על שתי תקנות אלה רבו הערעורים והשאלות בשני התלמודים והן לא התקבלו כהלכות מחייבות.

³⁶¹ בבלי כתובות ס"ז ב: "...הני מילי מחיים שמא ירד מנכסיו אבל לאחר מיתה לית לן בה".

³⁶² שם.

³⁶³ **אוצר הגאונים**. עמ' 131. נוסח זה של התקנה נמצא במספר מהדורות של ספר הלכות גדולות. ראה הלכות גדולות מהדורת הילדסהיימר מאיר. חלק ב', הלכות כתובות, עמ' 257, הערה 68. לדעת הילדסהיימר, נמצא נוסח זה בכתב יד 1402, בספריה הלאומית בפריז, ובספר הלכות גדולות דפוס וורשה, תרל"ה.

³⁶⁴ בבלי, כתובות, סז ב.

ב-2 ספרות ראשונים

רבי יצחק אלפסי כותב בספרו הלכות הרי"ף:

אמ' ר' אילא באושא התקינו המבזבז לא יבזבז יותר מחומש שמא
יצטרך לבריות והני מילי מחיים אבל לאחר מיתה לית לן בה כמעשה
דמר עוקבא בפרק מציאת האשה³⁶⁵.

נראה שהרי"ף מנסח את תקנת אושא כתקנת מקסימום ולפיה אסור לתת לעניים יותר
מחומש מחשש שמא הנותן ירד מנכסיו כתוצאה מהנתינה ויזדקק הוא עצמו לצדקה.
לעומת זאת מותר לאדם לתת יותר מחומש מנכסיו אם נתינה זו תצא אל הפועל לאחר
מותו.

הרמב"ם דן במשמעות ההלכתית של תקנת אושא הן בפירוש המשנה והן בספר הפסיקה
שכתב, ה"ד החזקה'.

בפירוש המשנה כותב הרמב"ם:

ואמרו כאן שגמילות חסדים אין לה שיעור, ר"ל בהשתתפות האדם
בגופו. אבל השתתפותו בממונו יש לו גבול והוא חמישית ממנו,
ואינו חייב לתת יותר מחמישית ממנו, אלא אם עשה כן במדת
חסידות, ואמרו נמנו באושא להיות אדם מפריש חומש נכסיו
למצווה³⁶⁶. וביאור השאלה הזו אצלי כן, אם ראה האדם שביום הרי
הוטל עליו לפדותם כמו שצוה ה', או רעבים או ערומים הרי הוטל
עליו להאכילם ולכסותם כמו שאמר ה' די מחסורו אשר יחסר לו,
כלומר שישלים לו כל מה שחסר לו, והרי הוא חייב להשלים להם כל
מחסורם כל זמן שמחסורם או צורך פדיונם הוא פחות מחומש ממנו

³⁶⁵ רי"ף קושטא. כתובות פרק רביעי.

³⁶⁶ הרמב"ם מביא את תקנת אושא כפי שהיא מנוסחת בתלמוד הירושלמי, פאה טו א: "נמנו באושא שיהא אדם
מפריש חומש מנכסיו למצוה". מפרושו של הרמב"ם ניתן להתרשם שהוא סבור שלפי תקנת אושא על הנותן
להפריש חומש מממונו לצדקה כשיש עניים רעבים או כשיש לפדות שבויים, אך כאשר אין צרכים מיידים יש
להפריש חומש מהרווחים בלבד.

או חמישיתו, אבל אם הם צריכים יותר מחומש ממונו נותן החומש בלבד ומסתלק, ואין עליו חטא בהמנעו מהשלים כל מה שהם צריכים כיון שהוא יותר מהחומש. אבל אם לא יזדמן לו שום דבר מכל מה שאמרנו מפריש את החומש מכל הכנסותיו לא מן הקרן ומוציאו בדבר מצווה. ופירוש קרן, העיקר. ופירותיהן הרווחים³⁶⁷.

מדברי הרמב"ם בפירושו אפשר ללמוד:

א. אם יש עניים הזקוקים לצדקה באופן מידי יש לתת להם די מחסורם, אך אם עלות הצרכים של העניים עולה ליותר מחומש מממונו של הנותן עליו לתת רק חומש ולא יותר.

ב. אדם אינו חייב לתת יותר מחומש אלא אם כן הוא עושה זאת ממידת חסידות, כלומר לפני משורת הדין³⁶⁸.

ג. אם אין צרכים מידיים, אזי יש להפריש חומש מההכנסות (רווחים) ולא מהקרן.

ד. אין בדברי הרמב"ם הגדרת זמן קבועה לנתינת צדקה. מניסוח דבריו נראה שלדעתו יש לתת צדקה לפי הצורך³⁶⁹.

בספר ה'יד החזקה' כותב הרמב"ם:

א. מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת. שנ' פתוח תפתח את ידך לו ונאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך ונאמר וחי אחיך עמך,
ה. בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת

³⁶⁷ רמב"ם פירוש. פאה א א.

³⁶⁸ מהבבלי כתובות נ א, ניתן ללמוד לכאורה שאסור להפריש יותר מחומש (גם לא כמידת חסידות) שהרי שם מובא מעשה: "...ומעשה באחד שבקש לבזבז [יותר מחומש] ולא הניח לו חברו...". יתכן שהסיבה לכך שלא הניח לו חברו היא שאותו אדם רצה לבזבז את כל רכושו לצדקה, כפי שנראה מגרסת הירושלמי לאותו מעשה (פאה, טו א): "מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים, שלח לו רבן גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו למצות...". חלוקת כל נכסיו לצדקה היתה מביאה את רבי ישבב למצב של חוסר כל, וכדי שלא יזדקק לבריות אסרו עליו לחלק כל נכסיו, אבל מעט יותר מחומש ייתכן שמותר להפריש וזו היא מידת חסידות.

³⁶⁹ הרמב"ם משתמש בפירושו בביטוי אם ראה אדם, ביטוי שאינו מלמד על חובת הפרשה במועדים קבועים כגון

ידו. וכמה. עד חמיש³⁷⁰ נכסיו מצווה מן המובחר, ואחד מעשרה
בנכסיו בינוני. פחות מכאן עין רעה³⁷¹. ולעולם לא ימנע אדם עצמו
משלישית השקל בשנה. וכל הנותן פחות מזה לא קיים מצווה.
ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר³⁷².

בהלכות ערכין ב"יד החזקה" כותב הרמב"ם:

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריס כל נכסיו. והעושה כן עובר על
דעת הכתוב, שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו
שבארו חכמים... אלא כל המפזר ממונו במצוות לא יפזר יותר
מחומש. ויהיה כמו שצוו נביאים מכלכל דבריו במשפט בין בדברי
תורה בין בדברי עולם³⁷³.

מהלכות אלו אפשר ללמוד שלדעת הרמב"ם:

- א. יש מצווה לתת לעני די מחסורו, עשיר בעל יכולת כלכלית חייב לתת לעני די צורכו, גם
אם צרכים אלו עולים על חומש מנכסי הנותן.
- ב. אם אין ביכולתו לתת לעני די מחסורו, עליו לתת עד חומש מנכסיו וזו היא מצווה מן

חצי שנה או שנה, אלא בכל פעם שיש צורך, כגון עניים רעבים או שבויים שיש לפדות.

³⁷⁰ "חמיש" היא הגרסה במהדורת **פרנקל**, ואילו במהדורת **קאפח** הגרסה היא "חומש" וזו הגרסה נם **ברמב"ם היד**

החזקה 3.

הרדב"ז כותב, בפרושו לרמב"ם על אתר, שכוונת הרמב"ם היא שבשנה ראשונה ייתן חומש מהנכסים, ובשנים
הבאות ייתן חומש מהרוויים. בכל מקום בו אני משתמש בביטוי 'חומש מהנכסים', הכוונה היא לחומש מהנכסים
בשנה הראשונה ובהמשך חומש מהרוויים.

³⁷¹ הביטויים, "עין בינונית" ו"עין רעה" לקוחים כנראה מהלכה שכתב הרמב"ם העוסקת בהפרשת תרומה גדולה.
ראה **היד החזקה**, הלכות תרומות, ג ב: " וכמה הוא שיעורה שנתנו חכמים. עין יפה אחד מארבעים. והבינונית
אחד מחמשים רעה אחד מששים...". (המקור להלכה זו היא משנה במסכת תרומות, ד ג). אלא שבניגוד להלכות
תרומות שם הנתינה המעולה מוכתרת בתואר עין טובה מכתיר הרמב"ם נתינת חומש לצדקה בתואר "מצווה מן
המובחר".

³⁷² **רמב"ם היד החזקה 1**. הלכות מתנות עניים, ז הלכות א, ה.

³⁷³ הלכות ערכין וחרמין, ח יג.

ג. בתנאים רגילים אין לתת יותר מחומש ממונו לצדקה. גם מי שרוצה לעשות פעולות שהן בגדר של מידת חסידות (שהיא כנראה ברמה גבוהה יותר מקיום מצווה כפי שמקיימים אותה רוב האנשים) לא ייתן יותר מחומש³⁷⁵.

ד. יש שיעורים אחדים לנתינת צדקה, חומש היא הרמה הגבוהה, המובחרת. מי שאינו יכול לתת חומש יוצא ידי חובת קיום המצווה בנתינת מעשר וזו היא מידה בינונית³⁷⁶.
ה. הכמות המינימלית שיש לתת לצדקה במשך שנה היא שליש השקל³⁷⁷.

³⁷⁴ לכאורה נראה שהיה מקום להשתמש בביטוי "מצוה מן המובחר" לגבי החובה לתת לעני די מחסורו שהיא המצווה המובחרת כפי שניתן ללמוד מהצווי המקראי, ואילו המידה הבינונית היא הנתינה עד חומש לצדקה, כפי שהרמב"ם כותב בספר ה"יד החזקה" לגבי מצוות אחרות, בהן הוא מכתיר בביטוי "מצוה מן המובחר" את שיא ההידור והשכלול של אופן קיום המצוה. לדוגמה בהלכות תפילין, א ד: "וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים..".

וכן הל' סוכה ולולב, ז ו: "מצוה מן המובחר לאגוד לולב והדס..". וכן ביכורים, ג ז. וברמב"ם, הלכות בית הבחירה, א יא.

³⁷⁵ הרב קאפח בפירושו לרמב"ם הל' מתנות עניים ז ה, כותב שמדברי הרמב"ם משמע שהפרשת חומש מצווה מן המובחר, אבל ממידת חסידות יכול לבזבז מעט יותר מחומש. הטענה נגד מר עוקבא בתלמוד (כתובות סז ב) הייתה שחילק מחצית ממונו, אבל נתינה בכמות של מעט יותר מחומש, היא נתינה בגדר של מידת חסידות לפי פירוש המשנה לרמב"ם. הרב קאפח מביא את דברי הרמב"ם ב"אגרת תימן" בענין שאלה שנשאל על אדם המציג עצמו כמשיח, והוא מצווה על הסרים למשמעתו לתת את כל ממונו לצדקה. **רמב"ם אגרות**. עמ' קנז: "מה שספרת עליו שהוא צוה בני אדם שיעשו צדקה בכל ממונו, ולא שמעו ממנו. הם עשו כהוגן, והוא החוטא שהוא מרה הדת, כי אין ראוי בתורתנו שיתן אדם כל ממונו לצדקה, אבל קצתו אמר יתעלה (ויקרא כז כח): [אך כל חרם אשר יחרם] איש לה' מכל אשר לו' וגו', ואמרו בעלי מסרת הפרוש: "מכל אשר לו' ולא כל אשר לו' ואמרו שגבול הרוצה לבזבז הוא החמש, אמרו: "המבזבז לא יבזבז יותר מחמש...".

³⁷⁶ הגר"א בפירושו לרמב"ם, הל' מתנות עניים ז ה, מביא את התוספות שבבבלי תענית, ט א, ד"ה עשר תעשר, כמקור שלפיו פסק הרמב"ם שהמידה הבינונית בנתינת צדקה היא אחד מעשרה בנכסיו, להלן דברי התוספות: "הכי איתא בסיפרי עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר רבית ופרקמטיא וכל שאר רווחים מנין ת"ל את כל דהוי מצי למימר את תבואתך מאי כל לרבות רבית ופרקמטיא וכל שאר שמרויח בו...". לדעת חכמי התוספות על פי גרסה זו שבספרי לפנינו מקור מקראי ממנו נלמד שיש חובה להפריש מעשר גם מרווחים כספיים שונים ולא רק מתבואת השדה.

³⁷⁷ המקור לחיוב נתינת שליש שקל לשנה לצדקה, הוא כנראה מימרא בבבלי ב"ב, ט א: "אמר רב אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה שנא' (נחמיה י לג) והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית

הדברים שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה עומדים לכאורה בסתירה לפסקי ההלכה שכתב בספר ה"יד החזקה". מהדברים שכתב בפירוש המשנה אפשר להבין שיש חיוב לתת חומש מהממון לצדקה ולא יותר. גם אדם עשיר בעל יכולת כלכלית לא ייתן לנצרך די צורכו, אם צרכים אלו עולים על חומש מנכסיו הנותן. ואילו מדבריו ב"יד החזקה" נראה שעשיר חייב לתת לנצרך את כל צרכיו גם אם צרכים אלו מסתכמים ביותר מחומש מנכסיו הנותן. אדם שאינו עשיר ייתן עד חומש.

הרמב"ם מביא בפירוש המשנה את תקנת אושא כפי שהיא מנוסחת בתלמוד הירושלמי, ולפיה יש חובה לתת חומש לצדקה. ואילו פסיקתו ב"יד החזקה" מתאימה לניסוח התקנה בתלמוד הבבלי, יש לתת עד למקסימום של חומש מנכסיו, אך אין חובה לתת חומש בדיוק. אחת ההצעות המועלות על ידי הפוסקים והפרשנים האחרונים³⁷⁸ לפיתרון הסתירה בדברי הרמב"ם היא: הרמב"ם חזר בו מדבריו בפירוש המשניות, ודבריו בספר הפסיקה שלו, ה"יד החזקה" הם דברים מחייבים וסופיים: החיוב הוא לתת עד חומש לצדקה. אדם עשיר בעל

השקל בשנה לעבודת בית אלהינו...". חכמי התוספות שאלו על הקשר שבין נושא הצדקה לדברי נחמיה העוסקים בבדק הבית, ומסקנתם שאם לבדק הבית יש לתת כל שכן שיש לתת לצדקה.

ראה עמדין שאילת. חלק א, סימן ג, דף י א, ד"ה ואמנם: ³⁷⁸

"ונראה שחזר בו בחיבור (היד החזקה) ממ"ש בפירושו ודינקותיה היא. דהוה ס"ל כהירו'. והדר ביה משום דתלמודא דידן לא ס"ל הכי. כדמוכח מדוכתי טובא דאייתנין לקמן. ומכל מקום דברי החיבור עיקר לענין פסק הלכה", לדעתו הרמב"ם חזר בו מהדברים שכתב בפירוש המשנה שלו, פירוש שנכתב בצעירותו, ופסק ההלכה ב"יד החזקה" משקף את פסיקתו הסופית והמחייבת.

ראה גם אזולאי ברכי יוסף. חלק ב, י"ד, סימן רמ"ט (דף מ"ט) ד"ה מעתה הבא נבא לעמוד: "... דמה שהוא הפך ממ"ש בחיבורו ל"ק דזה רגיל דהדר מר משמעתי' מפירושו לחיבורו כידוע אך צריכין אנו למודע"י מעיקרא מאי סבר בפירושו בההיא דאל יבזבז יותר מחומש דמוכח איש אל יותר אל החומ"ש אך למחסור פוחת והולך והוא ז"ל קבעו וכתב כאשר יתן איש החומש אין בו עון ומינה אם מגרעות נתן מחומש יש בו עון...".

לדעתו אין חידוש בעובדה שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בפירושו, הרמב"ם רגיל לחזור בו ממה שכתב בפירושו. השאלה שיש לשאול היא מדוע כתב הרמב"ם בפירושו שהחובה היא לתת חומש, כאשר לכאורה בתלמוד הבבלי משתמע שחומש הוא כמות מקסימלית, אבל אפשר לתת גם פחות. בתשובתו כותב הרב אזולאי שהרמב"ם בפירושו עסק כנראה במצב שבאים עניים ומבקשים צדקה במקרה כזה יש חובה לתת להם חומש ולא פחות, אבל אם אדם רוצה לחלק מנכסיו בשעה שאין צורך מיידי יפריש מקסימום חומש אך הוא יכול לתת גם פחות.

דברים דומים כותב, הכהן אהבת חסד. עמ' 78, פרק תשעה עשר, סעיף ד, (בהגה שם). ראה גם ברונשפיגל שיטת.

עמ' עה-עו.

יכולת כלכלית גבוהה ייתן לעני די מחסורו, גם אם צרכים אלו מסתכמים ביותר מחומש מנכסי הנותן. נתינת מעשר היא בגדר של מידה בינונית וכל מי שנותן פחות ממעשר הרי שאינו מקיים את המצווה באופן נכון אלא מתוך צרות עין ומידה רעה.

הרמב"ם אינו קובע לוח זמנים לנתינת צדקה, אלא פוסק שיש לתת לפי צרכיו של העני³⁷⁹. הרמב"ם קובע בעקבות דברי התלמוד הבבלי³⁸⁰ שהנתינה השנתית המינימלית היא שליש שקל:

ולעולם אל ימנע עצמו משלישית השקל בשנה³⁸¹.

הרמב"ם, מתוך העמדת העני וצרכיו במרכז, סבור כנראה שיש לדאוג לצרכיו של העני והם אלו המכתיבים את תדירות הנתינה ואת גודלה.

מדברי רבי משה מקוצי, הסמ"ג, בספרו "ספר מצוות גדול", נראה שלדעתו יש לתת לעניים חומש מידי שנה בשנה:

גרסינן בפ"ק דבבא בתרא (ט,א) אמר רבי יוסי³⁸² שקולה צדקה כנגד

³⁷⁹ שם ז א: "ליתן צדקה כפי מה שראוי לעני". שם ג: "ומצווה אתה להשלים חסרונו". שם ה: "בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת..."

³⁸⁰ ב"ב, ט א

³⁸¹ מתנות עניים, ז ה.

³⁸² בכת"י של מסכת בבא בתרא נמצא גרסות שונות לגבי שמו של בעל המימרא.

1. בבלי ב"ב 1: "אמ' רב אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה שנ'.... אמ' רב אסי שקולה צדקה כנגד כל המצות..."

2. בבלי ב"ב 2: "אמ' ר' יוסי לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל..."

3. בבלי ב"ב 3: "אמ' ר' אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו משליש השקל בשנה... ואמ' ר' יהודה שקולה צדקה כנגד כל המצות..."

בבבלי ב"ב 4 הגרסה היא: "אמר רב אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה.. ואמר רב אסי שקולה צדקה כנגד כל המצות..."

בין כת"י לדפוס יש הבדל נוסף. בכת"י הגרסה היא: 'משלישית השקל'. ואילו בדפוס הגרסה היא: "... [מלתת] שליש'". המשותף לכת"י לדפוס הוא בסדר הדברים במימרא:

א. "אמר רב אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו..."

ב. "ואמר רב אסי שקולה צדקה..."

בסמ"ג, המימרא מיוחסת לרבי יוסי ולא לרב אסי, וסדר הדברים במימרא שונה מאשר בכת"י ובדפוס, בספרו

כל המצות ולעולם אל ימנע אדם עצמו לכל הפחות מלתת שלישיית השקל בשנה שנאמר (נחמיה י, לג) העמדנו עלינו מצות לתת שלישיית השקל בשנה, בכתובות (נ, א) אמרינן המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך לבריות ואמרינן בירושלמי (פאה פ"א ה"א) שנה ראשונה לקרן מכאן ואילך בכל שנה ושנה חומש לריוח והן שני עשורין כענין שאמר יעקב (בראשית כח, כב) וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך³⁸³.

מדברי ה"טור"³⁸⁴ והשו"ע נראה שחיוב הנתינה לעני אינו מוגבל בחומש אלא יש לתת לו די מחסורו³⁸⁵, ומי שאינו בעל יכולת כלכלית גבוהה ייתן עד חומש מנכסיו ולא יותר. ה"טור" והשו"ע מציינים שחיוב הנתינה הוא חיוב שנתי. יש לתת מידי שנה לפי היכולת הכלכלית: בשנה הראשונה חומש מהקרן ובשנים הבאות חומש מהרווחים.

השו"ע פוסק:

א. שיעור נתינתה אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים ואם אין ידו משגת כל כך יתן עד חומש נכסיו מצווה מן המובחר ואחד מעשרה מידה בינונית פחות מכאן עין רעה וחומש זה שאמרו שנה ראשונה מהקרן מכאן ואילך חומש שהרויח כל שנה³⁸⁶.

הרמ"א מעיר על דברי השו"ע, בהגהתו להלכה זו:

כתוב: א. "אמר רבי יוסי שקולה צדקה כנגד כל המצוות".
ב. "לעולם אל ימנע אדם עצמו לכל הפחות מלתת שלישיית השקל בשנה...". יתכן שהסמ"ג שינה את סדר הדברים כדי להסמיק את הדיון בצורות הנתינה שלישיית השקל וחומש זו לזו, לשיטתו יש לשתי ההלכות מכנה משותף והוא חובת הנתינה מידי שנה בשנה.

³⁸³ **סמ"ג**. עמ' שפא, מצוות עשה קטב, ד"ה גרסינן בפ"ק דבבא בתרא.

³⁸⁴ טור יו"ד, רמט.

³⁸⁵ כך עולה גם בדבריו בפירושו לטור (ב"י) יו"ד רמט, ד"ה שיעור נתינתה אם ידו משגת: "...יתבאר בסימן ר"נ שצריך לתת לעניים כל צרכם והיינו ודאי אם ידו משגת שאם אינה משגת אינו חייב לתת להם כל ממונו".

³⁸⁶ שולחן ערוך יורה דעה, רמט א. פסיקתו של השו"ע מבוססת כנראה על דברי הרמב"ם (מתנות עניים ז, א ו-ה) ועל דברי הטור יו"ד רמט.

ואל יבזבז אדם יותר מחומש שלא יצטרך לבריות...³⁸⁷.

ההגהה של הרמ"א מתייחסת לדברי השו"ע הפוסק שיש לתת לעני די מחסורו אפילו נתינה זו עולה על חומש. אדם שאינו אמיד ייתן לעני עד חומש ולא יותר. הרמ"א חולק לכאורה על פסיקתו של השו"ע³⁸⁸, ופוסק שאין להפריש יותר מחומש אפילו אם הנותן הוא עשיר ובעל יכולת מבחינה כלכלית, מחשש שמא הנותן ירד מנכסיו אם יפריז בנתינה לעני.

סיכום

בנושא כמות הצדקה שיש לתת לעני חלה התפתחות, והוטלו מגבלות על כמות הצדקה שעל היחיד לתת לעני. במקרא יש הנחיה כללית לתת לעני "די מחסורו". כדי לקיים מצוות צדקה כראוי, על היחיד לאפשר לעני לחיות ברמת החיים שהיה רגיל אליה לפני שהעני. אין לכאורה התחשבות במצבו הכלכלי של הנותן וכמות הצדקה שעליו לתת לעני אינה מוגבלת, אפילו הוא עצמו חי ברמת חיים נמוכה יותר. המדרש מביא מספר דוגמאות הממחישות את משמעות המושג "די מחסורו": אפילו סוס ואפילו עבד. חכמי המשנה הגבילו את הנתינה וקבעו שיש לספק לעני את הצרכים המיידים שהוא זקוק להם. בתלמודים מובאת שמועה, ולפיה תיקנו חכמים בזמן שבתם באושא תקנה המגבילה את נתינתו של היחיד לחומש מרווחיו לצדקה, וזאת כדי שהנותן לא יהפוך לעני הנזקק לצדקה כתוצאה מנתינתו יתר. בבבלי מנוסחת התקנה כתקנת מקסימום, ואילו בירושלמי היא

³⁸⁷ שם, רמט א, בהגה.

³⁸⁸ ראה **פיינשטיין שו"ת ד' ה'**. חלק ה' סימן מג, ד"ה ובדבר אם תקנת אושא, להלן פסקה מדבריו:

"...ובש"ע מפורש שהמחבר סובר שבידו משגת מחוייב ליתן כפי צורך העניים אף שהוא יותר מחומש משמע שסובר בדעת הרמב"ם שכיון שדין התורה הוא שיתן כפי צורך העניים לא תקנו רבנן לאסור וגם לא לעצה טובה בצדקה רק להקדיש אסרו. ומה שבדף נ' (כתובות) איתא ולא הניחו ר"ע לבזבז הוא מחמת שר' ישבב לא היתה ידו משגת. עכ"פ הרמ"א שכתב ואל יבזבז יותר מחומש בצדקה פליג וסובר שאסור וכדמוכח מהא דמר עוקבא ודעת הרמב"ם והמחבר צ"ע...". לדעתו של הרב פיינשטיין לפנינו מחלוקת בין השו"ע לרמ"א בשאלה האם הנותן בעל היכולת מחוייב לתת לעני די מחסורו אפילו אם נתינה זו גדולה מחומש מנכסיו הנותן.

לדעת **ויס שו"ת מנחת**. חלק ה, סימן לד, דף קלד עמודה א, ד"ה והנה בתשו', אין כל הוכחה שהרמ"א חולק על השו"ע, שהרי אם הרמ"א בא לחלוק היה כותב ו"א כדרכו, כמו"כ ניתן לדעת הרב ויס, להסביר בדברי הרמ"א שאל יבזבז יותר מחומש. זו הנחיה למי שאינו עשיר ויש חשש שאם יתן יותר מחומש יהפוך בעצמו לנצרך, אבל מי שידו משגת יתן לעני די מחסורו כדעת המחבר בשו"ע.

מנוסחת כתקנה הקובעת שיש לתת מידי שנה חומש לצדקה.

בספרות הגאונים וברי"ף מובא להלכה נוסח התקנה כפי שהוא מנוסח בתלמוד הבבלי. הרמב"ם כתב דברים בנושא הן בפירושו למשנה והן בספר הפסיקה שלו, ה"יד החזקה". מהדברים שכתב בפירושו למשנה נראה שהוא סבור שאין לתת יותר מחומש לצדקה, ואילו מפסיקתו ב"יד החזקה", עולה לכאורה שעשיר ייתן לעני "די צורכו" גם אם צרכים אלו עולים על חומש מנכסי הנותן. חלק מהפרשנים והפוסקים האחרונים מנסים ליישב את הסתירה בדברי הרמב"ם, שחזר בו מהדברים שכתב בפירוש המשנה. הרמב"ם פוסק שהעשיר ייתן לעני "די צורכו" ואם אין ביכולתו לתת לעני את כל צרכיו, ייתן חומש או מעשר מנכסיו בשנה הראשונה, ובשנים הבאות ייתן חומש או מעשר מהרווחים. שיעור המינימום שנקבע כנתינה שיוצאים בה ידי חובת קיום המצווה הוא שלישית השקל מידי שנה.

השו"ע פוסק בנושא זה כרמב"ם, ואילו הרמ"א משיג על דברי השו"ע וקובע שאין לתת יותר מחומש מהנכסים לצדקה, אפילו צורכי העני גדולים, מחשש שנתנת יתר תגרום להתמוטטות כלכלית של הנותן, שיהפוך לנצרך כתוצאה מנתינה זו.

פרק י: הנתנה לעני בספרות ההלכה של העת החדשה

א- ספרות הפסיקה, וספרות השאלות והתשובות במאות 18-19

דעתו של הרמב"ם בנושא כמות הצדקה שיש לתת לעני, כפי שהיא באה לידי ביטוי בפירוש המשניות שלו לעומת פסיקתו בספר ה"ד החזקה', פסיקת רבי יוסף קארו ב'שולחן ערוך' לעומת דעת רבי משה איסרליש בהגהותיו לשולחן ערוך, הביאו את הפוסקים בדורות המאוחרים יותר להציע הצעות המיישבות את מה שנראה כדעות חלוקות של התלמודים הבבלי והירושלמי ושל הפוסקים הראשונים. הצעות אלו נותנות פתרונות הלכתיים לבעיות שונות בתחום הצדקה, בעיות שהן תולדות של קשיים כלכליים שהזמן והמקום גרמו להיווצרותם.

יש פוסקים שראו ביכולתו של נותן הצדקה גורם מכריע בשאלת כמות הצדקה שעליו לתת לעני, לעומתם פוסקים אחרים מדגישים את מצבו של המקבל, העני, כגורם מכריע בשאלת כמות הצדקה שיש לתת. מספר פוסקים סבורים שיש לשלב את יכולתו של הנותן ואת מצבו של המקבל בהחלטה לגבי כמות הצדקה שיש לתת. אותם פוסקים מצביעים על מצבים שונים ועל נסיבות משתנות כגורמים נוספים המשפיעים על כמות הצדקה שיש לתת.

רבי יעקב עמדין³⁸⁹ סבור שיש לחלק את נותני הצדקה לקבוצות בהתאם ליכולתם הכלכלית. כמו כן הוא מציין כי יש שני חיובים בנתינת צדקה, האחד מדאורייתא לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו, מצווה זו מוטלת על היחיד. חיוב שני הוא בגדר של מצווה מדרבנן, מי שאינו יכול לתת לעני די מחסורו ייתן לעני חומש או מעשר מרווחיו. לדבריו:

...דהא ודאי ע"כ איכא תרי גוונא צדקה חדא אית לה קצבה, והיינו

מעשר וחומש, ובהכי מיירי ההיא דבעי למימר גבי סילוק בעניי דקיץ להו

³⁸⁹ הרב עמדין מחשובי רבני אשכנז במאה ה-18. נולד בשנת 1698 נפטר בשנת 1776. חיבר ספרים רבים בתחום

ההלכה, הקבלה והתפילה. ראה מרגליות אינצ'. חלק ג' עמ' 875-878.

שהן אמורים בבינוני, או בעשיר עם עני בינוני, אבל בעשיר מופלג שאפשר לו עיקר המצווה היא לתת לעני די מחסורו, ואין בזה שיעור אחר אלא כדי צרכו, ופשטיה דקרא הכי הוא דאף היחיד נצטוו בכך בדאפשר ליה וכדעת הרמב"ם ז"ל. ...ואף לדעת הסוברים שאין זה מוטל אלא על הציבור³⁹⁰, אעפ"כ יודו במקום שאין רבים מצויים, ולא קופה של צדקה, כדי להשלים מהם לעני מה שחסר לו ודאי חובה היא על העשיר לפרנסו וליתן לו כל צרכו כפי שאפשר לפי הברכה אשר ברכו ה' ואין בזה שיעור שאפי' כבר הוציא בצדקה מעשר וגם חומש אינו נפטר מלתת לעני הנמצא עמו די מחסורו אם אי אפשר מן הציבור, וזה לדברי הכל...³⁹¹.

הרב עמדין סבור שעל העשיר לתת לעני די מחסורו. הנחיה זו מופנית לעשיר מופלג, ובכך הוא מקיים את מצוות התורה "והעבט תעביטנו די מחסורו". גם הפוסקים הסוברים שאין לתת יותר מחומש, ושהנתינה לעני די צרכו היא מצווה המוטלת על הציבור, יודו שבמקום שאין ביכולתו של הציבור לתת צדקה או במקום שאין בו קופת צדקה, או בשעה שהצרכים של העניים גדולים במיוחד וחומש אינו מספיק לצורכי העניים, חייב העשיר בעל היכולת לתת לעני די צרכו, גם אם מילוי בקשה זו עולה יותר מחומש מנכסיו. המטרה היא לעזור לעניים הנצרכים. אם העשירים לא יתנו את הצדקה שהעניים זקוקים לה, הרי שלא קיימו את המצווה אף על-פי שנתנו חומש. לדעת הרב עמדין ישנם מצבים ובהם גם מי שאינו מוגדר כעשיר מופלג³⁹² צריך לחלק את כל מה שיש לו לעניים ולהשאיר לעצמו מינימום הכרחי לקיום:

...ועוד נ"ל דכשיש עניים עטופים ברעב שיש לחוש שימותו ברעבון. אפי' מי שאין לו אלא כדי פרנסתו צריך לחלק להם מה שבידו. ולא ישאיר

³⁹⁰ כוונתו כנראה לדברי הרמ"א, שולחן ערוך יו"ד רמט א בהגה.

³⁹¹ ראה עמדין שאילת. חלק א, סימן ג, דף י' עמודה ב. ד"ה ואמנם מה.

³⁹² הרב עמדין אינו מגדיר את המושגים עשיר מופלג ובעל יכולת. ייתכן אף שלא ניתן להגדיר בהגדרה חד משמעית את המושגים הנ"ל, ההגדרה משתנה מזמן לזמן וממקום למקום.

לעצמו רק כדי חייו. עד שיגיע למקום שישראל מצויים שיפרנסוהו. אף שיצטרך לחזור על הפתחים. אפי' לר"ע שלימד חיך קודמים לחיי חבירך דוק ותשכח³⁹³.

במקרים שקיים חשש לפיקוח נפש, כאשר העני עלול למות ברעב, גם מי שאינו עשיר ויש לו רק כדי פרנסתו ולא יותר, צריך לתת לעני די צורכו, ולהשאיר לעצמו רק מינימום הכרחי למחייתו³⁹⁴, אפילו נתינה זו תגרום לכך שהנותן יאלץ לחזור על הפתחים. בהמשך חיבורו כותב הרב עמדין :

ונ"ל שענין מצות הצדקה נכלל בשני סוגים. הא' דאורייתא והב' דרבנן. והם מתחלקים למינים שונים על דרך הנז'. ורצוני בא' שהוא דבר תורה. זהו להמציא לעני הגון די מחסורו כל צרכו, לפי מה שהוא אדם חסר אשה ובית דירה וכלי תשמישים או פרנסה או בריאות, או אפי' הצריך למעדנים בטבעו. חובה להזמין לו כל זה בכל היכולת, אם אפשר בציבור. ואם לא צריך היחיד לקיימו במה שאפשר לו, והשני שהוא מדבריהם היינו להפריש מעשר או חומש נכסיו לצדקה. ואע"פ שיש קופה ותמחוי בעיר שעניים סומכים עליהם. אלא שרוצה להרחיב להם או ליתן גם לעניי עולם שבמקומות אחרים. זה אינו חיוב של תורה אלא מדרבנן למאן דאית ליה דמעשר כספים דרבנן. ולהב"ח וסיעתו אפי' חיובא דרבנן ליכא, אלא מנהג כשר וישר הוא. (ויש לו רמז ודאי בתנ"ך) ודעת זה נראה עיקר ובה אמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש כמו שזכרנו, ואף זה אינו אלא במי שאיננו עשיר מופלג. אבל מי שעשירו רב. מצווה ומדת חסידות לבזבז הרבה רק ישער שישאר בידו כדי להתפרנס ממנו כל ימי

³⁹³ שם, דף יא, עמודה א. ד"ה ועוד נ"ל דכשיש עניים.

³⁹⁴ דברי הרב עמדין מנוגדים לכאורה לדברי הרמב"ם שכתב בפירושו המשניות שלו (פאה א א) שכאשר יש צורך לפדות שבויים או להאכיל רעבים חייבים לתת להם די מחסורם כל עוד הסכומים הנדרשים קטנים או שווים לחומש מכספי הנותן. ייתכן שהרב עמדין מתאר מצב של פיקוח נפש מידי, מצב שאם לא יטופל מיד עלול העני למות, ואילו הרמב"ם אינו עוסק במצב של פיקוח נפש מידי ולכן אין חובה, לדעתו, לתת יותר מחומש.

לדבריו יש שתי מצוות בנתינת צדקה לעני. האחת מצווה מדאוריתא לתת לעני די מחסורו, בתנאי שהנותן הוא בעל יכולת. במקרה כזה אין הגבלה כמותית לנתינה. יש לתת לעני די מחסורו, בתנאי שהנותן ישאיר לעצמו סכום שיוכל להתפרנס ממנו כל ימי חייו³⁹⁶. המצווה שניה היא מצווה מדרבנן, ולפיה יש להפריש לצדקה מעשר או חומש לטובת שיפור מצבם הכלכלי של העניים המקומיים או של העניים הגרים במקומות אחרים. מטרה אפשרית נוספת לנתינה זו היא ליצור קרן מכספי הצדקה, קרן שניתן יהיה לספק ממנה את הצרכים העתידיים של העניים.

רבי חיים דוד אזולאי, החיד"א³⁹⁷, סבור ששאלת הכמות שיש להפריש לצדקה תלויה בעיקר בצרכים של העניים, ואינה תלויה בהכרח במצבו הכלכלי של הנותן. אין בדבריו אבחנה בין עשיר מופלג לעשיר בינוני³⁹⁸. הקריטריון העיקרי לפיו תיקבע כמות הצדקה שיש לתת הוא מצבו של העני ומידת נחיצותם ודחיפותם של צרכיו השונים. לדעתו:

...ואפשר לישב דהרמב"ם ז"ל בפירושו סבר דיש חילוק בין רוצה לחלק נכסיו לעניים מאליו ומעצמו ובין אם האלהים אינה לידו פדיון שבויים או כי יראה ערומים או רעבים גם צמאים נפשם תתעטף נשים וטף וסבר הרב דהכי תקון דאם לא נזדמן לו אחת מהנה אין לו

³⁹⁵ שם, ד"ה ונ"ל שענין מצות צדקה נכלל בשני סוגים.

³⁹⁶ זוהי כנראה פרשנותו של הרב עמדין למעשה המובא בבבלי (כתובות סז ב) לגבי מר עוקבא שבזבז מחצית נכסיו וחכמים טענו נגדו שאסור לעשות מעשה זה מחשש שירד מנכסיו. ממעשה זה הסיק רבי יעקב עמדין שאם העשיר שומר בידו סכום מספיק למחיה, הוא מצווה לבזבז את היתרה לצדקה גם אם הסכום גדול מחומש. דבריו מנוגדים לכאורה לשיטת הרמ"א בשו"ע יו"ד, רמט א, הכותב שהיחיד אינו חייב לתת יותר מחומש, והוא אינו קושר הלכה זו למצבו הכלכלי של הנותן.

³⁹⁷ מגדולי הרבנים בירושלים במאה ה-18. ביהדות המזרח ובאיטליה נחשב החיד"א כגדול רבני הדור.

³⁹⁸ בניגוד לשיטת הרב עמדין שהובאה לעיל.

חיוב לבזבז חומש וכי תאווה נפשו לבזבז אל יבזבז יותר מחומש כלל
אפי' דבר מועט... ואולם כי יקרא שבויים ואת פת רוצ"ם וערומים אז
חיובא רמיא לתת חומש...ואם בא לידו פדיון שבויים והצל נפשות
ומתים להרג ודכוותיהו חומש חיוב ואם רוח נדיבה שבו מסלקת את
הדמ"ם ומוסיף על חומש רשאי ומדת חסידו' היא...³⁹⁹.

פרשנותו של החיד"א בדברי הרמב"ם מלמדת על דעתו בנושא הנתינה לעני.
הרב חיד"א סבור כי הגורם העיקרי המשפיע על כמות הצדקה שיש לתת הוא הצרכים
האמיתיים של העניים:

- א. אם יש עניים רעבים ללחם, חייבים לתת חומש מהנכסים לצדקה.
- ב. אם יש צורך לפדות שבויים או להציל אדם ממוות, חייב הנותן להפריש חומש
לאותן מטרות וממדת חסידות הוא רשאי לתת יותר מחומש. אין חובה על היחיד
לספק לעני את כל צרכיו, חובה זו מוטלת על הציבור.
- ג. כאשר לא קיימים צרכים מיידים, אלא אדם רוצה להפריש מכספו למקרה שיזדמנו
עניים או לטובת מצווה אחרת, אין חיוב להפריש חומש ואסור לבזבז יותר מחומש
כלל.⁴⁰⁰

רבי אליהו מווילנא, הגר"א⁴⁰¹, מתייחס לנושא של חובת נתינת חומש לצדקה, באיגרת

³⁹⁹ ראה אזולאי ברכי יוסף. סימן רמט, דף מט עמ' א, ד"ה ואפשר לישב.

⁴⁰⁰ בניגוד לדברי הרב עמדין הסבור שעל העשיר בעל היכולת לתת גם יותר מחומש. ע"פ פרשנותו של החיד"א אין לכאורה סתירה בין ניסוח תקנת אושא בבבלי לניסוחה בירושלמי. הבבלי מתייחס למצב ובו הנתינה אינה לצורך מידי אלא לצרכים עתידיים-במקרה כזה המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, ואילו הירושלמי מתייחס למצב ובו יש צרכים מידיים לזון עניים או לשחרר שבויים ולכן מנוסחת התקנה בסגנון חיובי שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו. החיד"א סבור שהרמב"ם כתב את ההלכה האוסרת בזבז של יותר מחומש בהלכות ערכין וחרמין, ח, יג, מפני שהדיון שם הוא בנתינה שאינה לצורך מידי, ולכן ניסח הרמב"ם את ההלכה במילים הבאות:
".. וזוה וכיוצא בו אמרו חכמים חסיד שוטה מכלל מבלי עולם. אלא כל המפזר ממונו במצוות לא יפזר יותר מחומש".

⁴⁰¹ מגדולי חכמי ליטא במאה ה-18. נולד בשנת 1720 ונפטר בשנת 1797. היה גדול חכמי התורה בדורות האחרונים. השפעתו על בני דורו והדורות הבאים היתה מכרעת. הגר"א לא קיבל על עצמו כל תפקיד רבני או ציבורי. רוב

שכתב לבני ביתו בדרכו לא"י. מדבריו באיגרתו⁴⁰² ניתן ללמוד שלדעתו יש חובה להפריש לצדקה כמות של חומש בדיוק. בהפרשה פחותה מחומש, עוברים על כמה וכמה מצוות. מדבריו שם:

ולמען ה' שתפריש את החומש כאשר צויתך ואל תפחות כאשר הזהרתך, כי בפחות מזה עוברים כל רגע על כמה לאוין ועשין ושקול כאלו כפר בתורה הקדושה חס ושלום⁴⁰³.

על פי גרסה זו של איגרת הגר"א⁴⁰⁴, יש חובה להפריש חומש בדיוק. מי שמפריש פחות מחומש עובר על כמה איסורים הכתובים בתורה בקשר לחובת נתינת צדקה, כגון "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך" וכן "פתוח תפתח את ירך לו"⁴⁰⁵. מי שאינו מפריש חומש לצדקה כאילו כופר בתורה. לפי גרסה זו הציווי לבני ביתו להפריש חומש לצדקה הוא פרשנות מחמירה ביותר, שהרי לדעת חכמי התלמוד התקנה להפריש חומש נתקנה באושא ואין לה מקור מחייב בתורה. ואפילו הייתה התקנה ידועה בתקופה קדומה לאושא אין היא מצווה דאורייתא, אלא מצווה מדרבנן שחכמים מצאו לה אסמכתא בתורה. ראוי לציין שלעומת גרסה זו באגרת הגר"א, יש גרסה אחרת ולפיה כתובים באגרת הדברים הבאים:

...והעיקר שיקנה האדם עוה"ב בצדקות וג"ח שעושה בממונו וכבד את ה' מהונך⁴⁰⁶.

ספריו נכתבו ע"י תלמידיו על פי דברים ששמעו מפיו. ראה מרגליות אינצ'. חלק א', עמ' 151-162.

⁴⁰² על פי אחת הגרסאות.

⁴⁰³ ראה אליהו אגרת. עמ' קמד.

⁴⁰⁴ גרסה זו היתה כנראה גם לפני "החפץ חיים", ראה הכהן אהבת, פרק תשעה עשר ענין מעשר וחומש, עמ' מ, בד"ה נחזור לענינינו.

⁴⁰⁵ דברים טו, ז-ח.

⁴⁰⁶ ראה אליהו אגרת עלים. זו הגרסה של האיגרת והיא מודפסת בתוך ספר "עלים לתרופה". גרסה אחרת לאותה איגרת ראה בספר שערי קדושה שכתב הרב חיים ויטל, (נדפס בארם צובא (חאלב) תרכ"ו). לדעתו של אברהםס צוואות. מהדורה זו (שבספר עלים לתרופה) של האיגרת היא מהדורה חשובה. לעיתים קרובות יש לבכר את המהדורה הזאת על כל המהדורות האחרות. אם נקבל את דברי אברהםס אין לפנינו מקור אמין ממנו ניתן ללמוד

אם אכן כפי שכותב אברהמס⁴⁰⁷ שגרסה זו של האגרת היא כנראה אמינה יותר, הרי שהגר"א לא כתב באגרת לבני ביתו שיש חובה להפריש חומש לצדקה. הרב אפשטיין⁴⁰⁸ כותב בספרו "ערוך השולחן", שתקנת אושא בנושא צדקה היא תקנה שתוקנה כדי להתמודד עם בעיית העוני שהחריפה לאחר חורבן בית המקדש השני, ומטרתה להגביל את הנתינה כדי שלא יוצר מצב ובו נותן הצדקה ירד מנכסיו ויזדקק לבריות כתוצאה מקיום מצוות צדקה. הגבלת הנתינה לחומש מחייבת בכל מקרה, ואין לתת יותר:

ב. ... ונלע"ד דה"פ דבאמת שיעורים אלו דמעשר וחומש אינן מן התורה ומדרבנן הוא דאסמכוה אקרא דוכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך שני עישורים כמבואר בכתובות שם⁴⁰⁹ ...

ג. והחייב מצדקה מפורש בתורה בכמה פסוקים. וכי ימוך אחיך והחזקת בו וחי אחיך עמך, פתוח תפתח את ידך לו וגו'. די מחסורו אשר יחסר לו... ובאמת בזמן שהיו ישראל בארץ והיה מצבם טוב ועניים היו מועטים היו יכולין לקיים די מחסורו וגו' אבל כשגלינו מארצינו ועניים נתרבו ועשירים נתמעטו ואם אפילו יחלקו העשירים כל מעותיהם לא יספיקו להשלים לכל העניים די מחסורם לכן תקנו חכמים מעשר וחומש ולא יותר דבהכרח לתת גבול...

ד. ולפ"ז ה"פ⁴¹⁰ שיעור נתינתה אם ידו משגת כלומר שהוא עשיר גדול ועניים שם מעטים יתן כפי צורך העניים אף אם אין בזה לא חומש ולא מעשר מפני שזהו עיקר המצווה של צדקה ליתן די מחסורו אבל אם אין

שהגר"א מחייב להפריש חומש לצדקה.

⁴⁰⁷ ראה הערה קודמת, מס' 18.

⁴⁰⁸ רבי יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, מגדולי הפוסקים בסוף המאה ה-19 בפולין. כתב את ספרו 'ערוך השולחן' מאחר ולדעתו נכתבו על השולחן ערוך ספרים רבים עד שלא ניתן לדעת כיצד לפסוק בגלל ריבוי הדעות.

⁴⁰⁹ כתובות, נ א.

⁴¹⁰ כוונתו כנראה לדברי ה'טור' וה'שו"ע' יו"ד רמט א.

ידו משגת כלומר או שהוא אינו עשיר כל כך או שעניים מרובים יתן עד

חומש או מעשר ואף שאין בזה די מחסורו הלא א"א יותר...⁴¹¹.

הרב אפשטיין סבור שמטרתה של התקנה לתת חומש או מעשר היא להגן על הנותן שלא יגיע למצב של פשיטת רגל כתוצאה מנתינה בלתי מוגבלת. מדבריו נראה שאם המצב הכלכלי ישתפר וידמה למצב הכלכלי בתקופה שבה עם ישראל ישב בארצו לפני חורבן הבית השני, תתחדש החובה לתת לעני די מחסורו מבלי להתחשב בתקנת אושא המגבילה את הנתינה לחומש. כל זמן שהמצב הכלכלי אינו טוב, חובתו של בעל היכולת משתנה בהתאם לצרכים של העניים מחד גיסא, ולמגבלת תקנת אושא ויכולתו הכלכלית מאידך גיסא, ובשום מקרה אין לתת יותר מחומש לצדקה.

רבי ישראל מאיר הכהן, "החפץ חיים", דן בספרו, אהבת חסד, בשאלת כמות הכסף שיש להפריש לצדקה. לדעתו הקביעה כמה יש להפריש לצדקה: עד חומש, חומש בדיוק ואולי גם יותר מחומש, אינה מוחלטת וחד משמעית, והיא משתנה בהתאם לנסיבות.

"החפץ חיים" משלב בפסיקתו את הדעות השונות שנכתבו בספרי הפסיקה של הפוסקים הראשונים כגון הרמב"ם, השו"ע והרמ"א, ובונה מערכת פסיקה חדשה המתחשבת במצבים האפשריים השונים.

א. כאשר אין צרכים מידיים ואדם מפריש לצדקה למקרה שיווצר צורך- במקרה זה הפרשת חומש היא מידה טובה ואינה חובה:

... (** י"א דמה שאמרו דחומש הוא מדה יפה⁴¹² ה"מ בשלא נודע לו שיש

בעיר עניים התאבים ללחם או ערומים שצריכים לכסות⁴¹³ .

⁴¹¹ אפשטיין ערך השלחן. חלק ב', עמ' 44, יו"ד הלכות צדקה סימן רמט, סעיפים ב-ד.

⁴¹² הכוונה כנראה למה שהרמב"ם מכנה בהלכות מתנות עניים, ז ה, "מצווה מן המובחר". ה"חפץ חיים" סבור שאין מחלוקת בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי בשאלה האם יש מצווה להפריש חומש או שזו מידה טובה. הדיון בבבלי הוא במקרה שאין עניים בעיר ומפריש לצרכים עתידיים. במקרה זה אין חובה להפריש חומש אלא זו מידה טובה. בירושלמי הדיון הוא במקרה שיש צרכים מידיים. במקרה כזה יש חובה להפריש עד חומש (לדעת ה"חפץ חיים" החיוב על-פי הירושלמי הוא להפריש עד חומש). ראה אהבת חסד, פרק תשעה עשר ד, בהערה שם.

⁴¹³ הכהן אהבת חסד. פרק יט, סעי' ד.

"החפץ חיים" סבור שפסיקתו של הרמב"ם⁴¹⁴ לפיה הפרשת חומש לצדקה היא מידה יפה, מתאימה למקרה שאין לנותן הצדקה כל ידיעה על הימצאות עניים בעיר, והוא מפריש צדקה למקרה הצורך.

ב. במקרה ונותן יודע שיש עניים בעיר והוא מפריש צדקה עבורם, הוא חייב להפריש עד חומש:

...אבל כשיודע שיש בעיר אלמנות ויתומים וכה"ג אנשים מצוקים כאלו שאין לאל ידם להושיע את עצמם מחויב מדינא להפריש עד חומש נכסיו וכן משמע מדברי הגר"א⁴¹⁵ שדעתו כן וה"מ כשידו משגת ליתן שיעור זה אבל אין מחויב לדחוק את עצמו לזה רק מצד מצווה...⁴¹⁶.

כאשר אדם יודע שיש עניים בעיר הוא חייב להפריש עד חומש נכסיו לצדקה כדי לפרנס את אותם עניים. הידיעה על הימצאותם של עניים בעיר מתפרסמת כנראה על ידי הגבאים הממונים על קופת הצדקה, המבקשים ואולי מחייבים את חברי הקהילה לתרום את חלקם כדי שיוכלו לפרנס את העניים. אם נתינת חומש לצדקה עלולה לגרום להרעת מצבו הכלכלי של הנותן עד כדי אי יכולת לפרנס את עצמו ואת משפחתו, הוא אינו מחויב לדחוק את עצמו ולהיכנס לקשיים כלכליים. המצווה להתאמץ ולתת עד חומש תקפה ומוטלת על כל מי שיש ביכולתו לתת⁴¹⁷.

ג. כאשר העניים פונים ישירות אל הנותן הפוטנציאלי, או כאשר יש לפדות שבויים שאינם במצב של פיקוח נפש אפשר לתת גם יותר מחומש:

...אבל כשבאו לפניו עניים רעבים או ערומים שהוא חייב להשביעם

⁴¹⁴ ראה רמב"ם מתנות עניים, ז ה.

⁴¹⁵ נראה שכוונתו לדברים שכותב הגר"א באגרתו לבנו: "ולמען ה' תפריש את החומש כאשר צויתך ואל תפחות כאשר הזהרתך, כי בפחות מזה עוברים כל רגע על כמה לאוין ועשין...". לפי גרסה זו של אגרת הגר"א, יש חובה להפריש חומש בדיוק ולא פחות, ואילו החפץ חיים הבין מדברי הגר"א שיש להפריש עד חומש. ראה הערות 18,16, בפרק זה.

⁴¹⁶ הכחן אהבת חסד. יט ד.

⁴¹⁷ ראה רמב"ם מתנות עניים, ז ה: "בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו, וכמה עד חומש נכסיו מצוה מן המובחר".

ולכסות מערומיהם כאשר אמרה התורה די מחסורו אשר יחסר לו או שיראה שבויים שהוא חייב לפדותם כאשר צוה השי"ת ורצונו לתת ע"ז יותר מחומש רשאי ומידת חסידות הוא [רמב"ם בפי' המשנה פ"א דפאה ועיין בהג"ה לעיל] ונראה דמיירי באופן שאין נוגע לפיקוח נפש ממש...⁴¹⁸.

כאשר העני פונה ישירות אל הנותן העשיר, רשאי הוא לתת לעני גם יותר חומש כדי לענות על הצרכים של הפונה. נתינה במידה כזו היא לדעת ה"חפץ חיים" בגדר של מידת חסידות⁴¹⁹, כלומר מעשה ברמה מוסרית גבוהה.

ד. כאשר הנתינה היא לצורך תמיכה במצב של פיקוח נפש יש חובה לתת גם יותר מחומש כל עוד הנתינה אינה גורמת למצב של פיקוח נפש לנותן:

... אבל אם נוגע לפ"נ ממש כגון שהשבוי עומד למות או הרעב יכול לבוא לידי סכנה ע"י רעבונו אין שייך בזה שיעור חומש ולא אמרו בב"מ ס"ב⁴²⁰ רק דחייו קודם לחיי חברו אבל דעשרו קודם לחיי חברו לא מצינו⁴²¹.

במקרה זה חובת הנתינה היא מקסימלית. אדם צריך לתת את כל מה שיש לו להצלת חברו, ולהשאיר בידו סכום כסף שיספיק לו לקיום מינימלי כדי שלא יגיע בעצמו למצב של פיקוח נפש.

ה. על עשיר מופלג לא חלה מגבלת החומש. הוא צריך לתת לעני כדי צורכו, בתנאי שהנתינה אינה גורמת לנותן עצמו מצב של עוני:

איכא בכתובות מ"ט דהתקינן חז"ל באושא המבזבז אל יבזבז יותר

⁴¹⁸ **הכהן אהבת חסד**. פרק כ, סעיף ב.

⁴¹⁹ מידת חסידות היא כנראה רמה גבוהה של עשיית מעשי חסד. נתינה של עד חומש מוגדרת ע"י הרמב"ם כמצווה מן המובחר (רמב"ם היד החזקה, מתנות עניים, ז ה).

⁴²⁰ כוונתו כנראה לכתוב בבבלי בבא מציעא סב א (כפי שהוא מביא בהערה בספרו אהבת חסד, פרק כ ב בהערה **): "דז"ל הגמרא שם שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים אם שותין שניהם מתים (שלא היה מספיק לשניהן) ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב ע"ז דריש ר"ע וחי אחיך עמך חייך קודם (בדפוסי התלמוד הגרסה היא 'קודמים') לחיי חברך".

⁴²¹ **הכהן אהבת חסד**. פרק כ, סעיף ב.

מחומש שמא יצטרך לבריות אם לא מי שהוא עשיר מופלג משמע
בפוסקים דעליו לא היתה התקנה...⁴²².

ו. **אסור לתת לצדקה יותר מחומש** אם הנתינה עלולה לגרום להתמעטות נכסיו של הנותן.
אך אם יש לאדם עבודה או עסק קבוע, הוא יכול לתת לעני את הסכומים העודפים על
הנחוץ לו למחייתו, אפילו סכום זה גבוה מחומש, מפני שהקרן אינה מתכלה והעסק או
העבודה הקבועה ישמרו על רמת חיים נאותה של הנותן:

ודע דמה שהתקינו חז"ל שלא לפזר יותר מחומש נראה דהיינו דוקא
כשמבזבז נכסי ביתו עי"ז הפזור כדמשמע לשון המבזבז אבל בדבר מיעוט
כגון שיש לו איזה מלאכה או עסק קבוע שמשתכר בה כדי מחיתו כל
שבוע ויותר מעט מותר לו לפזר היותר לצדקה אף שהוא עולה יותר
מחומש לפי ערך⁴²³.

ז. מותר לתת גם יותר מחומש כצדקה לעוסקים בתורה:

ודע עוד דכל עיקר התקנה הוא לסתם צדקה אבל להחזקת התורה
מצדד בספר שיטה מקובצת כתובות דף מ"ט דלא שייך זה כלל וכן
בדין אחרי שעבור זה יש לו חלק בשכר תורתו כמו שמצינו ביששכר
וזבולון ששבט זבולון היה מחזיק לשבט יששכר והיה נוטל חלק
בשכר תורתו...⁴²⁴.

כאשר מטרת הנתינה היא לתמוך בתלמידי חכמים עניים, אין כל מגבלה על כמות הצדקה.
ההסבר הניתן להלכה זו הוא: כאשר אדם נותן צדקה לעוסקים בלימוד תורה הוא נעשה
שותף ללומדי התורה "ומתחלק" אתם בשכר לימוד התורה שלהם, וככל שיתן יותר יגדל
חלקו בשכר הלימוד. נתינה זו אינה נתינה על פי גדרי נתינת צדקה.

⁴²² שם, שם, א. ראה גם דברי **דנציג חכמת אדם**. הלכות צדקה, כלל קמד י:

"עשיר מופלג מותר לבזבז אף יותר מחומש מנכסיו..."

⁴²³ **הכהן אהבת חסד**. פרק כ, ג.

⁴²⁴ שם, שם, ד.

ב- ספרות השאלות והתשובות במאה ה-20-

רבי משה פיינשטיין ענה לשואל בנושא הפרשת מעשר כספים. בתשובתו מתייחס הרב פיינשטיין לתקנת אושא. לדבריו יש לדון בשאלה האם תקנת אושא לפיה יש להפריש עד חומש לצדקה היא עצה טובה בלבד, ומי שרוצה לתת יותר מחומש רשאי לתת, או שזו הנחיה מחייבת ולפיה אסור להפריש יותר מחומש. מסקנתו היא שיש לתת לצדקה חומש מן הנכסים ולא יותר, גם לא באותם מקרים שלדעת פוסקים אחרים אפשר או צריך לתת יותר. האיסור לתת יותר מחומש נלמד לדעתו מדברי התלמוד:

ובדבר אם תקנת אושא שאל יבזבז יותר מחומש הוא איסור או רק עצה טובה, הנה מלשון הגמ' משמע שאסור דהא מקשה בכתובות דף ס"ז על מר עוקבא שחילק בשעת מיתתו פלגא מנכסיו מהא דאל יבזבז יותר מחומש ואם רק עצה טובה היה פשוט שאין שייך זה לאח"מ אבל אם הוא איסור היה סבור המקשה שלא פלוג ותירץ שמ"מ לא תיקנו היכא דלא שייך הטעם. אבל בשט"מ שם משמע לפי שמפרש המדרש דיש מצווה אף ביותר מחומש באם הוא לתלמוד תורה עיי"ש. והנה לא כתב הרמב"ם הדין דאל יבזבז יותר מחומש אלא בסוף הלכות ערכין ולא בצדקה בהלכות מתנות עניים⁴²⁵ ובש"ע מפורש שהמחבר סובר דבידו משגת מחוייב ליתן כפי צורך העניים אף שהוא יותר מחומש משמע שסובר בדעת הרמב"ם שכיון שדין התורה הוא שיתן כפי צורך העניים לא תקנו רבנן לאסור וגם לא לעצה טובה בצדקה רק להקדיש אסרו. ומה שבדף נ' איתא ולא הניחו ר"ע לבזבז הוא מחמת שר' ישבב לא היתה ידו משגת. עכ"פ הרמ"א שכתב ואל יבזבז יותר מחומש בצדקה פליג וסובר שאסור וכדמוכח מהא דמר עוקבא ודעת הרמב"ם והמחבר צ"ע. עכ"פ למעשה אין לבזבז יותר מחומש אם לא לחשש פיקוח נפש⁴²⁶.

⁴²⁵ העתקת מיקומה של ההלכה האומרת שאסור לבזבז יותר מחומש מהלכות מתנות עניים להלכות ערכין מלמדת,

לדעת הרב פיינשטיין, שהרמב"ם סבור שמותר לבזבז לצדקה יותר מחומש.

⁴²⁶ פיינשטיין שו"ת יר"ד. חלק א, סימן קמג עמ' רפד, ד"ה ובדבר אם.

הרב פיינשטיין סבור שמפסיקתם של הרמב"ם והשו"ע אפשר ללמוד שאדם עשיר חייב לתת לעניים די צורכם גם אם נתינה זו גדולה מחומש; אך מדברי התלמוד וכן מפסיקתו של הרמ"א נראה שאסור להפריש יותר מחומש, ולכן הוא פוסק הלכה למעשה שאין לתת יותר מחומש לצדקה פרט למקרה חריג של פיקוח נפש⁴²⁷.

בניגוד לדברים שהובאו לעיל בשם רבי יעקב עמדין, ועל פיהם לפני שנתקנה תקנת אושא היה חיוב לתת יותר מחומש עד כדי מחסורו של העני, סבור הרב פיינשטיין שגם לפני התקנה לא הייתה חובה לתת יותר מחומש לצדקה, וכך לדעתו פסק הרמב"ם בהלכות מתנות עניים.

בתשובה אחרת כותב הרב פיינשטיין:

והא דכתבתי שפשוט דאף קודם תקנת אושא לא היה חיוב, אף לא ממידת חסידות, ליתן לצדקה ולהקדש יותר מחומש, משמע כן מלשון הרמב"ם פ"ז ממ"ע ה"ה, דכתב בא העני ושאל די מחסורו נותן לו כפי השגת ידו, וכמה, עד חמישית נכסיו מצווה מן המובחר. וכתב זה לדין התורה, שהרי לא הזכיר כאן התקנה דאושא. ואף שמה שלא הזכיר, הוא משום שסמך על הא דכתב בסוף הלכות ערכין, לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו....

מ"מ הא דרך הרמב"ם לכתוב תחילה איך הוא דינא דאורייתא, ובכל זאת כתב שרק עד חמישית נכסיו הוא מצווה מן המובחר. ומזה מוכח שמש"כ בהלכה א', מ"ע ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת, הוא כשיש לו הרבה יותר. ונקט ד' הלכות אחרות, החיוב שעל העשיר גדול ועל הציבור מה שצריכין ליתן לעניים. ובה"ה כתב לסתם אינשי, כשהן יחידים, שאין ידם משגת הרבה ככל צורך העני, שעכ"פ צריך ליתן לו כפי השגת ידו, ויותר אינו מחויב אף שיש לו עוד מעות.... דלהרמב"ם דבין בהלכה א' שכתב

⁴²⁷ הנתינה לנזקק במצב המוגדר כפיקוח נפש אינה בגדר צדקה, אלא מדין "לא תעמוד על דם רעך".

ראה פנינשטין שו"ת י"ד. חלק א', רכג, ד"ה והא דמפרש כתר"ה הא דמחויב לאגורי אנשים.

עצם חיוב מצוות צדקה שהוא כפ"מ שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת, ובין בה"ה באין יד הנותן משגת, כתב נותן לו כפי השגת ידו, ואחר זה כתב וכמה, עד חמישית, וקאי זה על תרוויהו, דבין שיד הנותן משגת שבהלכה א', ובין בהלכה ה' באין ידו משגת שנותן כפי השגת ידו, שהוא רק בשיעור חמישית. ודין אחד להם... וליכא חילוק לדינא בינייהו (היינו בין הנידון בהלכה א' והנידון בהלכה ה'⁴²⁸) אלא לענין מציאות הכמות, שבחומשו של העשיר יכול לזון כמה עניים לכל צורכיהם בחמישית נכסיו שלו. וסתם אינשי לא סגי חמישית נכסים שלהם אלא למעט עניים, ויש שרק לעני אחד, ויש שאף לעני אחד לא סגי. ולהש"ע איכא חילוק לדינא, שלעשיר גדול לא נאמר שיעור חומש, ורק אם אינו עשיר גדול נאמר שיעור חמישית נכסיו למצווה מן המובחר...⁴²⁹.

לדעת הרב פיינשטיין, הרמ"א החולק על השו"ע וסבור שאסור לתת יותר מחומש הנכסים לצדקה, הולך בדרך סלולה שסלל הרמב"ם ולפיה גם עשיר מופלג לא יתן לצדקה יותר מחומש נכסיו, ומה גם לפני שנתקנה תקנת אושא לא הפרישו לצדקה יותר מחומש. לדעתו של הרב פיינשטיין השו"ע חולק וטוען שעשיר מופלג רשאי לתת יותר מחומש מנכסיו, אך מי שאינו מוגדר כעשיר מופלג חייב לתת עד חומש מנכסיו לצדקה ולא יותר. הרמב"ם שכתב שיש לתת לעני כל צורכו התכוון לדעת הרב פיינשטיין, שאדם שאין לו ממון רב, ישתדל לתת לעני כפי יכולתו שלו, כשהמגמה היא לעזור לעני להשיג את כל הכסף שהוא נזקק. מקרה של פיקוח נפש הוא מקרה חריג, ולכל הדעות חובה על האדם לתת את כל מה שיש לו לצורך הצלת נפשות. חובה זו אינה בגדר של נתינת צדקה, אלא **חובה הנובעת מהצווה "לא תעמוד על דם רעך"** על-פי זה ממשיך הרב פיינשטיין:

...כשהוא רואה שטובע בנהר ויש שם עכו"ם שאין רוצה להציל בלא שכר ודאי שהיה מחוייב אף בלא קרא ליתן עד חומש מנכסיו להצילו

⁴²⁸ הדברים הכתובים בסוגריים אינם דברי הרב אלא דברי המסדרים כפי שכתוב בהקדמה לכרך זה.

⁴²⁹ **פיינשטיין שו"ת ד' ה'**. או"ח חלק ה', עמ' קנא, סימן מג, אות י.

שהרי ליכא כאן עוד אנשים עמו אך הקרא דלא תעמוד השמיענו עוד יותר דמחוייב ליתן כל אשר לו להציל ויליף זה ממשמעות הקרא דלא תעמוד משמע חזור על כל הצדדין כדפרש⁴³⁰ ⁴³¹.

הרב יצחק ווייס חולק על הרב פיינשטיין ולדעתו גם הרמ"א סבור שעשיר מופלג רשאי לתת יותר מחומש מנכסיו לצדקה והוא מקיים בנתינה זו מצווה, להלן קטע מדבריו :

והנה בתשו' אגרות משה שם, בנה יסודו על דברי הרמ"א שם (י"ד סי' רמ"ט סעי' א'), שכתב ואל יבזבז יותר מחומש עיי"ש, לענ"ד אין ראי', דבא לחלוק על המחבר, דאם רצונו לחלוק, הי' כותב, וי"א, כנודע דרכו, וביותר ממה שמצוין שם המקור, (ב"י בשם הגמ' פרק נערה שנתפתתה), ואף שאין הציון מהרמ"א עצמו, אבל כן ראיתי בדרכי משה השלם, שעל דברי המחבר בש"ע, עד חומש מנכסיו מצווה מן המובחר כו', כתב למקור הדברים, בפ' נערה שנתפתתה א"ר אילעי באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות עיין שם, ש"מ: לא בא לחלוק על דברי המחבר, אלא למלאות דבריו, דבאין ידו משגת אסור לבזבז, אבל בידו משגת, י"ל דמודה לדברי המחבר. וא"כ להלכה למעשה, כמו בזמן הזה, שבכל עת יש עניים נצרכים לפנינו, וביותר עניי א"י, שפיר יכול מי שידו משגת לבזבז יותר מחומש, ומצווה קעביד, וכן נראה דס"ל להלכה בספר שבילי דוד (ביו"ד) שם⁴³².

לדעת הרב ווייס, הרמ"א אינו חולק על השו"ע (כפי שסבור הרב פיינשטיין), אלא מסכים אתו ומוכיח את נכונות דבריו ממקור תלמודי. הרב ווייס סבור שאם יש לאדם יכולת לתת יותר מחומש מנכסיו, ובמקביל יש צרכים גדולים כתוצאה מריבוי מספר העניים, הוא רשאי לתת יותר מחומש מנכסיו לצדקה. הדברים אמורים במיוחד כלפי עניי ארץ ישראל

⁴³⁰ ראה פירוש רש"י, ויקרא יט טז, ד"ה לא תעמוד על דם רעך: "לראות במיתתו ואתה יכול להצילו כגון טובע בנהר וחייה או לסטים באים עליו" (ת"כ).

⁴³¹ פיינשטיין שר"ת י"ד. סימן רכג ד"ה והא דמפרש כתר"ה.

⁴³² ויס שר"ת מנחת. חלק ה, דף קיד, סימן לד ד"ה (ב) וע"ד שאלתכם הלכה למעשה.

הבאים לגולה כדי לקבל צדקה.

סיכום

בספרות הפסיקה ובספרות השו"ת שנכתבה מהמאה ה-18 ואילך, ניתן למצוא את עקבות המחלוקת של הפוסקים הראשונים בשאלה האם מוטלת על היחיד חובה לתת לצדקה עד חומש מהרווחים ולא יותר, או שהיחיד רשאי להפריש לצדקה גם יותר מחומש. הרב עמדין סבור שיש שתי מצוות, האחת מדאורייתא והיא לתת לעני די צורכו, והשנייה מדרבנן לתת לו חומש או מעשר. עשיר מופלג יספק לעני את כל צרכיו. במקום שאין קופת צדקה יש לתת לעני גם יותר מחומש.

לדעת החיד"א כמות הצדקה שיש לתת לעניים תלויה בעיקר בצרכיהם. לדעת הגר"א, על-פי גרסה אחת של האיגרת שכתב לבני ביתו מדרכו לארץ ישראל⁴³³, יש חובה להפריש חומש לצדקה, ומי שאינו עושה כך עובר על מצוות 'עשה' ולא תעשה'. הרב אפשטיין סבור שתקנת אושא היא תולדה של המצב הכלכלי בתקופה שלאחר חורבן בית המקדש השני. לדעתו מטרת התקנה היא להגן על הנותן שלא יגיע למצב של עוני כתוצאה מנתינת יתר. גם עשיר לא ייתן יותר מחומש לצדקה כדי שלא ירד מנכסיו ויזדקק לצדקה.

"החפץ חיים" סבור שיש מצבים ובהם היחיד חייב לתת יותר מחומש מנכסיו לצדקה. חובה זו מעוגנת במצות התורה.

עשיר מופלג רשאי לתת גם יותר מחומש. אף מי שיש לו עיסוק ופרנסה קבועים רשאי לתת לעני יותר מחומש. אין הגבלה על נתינת צדקה לתלמידי חכמים העוסקים בתורה, מפני שזו היא מעין שותפות עסקית שעליה לא חלות מגבלות של חומש לצדקה.

לדעת כל הפוסקים, במצב של פיקוח נפש יש לתת יותר מחומש, אפילו הנתינה הזו תביא את הנותן למצב של עוני. הסבר אפשרי לפסיקה זו הוא שנתינה כדי להציל נפש אינה מדין

⁴³³ על-פי הגרסה האחרת, לא הזכיר הגר"א באיגרתו חובת הפרשת חומש מנכסיו לצדקה. ראה עמ' 150, ובהערות

שם, 18,16.

מצוות צדקה אלא היא נובעת מהצווי "לא תעמוד על דם רעך".
לדעת הרב פיינשטיין, אין לתת לצדקה יותר מחומש; גם העשיר המופלג לא ייתן יותר מחומש מנכסיו לצדקה. הרב ווייס סבור שאין מחלוקת בין הפוסקים הראשונים, הרמב"ם, השו"ע והרמ"א, ולדעת כולם אפשר לתת יותר מחומש במקרים ובמצבים מסוימים, לדוגמה מותר ואולי אף צריך לתת לעניי ארץ ישראל הבאים לחוץ לארץ לאסוף נדבות, יותר מחומש לצדקה.

פרק יא: דין הפרשת מעשר כספים בספרות ההלכה

א- במדרש, במשנה ובתלמודים

"מעשר" פירושו החלק העשירי מתוך השלם, עשירית. במקרא באה מילה זו בדרך כלל בקשר לחלק העשירי מתבואת הארץ שנצטוו בני ישראל לתת ללויים⁴³⁴ כגון, "מעשר דגן תירוש ויצהר"⁴³⁵, או "מעשר בקר וצאן"⁴³⁶. גם במדרשי חז"ל נמצא שהמעשר קשור לחובתו של בעל השדה לתת מדי שנה עשירית מהיבול ללוי בתור מתנה הקרויה "מעשר ראשון". כמו כן מפריש בעל השדה מהיבול "מעשר שני" בשנים א' ב' ד' ה' בכל סבב של שבע שנים (שמיטה), ו"מעשר עני" בשנים ג' ו' בכל סבב של שבע שנים. ממעשרות אלו נהנים הלוי,

הגר, היתום, האלמנה והעניים, שהם בני השכבות החלשות מבחינה כלכלית. המושג "מעשר כספים" אינו מוזכר במקרא. ייתכן שהסיבה לכך היא שהחברה היהודית בתקופת המקרא הייתה חברה חקלאית בעיקרה, השימוש בכסף לא היה נפוץ, העני קיבל את התמיכה הכלכלית בתבואה ובמוצרים חקלאיים שונים, ולכן לא היה צורך בנתינת מעשר מהכספים.

גם במשנה, בתלמודים ובספרות הגאונים לא נמצא את הביטוי "מעשר כספים", ואין בהם כל הוראה לתת מעשר מהכספים, מהנכסים או מהרווחים.

חכמי התוספות הם הראשונים הסבורים שיש מקור קדום שמוזכרת בו חובת הפרשת מעשר כספים. הם מתייחסים למימרא של רבי יוחנן המובאת בתלמוד הבבלי במסכת תענית:

⁴³⁴ א. במדבר, יח, כז-כח. ב. דברים, כו יב.

⁴³⁵ דברים, יב, יז.

⁴³⁶ ויקרא, כז, לב.

וא"ר יוחנן מאי דכתיב עשר תעשר⁴³⁷ עשר בשביל שתתעשר⁴³⁸.

חכמי התוספות מביאים כמקור לדברי רבי יוחנן את המדרש הבא, על-פי הגרסה שהיתה לפניהם:

הכי איתא בסיפרי⁴³⁹ עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה

⁴³⁷ דברים יד כב: "עשר תעשר את כל - תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה".

⁴³⁸ בבלי תענית, ח ב, ט א.

⁴³⁹ ראה **מדרש ספרי**. פסקה קה, שם הגרסה היא: "עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה, מלמד שאין מעשרים אותו משנה לחברתה אין לי אלא מעשר שני שבו דבר הכתוב מנין לרבות שאר מעשרות תלמוד לומר עשר תעשר. מנין למעשר בהמה שאין מעשרים אותה משנה לחברתה תלמוד לומר עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה".

על-פי גרסה זו, שהייתה כנראה גם לפני פרשנים ופוסקים אחרים פרט לתוספות, אין במדרש זה היגד הקשור למעשר כספים.

ראה גם, **פלדברגר בחיוב מעשר**. עמ' נח, הכותב :

"...ועיין בברכי יוסף י"ד רמ"ט אות ג' שכ' 'דהגם שבספרי דקמן ליתא, אהימנותיהו דתוס' בתענית שהביאוהו סמכינן, וגם בתנחומא אמרו קרוב לזה".

ההערה של הברכי יוסף, מחזקת את ההנחה שהגרסה בספרי שהיתה כנראה לפני בעלי התוספות לא היתה לפני הפרשנים האחרים.

ראה גם **עמדין שאילת**. חלק ב, סימן קיט, דף לז א. הרב עמדין מביא שאלה שנשאל ע"י תלמידו בנושא מעשר כספים בשאלתו כותב התלמיד דברים שיש בהם ניסיון להתמודד עם הבעייתיות שבנוסח מדרש ספרי כפי שהוא מובא בדברי התוספות, לדבריו:

"... ואני בעניי נבון בתוס' האלו כי חיפשתי בחיפוש אחר חיפוש בספרי, ולא מצאתי בספרי מ"ש התוס' משמו. גם הלשון בעצמו מגומגם קצת כמבואר למעיין גם לא ידעתי מה שיאטי' דספרי הזה הכא על מימרי' דר' יוחנן עשר בשביל וכו'. וגלל כן חישבתי למשפט שטעות סופר נפל בתוס' והמעתיקים או המדפיסים שגו ברואה **שרטת דקה מן הדקה שהי' כתוב בתוס' הכי אית' בספרים והשרטת אשר הי' בסוף התיב' של בספרים על גב י' לא השגחו בו ואישתמיט מהם. וא"כ י"ל שפיר דהתוס' מפרשו על הך מימריה דר' יוחנן דאית' בספרים אין לי (ר"ל שמתעשרים בעשורן מעשר כהוגן) אלא תבואת זרעך שחייבת במעשר מן התורה. הם מתעשרים אם מעשרים, רבית' ופרגמטי' מנין דהא אינם חייבים מן התור' מנא לן דאפ"ה מתעשרים אם מעשרים ממנו מעשר, ת"ל את כל וכו'..."**

(דהא באמת מוכח מכמה פסוקים וכמה דרשות בבבלי ובירושלמי ובספרי דמעשר כספי' אינם מדאורייתא כלל...)".

בדברי תשובתו **עמדין שאילת**. שם, שם, ג: " (ג) ולשלישיה. במ"ש תו' דתענית ד"ה עשר תעשר כו'. הכי איתא

שנה אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר רבית⁴⁴⁰ ופרקמטיא וכל שאר רווחים מנין ת"ל את כל דהוה מצי למימר את תבואתך מאי כל לרבות רבית ופרקמטיא וכל דבר שמרויח בו והכי נמי איכא בהגדה היוצא השדה שנה [שנה] כלומר אם לא תעשר שדך כהוגן לא יהיה לך אלא היוצא מן השדה כלומר לא יעשה שדך אלא כפי מעשרות שהיו קודם לכן דהיינו היוצא מן השדה כלומר מה שהיית רגיל להוציא למעשר מן השדה...⁴⁴¹.

ממקור זה, על פי הגרסה שהייתה כנראה לפני חכמי התוספות, ניתן ללמוד:
א. יש חיוב להפריש מעשר מריבית ומרווחים אחרים כגון רווחים מפעולות מסחריות,

בספרי. והגיה כבודך שצ"ל בספרים. יוכל להיות כן. וס' ספרי אינו ת"י (תחת ידי). גם לא אוכל לחפש בספרים...". ההנחה שהניח התלמיד שיש כאן טעות סופרים שכתוצאה ממנה ראו חכמי התוס' לפנייהם את המילה ספרי, ועל סמך הגרסה המוטעית (שאינה בספרי שלפנינו) הגיעו למסקנה שחייב מעשר כספים הוא מדאורייתא נראית אפשרית. ואכן בסיום דבריו כותב הרב עמדין: "...ולעולם מעשר כספים וכל דכוותיה אינו מן התור' אלא אסמכתא בעלמא היא. וכן מביא הילקוט מן הפסיקתא, מכאן רמז לפרגמטוטין כו'. דא תהא למיקם...". ראה גם, פלקלס שר"ת מאהבה. חלק א, סימן פ"ז, ד"ה הנה אם מעשר כספים. לדעתו הדברים שכותבים בעלי התוס' בשם הספרי אינם פסק הלכה:

"..שתוספות 'בעצמן' לא העתיקו ממנו דבר בפסקי התוספות וגם הרא"ש בפסקיו לא העתיק דבר לפסק הלכה בזה באולי ס"ל שהם דברי האגדה ואין למדין או לטעם אחר וכאשר תוספות לא זכרוהו להלכה כ"א לפרושא בעלמא כאשר נבאר לענ"ד וס"ל דינא והלכתא אינו כן...".

440 התורה אוסרת לקיחת ריבית מיהודי ומתירה לקיחת ריבית מגוי. ראה דברים, כג כו: "לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך...".

441 תענית ט א, תוס' ד"ה עשר תעשר. בספרי הפרשנות לתורה המיוחסים לבעלי התוספות נמצא פירושים קרובים מאוד למדרש הספרי שהיה כנראה לפנייהם:

1. בספר בעלי התוספות. עמ' 28, "וכל אשר תתן לי. מדרש יעקב תקן לתת מעשר מן הממון...".
2. ספר תוספות מושב. עמ' מט: "עשר אעשרנו לך תימה מאי (דכתיב) [רביתיה] אם יתן חלק אחד מעשרה, אלא כך אמר יעקב, אם יהיה אלהים עמדי אז אתן לו מעשר מכל דבר, אפי' מהתבשיל שהיה אוכל בכל יום יתן ממנו מעשר ואפי' מן הבנים ולוי היה עשירי...".

פירושים אלה המיוחסים לבעלי התוספות מתאימים לדברי התוספות שלפנינו ועל פיהם יש חובה מקראית לתת מעשר כספים. חובה זו שעל-פי שיטתם ראשיתה בימי האבות, מקבלת לדבריהם משנה תוקף כמצווה לכל עם ישראל על פי מדרש ספרי הנ"ל.

וחיוב זה דומה לחיוב להפריש מעשר מתוצרת חקלאית.

ניתן לכאורה להגיע למסקנות נוספות מהשוואת מעשר כספים למעשרות מגידולי הקרקע:

ב. יש להפריש מעשר מהכספים מדי שנה בשנה כפי שחייבים להפריש מדי שנה מעשר מהתוצרת החקלאית.

ג. חיוב זה אינו חלק ממצוות הצדקה הנלמדת מהציווי: "פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו"⁴⁴², אלא זו מצווה נוספת ונפרדת, וכתוב בה שיש לתת מעשר כספים דוגמת מעשר ראשון הניתן ללוי ומעשר עני הניתן לעני.

עיון בספרי מלמד שיש בו גרסה שונה מהגרסה שהייתה כנראה לפני חכמי התוספות:

עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא שנה בשנה, מלמד שאין מעשרים אותו משנה לחברתה אין לי אלא מעשר שני שבו דבר הכתוב מנין לרבות שאר המעשרות תלמוד לומר עשר תעשר. מנין למעשר בהמה שאין מעשרים אותה משנה לחברתה תלמוד לומר עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא שנה בשנה⁴⁴³.

גם בקבצי מדרש אחרים ניתן למצוא דברים שונים ממה שכתוב במדרש ספרי על פי הגרסה המובאת בתוספות. מדרש תנחומא:

עשר תעשר. עשר בשביל שתתעשר עד שלא תתחסר, רמז למפרשי ימים, להוציא אחד מעשרה לעמילי תורה⁴⁴⁴.

במדרש זה אכן יש אזכור לנתינת מעשר מרווחים שאינם מגידולי שדה, אך עדיין רב ההבדל בין מדרש זה למדרש ספרי לפי הגרסה שהייתה לפני חכמי התוספות ההבדלים הם:

⁴⁴² דברים טו ח.

⁴⁴³ **מדרש ספרי**. פסקה קה. עיון בגרסה זו מלמד שהקטע כולו עוסק בדין שאין מעשרין משנה לחברתה אלא יש להפריש מדי שנה בשנה ממוצרי אותה שנה. אין במדרש זה ולו רמז למעשר כספים בכל צורה שהיא.

⁴⁴⁴ **מדרש תנחומא**. דברים, פרשת ראה, אות [ז]. ראה גם ילקוט שמעוני, ירושלים, תשכ, שם רמז תתצג:

"עשר תעשר עשר שלא תתחסר עשר שתתעשר. אמר הקב"ה עשר את שלי ואני מעשר את שלך. אמר רבי אבא רמז לפרגמוטיון ולמפרשי ימים שיהו מוציאין אחד מעשרה לעמילי תורה."

א. במדרש זה אין חיוב לתת מעשר מהרווחים. אלא רק רמז, הפרשת המעשר היא בגדר עצה והמלצה.

ב. אין בדברים אלו מצווה חדשה אלא המלצה למפרשי ימים להפריש מעשר מהרווחים לעמילי תורה, כלומר לתלמידי חכמים בלבד. זהו סוג של הסדר ושותפות בין יששכר הלומד תורה וזבולון היוצא לחפש פרנסה, והם מתחלקים ברווחים הגשמיים ובשכר המצווה של לימוד תורה.

המסקנה המתבקשת היא שאין במדרשים תמיכה לגרסה של מדרש ספרי שהייתה כנראה לפני חכמי התוספות ולפיה יש חיוב להפריש מעשר כספים.

ב- בספרות הפסיקה של הפוסקים הספרדיים הראשונים

המקור הקדום היחיד המזכיר חובת הפרשת מעשר כספים כחובה שיש לה מקור מקראי, הוא מדרש ספרי על פי הנוסח שהיה לפני חכמי התוספות. ככל הנראה מקור זה לא היה בנמצא לפני חכמי ישראל שקדמו להם, וכנראה שגם לא היה בידי חכמים בדורות שאחריהם. היות שלא היה מקור ברור ומוגדר לחיוב הפרשת מעשר כספים מדאורייתא, נחלקו הפוסקים האם לפנינו מצווה מדאורייתא או מדרבנן, ואולי אין כאן מצווה כלל אלא רק מנהג.

הרמב"ם סבור ככל הנראה שאין מצווה מדאורייתא להפריש מעשר כספים, שהרי הוא כותב בספרו היד החזקה:

...וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם בא אברהם, נצטוו יתר על

אלו⁴⁴⁵ במילה. והוא התפלל שחרית. ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפלה

אחרת לפנות היום. ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית...⁴⁴⁶.

על דברי הרמב"ם משיג הראב"ד:

א"א כן היה ראוי לומר והוא התפלל שחרית והפריש מעשר (ויצחק

⁴⁴⁵ כוונתו לשבע מצוות בני נח.

⁴⁴⁶ הלכות מלכים ט א.

הוסיף תפלה אחרת) עכ"ל:.

הרדב"ז⁴⁴⁷ מסביר שלדעת הראב"ד, אברהם קיים מצוות מעשר שהרי כתוב :

וברוך אל עליון אשר-מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מכל⁴⁴⁸.

אברהם נתן למלכי צדק מעשר מכל השלל שהיה בידו כולל כסף, זהב וכדומה. לדעתו של

הראב"ד, יש לכאורה מקור בתורה ממנו אפשר ללמוד על נתינת מעשר כספים.

הרמב"ם הכותב שיצחק הפריש מעשר, סבור כנראה שאין מקור מקראי ממנו אפשר ללמוד

את נושא הפרשת מעשר מכספים, שהרי יצחק הפריש מעשר מהתבואה שבשדותיו⁴⁴⁹,

ואברהם שנתן למלכי צדק מלך שלם, מעשר משלל המלחמה, עשה זאת על פי תחושה

פנימית של הכרת תודה על כך שהמלך כיבדו בלחם ויין.

לדעת הרמב"ם נתינת מעשר כספים לצדקה אינה מצווה עצמאית ונפרדת, אלא היא אחת

האפשרויות העומדות בפני נותן הצדקה, האפשרויות האחרות הן מתן חומש או שליש

השקל בשנה⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ שם, שם. רבי דוד בן זמרא, הרדב"ז, נולד בספרד בשנת 1480 לערך, גלה מספרד ועלה לארץ ישראל והתיישב

בצפת. בין שאר חיבוריו עסק בפרשנות של ספר ה"יד החזקה" של הרמב"ם, וכתב פירוש על כל ספרי ה"יד

החזקה" שלא פורשו ע"י רבי יוסף קארו. נפטר בשנת 1574. מרגליות אינצ'י. חלק ב', עמ' 364-370.

⁴⁴⁸ בראשית יד כ.

רבי יוסף קארו בפרושו "כסף משנה" על הרמב"ם, הלכות מלכים, ט א כותב שלדעת הרמב"ם אברהם לא הפריש

מעשר כספים מכספו אלא נתן למלך מתנה לשם כבוד: "...דבאברהם לא אשכחן שעושר ממונו. והתם דוקא

עושר השלל הבא בידו ולא בתורת מעשר. אלא לפי שכבודו מלכי צדק בהוצאת לחם ויין וברכו ורצה לתת לו

מעשר השלל...". לפי פרשנותו של רבי יוסף קארו אין כאן תקנה להפריש מעשר כספים, אלא נתינה של מתנה

בדרך של כבוד למלך שברכו על הצלחתו בקרב.

הרב חיים דוד הלוי סבור שאברהם כן הפריש מעשר כספים מממונו וגם יעקב הפריש מעשר כספים מממונו.

ראה הלוי מקור. פרק רנ"ה, עמ' 161 :

"... מצות מעשר (כוונתו למעשר כספים) זאת נוהגת בכל רכוש שיש לאדם, שהרי אברהם נתן מעשר מהרכוש

שהביא במלחמת המלכים, ויעקב אמר " וכל אשר תתן לי " עשר אעשרנו לך ורק ביצחק הפסוק מדבר בתבואת

האדמה..."

⁴⁴⁹ שם, כו יב: "ויזרע יצחק בארץ ההוא וימצא בשנה ההוא מאה שערים ויברכהו ה'".

⁴⁵⁰ רמב"ם, ה"יד החזקה", הלכות מתנות עניים, ז, ו.

רבי יעקב בעל הטורים, כותב בספרו ה'טור'⁴⁵¹ דינים הקשורים להפרשת תרומות ומעשרות ואינו מזכיר כלל דינים הקשורים להפרשת מעשר כספים. כנראה לדעתו חובת הפרשת מעשר כספים אינה מדאורייתא, ולכן לא ניתן להכליל את הנושא במסגרת דיני הפרשת תרומות ומעשרות שחיובם מדאורייתא.

תרומות ומעשרות שאדם מפריש מתנובת השדה או מצאנו ובקרו, יש להפריש בכמות מסוימת, ולתת אותה רק לנמענים המצוינים במקרא. אסור לשנות את הייעוד או את הכמות הקצובה. לעומת זאת, מעשר כספים שאין לו מקור במקרא, אין חובה להפרישו, ולכן אינו נמנה ברשימת התרומות והמעשרות שחייבים להפרישם.

רבי יוסף קארו אינו כותב בשו"ע⁴⁵² דינים הקשורים למעשר עני, רבי משה איסרליש מעיר על כך בהגהתו לשו"ע:

הרב המחבר הזה השמיט כל דיני מעשר עני שכתב הטור שיש ללמוד

מהם הרבה דיני צדקה הנוהגים האידנא ואפשר שסמך עצמו על ממה

שנתבאר בדיני צדקה....⁴⁵³

⁴⁵¹ טור יורה דעה, סימן שלא.

⁴⁵² שולחן ערוך, יו"ד, שלא. בספר התשובות, קארו אבקת רזכל. סימן ג, עמ' 2, כותב רבי יוסף קארו דברים שמהם נראה שאין הוא מתעלם מנושא מעשר כספים. אמנם אין חובה להפריש מעשר כספים, אך זהו ענין חשוב ומי שמפריש מעשר כספים זוכה לעושר, מדבריו שם:

"... ואקדים ואומר כי אין ספק שלהיות ענין הפרשת מעשר מהממון דבר גדול מאד עד שאמרו חז"ל עשר תעשר עשר בשביל שתתעשר ומותר לנסות במצוה הזאת לשי"ת ולעבור על לאו דלא תנסו כו'... כי צריך בתחלה כדי שיהיה מותר לנסות השי"ת בו ושיזכה בזה למעל' העושר שיעשה חשבון מכל אשר יש לו גם מהקרן ומכל עשרה יפריש אחד לא פחות ולא יותר....". הפרשת מעשר כספים היא דבר חשוב וכל מי שנותן לעניים מעשר מכל רכשו, זוכה לעושר. נתנה זו אינה מצוה מדאורייתא או מדרבנן אלא התנהגות טובה. רבי יוסף קארו לא כתב דינים הקשורים להפרשת מעשר כספים בספרו השו"ע, מפני שהוא סבור כנראה שאין מקור מקראי המחייב נתינת מעשר כספים. לעומת זאת, בתשובה לשאלה הוא כותב שהפרשת מעשר כספים זו פעולה בעלת חשיבות רבה, וכל מי שמפריש כראוי מובטח לו עושר ככתוב במדרש בו כתוב עשר תעשר, עשר כדי שתתעשר, מדרש שאינו מחייב להפריש מעשר כספים אלא ממליץ להפרישו.

⁴⁵³ שם, סעיף קמו.

מדברי הרמ"א ניתן ללמוד שלדעתו יש הרבה מן המשותף בין דיני מעשר עני ובין דיני צדקה, הכוללים גם מעשר כספים, ואולי ניתן אף להבין מההשוואה שלדעתו מעשר כספים דומה בהלכותיו למעשר עני⁴⁵⁴.

ג- ספרות התושב"ע שנכתבה באשכנז, במאות 10-15

בספרות התושב"ע שמקורה באשכנז ניתן למצוא תקנות ומנהגים של קהילות שבהן נהגו להפריש מעשר כספים. מטרת תקנות הייתה לחזק את ארגון הקהילות ולהכניס סדר ומשמעת בחיי הציבור⁴⁵⁵. הצורך בתיקון תקנות הקשורות להפרשת מעשר כספים עשוי ללמד שהציבור לא הפריש בצורה סדירה ומחייבת מעשר כספים, מפני שכנראה לא היה חיוב ברור וחד משמעי מדאורייתא או מדרבנן להפרישו.

להלן תקנה המיוחסת לרבנו גרשום מאור הגולה:

תקנה שלא לסרב ליכנס בחרם להרים מעשר, ואחד יכריח לכולם אם יש

מניין בעיר, אך לא יהיה גבאי אם לא ירצו האחרים, וקודם ר"ג מ"ה

היתה תקנה זו, ור"ג תיקן לחדש' בכל שנה⁴⁵⁶.

מלשון התקנה אפשר ללמוד שרבינו גרשום מאור הגולה תיקן תקנה מחייבת להפריש

⁴⁵⁴ ראה דברי רבי דוד הלוי בחבורו טורי זהב, לשו"ע, על הגהת הרמ"א אות לב: "נראה דיש לדמות מעשר שמפרישין מן הריוח ממון לדין מעשר עני של תבואה ופירות ומ"ח ז"ל כתב שהמעשר של ממון שלנו אין בו חיוב לא מן התורה ולא מדרבנן ותמהתי שהרי ר"ס רמ"ט מבואר שחיוב גמור הוא כמ"ש כל הפוסקים והב"י בשם ירושלמי...". הט"ז סבור שהפרשת מעשר כספים היא בגדר של חיוב גמור למרות שאין הוא קובע אם זה חיוב מדאורייתא או מדרבנן.

ראה גם פתחי תשובה שם, אות יב, הכותב שלדעתו צודק הב"ח בדבריו שהפרשת מעשר כספים היא בגדר מנהג בלבד ולא בגדר של חיוב מדאורייתא או מדרבנן.

⁴⁵⁵ ראה אידלברג תשובות. עמ' 16-18.

⁴⁵⁶ מינץ שר"ת מהר"ם. חלק שני, סימן קב, עמ' תקה. ראה גם ספר כל בנ. סימן קטז, עמ' פט. נוסח התקנה בספר כל בו הוא:

"שלא לסרב ליכנס בחרם להביא המעשר אל בית האוצר, רק שעמד בעיר חדש, ואחד יכריח את כלם אם יש מניין בעיר, רק שלא יהיה היחיד המכריח את כלם מקבל צדקה...".

מעשר, כשהכוונה היא כנראה למעשר כספים⁴⁵⁷. תקנה זו ניתנת לכפייה. היחיד יכול לכפות על שאר תושבי העיר לקיים את התקנה, בתנאי שהוא לא יהיה גבאי, כלומר שאותו אחד לא יהיה ממונה על קופת הצדקה שלתוכה אוספים את כספי המעשר, וכנראה שאותו אחד גם לא יוכל לשמש בכל תפקיד הקשור לחלוקת כספי המעשר. תקנה זו, שהיחיד יכול לכפות על שאר חברי הקהילה להפריש מעשר לצדקה, נתקנה לקהילות שבהן יש לפחות מנין אנשים.

לדעת מהר"ם מינץ, התקנה להפריש מעשר כספים היא תקנה קדומה, ורבינו גרשום הוסיף שיש לחזור ולחדש את התקנה מידי שנה. ניתן לשער שהצורך לחדש את התקנה מדי שנה נובע מכך שלדעתו אין מצווה, מדאורייתא או מדרבנן, להפריש מעשר מהכספים. מתשובה שכתב רבי מאיר מרוטנבורג, אפשר ללמוד שלדעתו יש מנהג להפריש מעשר כספים. כתוצאה מקיומו של מנהג זה יש לעניינים חזקה על כספי המעשר:

מעוֹת מעשר יראה אחרי שהחזיקו לתתם לעניים אין לשנותם למצווה אחרת דנראה כגוזל עניים דאע"פ שאינו מה"ת אלא מנהג⁴⁵⁸ הא קיי"ל דברים המותרים ואחרי' נוהגים בהם איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם... אבל מעוֹת מעשר כספים כבר זכו בהם עניים ע"י מנהג שכך נהגו כל הגולה ואין לשנות מעניים למצווה אחרת שאין לעניים צורך בהן

⁴⁵⁷ מעשר כספים ולא מעשר עני או כל מעשר אחר מגידולי קרקע, מפני שמעשרות מגידולי קרקע יש חובה להפריש על פי חיוב מקראי. כמו כן נראה שהיות שרוב עיסוקם של היהודים באשכנז בימי הביניים היה בכספים ומסחר, צריך היה לתקן תקנה שיש להפריש מעשר מהרווחים.

⁴⁵⁸ לדעת הרב פלקס אין כוונתו של המהר"ם למנהג בלבד אלא למצוה מדרבנן. לדבריו: "... אפשר וקרוב לודאי דמהר"מ ר"ב הנ"ל ס"ל דמדרבנן היא והא דקאמר שאינו אלא מנהג שנהגו כל הגולה היינו נמי מדרבנן מדלא קאמר להדיא שאינו מדרבנן רק דה"ק אעפ"י שאינו מן התורה אלא מנהג וכו'..." לדעתו, המהר"ם מרוטנבורג סבור שמעשר כספים נובע מתקנה שיש לה מקור בדרבנן. ראה **פלקס שו"ת מאהבת**. חלק א, סימן פז, ד"ה הפוך בה והפוך בה. נראה לי שקשה לומר שמהר"ם מתכוון למצווה מדרבנן שהרי הוא כותב בהמשך דבריו, שזהו מנהג לפיו נהגו כל הגולה ולכן זכו בו עניים. אם אכן זו מצווה מדרבנן, כפי הצעתו של הרב עמדין אין צורך לבסס את זכייתם של העניים על מנהג, אלא היה צ"ל שזו מצווה ולכן כולם חייבים לתת לעניים.

דתנן פ"ב דשקלים (משנה ה') מותר עניים לעניים⁴⁵⁹.

לדעתו היה מנהג מקובל בכל גולת אשכנז, שבה חי ואותה הכיר, להפריש לעניים מעשר כספים. מנהג זה היה ככל הנראה מושרש היטב ולכן יכול המהר"ם לקבוע שחובה למסור את המעשר לעניים ולא ניתן לשנות את יעודו.

רבי אשר, הרא"ש, תיקן בעירו באשכנז תקנה בקשר למעשר כספים, עדות לתקנה זו ניתן למצוא בצוואת רבי יהודה בן הרא"ש :

אדוני אבי ז"ל תיקן בעירו באשכנז⁴⁶⁰ שכל אחד מהקהל יהיה נותן מעשר מכל הבא בידו וכן תיקן במדינת טוליטולה שהוא ובניו יעשו כן. ואחר פטירתו ז"ל הסכמנו אני וכל אחי לקיימה ולהוסיף בה דברים. ובאלול שנת ק"ו תקנתתי וחתמו בה בני הגדולים. וכתבתי בה נוסח התקנות בכאן בע"ה יחתמו בה. וגם אולי יראה אדם אחר וידבנו לבו לקבלה עליו וזה נוסחה:

יאנו הבאים על החתום עמדנו על תקנה אחת מכתבת יד זקיננו הר' אשר ז"ל וזה נוסחה: שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך. יען כי בארץ אשר יצאנו משם נהגו אבותינו ואבות אבותינו להפריש חלק אחד מהעשרה חלקים לגבוה לצדקה לצורך מצווה מכל מה שירויחו במשא ומתן כמו שאמרו רז"ל על המקרא ודרשו תעשר את כל תבואת זרעך מכאן למפרישי ימים שמפרישים חלק אחד מעשרה לעמלים בתורה⁴⁶¹. לכן יצאנו בעקבות אבותינו וקבלנו על עצמנו להפריש חלק אחד מעשרה

⁴⁵⁹ מאיר שו"ת מהר"ם. סימן עד, דף י' עמוד ד, ד"ה מעות מעשר.

⁴⁶⁰ הרא"ש נולד באשכנז בגליל הרינוס, כנראה העיר קולוניא ששהה בה תקופה מסוימת, או אולי העיר וורמיזא שבה ישב בראש ועידת הקהילות לאחר פרעות רינדפלייש (1298). ראה מרגליות אינצ'. כך ראשון עמ' 236-238.

⁴⁶¹ נוסח הדרשה שהיה בידי בנו של הרא"ש, וכנראה גם בידי הרא"ש עצמו, שונה מנוסח המדרש במדרש ספרי שהיה כנראה בידי חכמי התוספות (הנוסח שהיה כנראה בידי הוא נוסח מדרש תנחומא על אותו פסוק ראה הערה 11 בפרק זה). אין בדברים אלו חיוב להפריש מעשר אלא "רמז", מעין המלצה להתחלק ברווחים עם עמלי תורה, ולכן כנראה היה צורך בתקנה מחייבת להפריש מעשר כספים כדי שאפשר יהיה לחלק צדקה לכלל העניים ולא רק ללומדי תורה.

מכל מה שנרויח במשא ובמתן ברבית ובסחורה. ושלשה רביעים מאותו חלק עשירי נתן לתוך קופה ותהיה הקופה ביד שני גבאים ועל פי אותם הגבאים ינתן כל מה שיותן לכל מי שצריך ממנו...⁴⁶².

העובדה שבנו של הרא"ש ראה צורך לקבל על עצמו מחדש את תקנת הרא"ש, מלמדת שהתקנה להפריש מעשר כספים לא הייתה כנראה תקנה שחייבה את כולם שווה בשווה, אלא תקנה וולונטרית שכל אחד נהג בה לפי הבנתו ויכולתו. רבי יהודה בן הרא"ש מעיד על כך שאביו תיקן את התקנה בעירו וכן בעיר טליטולה⁴⁶³. לדעתו יש מטרה נוספת להעלאת התקנות על הכתב, והיא הצטרפות אפשרית של אנשים אחרים שאינם מבני המשפחה לקיום אותה תקנה. גם מדברים אלו ניתן ללמוד שהתקנה לא הייתה נפוצה במיוחד מחוץ לאשכנז, ואולי אף באשכנז לא קיימו אותה אנשים רבים באותה תקופה במאות 13-14.

מתקנות ומתשובות אלו אפשר ללמוד, שבאשכנז במאות 10-15, היה קיים מנהג להפריש מעשר כספים⁴⁶⁴. אין מספיק מידע שיכול לעזור בפיתרון השאלה מהו המקור למנהג זה. ייתכן שחכמי אשכנז ראו צורך לתקן תקנה כדי שתהיה בידם חלופה ראויה למצווה שנהגה בארץ ישראל בזמן הבית ואחריו, והיא מצוות הפרשת מעשר ללוי ולעני. את מצוות הפרשת מעשר עני ממוצרים חקלאיים לא ניתן היה לקיים בפועל בחוץ לארץ, מפני שהעיסוק בחקלאות היה מצומצם ביותר, ולכן תוקנה תקנה להפריש מעשר עני ממוצרים כלכליים אחרים כגון ממוצרים פיננסיים, מריבית או מרווחים כספיים. כמו כן נראה מדבריו שלא היה מנהג שווה ומחייב בכל קהילות אשכנז. היו קהילות שרק בודדים או משפחות אחדות נהגו מנהג זה.

בספרות התושב"ע שנכתבה במאה ה-13 ובמאות שאחריה ניתן למצוא פוסקים שלדעתם יש מצווה להפריש מעשר כספים.

רבי יצחק מוינה סבור שיש מצווה להפריש מעשר מהממון לדבריו:

⁴⁶² צואת רבי יהודה בן הראש ראה **אברהם צוואות**. חלק שני, עמ' 192.

⁴⁶³ היא טולידו בירת קאסטיליה שבספרד. ראה **מרגליות אינצ'ו**. כך ראשון, עמ' 239.

⁴⁶⁴ ראה גם **אלברט מעשר**. עמ' לז-מח, תקנות שנושאן מעשר כספים במקומות נוספים באשכנז.

... למדנו שמצו' לאדם לעשר את ממונו וכל מה שמרבה במעשרות מרבה
בעושר והמרבה בצדקה יותר מן המעשרות ה"ז משובח ובלבד שלא
יבזבז יותר מחומש...⁴⁶⁵.

נראה שהוא סבור שיש מצווה לתת מעשר כספים אלא שהיא אינה עצמאית ונפרדת, אלא
חלק בלתי נפרד ממצוות צדקה, שהרי הוא כותב: "והמרבה בצדקה יותר מן המעשרות הרי
זה משובח ובלבד שלא יבזבז יותר מחומש", משמעות הדברים היא שהפרשת מעשר
מהכספים היא אחת האפשרויות העומדות בפני נותן הצדקה ולא דווקא הטובה שבהן.
נתינת חומש מכספו היא אפשרות עדיפה. נראה גם שלדעתו אין חובה להפריש בדיוק
עשירית מממונו כפי שיש לעשות בהפרשת תרומות ומעשרות מהצומח. אם כן, הפרשת
מעשר אינה מצווה נפרדת אלא היא חלק ממצוות צדקה.
ממספר תשובות שכתב אחד מגדולי פוסקי ההלכה באשכנז במאות 14-15, רבי יעקב מולין,
המהר"ל, נראה שלדעתו חובת הפרשת מעשר כספים היא מדרבנן.

באחת מתשובותיו הוא כותב את הדברים הבאים:

ומהאי טעמ⁴⁶⁶, במעשר כספים דרבנן התיר הגדול מהר"י אופנהיים
בתשוב' להאכיל לאביו ולאמו, דבדאורייתא תבא לו מאירה, והמרבה
מעשרותיו מקולקלי' ומאכיל הלוי או העני טבל, והכא במעשר דידן
משובח ותבא לו ברכה עד בלי די...⁴⁶⁷.

לדעת המהר"ל החיוב להפריש מעשר כספים אינו מדאורייתא. ממעשר עני או ממעשר
ראשון שחיובם מדאורייתא אסור לתת לאביו או לאמו, וכן אסור להוסיף על הכמות שיש
להפריש על פי דין תורה. יש להפריש כמות מדויקת של מעשר. לעומת זאת במעשר כספים
מותר להוסיף על המעשר וכל המוסיף הרי זה משובח. המסקנה המתבקשת לדעתו היא

⁴⁶⁵ אור זרוע. הלכות צדקה סעיף יג.

⁴⁶⁶ הטעם שכתב שיש מספר חומרות במעשר מדאורייתא שאינן נוהגות במעשר כספים מדרבנן (הדברים מפורטים
בתחילת הקטע הזה של דבריו).

⁴⁶⁷ מולן מהר"ל. סימן נד, עמ' נד, ד"ה וכו"ת הא עדיין.

שהפרשת מעשר כספים היא חובה מדרבנן⁴⁶⁸.

בספרות התושבע"פ של המאה ה-15 ניתן למצוא לפחות פוסק אחד שלדעתו אין כלל חיוב להפריש מעשר כספים, לא בגדר של חיוב מדאורייתא או מדרבנן, ואולי אף לא בגדר של מנהג.

בספר לקט יושר⁴⁶⁹, מביא המחבר דברים בשם רבו הרב ישראל איסרלין, דברים שמשמע מהם שהרב איסרלין סבור שאין כלל חיוב, מדאורייתא או מדרבנן, להפריש מעשר כספים:

ואמר⁴⁷⁰ שאין מנהג באושטריך ליתן מעשר מן הרבית או מן שאר דברים רק אנשים מיוחדים שהם חסידים יתנו מעשר מיד כשקבלו ריוח מכל דבר. מצאתי בתו' במסכת תענית בפ"ק בדבור עשר תעשר הכי איתא בספרי עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר, רבית ופרקמטיא מניין ת"ל את כל דהוי מצי למימר את תבואת מאי כל, לרבות רבית ופרקמטיא וכל דבר שמרויח בו, וכן מצאתי בחיי עולם ובתשב"ץ בסי' רנ"ט וז"ל במדרש יש עשר תעשר לרבות מעשר כספים: ואין צריך ליתן מעשר מכל מין ומין כגון אם קנה נרד וכרכום או זהובים ופשי' ובחד יש לו ריוח ובחד יש⁴⁷¹ לו ריוח יתן מעשר מן הריוח בין הכל: ⁴⁷².

⁴⁶⁸ ראה גם **מולן מהר"ל חדשות**. סימן קנב, עמ' רב, ד"ה והמעשר שאמר ראובן: "...דתקנת חכמים קודמת למעשר כספים דרבנן...".

"לחתם סופר" הייתה כנראה גרסה שונה של דברי המהר"ל ולכן הוא כותב בספר שאלות ותשובות חתם סופר, ירושלים, תשל"ב, חלק יר"ד, סימן רלב, דף צט ד: "...דס"ל למהר"ל דחיוב הפרשת מעשר כספי' הוא ממש דאורי' ולעניי' ואין לבעלי' בו אלא טובת הנאה לאיזה עני שירצה...". מתשובותיו של המהר"ל, נראה שלדעתו חובת הפרשת מעשר כספים היא מדרבנן ולא מדאורייתא, בניגוד לדעת ה"חתם סופר".

⁴⁶⁹ הספר חובר על ידי רבי יוסף בן משה, תלמידו של רבי ישראל איסרלין.

⁴⁷⁰ כוונתו כנראה לרבי ישראל איסרלין רבו.

⁴⁷¹ המהדיר מעיר (הערה מב): "ואולי צ"ל אין לו".

⁴⁷² **יוסף לקט יושר**. חלק שני, יר"ד. עמ' 76. רבי יוסף תלמידו של הרב איסרלין, בן המאה ה-15.

רבי יוסף, תלמידו של רבי ישראל איסרלין, מעיד שרבו סבור שאין מנהג מחייב בקהילות ישראל שבאוסטריה להפריש מעשר כספים מריבית או מרווחים אחרים. רק יחידי סגולה, שאותם הוא מכנה בשם "חסידים", נוהגים להפריש מעשר כספים. עדות זו מחזקת את ההנחה שבאשכנז במאות ה-10-15 היו קהילות, בודדים או משפחות שנהגו להפריש מעשר כספים אך לא היה מנהג מחייב בכל קהילות ישראל. רבנו גרשום מאור הגולה והרא"ש תיקנו להפריש מעשר כספים, כל אחד בעירו ובמקומו. רבי יהודה בן הרא"ש תיקן תקנה זו למשפחתו בלבד כזכר לתקנה שתיקן אביו.

הרב יוסף מוסיף שהוא מצא בתוספות, במסכת תענית, מדרש ספרי וממנו ניתן ללמוד שיש מקור מקראי שעל פיו ניתן לחייב את כולם להפריש מעשר כספים. כנראה מקור זה לא היה לפני רבו, רבי ישראל איסרלין, ולכן אמר שאין מנהג להפריש מעשר כספים, ושאותם יחידי סגולה הנוהגים להפריש הם חסידים ועושים מעשים שהם לפני משורת הדין. רבי יוסף עצמו סבור כנראה בניגוד לדעת רבו, שיש חובה להפריש מעשר כספים, ולכן הוא כותב שיש להפריש מעשר מהרווחים.

ד- ספרות הפסיקה וספרות השאלות והתשובות מאות 16-19

בספרות הפרשנות והפסיקה שנכתבה במאות 16-17 אפשר לאתר שתי גישות ביחס לשאלה מהי מידת החיוב שבהפרשת מעשר כספים: על פי האחת יש חיוב⁴⁷³ להפריש מעשר כספים. ועל פי השנייה אין חיוב להפריש מעשר כספים לא ברמה של חיוב מדאוריתא או מדרבנן, אלא זהו מנהג בלבד וכל אחד יכול לקבוע את עמדתו ביחס לנתינה לעני.

רבי דוד הלוי כותב בפירושו "טורי זהב", להלן: ט"ז, על ה"שולחן ערוך":

נראה שיש לדמות מעשר שמפרישין מן הריוח ממון לדין מעשר עני של תבואה ופירות ומו"ח ז"ל⁴⁷⁴ כתב שהמעשר של ממון שלנו אין בו חיוב לא מן התורה ולא מדרבנן ותמהתי שהרי ר"ס רמ"ט⁴⁷⁵ מבואר שחיוב גמור הוא שמ"ש כל הפוסקים והב"י בשם הירושלמי וע"כ נעתיק דברי הטור בקיצור לענין מעשר עני...⁴⁷⁶.

מדברי הט"ז נראה שלדעתו מעשר כספים הוא חיוב גמור, הט"ז מגיע למסקנה זו בהסתמכו כנראה על דברי רבי יוסף קארו, שכתב בפירושו לדברי ה'טור' הבאים:

וכמה הוא יתן עד חומש נכסיו מצווה מן המובחר. ואחד מעשרה מדה

⁴⁷³ בלי לקבוע האם החיוב הוא מדאוריתא או מדרבנן.

⁴⁷⁴ מו"ח = מורי וחמי. כוונתו לרבי יואל סירקיש, שכתב פירוש על הטור, בשם בית חדש = ב"ח. בפירושו ליו"ד שלא, ד"ה ומ"ש ואין נותנין מהם צדקה, כותב הב"ח:

"..מיהו אין זה אלא במ"ע מזרע הארץ שהיא מ"ע מן התורה אבל מה שאדם מעשר ממה שמרויח במשא ומתן ככספים ושאר רווחים אינו בכלל זה ויכול ליתן ממנו לצדקה ולפדיון שבויים שהרי אינו חייב בה לא מן התורה ולא מדרבנן."

בנקודה זו חלוקים הב"ח והט"ז. הב"ח בן המאה ה-17 סבור שאין כל חיוב לתת מעשר כספים ואם כן הנותן מקיים מנהג טוב אך לא מצווה שחייבים לקיימה ע"פ נהלים קבועים ומוגדרים מראש. הט"ז סבור שהפרשת מעשר כספים היא בגדר של חיוב גמור.

⁴⁷⁵ קארו שולחן ערוך. יו"ד רמט א, הפרק עוסק בכמות הצדקה שיש לתת ובאופן הנתינה.

⁴⁷⁶ קארו שולחן ערוך. יורה דעה, סימן שלא, הלכות תרומות, אות לב.

בינונית פחות מכאן עין רעה...⁴⁷⁷.

את דברי פרשנותו כדלהלן:

...כ"כ הרמב"ם בפ"ז מהלכות מתנות עניים (הלכה ה) ובפרק נערה שנתפתתה (כתובות נ). א"ר אלעא באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך לבריות. ואע"ג דלא משמע מהכא שיהא מצווה לבזבז חומש דלא קאמר אלא שאם בא לבזבז אל יבזבז יותר מכן מהירושלמי דריש פיאה (פ"א ה"א) נראה שהוא מצווה וגם מתלמודא דידן יש לדקדק דמצווה מן המובחר לבזבז חומש דמייתי להא דתקנת אושא מדכתיב (בראשית כח כב) וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך כלומר תרין עישורי דהיינו חומש...⁴⁷⁸.

הביטוי 'מצווה' שכותב רבי יוסף קארו בפירושו, נראה לט"ז כחיוב גמור.

חילוקי הדעות בין רבי יואל סירקיס, הב"ח, הסבור שאין חיוב מדאורייתא או מדרבנן להפריש מעשר כספים, לבין חתנו רבי דוד הלוי, הט"ז, הסבור שיש חיוב גמור להפריש מעשר כספים, הם הבסיס לשתי שיטות בדין הפרשת מעשר כספים. שתי השיטות באות לידי ביטוי בספרות הפסיקה ובספרות השאלות והתשובות שנכתבה מהמאה ה-17 ואילך.

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאה ה-17 ובמאות שאחריה יש מספר תשובות של פוסקים, שלדעתם אין חובה להפריש מעשר כספים. לדעתם, הפרשת מעשר כספים לצדקה לעניים היא אחת האפשרויות העומדות בפני נותן הצדקה. המינימום שיש לתת לעני כדי לצאת ידי חובת מצוות צדקה, הוא שליש השקל, ואילו המקסימום הוא חומש מהרווחים. הפרשת מעשר לצדקה היא המידה הבינונית.

בתשובות אחרות מוצגת גישה שונה, ולפיה מעשר כספים היא מצווה מקבילה ואולי מחליפה את מצוות מעשר עני, ולכן יש חיוב גמור לתת מעשר זה דווקא לעניים ולא

⁴⁷⁷ בפירושו כסף משנה. ראה דבריו ב- טור י"ד. סימן רמט.

⁴⁷⁸ פירוש בית יוסף לטור י"ד. סימן רמט.

להשתמש בכסף לכל מטרה אחרת. יש להפריש כמות מדויקת של מעשר, כמות השווה למעשר עני שמפרישים מגידולי קרקע. באחת התשובות נקבע גם שיש הקבלה מלאה בין מעשר כספים למעשר עני. לפי שיטה זו יש להפריש מעשר כספים בשנה השלישית ובשנה השישית לשמיטה, שנים שמפרישים בהן מעשר עני.

שיטה ראשונה: מעשר כספים כחלק ממצוות צדקה

רבי יאיר בכרך מביא בספר השאלות והתשובות שלו שאלה ותשובה ששלח לו רבי דוד אופנהיים. רבי דוד אופנהיים חולק על הב"ח הסבור שאין חיוב להפריש מעשר כספים. לדעת הרב אופנהיים "נעלמו" מהב"ח דברי התוספות במסכת תענית⁴⁷⁹, ולפיהם יש מקור בתורה שאפשר ללמוד ממנו על חיוב הפרשת מעשר כספים. הרב בכרך אינו מסכים עם הרב אופנהיים, ולדעתו יש להצדיק את דברי הב"ח שאין כלל מצווה להפריש מעשר כספים למרות דברי התוספות. להלן קטע מדברי הרב בכרך שבו הוא עונה לרב אופנהיים, ולמעשה חולק עליו ומקבל את שיטת הב"ח שאין במעשר כספים כל חיוב:

ולא באתי להאריך בשיקלא וטריא בפלפולא בעלמא רק שני דברים הנוגעים בהלכה למעשה. האחד, במה שתמה הרב הגאון על הב"ח במ"ש שמעשר כספים אפילו מדרבנן ליתא... וכך עניית וקלישת דעתי נוטה כב"ח, שהרי לא נזכר שום דבר בש"ס ממעשר כספים. וארז"ל עשר תעשר בשתי מעשרות הכתוב מדבר וכו', ולמדו שגם מעשר בהמה אין מעשרין משנה על חבירת' ולא נזכר אותו מעשר שם בפרשה, ולא אמרו א' המעשר כספים.

ואפי' את"ל דמ"מ מדרבנן הוא, מ"מ קשה למה הרמב"ם שדבר כל מילי דאורי' ודרבנן ותקנות וסיגים ולא זכר זה בשום מקום, וכן הסמ"ג. ובגמ' דכתובות המבזבז אל יבזבז יותר מחומש ומיירי בצדקה, ויליף לה מעשר אעשרנו לך ע"ש דף נ וכתבוהו הרמב"ם והטור בהלכות צדקה, לכן לא ילפי לי' מעשר תעשר. ועל כרחק מפני דס"ל דהוא דספרי הוא

⁴⁷⁹ בבלי תענית, ט א, תוד"ה עשר תעשר.

אסמכת' בעלמא ודרוש, וכמו שאמרו בירושלמי אין למדין הלכה לא מפי

הלכה פי' משניות, ולא מן

התוספות ולא מן ההגדה, כ"ש בדלא נזכר בש"ס כלל... ואילו הי' מדרבנן

לא היו ישראל קדושים מקילין בה עד שרק א' מעיר ושנים ממשפחה

נזהרין בה...⁴⁸⁰.

הרב בכרך תומך למעשה בשיטת הב"ח שאין חיוב להפריש מעשר כספים, לא מדאורייתא ולא מדרבנן. נראה שהוא סבור שגם אין מנהג מחייב להפריש מעשר כספים. לו היה מנהג מחייב היו בוודאי מקיימים אותו בכל קהילות ישראל ולא רק 'אחד מעיר ושנים ממשפחה'. בש"ס לא מוזכרת חובה להפריש מעשר כספים. הדרשות המובאות בתוספות בשם הספרי הן בגדר של אסמכתא ורמז, ולפי התלמוד הירושלמי אין ללמוד הלכה לא ממשנה ולא מההגדה. היות שאין חיוב להפריש מעשר כספים לא מזכיר הרמב"ם את הנושא.

הרב יעקב ריישר דן גם הוא בנושא ומגיע למסקנה שאין חיוב להפריש מעשר כספים. בתשובה לרבי מנחם מן, דיין בעיר ווירמישא, עוסק הרב ריישר בשאלה אם יש מקור הלכתי שניתן ללמוד ממנו על חיוב הפרשת מעשר כספים בזמן הזה. בסיכום הוא כותב:

...וכן משמעו' גדולי פוסקים ראשונים שהשמיטו דין מעשר עני בזמן הזה

לענין כספים משמע דליכא חיוב מדרבנן מדינא כלל ותדע שהוא כן דהרי

מעשר עני בתבואה אינו מחיוב ליתן רק בשנה שלישית וששית וכספים

יהא חמור ליתן תמיד ממה שחנן לו ה' הלא כל דתקון רבנן כעין דאוריית'

תקון אלא ודאי שאין כאן חיוב מדינא אפילו מדרבנן ולכן לא נהגו כן

בכל המקומו' אכן במקום שנתפשט המנהג או מי שרוצה להחמיר על

עצמו ונוהג להפריש מעשר ודאי כוונתו שיהא לו דין מעשר עני

גמור...⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ בכרך חות יאיר. סימן רכד, דף תרמ.

⁴⁸¹ ריישר שו"ת שבות. חלק ב, סימן פה, ד"ה תשובה הנה. הרב ריישר שימש כרב בעיר פראג בצכיה, חי בין השנים

מסקנתו של הרב ריישר דומה למסקנת הרב בכרך, לפיה אין חיוב להפריש מעשר כספים. הרב ריישר טוען שאם נאמר שיש מצווה מדרבנן להפריש מעשר כספים, והיא מהווה תחליף למצוות הפרשת מעשר עני שלא ניתן לקיימה בחוץ לארץ, צריכים היו חכמים לפסוק שיפרישו מעשר כספים רק בשנה השלישית ובשנה השישית לשמיטה, במקביל לשנים שבהן מפרישים מעשר עני. לא ייתכן לתקן דין שהוא חמור יותר מהדין מהמקורי. המנהג להפריש מעשר כספים לא השתרש ולא הפך למנהג נפוץ ומקובל בקהילות ישראל. למרות כל האמור לעיל כל מי שנוהג להפריש מעשר כספים באופן קבוע, צריך לנהוג בכסף שהופרש כבכספי מעשר עני ולתת אותו לעניים.

הרב אזולאי, החיד"א, סבור שהפרשת מעשר כספים לצדקה, אינה מצווה הקשורה למעשר עני או מחליפה אותו, אלא היא חלק ממצוות צדקה. בניגוד לרב בכרך והרב ריישר שלדעתם אין חיוב להפריש מעשר זה, סבור הרב אזולאי שיש חיוב מדרבנן להפריש מעשר כספים:

...ונראה ודאי דמעשר כספים אינו בסוג מצות מעשר עני רק חיוב צדקה אמרו שיהיה מעשר מנכסיו וכתב הרמב"ם והטור הזכירוהו ואמרו שמידה בינונית א' מעשרה והוא מהספרי והתנחומא הנז' דאסמכוהו אקרא והוא מדרבנן מתורת צדקה. וגם הספרי והתנחומא מתורת צדקה הוא כדאמרן דמינייהו ילפי הרמב"ם והטור ולא כמו שעלתה על דעת הרב חוות יאיר דהם דברים בעלמא אסמכתא ודרוש והרמב"ם והטור השמיטוהו... ולא נמלט הרב ב"ח דאע"ג דדינו של הרב ב"ח אמת ויציב דאינו דומה למעשר עני דאין נותנין ממנו לצדקה וכו' מ"מ הא הול"ל⁴⁸²

דמעשר כספים הוא מכח חיוב צדקה כמ"ש סי' רמ"ט...⁴⁸³.

מעשר כספים הוא חלק ממצוות צדקה וחיובו מדרבנן, חכמים מצאו אסמכתא לחיוב בפסוקים שבמקרא. לטענתו של הרב בכרך הסבור שאילו היה בנושא זה של מעשר כספים חיוב מדרבנן, לא היו מקילים בו כל כך באופן שרק אנשים ספורים מפרישים מעשר כספים,

⁴⁸² ה"ל = הוי ליה למימר = היה לו לומר.

⁴⁸³ אזולאי ברכי יוסף. סימן רמט, דף מט עמ' ג, ד"ה וחזה הוית להרב חוות יאיר.

עונה הרב אזולאי:

...נראה דטעם הדבר משום שאמרו ז"ל הזן בניו ובנותיו צדקה וכיוצא
וא"כ על הרוב חצי הוצאת אדם ויותר עם בניו וגידולן ולימודן וטיפולן
ועם עניים קרוביו לכן לא דקדקו בזה הראשונים והוא הדבר שאמרו רמז
לפרגמוטין משום דלשאר אינשי פועלים ואומנים ששכר מלאכתן כולי
האי יספיק לבני ביתם לא נאמרו השיעורין הללו דודאי עם בניו וקרוביו
וכיוצ' מוציא יותר ויותר' ממעשר וזאת לפנים בישראל לא נהוג אלא כל
המרבה בסחורה יחד עשירים שאננו הן הן מפרישים חומש או
מעשר...⁴⁸⁴.

העובדה שרק מעט אנשים מפרישים בפועל מעשר כספים היא תוצאה של מציאות כלכלית
קשה. רוב המפרנסים מוציאים לפחות חצי מהכנסתם על פרנסת ילדיהם וחינוכם ועל
תמיכה בקרוביהם העניים, ולכן אינם מפרישים מעשר נוסף כצדקה לעניים. רק סוחרים
עשירים יכולים להפריש מעשר כספים כצדקה לעניים בנוסף להוצאותיהם לפרנסת ילדיהם
וחינוכם. לדעת הרב אזולאי, הפרשת מעשר כספים לצדקה היא חובה מדרבנן ולא מנהג.
רמז לחובה זו נמצא לדעתו במדרש. באותו מדרש מוזכרים רק סוחרים, פרגמוטין, מפני
שהפועלים מוציאים יותר ממעשר מהכנסתם לפרנסת ילדיהם הגדולים ולצדקה עבור
קרוביהם העניים. סוחרים המרוויחים הרבה צריכים להפריש מעשר או חומש מכל
רווחיהם. ואכן כך היה נהוג בתקופות קדומות.
הרב אסאד⁴⁸⁵ דן בשאלה זו בספר התשובות שלו:

...ויפה עשה הרמב"ם בהשמטתו להאי ספרי הנ"ל בתוס' תענית ט' דאזיל
לטעמיה דס"ל אברהם לא הפריש מעשר. והספרי או דס"ל כהראב"ד

⁴⁸⁴ שם.

⁴⁸⁵ הרב יהודה אסאד בן המאה ה-19, שימש כרב בקהילת סערדאהלי ופרשבורג בהונגריה. התנגד בחריפות לתנועה
הרפורמית. והשתדל בכל כוחו לשמר את ההלכה המסורתית. הוא חיזק את המנהגים השונים ונתן תוקף. היה
מקובל מאוד על הקהילות היהודיות בהונגריה. ראה אנגל ספר זכרון. עמ' 88-97.

אברהם הפריש מעשר ממונו דמדרשים חלוקים הן כמ"ש המגדול עוז⁴⁸⁶
הנ"ל או דרך רמז בעלמא קאמר הספרי על מנהגא שאינו חסיד שוטה מי
שנוהג כך וכ"כ מוהר"ם מרוטנבורג בתשובה סי' ע"ד בהדיא דאינו אלא
מנהג. ודינו כדברים המותרים ואחרים נהגו בה איסור וכן עיקר כנ"ל
ואז"ל כ"מ שהלכה רופפת בידך פוק חזי מה עמא דבר. וכפי הידוע מדור
לדור אך ורק מיעוטין הן יחידי סגולה שנוהגים בו בזה"ז ולא רובא
דעלמא ועכ"פ מי שמנהג אבותיו בידו אל תטוש תורת אמך כתיב
והדברים עתיקים⁴⁸⁷.

לדעת הרב אסאד אין חובה להפריש מעשר כספים, וגם המנהג להפריש מעשר כספים אינו
מנהג נפוץ. ולמעשה רק אנשים בודדים נוהגים להפריש אותו, והם עושים זאת מפני שכך
נהגו אבותיהם. החובה להמשיך באותו מנהג מבוססת על הצווי המקראי: "שמע בני מוסר
אביך ואל תטש תורת אמך"⁴⁸⁸.

הרב עפשטיין⁴⁸⁹ סבור שאין מקור מקראי שניתן ללמוד ממנו על חיוב הפרשת מעשר
כספים. הפרשת מעשר כספים היא אחת האפשרויות העומדות בפני נותן הצדקה כחלק
ממצוות הנתונה לעני. בספרו "ערוך השולחן" כותב הרב עפשטיין:

⁴⁸⁶ ראה מגדול עוז בפירושו לרמב"ם, הלכות מלכים ט א, לדבריו: "ואני אומר מדרשות חלוקות הן לכמה ענינים יש
אומר מימי קדם היו מפרישין ותולין הדבר באברהם דכתיב ויתן לו מעשר מכל, פירוש שאברהם נתן למלכי צדק,
וזהו דהסכמת הראב"ד ז"ל. וי"א כי יצחק התחיל להפרישו מדכתיב וימצא בשנה ההיא מאה שערים כתרומה
(תרומה אונקלוס=ואשכח בשתא ההיא על חד מאה בדשערוהי וברכיה ה') כי שיערו לתרומה ומעשרות וכן כתב
רש"י ז"ל...". המגדול עוז מקבל את השיטה שיצחק התחיל בהפרשת מעשר כי הרי אברהם לא קיבל מאומה
משלל המלחמה ולכן לא יכול היה להפריש מעשר. הרב אסאד מסכים כנראה לפרשנותו של המגדול עוז, הסבור
שיצחק היה הראשון שהפריש מעשר מגידולי האדמה אך אין מקור לחיוב הפרשת מעשר כספים.

⁴⁸⁷ ראה **אסאד תשובות**. דף קטז עמ' ד, ד"ה שוב ראיתי דבר זה.

⁴⁸⁸ משלי, א ח.

⁴⁸⁹ מגדולי הרבנים בפולין בסוף המאה ה-19. כתב את ספרו 'ערוך השולחן' במתכונת השו"ע. לדעתו היה צורך
בכתיבת ספר הלכה נוסף מפני שנוצר מצב של חוסר בהירות בנושא פסיקת ההלכה בגלל ריבוי הספרים שנכתבו
על ה'טור' והשו"ע. הרב אפשטיין מביא בספרו את דעת השו"ע את דעת החולקים עליו ואת הכרעת ההלכה.
ראה **איזנברג, דומוביץ**. עמ' 157.

ה. ולפי מה שבררנו הדבר מוכרע כדעת הגדולים הסוברים דמעשר כספים אין להם שום עיקר מן התורה (ב"ח בס"ס של"א ותשו' פנ"י ס"ב) ויש שהביא ראיה מכאן דמעשר כספים הוא מן התורה (ט"ז שם) ותמהני דלפי מה שבארנו אדרבה ראיה מכאן להיפך ועיקר חיוב בצדקה מן התורה הוא ליתן לו די מחסורו ומעשר וחומש תקנתא דרבנן הוא... ולזה נתנו חכמים שיעור כעין דאורייתא מעשר וחומש משום דמתבואה היה מעשר ראשון ועוד מעשר אחד או מעשר שני או מעשר עני ואסמכיה אקרא דוכל אשר תתן לי וגו' דכל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון...⁴⁹⁰.

לדעת הרב עפשטיין, הפרשת מעשר כספים היא תקנת חכמים. חכמים תיקנו להפריש כמות השווה בגודלה לשאר המעשרות שבמקרא. החקלאי היה חייב לתת מדי שנה שתי מעשרות מהיבולים בשדה. במקביל תיקנו חכמים שיש להפריש מהכספים מעשר או חומש שהוא כפל מעשר. מעשר כספים אינה מצווה מיוחדת ונפרדת אלא היא חלק ממצוות צדקה, ולכן לא ניתן לנכות מהרווחים השנתיים שמהם מפרישים מעשר כספים לצדקה, את ההוצאות שאדם מוציא על החזקת ביתו ועל פרנסת ילדיו הקטנים:

...אבל הוצאות בניו ובנותיו הקטנים אע"ג דדרשינן ועושי צדקה בכל עת זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים (כתובות נ.). מ"מ אין זה בכלל צדקה ועל צד הדרש אמרו חז"ל כן כלומר דגם זה מצווה אבל חלילה לחשוב זה בכלל צדקה דאל"כ לעולם לא יגיע לעניים אף פרוטה אחת...⁴⁹¹.

למרות שיש דרשה שניתן ללמוד ממנה שמי שמפרנס את ילדיו עושה במעשה זה צדקה תמידית אין זו מצוות צדקה מדאורייתא. חייבים לתת את כספי המעשר כצדקה לעניים בנוסף להוצאות של פרנסת הילדים, אך אין חובה לתת לעניים כמות מדויקת של עשירית מהכספים, מפני שאין מצווה או חובה להפריש מעשר כספים דווקא.

שיטה ב: מעשר כספים מצווה המחליפה את מצוות מעשר עני

⁴⁹⁰ עפשטיין ערוך השולחן. יר"ד חלק ב', סימן רמ"ט ה, דף כב, עמ' ד.

⁴⁹¹ שם, שם, ז, דף כט, עמ' א.

הרב נפתלי צבי ברלין⁴⁹² חולק על הפוסקים הסבורים שהפרשת מעשר כספים אינה בגדר מצווה מדאוריתא או מדרבנן. לדעתו מצות מעשר כספים מחליפה את מצות הפרשת מעשר עני מהיבולים, ולכן צריך לנהוג בה כמעשר עני ולתת את כספי המעשר לעניים: ... עפ"י המבואר בהגהת רמ"א ביו"ד סי' רמ"ט שהוא ליתן לעניים דוקא. מקור לזה המנהג הוא עפ"י הירושלמי פ"א דכתיב כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך ומפרש הירושלמי מהונך כמראשית כל תבואתך שיכבדו את ה' מהונך ועושר כמו מתבואה ופי' הגר"א ז"ל בביאורי יו"ד דהיינו כמעשר עני ור"ל משום דכתיב בצדקה ומכבדו חונן אביון. ומש"ה המפריש מעשר כספים דוקא לעניים...⁴⁹³.

הרב ברלין מסתמך בדבריו על דברי הגר"א, הסבור שמעשר כספים הוא כמעשר עני, ולכן יש לתת את כספי המעשר לעניים דווקא, ואין להשתמש בהם לכל מטרה אחרת. מההשוואה בין שני סוגי המעשרות אפשר לכאורה ללמוד שיש להפריש מעשר כספים בשנה השלישית ובשנה השישית לשמיטה ולא בכל שנה. הרב ברלין סבור שאין להשוות השוואה גמורה את שני סוגי המעשרות. מעשר עני הפרישו בשנה השלישית ובשנה השישית, ובשנים אחרות קיבלו העניים מתנות אחרות. מעשר כספים יש להפריש מידי שנה.

בניגוד לרב ברלין, סבור הרב עזרא בצרי, שיש להשוות השוואה גמורה בין שני המעשרות, ולכן יש לדעתו להפריש מעשר כספים בשנה השלישית ובשנה השישית דווקא.

⁴⁹² הרב ברלין נולד ב1810-, נפטר ב1893-. שימש כ40 שנה כראש ישיבת וולוז'ין, והעמיד דורות רבים של תלמידים. הוא שילב את הדרך המסורתית הישנה בהתמודדות עם אתגרים חדשים, כגון תנועת ההשכלה, כשהוא נדרש לתת תשובות ולהטוות דרך חנוכית חדשה. ראה כץ חנה הנצי"ב. עמ'1-13.

⁴⁹³ ברלין שו"ת משיב. חלק ב סימן עה, עמ' 143. לדעת הרב פלדברגר בחיוב מעשר. עמ' סה, החיוב להפריש מעשר כספים, הוא חיוב חדש שאינו קשור למצוות הפרשת מעשר עני, ולכן מותר, לדעתו, להוציא את כספי המעשר לכל דבר מצווה ולא רק לעניים, הוא משהו ככל הנראה השוואה מוחלטת בין מעשר כספים למעשר עני שיש להפריש ולתת לעניים בשנה השלישית ובשנה השישית לשמיטה.

הרב בצרי כותב:

...הפריש בסתם ולא נזדמנו לו עניים, חייב לתת המעשר בשנה

שלישית ושישית לשמיטה לעניים...⁴⁹⁴.

הרב בצרי סבור, כנראה, שיש להשוות השוואה גמורה בין מעשר כספים לבין מעשר עני, ולכן מפרישים צדקה 'בסתם', כלומר כשאין צורך ספציפי אלא ההפרשה היא לצורך עתידי. יש לתת את הכספים הללו לעניים בשנה השלישית ובשנה השישית דוגמת מעשר עני.

ה- ספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20-

בספרות התושב"ע שנכתבה במאה ה-20⁴⁹⁵ יש דעות שונות לשאלה אם הפרשת מעשר כספים היא בגדר חיוב מדרבנן, או שאין בדבר חיוב אלא מנהג, שמגמתו ליצור מאגר של כסף מוכן לעניים למקרה הצורך. אחת הסיבות המוזכרות ביחס לקיומו של מנהג הפרשת מעשר כספים היא סיבה חינוכית, להרגיל את האדם לנתינה. מעיון בספרות השאלות והתשובות אפשר ללמוד שבמאה ה-20 גדל מספר האנשים המפרישים מעשר כספים מרווחיהם. מעיון בתשובות נראה שניתן היתר להשתמש בכספי המעשר לשימושים שונים שיש בהם רק תועלת עקיפה לעניים. הותר שימוש בכספי מעשר לטובת חינוך ילדים גדולים, או לצורך פתיחת קופות גמילות חסד ושימושים נוספים. ייתכן שהגידול בצרכים מחד גיסא והרצון להגדיל את המקורות העומדים בצורה כל שהיא לרשות העניים מאידך גיסא, הביאו לחידוש הלכות בנושא הנידון.

רבי מאיר הכהן מראדין כותב בספר 'אהבת חסד':

הנה לעיל בפרקים שעברו ביארנו דטוב שיפריש האדם מעות שיהיה מוכן למצווה זו אך כדי שלא יכבד זה על האדם טוב שירגיל את עצמו להפריש מעשר מכל מה שיזמין לו ה' ריוח בעניניו ומזה יפזר שני

⁴⁹⁴ ראה בצרי דיני ממונות. שער שנים עשר, הלכות מעשר כספים, פרק שני, עמ' תו, סעיף ד'.

⁴⁹⁵ ראה לעיל פרק ו', עמ' 78, הסבר לשינוי טיב השאלות המאה ה-20.

שלישים לצדקה כי עניים שצריך ליתן להם במתנה מצוי יותר ושליש יהיה מונח אצלו כדי לקיים בו מדת החסד וכשיתקבץ אצלו שיעור חשוב שהוא משער שיותר אין צריך בעירו יהיה אח"כ כל המעשר שיזמין לו ה' מהריוח שלו רק לצדקה לבד. והפרשת מעשר הוא ענין גדול כמ"ש בתענית דף ט' על הפסוק עשר תעשר עשר בשביל שתתעשר...⁴⁹⁶.

לדעת ה'חפץ חיים' אין מצווה או חובה להפריש מעשר כספים, זהו מנהג טוב. מטרת ההפרשה היא ליצור מאגר של כסף שיהיה מוכן למקרה הצורך. את כספי המעשר שנאספו יש לחלק לשני חלקים. שני שלישים מהסכום יש ליעד לצדקה לעניים ושליש יש ליעד לגמילות חסד⁴⁹⁷. שלישי מכספי המעשר יאגר בקופה, וממנה ייתנו הלוואות לנזקקים ללא ריבית. כאשר יצטבר סכום מספיק בקופת גמילות החסד יש ליעד את שאר הכספים לצדקה בלבד. לדעת ה'חפץ חיים' יש בהפרשת מעשר כספים משום הרגל טוב וחינוך להתנהגות טובה והרגלים נכונים של עזרה ונתינה לזולת. הפרשת מעשר היא לדעתו עניין גדול וחשוב, אבל לא מצווה או חובה וגם לא מנהג מחייב. הרב משה פיינשטיין סבור שאין חיוב לא מדאורייתא ולא מדרבנן להפריש מעשר כספים. הפרשת מעשר כספים היא מידה טובה:

ומצינו כה"ג במעשר כספים שהביאו התוס' בתענית דף ט' מספרי שמרבה מקרא דאת כל שמרבה גם הרווחת ריבית ופרקמטיא, וכן הוא בילקוט פ' ראה רמז תתצ"ג א"ר אבא רמז לפרגמוטטין... ומ"מ ליכא חיוב עליה אף מדרבנן אלא הוא ממעלות הגדולות שרוצים חכמים שיעשו כן

⁴⁹⁶ **הכהן אהבת חסד**. פרק יח, סעיף א, עמ' 74. ספר אהבת חסד עוסק בענייני צדקה וגמילות חסדים. "החפץ חיים" עסק רבות במיסוד קופת גמילות חסדים בכל קיבוץ יהודי, כדי שכל מי שזקוק להלוואה, עני או עשיר, יוכל לפנות לקופה כדי להיעזר בכספים הנמצאים בה, ולכן המליץ לחלק את כספי המעשר למספר חלקים בהתאם למטרות השונות.

⁴⁹⁷ 'החפץ חיים' החשיב מאוד את נושא גמילות החסד וצידד בהקמת קופות גמילות חסד פרטיות בידי כל מי שביכולתו לעשות כן. 'החפץ חיים' כתב גם שאם אין ביכולתו של הפרט ליצור קופת גמ"ח יש להשתדל לעשות קופה ציבורית בכל מקום כדי לעזור לכל נצרך שאינו רוצה לקבל צדקה, ובכך למנוע מקרים של התמוטטות כלכלית, ואת הבושה הכרוכה בלקיחת צדקה. ראה דבריו בספר **הכהן אהבת חסד**. פרקים יג-טז.

כל אדם, אבל אינו עבריין כשלא מפריש מעשר לצדקה אם נותן שלישיית השקל לשנה, אם לא כשהעני ביקש ממנו לפרנסו שאז עובר על הלאוין דלא תאמץ ולא תקפוץ ועל העשה דפתוח תפתח אף שנתן שלישיית השקל ומסתבר שאף כשכבר נתן מעשר יהיה אז חייב... אבל חיוב הפרשת מעשר בלא זה הוא אסמכתא מקראי אף בלא חיוב ממש גם לא מדרבנן⁴⁹⁸.

לדעת הרב פיינשטיין אין חיוב להפריש מעשר כספים. הדרשות שבמדרש ספרי ובמדרש תנחומא הן בגדר של אסמכתא בלבד. הפרשת מעשר כספים היא פעולה חינוכית; חכמים רצו לחנך את הנותן להתנהגות חברתית נאותה בתחום העזרה לזולת; אדם אינו עובר עברה אם לא הפריש מעשר כספים, בתנאי שהפריש לפחות שליש השקל בשנה. חובה לתת צדקה לעני המבקש, אף על פי שכבר הפרישו מעשר כספים. מי שאינו נותן עובר על מצוות לא תעשה ועשה⁴⁹⁹. הפרשת מעשר כספים היא אחת הצורות האפשריות והמומלצות לקיום מצוות צדקה. לדעת הרב פיינשטיין, לו הייתה הפרשת מעשר כספים מצווה נפרדת, כל מי שלא היה מקיימה כראוי היה נענש על אי קיום המצווה, ומי שהיה מקיימה לא היה מתחייב להפריש צדקה נוספת עבור העניים.

לדעת הרב עזיאל⁵⁰⁰ אפשר להשתמש בכספי המעשר גם לצרכים ציבוריים כלליים. הרב נשאל אם מותר לתת מכספי מעשר הכספים תרומה ל"קרן קיימת לישראל" העוסקת בגאולת קרקעות, ואם מותר לתת מכספי המעשר לקופה מיוחדת לשובים שמתגוררים בהם יהודים שומרי מצוות העוסקים בגאולת קרקע, בהתיישבות ובעבודה עברית. נושא זה של שימוש בכספי מעשר כספים למטרות ציבוריות היא בעיה מסוג חדש שלא התמודדו עמה פוסקים קודמים לרב עזיאל. השאלות שעמדו לפניהם היו קשורות לסיוע לעני

⁴⁹⁸ **פינשטיין ש"ת אבן**. אבן העזר, חלק ג', סימן מג, עמ' תפז.

⁴⁹⁹ מצוות לא תעשה: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך", מצות עשה: "פתח תפתח את ירך". ראה דברים טו, ז-ח.

⁵⁰⁰ הרב עזיאל שימש בתור הראשון לציון, הרב הספרדי הראשי לארץ ישראל, בשנים שלפני הקמת המדינה, ואחר כך שימש כראשון לציון במדינת ישראל.

ולמשפחתו בדרכים שונות, ולא למטרות ציבוריות, שלכאורה אינן בגדר צדקה לעני הנזקק. הרב עזיאל סבור שמצוות מעשר כספים היא בגדר של חובה מדרבנן או בגדר של מנהג בלבד, והיא מצווה נפרדת ונוספת למצוות צדקה הכתובה בתורה. יש להשתמש בכספי המעשר לטובת העניים, אך אין חובה לתת את הכסף ישירות לעניים. כל שימוש בכספי המעשר לצרכים המביאים תועלת לעניים, ולו תועלת עקיפה, הוא לגיטימי. לדבריו :

מכלל הדברים למדנו, שאין מי שסובר, שמעשר כספים הוא דאוריתא, וכן עמא דבר, שהרי יחידים ואנשי סגולה, הם שמקיימים מצות הפרשת מעשר ממון... ופתחי תשובה הביא משם מהר"ם רוטנברג דסבר כהב"ח, וכן העלה בספר משנת חכמים, שאין למעשר כספים עיקר לא מן התורה ולא מדברי סופרים, אבל אם נהג הוי כמו מנהג מצווה שאין לבטל אותו. (פתחי תשובה יו"ד ס' שלא ס"ק י"ב).

מכאן למדנו מצות צדקה, שנאמרה בתורה, היא לתת לכל עני שמזדמן לפני כל איש מישראל די מחסורו, אם ידו משגת...

ומעשר כספים היא מצווה נוספת מדרבנן או מדין מנהג שנוהג אותו כל מי שרוצה בכך. ומכל מקום אינו רשאי למלאת מכסף מעשר חובות מצווה שאין בה ענין צדקה לעניים, שמכיון שקבל עליו מנהג זה, הוקדשו מעשרותיו לדברים שיש בהם צדקה לעניים וכדכתיבנא. באשר לשאלתו במכתבו זה אם יוצא ידי חובת מצות ישוב הארץ וביותר בזמן זה שיש בה גם משום פדיון שבויים של פליטי השמד, בנתינת מעשר ממונו לקפת קרן קיימת. נראה לי ודאי שאין כסף מעשר פוטר ממצות צדקה לעניים ופדיון שבויים אם ידו משגת. כי המעשר הוא מצווה נוספת על מצות צדקה היסודית שבתורה. והטוב

והישר הוא לתת מכסף המעשר גם לצדקה לעניים וגם לקפת קרן קיימת לישראל, כדי שלא יהיו כל צדקותיו לעני אחד, וכמו שכן פסק מרן

ז"ל...⁵⁰¹.

⁵⁰¹ עזיאל משפטי. יורה דעה, חלק ב, כרך ראשון סימן מד, עמ' קנט, ד"ה מכלל הדברים.

לדעת הרב עזיאל מצוות נתינת צדקה לעני, ומצוות הפרשת מעשר כספים הן שתי מצוות ויש לקיים את שתיהן. ניתן לחלק את כספי המעשר למספר חלקים למטרות שונות: חלק מהכספים יש לתת ישירות לעני בהתאם לצרכיו המידיים, החלק האחר יכול להינתן למטרות שונות, כולל מטרות ציבוריות, בתנאי שהעניים ייהנו ולו הנאה עקיפה מאותם כספים. לכן מותר למסור חלק מהכספים ל"קרן הקיימת לישראל" ולישובים העוסקים בגאולת קרקעות, מפני שהמטרה היא ליישב על אותן אדמות בארץ ישראל יהודים עניים שאין להם אפשרות כלכלית לרכוש אדמות מכספם. העניים ייהנו בסופו של דבר מהכסף אם כי לא בצורה ישירה אלא בצורה עקיפה.

מדברים שכתב הרב עובדיה יוסף, אפשר ללמוד שלדעתו אין חובה להפריש מעשר כספים זהו מנהג בלבד שלא כולם נוהגים לקיימו אלא רק אנשים מסוימים. החידוש בדבריו הוא שניתן להשתמש בכספי המעשר כדי לפרנס בהם את הילדים שהם בני שש ומעלה⁵⁰². כמו כן ניתן להשתמש בכסף להוצאות שונות:

...בסיכום: הנוהג להפריש מעות מעשר ממשכורתו, ומכל רווחיו, רשאי לנכות מדמי המעשר, דמי פרנסת וכלכלת בניו ובנותיו הגדולים היתרים על גיל שש שנים, ואפילו הם סמוכים על שלחנו... ומה טוב ומה נעים שהרוצה להפריש מעשר מכל רווחיו, וממשכורתו, יתנה מראש במפורש לפני שיבוא לו הריוח או המשכורת, שיוכל לעשות במעות המעשר כל מצווה שירצה כפי ראות עיניו. ואם לא התנה כן בפירוש, יעשה התרה בפני שלשה על שלא אמר שהוא מפריש המעשר "בלי נדר", ואחר שיתירו לו, יתנה התנאי הנ"ל, ואם שעתו דחוקה מבחינה כלכלית, ואין ידו משגת לנהוג מעשר כספים מכל משכורתו או רווחיו, יתנה מראש שיתן המעשר רק לאחר ניכוי הוצאות ביתו. אבל מי שחננו ה' בעושר, וידו משגת, יאחז צדיק דרכו לתת כל המעשר לעניים ולאביונים ולעמלי תורה ולישיבות הקדושות. ועץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה

⁵⁰² האב חייב בפרנסת ילדיו עד הגיעם לגיל שש שנים. לדברי חכמי התלמוד (כתובות, מט ב) לא ניתן לחייב את

האב לפרנס את ילדיו מעל גיל זה.

הרב יוסף משתמש במילים 'הנוהג להפריש', מכאן שלדעתו זהו מנהג שלא כולם נוהגים לקיימו. הרוצה להפריש מעשר כספים מרווחיו יתנה תנאי שיתיר לו לעשות בכספי המעשר כל שירצה. נראה שלדעת הרב יוסף השימוש בכספי מעשר תלוי ברצונו של הנותן ובהחלטתו. היות שאין חובה להפריש מעשר כספים לעניים, רשאי המפריש להשתמש בכספי המעשר לצרכים שונים דוגמת פרנסת ילדיו הגדולים שאינו מצווה לפרנסם. כמו כן ניתן להשתמש בכספי המעשר לכל דבר מצווה. רק לאדם עשיר ממליץ הרב יוסף לתת את כל כספי המעשר שהפריש לעניים, לעמלי תורה ולישיבות.

סיכום

האיזכור הראשון לחיוב להפריש מעשר כספים נמצא לדעת חכמי התוספות במדרש ספרי בו כתוב (לפי הגרסה שהיתה לפנייהם), שיש לעשר לא רק את גידולי השדה, אלא גם את הריבית הפרקמטיה ואת שאר הרווחים. כנראה שגרסה זו של הספרי לא הייתה לפני חכמים אחרים ולכן אין לדעתם מקור מקראי ממנו ניתן ללמוד לגבי הפרשת מעשר כספים. העדר מקור ברור לחיוב, הביא להתגבשות דעות שונות בין הפוסקים הראשונים והאחרונים ובספרי השו"ת בנושא מידת החיוב בהפרשת מעשר כספים. יש פוסקים הסוברים שהפרשת מעשר כספים היא חובה מדאוריתא ויש הסוברים שהחובה היא מדרבנן. רוב פוסקים סבורים שאין כלל חיוב בדבר לא מדאוריתא ולא מדרבנן, ולדעתם הפרשת מעשר מהכספים היא בגדר מנהג שאינו מחייב את כלל הציבור. מאיסוף הדעות, מיוון וניתוחן מצטיירת תמונה אותה היטיב לתאר הרב וולדנברג הכותב בין שאר דבריו:

מכל האמור יוצא לנו, שאך מעטים המה הסוברים דמעשר כספים הוא מה"ת, ואמנם הח"ס בחי"ד סי' רל"ב כותב בדעת המהרי"ל דמע"כ הוא ממש דאורייתא אבל לא כן כתוב בשו"ת מהרי"ל גופא סימן נ"ד, דשם כותב בהדיא דמע"כ הוא מדרבנן ע"ש... באופן שחילוקי הדעות שישנם

⁵⁰³ יוסף עובדיה יחוה ג'. סימן עו, עמ' רס.

בזה בין הפוסקים נטוש בעיקר על זה אם איכא מיהת חיוב מדרבנן או דילמא שכל עיקרו של דבר אינו אלא ממנהגא ומשום מדת חסידות. וכשם שרבו הסוברים שהוא מדרבנן כן לעומת זה מרובים הם גם הסוברים שאינו אלא ממנהגא ושעל כן לא נתפשט הדבר בקרב המון העם ואך מיעוטין הן יחידי סגולה שנוהגין בו, ועיקר מקום הספק שיכול להיות בזה הוא רק זאת אם להכריע שהוא מדרבנן או שאינו אלא משום מנהגא בלבד של מדת חסידות.⁵⁰⁴

מידת החיוב הנמוכה שבהפרשת מעשר כספים מחד גיסא, והרצון להגדיל את הקרנות העומדים לרשות העניים לצרכים שונים מאידך גיסא, הביאו למגוון הצעות לשימושים שונים בכספי המעשר, החל משימוש לצרכים משפחתיים כגון פרנסת ילדים, וכלה בהיתר לרכוש קרקעות באמצעות ה"קרן הקיימת לישראל" להקמת ישובים שיוכלו לגור בהם גם עניים.

⁵⁰⁴ וולדנברג ציץ ט. סימן א, סעיף יג, דף ו.

פרק יב: שימושים אפשריים במעשר כספים

הצעות שונות ומגוונות נותנים הפוסקים האחרונים לשימושים אפשריים במעשר כספים. עצם הדיון בנושא זה וההצעות המוצעות מרמזים על היחס המיוחד והשונה כלפי מעשר כספים לעומת צדקה במתכונתה הרגילה. היחס נובע כנראה ממידת החיוב שבהפרשת מעשר כספים. דעות שונות נכתבו בנושא זה ומרובן אפשר ללמוד שהפרשת מעשר כספים היא בחזקת מנהג טוב ולא חיוב. הפוסקים האחרונים חיפשו דרכים כדי לעודד מעשה חשוב זה, ובין השאר אפשרו לנותן המעשר להשתמש בכספים שהפריש למטרות שונות פרט לנתינה לעני. כספי צדקה וכספי מעשר מיועדים אמנם בעיקר לתמיכה בעני כדי לאפשר לו לחיות ברמת חיים סבירה, אך נראה שבפועל נוצרו שתי מסגרות נבדלות של נתינה: צדקה ומעשר כספים.

צדקה:

- א. צדקה ניתנת ישירות לעני, אם מידו של הנותן לידי העני או דרך קופת הצדקה.
- ב. צדקה ניתנת בשעת הצורך, אם לצורך מידי ואם לצורך עתידי.
- ג. חכמים קבעו גבולות לכמות הכסף שיש לתת לצדקה, גבולות מקסימום ומינימום. הגבול המקסימלי העליון הוא חומש והגבול התחתון הוא שליש השקל. אין חובה לתת כמות קבועה לצדקה באופן שוטף אלא יש לתת בהתאם לצורכי העני ובהתאם ליכולתו של הנותן.

מעשר כספים:

- א. אין הכרעה הלכתית לגבי החיוב של הפרשת מעשר כספים. פוסקים אחדים סבורים שהחיוב להפריש מעשר כספים הוא מדאורייתא, פוסקים אחרים סבורים שהחיוב הוא מדרבנן, וקבוצה שלישית של פוסקים סבורים שאין כל חיוב מדאורייתא או מדרבנן להפריש מעשר כספים, אלא זהו מנהג שרק מעטים קיימו אותו.
- ב. יש הנוהגים להפריש מעשר כספים מהרווחים הממוניים באופן קבוע ושוטף בלי להתחשב בצרכים ספציפיים של העניים. גם הכמות שמפרישים היא קבועה ולא משתנה.

ג. הצורך להפריש סכומים קבועים המהווים אחוז קבוע מההכנסה בלי לראות בכל מקרה את הצורך הספציפי ואת העזרה המיידית לעני באותה נתינה יוצר קושי מנטלי. הפוסקים חיפשו ומצאו שימושים שונים לכספי מעשר כספים, שימושים שאינם קשורים בהכרח ישירות לנתינה לעני. שימושים אלו נותנים למפריש המעשר תחושה שהכספים שתרום מביאים תועלת לנזקקים מחד גיסא, ומאיזך גיסא משרתים בצורה זו או אחרת את הצרכים והאינטרסים שלו. המכנה המשותף לחלק גדול מאותן הצעות הוא שכסף המעשר ינוצל למטרות אישיות, כגון שימוש לצורכי מצווה מסוימים, חינוך הילדים הגדולים, ייסוד קופות גמילות חסדים וכדומה.

ניתן לחלק את השימושים האפשריים בכספי המעשר למספר קטגוריות⁵⁰⁵:

1. נתינה לעניים:

א. לעניים לומדי תורה⁵⁰⁶.

ב. לקרובים עניים כגון: אב ואם.

ג. לעניי ארץ ישראל.

ד. נתינה לעניים למטרה ספציפית כגון קמחא דפסחא^{507 508}. אין להשתמש בכספי

⁵⁰⁵ הקבוצות אינן מסודרות לפי סדר מחייב. הרשימה אינה שלמה אלא מדגימה מספר קטגוריות חשובות לדעת חלק מהפוסקים.

⁵⁰⁶ בנקודה זו יש הסכמה המקיפה כמעט את כל הפוסקים בספרי השו"ת, ובשאר הספרים העוסקים בשאלת השימושים האפשריים במעשר כספים, להלן רשימה חלקית של הממליצים על אפשרות זו:

1. "החפץ חיים" ראה: **הכהן אהבת חסד**. פרק יט, דף 78.

2. הרב שפיץ צבי, ראה **שפיץ מנחת צבי**. סימן ג, עמ' ל

3. הרב שטרנבוך, ראה **שטרנבוך קיצור דינים**. עמ' לז, סעיף יד.

4. **בצרי דיני ממונות**. עמ' תט סעיף א, ובהערה מס' 1 שם הוא כותב: "ואף שיש סוברים להקדים עניים אולם

בימינו אלה העמלים בתורה הם עניים ג'כ ושני הדברים נמצא בהם ע"כ לכר"ע יש להקדימם".

⁵⁰⁷ כספי המעשר ישמשו את העני לרכישת מוצרים לחג הפסח.

⁵⁰⁸ לגבי השימוש בכספי מעשר כספים למתנות אביונים בפורים, ראה **גולדברג מעשר**. עמ' קטז. לדעתו אסור לקיים

מצוות "מתנות לאביונים" בכספי מעשר כי זו חובה מדיני קירוב לבבות ולא מדיני צדקה. ראה גם **יוסף עובדיה**

יחווה א'. סימן פז, עמ' רמח - רנ, הסבור גם הוא שאין לתת מכספי מעשר למתנות עניים בפורים, מטעם

שנתינה זו היא בגדר חובה, וכל דבר שבחובה על האדם אינו בא אלא מן החולין (חגיגה ח א).

עשר למתנות לאביונים בפורים

2. תמיכה כלכלית בילדים גדולים המתגוררים בבית:
- א. לדעת חלק מהפוסקים⁵⁰⁹ מותר לנכות את ההוצאות לכלכלת הילדים מדמי המעשר, פוסקים אחרים סבורים שהדבר אסור⁵¹⁰.
- ב. הוצאות חינוך הילדים:
1. חינוך בניו.
- לדעת מספר פוסקים⁵¹¹ מותר לאדם שמצבו הכלכלי דחוק להשתמש בכספי המעשר לחינוך בניו, למרות שמחובתו של האב ללמד את בנו תורה⁵¹².
2. חינוך בנותיו.
- לדעת חלק מהפוסקים אסור להשתמש בכספי מעשר לתשלום שכר לימוד, למרות שאין חיוב על האב ללמד את בתו תורה⁵¹³.
3. ילדי אחרים.
- מותר להשתמש בכספי מעשר לחלוקת מלגות לימוד או מלגות הצטיינות לילדים⁵¹⁴.
- ג. צרכי נישואין.

⁵⁰⁹ ראה יוסף עובדיה יחווה ג'. סימן עו, עמ' רס.

ראה גם הכהן אהבת חסד. פרק יט, סעיף א, דף לט, כותב: "ואפילו לבניו הגדולים שאינו חייב לטפל בהם יכול ליתן להם מעשרותיו..."

⁵¹⁰ פינשטיין ש"ת יר"ד. חלק א, סימן קמג, עמ' רפד, לדבריו: "ולכן ברוב בנ"א בזה"ז ובפרט במדינתנו שדירים כולם יחד חייב האב במזונות בניו ובנותיו אף הגדולים... ומימלא אין יכול לזונם מכסף המעשר שהוא כחוב שאינו יכול לפרוע מהמעשר..."

⁵¹¹ גולדברג מעשר. עמ' קטו. בצרי דיני ממונות. הלכות מעשר כספים, עמ' תיב. וכן שטרנבוך קיצור דינים. עמ' לו, סעיף ג.

בניגוד לדיעות אלו סבור הרב פינשטיין, פינשטיין ש"ת אבן. חלק שני, סימו קיג, עמ' קפז, שאסור לשלם את הוצאות החינוך מכספי המעשר.

⁵¹² הרי אסור לאדם להשתמש בכספי מעשר לכל דבר שהוא בגדר חובה אישית. חובות אלו עליו לקיים מכספים אחרים שאינם מיועדים לעניים, שהרי אסור לפרוע חובות בכספי מעשר. למרות זאת סוברים חלק מהפוסקים שמותר להשתמש בכספי המעשר לחינוך הבנים.

⁵¹³ ראה פינשטיין ש"ת אבן. חלק שני, סימן קיב עמ' קפו. בנושא חובת לימוד תורה לבנות, ראה הלינגר תלמוד. עמ' 83-80, 5-1.

⁵¹⁴ גולדברג מעשר. עמ' קטו.

מותר להשתמש בכספי מעשר לכיסוי הוצאות נישואי הבנים והבנות ובפרט אם הבנים הם תלמידי חכמים או שהבנות נישאות לתלמידי חכמים⁵¹⁵.

ד. צורכי מצווה.

בנושא זה יש מחלוקת בין רבי משה איסרליש, רמ"א, האוסר⁵¹⁶, לבין רבי דוד הלוי, הט"ז, החולק על פסיקתו של הרמ"א ומתיר לעשות דבר מצווה בכספי מעשר⁵¹⁷, בתנאי שהתוצאות יגיעו בצורה ישירה או עקיפה לעניים.

למעשה נהוג להשתמש בכספי המעשר למצוות שונות:

1. הכנסת כלה.
2. סעודת ברית מילה לילד שלהוריו אין יכולת לעשות סעודת מצווה.
3. קניית ספרים ותרומתם לטובת קוראים שאין ביכולתם לקנות ספרים.
4. קניית תשמישי קדושה.

⁵¹⁵ **בצרי דיני ממונות.** עמ' תיב, וכן **יוסף עובדיה יחוזה ג'.** סימן עו, עמ' רס. ראה גם פינשטיין שו"ת אבן. חלק ב' סימן קיב, עמ' קפד קפה, העונה לשאלה אם ניתן לשלם הוצאות המלצרים והתזמורת מכספי מעשר שלו. לדבריו: "... והטענה הב' דהכל"ז (כלי זמר) והמשרתים שהובא בפ"ת שם סק"ב בשם תשובת יעקב דנוהגין לשלם ממעות מעשר, הנה בעצם אין שום טעם לזה, דאף שהוא דבר מצווה דשמחת חתן וכלה לא עדיף מכל המצות שאיתא ברמ"א סעיף א' שם שאין לעשות ממעשר שלו שום דבר מצווה, וכל"ז עוד גרע דהא הוא חיוב ליקח כל"ז לנישואין... וא"כ צריך להבין איך נהגו בזה דלא מסתבר שהוא כנהגו שלא ליתן כלל מעשר מנדוניא... ולכן נראה דהוא (ההיתר לשלם לכל"ז מכספי מעשר כספים, מ.ה.) רק בעיירות שלא היה שכר קצוב להכל"ז והמשרתים אלא שהיו הולכין לזמר ולשרת בעד מה שיתנדבו המחותנים והקוראים עבורם וכמובן שאבות החתן והכלה נתנו נדבה גדולה יותר מאחרים... וא"כ לא שייך זה במקומו שהכל"ז לוקחין שכר טבין ותקילין בעד מלאכתן וכן המשרתים...".

ההבדל העקרוני בין דבר שהוא בגדר של חובה או דבר שבמצווה שאסור לשלם אותו מדמי מעשר, לבין דבר שאינו בגדר חובה אלא צדקה שמותר לתת אותה מכספי מעשר, בא לידי ביטוי בהלכה האוסרת לשלם לתזמורת ולמלצרים מדמי מעשר.

⁵¹⁶ הרמ"א בשו"ע יו"ד סימן רמט א, בהגה: "ואין לעשות ממעשר שלו דבר מצווה כגון נרות לבית הכנסת או שאר דבר מצווה רק יתננו לעניים".

⁵¹⁷ ראה טורי זהב יו"ד סימן רמט אות א': "ולענין לקנות מצות בבית הכנסת במעות מעשר נ"ל דאם בשעת קניית המצות היה דעתו על זה שרי דהא המעות לצדקה אזיל ואף שהוא נהנה במה שמכבד לקרות אחרים לס"ת אין זה איסור שהרי בכל מעשר יש טובת הנאה לבעלים...".

5. הידור מצווה כגון קניית אתרוג מהודר במחיר הגבוה מהמחירים המקובלים בשוק⁵¹⁸.
6. תמיכה במוסדות שונים⁵¹⁹.
7. תמיכה בעיתונות דתית על ידי קניית מינוי⁵²⁰.
- ה. תרומה לקופת גמילות חסדים⁵²¹.

⁵¹⁸ ראה טכורש הידור מצווה. עמ' צב, בשם הרב עובדיה יוסף, שמצא בספר נהר מצרים בהלכות צדקה שם, שעד שליש תוספת למחיר של אותו דבר מצווה אסור להשתמש בכספי מעשר כספים, אבל הידור של למעלה משליש יכול להשתמש בכסף מעשר.

⁵¹⁹ עזיאל משפטי. כך א', סימן מד, עמ' קנט, מתיר להשתמש בחלק מכספי המעשר לתרומה ל"קרן הקיימת לישראל" כדי לרכוש ולגאול קרקעות בארץ ישראל מידי הערבים, כי ההתיישבות בארץ היא צדקה גדולה לעניים כנאמר: "...ועניים מרודים תביא בית..." (ישעיה נח ז).

⁵²⁰ שפיץ מנחת צבי. סימן ג, לגבי קניית תשמישי קדושה, שם, עמ' לב, סעיף ז. לגבי עתונים חרדיים, שם, עמ' לח, סעיף טו (ההיתר לשימוש זה בכספי מעשר מסוייג במספר הסתייגויות, ראה שם).

⁵²¹ הכהן אהבת חסד. פרק יח, סעיף א. כדי לקיים מצות גמילות חסדים בנפרד ממצוות צדקה, יש לחלק את כספי מעשר כספים באופן ששליש הסכום ייכנס באופן קבוע לקופת גמילות חסדים, ההפרשה לקופת גמילות חסדים נותנת לנותן הצדקה תחושת בעלות ושליטה המקילים עליו את הנתינה (מפני שהבעלים של הקופה קובע למי לתת וכמה לתת).

פרק יג: תמחוי וקופה - כלים לחלוקת צדקה

במקרא לא מוזכרים 'תמחוי' או 'קופה', ואילו במשנה, פאה, מוזכרים שני הכלים גם יחד:

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה

סעודות לא יטול מן הקופה⁵²².

ההקבלה שעושים חכמי המשנה בין מי שיש לו מזון שתי סעודות לבין מי שיש לו מזון לארבע עשרה סעודות, כשהמשותף לשניהם הוא שמי שיש לו לא יטול מהתמחוי או מהקופה בהתאמה, מלמדת שמהתמחוי ומהקופה היו מספקים מזון לעניים. מהתמחוי היו מספקים מנה יומית ומהקופה מנה שבועית. התמחוי והקופה היו כלי קיבול, שהיו אוספים בהם את המזון לעניים, ומהם היו מחלקים את אותו מזון⁵²³.

בדיקה מעמיקה יותר מלמדת שהקופה לא מחלקת מזון לעניים אלא כסף, שהרי במשנה, פאה, כתוב שמי שאין לו מזון לשבוע ימים זכאי ליטול מהקופה. קשה להעלות על הדעת שאספו מזון בקופה וחילקו אותו לעניים לשבוע ימים, שהרי כמעט שלא היו קיימים אמצעים לשימור מזון לשבוע ימים מראש⁵²⁴. כמו כן נראה שיש כפילות מיותרת בחלוקת מזון, אם גם מהקופה וגם מהתמחוי מחלקים מזון, שהרי את הפעילות הזו ניתן לעשות באחד משני הכלים, ואין צורך בשניהם.

בפסקה נוספת באותה משנה כתוב:

והקופה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה⁵²⁵.

⁵²² פאה ח ז.

⁵²³ א. משנה, שבת, י ב: "קופה שהיא מליאה פירות". ב. משנה, אהלות, ו ב: "קופה של תבן".

ג. **תוספתא 1**. שבת, י י: "קופה ברשות הרבים גבוהה עשרה טפחים. ד. **תוספתא 2**. טהרות, י ט: "הגומר את זיתיו ושייר קופה אחת...".

⁵²⁴ ניתן להוכיח שלא היו אמצעי שימור של מזון לאורך זמן מהבבלי ביצה, יד א. באותו קטע תלמודי מתואר דיון בדין כתישת תבלין ומלח ביר"ט, כשמסקנת הדיון היא שאם לא נכתש המלח בערב יר"ט, מותר לכותשו ביר"ט בשינוי. לעומת זאת כתישת התבלין נעשית באופן רגיל ביר"ט. ההסבר להבדל ההלכתי הוא שאת המלח ניתן לכתוש בעיר"ט שטעמו אינו פג לעומת זאת טעמו של תבלין פג ולא ניתן לשמרו ולכן אין צורך לכתוש בשינוי. כפי שלא ניתן היה לשמר את טעם התבלין, לא ניתן היה לשמור על טריות המזון לאורך זמן.

⁵²⁵ פאה, ח ז.

פסקה זו נראית כמי שהוצאה מהקשרה, שהרי חכמי המשנה דנים בזכותם של עניים בדרגות עוני שונות לקבל תמיכה ציבורית, ואינה דנה בדרכי איסוף של צדקה וגבייתה. הלכה זו, העוסקת בדרכי הגבייה והחלוקה של הקופה, נכתבה כנראה כדי להבדיל בין צורת האיסוף והחלוקה של התמחוי לעומת האיסוף והחלוקה של הקופה: הקופה נגבית על ידי שני גבאים ומתחלקת על ידי שלשה גבאים. בתמחוי הגבייה והחלוקה נעשים על ידי שלושה גבאים כפי שכתוב בברייתא:

תנו רבנן קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה נגבית בשנים שאין עושים שררות על הציבור פחות משנים ומתחלקת בשלשה כדיני ממונות תמחוי נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה שגבויה וחלוקה שוים⁵²⁶.

מהתוספתא אפשר ללמוד שבתמחוי אספו מזון ואילו בקופה אספו כסף: עני שנתן פרוטה לקופה ופרוסה לתמחוי מקבלין אותן ממנו⁵²⁷.

⁵²⁶ בבלי בבא בתרא, ח ב. באותה ברייתא מצוינים מספר הבדלים בין תמחוי לבין קופה: "... תמחוי בכל יום קופה מערב שבת לערב שבת תמחוי לעניי עולם קופה לעניי העיר". מרשימת ההבדלים ניתן ללמוד שלדעת חכמי הברייתא יש אבחנה ברורה בין התמחוי לקופה, ולפינו שני כלים שונים ונפרדים לגביית צדקה מהציבור. הסבר אפשרי להבדל ההלכתי בין גביית צדקה לקופה או לתמחוי מוסבר בדברי חכמי התוספות, בבא בתרא, שם, ד"ה ומתחלקת בשלשה מפני שהיא כדיני ממונות. לדעתו של רבינו תם (בש"ס דפוס שולזינגר, צילום ש"ס ווילנא כתוב ר"ת = רבינו תם ואילו בדפוס ויניצאה ר"פ שם עמ' רפ"א כתוב ר"ח = רבנו חננאל) אין צורך בשלושה אנשים בתהליך הגבייה של הקופה, מפני שגבאי הקופה גובים סכומים שנקבעו מראש לכל אחד מחברי הקהילה. נראה לכאורה שהיו שלשה גופים שעסקו בגביית הצדקה וחלוקתה. 1. גוף אחד עסק בהחלטות לגבי אופן חלוקת נטל המס לצורכי צדקה בין חברי הקהילה בהתאם לקריטריונים כלכליים. גוף זה היה מורכב משלושה גבאים לפחות, שהרי אין דנים דיני ממונות בפחות משלושה. 2. הגוף השני עסק בגבייה בהתאם להחלטות הגוף הקודם. גוף זה מורכב משני גבאים מפני שאין עושין שררות על הציבור בפחות משנים. 3. הגוף השלישי הורכב כנראה משלשה גבאים ועוסק בחלוקת הצדקה בין העניים. במשנה ובברייתות אין כל דיון בשאלה האם בכל גוף ישבו גבאים אחרים או שאותם אנשים ישבו בשלושת הגופים.

⁵²⁷ תוספתא פאה, ד י. לדברי ליברמן. **תוספתא כפשוטה**. חלק א', מסכת פאה, עמ' 184, לקטע זה בטקסט יש גרסאות שונות. גרסת כת"י ערפורט: "עני שנתן פרוטה לתמחוי ופרוטה לקופה" (ראה **תוספתא 2**, פאה ד י). לדעתו של ליברמן גרסה זו שבכתב יד ערפורט קשה מפני שלפיה צריך היה לנסח את הקטע בתוספתא באופן הבא: "עני שנתן פרוטה לתמחוי ולקופה". ככל הלשון בתוספתא מלמד שלפינו כנראה שתי נתינות שונות פרוטה לתמחוי ופרוטה לקופה כגרסת כת"י וינה.

את הפרוטה נותנים לקופה, ואת הפרוטה נותנים לתמחוי שהוא כלי מיוחד לאיסוף מזון. לפנינו כנראה שני כלים שונים לגביית צדקה וחלוקתה:

1. 'תמחוי'- כלי לאיסוף מזון וחלוקתו.
 2. 'קופה'- כלי לאיסוף ממון לרכישת מזון ומוצרים נחוצים אחרים וחלוקתו. שני הכלים היו קיימים בו זמנית. נראה שפעולת האיסוף לתמחוי נעשתה מדי יום, ולקופה לעתים מזומנות, מדי מספר ימים⁵²⁸.
- רבי יצחק אלפסי, הרי"ף, מביא את הברייתא שמפורטים בה ההבדלים בין קופה לתמחוי. בהסבירו את ההבדלים שבין הקופה לתמחוי כותב הרי"ף בין השאר את הדברים הבאים:
- ומפני מה קופה ניגבית בשנים ותמחוי ניגבה בשלשה שהקופה דבר קצוב הוא על כל אחד ואחד ואין הגבאין מוסיפין ולא גורעין אבל

ברמב"ם היד החזקה. מתנות עניים, ט יט, הגרסה היא: "עני שנתן פרוטה לתמחוי או פרוטה לקופה מקבלים ממנו".

⁵²⁸ ראה **רפ"ל הצדקה**. עמ' 245. לדעתו הקופה באה במקום התמחוי ואינה פועלת כמוסד מקביל. לדבריו ניתן ללמוד מדברי המשנה פאה, ח ז: "מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה", שהקופה הייתה מספקת מצרכי מזון אחת לשבוע, ולכן מי שיש לו מנת מזון שבועית לא יטול מהקופה. נראה לי שהקביעה לפיה הקופה חילקה מזון אינה מדויקת, שהרי אם הקופה מספקת מזון לעניים יש כפילות מיותרת לחלוטין. הרי העני קיבל מהתמחוי מידי יום ביומו מנת מזון ליום חול או לשבת. רפ"ל מסיק מכפילות זו שהקופה החליפה את התמחוי. לי נראה שמסקנתו אינה מביאה בחשבון את כל הנתונים, שהרי בבבלי בבא בתרא, ח ב, מובאת ברייתא שממנה עולה שלקופה ולתמחוי היה קהל יעד אחר: "תמחוי לעניי עולם קופה לעניי העיר", **[בירושלמי קראטאשין]**. פאה דף כ ההבדל בין קופה לתמחוי מנוסח באופן הבא: "תמחוי לכל אדם קופה אינה אלא לאנשי אותה העיר מלבד", וא"כ שני המוסדות הללו התקיימו ותיפקדו זה בצד זה.

אמנם **בתוספתא 1**. דמאי, ג טז, כתוב: "גבאי קופה אין גובין (ביום טוב) ומכריזין ביום טוב כדרך שגובין ומכריזין בחול, אבל בצנעה גובין בתוך חיקן ומחלקין על כל שכונה ושכונה". משמע לכאורה שגבאי הקופה היו גובים ומחלקים מצרכי מזון, אך יתכן שפעולה זו נעשתה רק במקרים שהיה צורך דחוף לאיסוף מזון ולחלקו בשכונות מסוימות, כפי שכתוב בברייתא ש'היו מחלקין על כל שכונה'. ייתכן גם שגבאי הקופה סייעו לגבאי התמחוי באיסוף מזון ביו"ט מפני שהיו פנויים מאיסוף כספים, ולכן יכלו לסייע בחלוקת מצרכי מזון לנזקקים. גם מברייתא המובאת בבבלי בבא בתרא, ח ב, ניתן ללמוד שבתמחוי היה מזון ואילו בקופה היה כסף: "תנו רבנן גבאי צדקה שאין להם עניים לחלק פורטין לאחרים ואין פורטין לעצמן, גבאי תמחוי שאין להם אחרים לחלק מוכרין לאחרים ואין מוכרין לעצמן". כסף פורטים, מזון מחלקים או מוכרים. המסקנה המתבקשת היא שקופה היא מוסד שהתמחה בגביית כסף ובחלוקתו לעניים ותמחוי התמחה באיסוף מזון וחלוקתו לעניים ושני

תמחוי אינו דבר קצוב אלא לפי צורך שעה הוא ניגבה לעניי עולם
וצריכין לקצוב על כל אחד ואחד כראוי לו ונמצא כדיני ממונות
לפיכך צריך שלשה...⁵²⁹.

לדעת הר"ף התמחוי נגבה בהתאם לצרכים המיוחדים של העניים הבאים מחוץ לעיר, לכן
צריכים הגבאים להחליט החלטות מיידיקות. החלטות בענייני כספים הן בגדר דין, ולכן יש
לעשות את האיסוף על ידי שלושה גבאים המהווים ערכאה שיפוטית שבסמכותה לדון
בדיני ממונות. לעומת זאת המס המוטל על כל אחד מהתושבים נקבע מראש ולא בעת
האיסוף.

הגבאים הגובים את הכסף לקופה מוציאים אל הפועל את ההחלטות ואינם יכולים לשנות
את השומות שנקבעו, ולכן אין צורך בשלושה גבאים בשעת הגבייה.
הרמב"ם דן בדיני קופה ותמחוי ומפסיקתו מתבררים מספר הבדלים הלכתיים
ביניהם. לדבריו:

א. כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים
ידועים ונאמנים שיהיו מחזרין על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחין
מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין
המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין
לשבעת ימים, וזו היא הנקראת קופה של צדקה.
ב. וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני
מאכל ופירות, או מעות ממי שהוא מתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי
לערב בין העניים, ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזה הוא הנקרא
תמחוי.

ג. מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישאל שאין להן קופה של

הכלים התקיימו זה בצד זה, בניגוד לדעתו של רפ"ל.

⁵²⁹ **ר"ף קושטא**. בבא בתרא פרק ראשון, דף י א. הר"ן בפירושו לר"ף, דף ה ב, מדפי הר"ף, ד"ה ת"ר קופה, מסביר
את ההלכה שפוסק הר"ף שגביית צדקה לקופה נעשית ע"י שני גבאים: "משום דגבייה דבר קצוב על כל אחד
ואין בו כפייה כלל ומשום הכא לא הוי כדיני ממונות". ראה גם דברי רבנו אשר בבא בתרא פרק א, אות כא.

צדקה. אבל התמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו. והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזרין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.

ו. התמחוי נגבה בכל יום, והקופה מערב שבת לערב שבת, והתמחוי לעניי עולם והקופה לעניי אותה העיר בלבד⁵³⁰.

לדעת הרמב"ם, הגבאים העוסקים בגביית צדקה צריכים להיות אנשים ידועים ונאמנים בענייני כספים לכל אנשי העיר נותני הצדקה. תכונה בסיסית זו נדרשת כנראה גם מגבאי הקופה וגם מגבאי התמחוי.

ההבדלים שבין תמחוי לבין קופה לדעת הרמב"ם, הם:

א. גבאי הקופה אוספים כסף מבעלי הבתים לפי קריטריונים שנקבעו מראש, ומחלקים אותו מידי יום שישי לעניי אותה העיר. מאותן המעות ירכוש העני מזון למשך שבוע ימים. גבאי התמחוי אוספים מצרכי מזון או כסף מדי יום ביומו ומחלקים אותו לעניים שאינם תושבי המקום.

ב. בכל מקום שיש קהילה יהודית יש קופת צדקה, אך לא בכל קהילה יש תמחוי⁵³¹.

ג. עניים זרים קיבלו מנת מזון יומית מהתמחוי ואילו הקופה סיפקה את צורכי עניי המקום בלבד.

רבי מנחם מאיר, 'המאירי', כותב שההבדל בין קופה לבין תמחוי הוא:

...צריך שתדע שהקופה היא נגבית במעות והוא דבר קצוב על כל

אחד ואחד, וגובין אותה אעפ"י שאין שם צורך שעה, וכשגובין אותה

⁵³⁰ **רמב"ם היד החזקה 1**. מתנות עניים ט א-ג, ו. **ברמב"ם פירוש**. פאה ח ז, כתוב: "ותמחוי, שם הכלי שאוכלין בו. והיו עוברין בכל יום בכלי על הבתים ולוקחין מכל בית מהלפתנים שבשלו ונותנים באותו הכלי ומחלקים בין העניים. וצריך שיהיו הממונים על גבייתו וחלוקו שלשה בני אדם, לפי שבעת אחד נגבה ומתחלק. וקופה, שם הכלי, ר"ל כאן הצדקה הנגבת כל שבוע מערב שבת לערב שבת...".

⁵³¹ ייתכן שהעובדה שלא בכל קהילה יש תמחוי היא תוצאה של הטרחה והסרבול הרב הכרוכים בגבייה יום יומית של מוצרי מזון על ידי שלושה גבאים. בבבלי בבא בתרא, ח ב, כתוב: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה שירצו". המשמעות היא שניתן לאחד את שתי המוסדות הללו ותוצאת האיחוד היא שיש מקומות שיש בהם רק קופה והיא ממלאת את שני התפקידים גם יחד. ראה גם פירוש הרדב"ז על הרמב"ם מתנות עניים ט ג.

נותנין אותה לקופה של צדקה עד שיצטרפו לחלקה כלה או מקצתה,
אבל התמחוי נגבה בתבשיל ומיני מזונות, ואינו דבר קצוב, שאינו
נגבה אלא לצורך שעה, וגובין לפי מה שצריך להם...⁵³².

גבאי הקופה גבו כספים באופן סדיר וקבוע, בלי להתחשב בצרכים מזדמנים. אפילו לא היה צורך בצדקה, מפני שלא היו עניים, היו ממשיכים לגבות ומניחים למשמרת לשעת הצורך. לעומת זאת, לתמחוי גבו רק בשעת הצורך. ניתן להניח שאם גובים לצורכי שעה, למשל לעניים מזדמנים, לא גובים מכל חברי הקהילה אלא רק מחלק מהם. את הגבייה היו מפסיקים ברגע שנאספה כמות מזון מספקת לצורכי העניים לאותו יום.

השימוש בתמחוי ככלי לאיסוף מזון לעניים פחת והלך עם הזמן. פעילות של איסוף מזון וחלוקתו לעניים בצורה מרוכזת ומאורגנת לא הייתה כנראה נפוצה במיוחד בקהילות ישראל בימי הביניים. הרמב"ם⁵³³ מעיד שאין עיר בישראל שאין בה קופה של צדקה, אבל יש מקומות שאין בהם תמחוי, ומוסיף הרמב"ם שהמנהג הפשוט היום הוא שגבאי הקופה עוברים ואוספים צדקה מדי יום ומחלקים את הצדקה מדי יום שישי. אחד מפרשני הרמב"ם, הרדב"ז⁵³⁴, סבור שהרמב"ם מעיד על איחוד שני הכלים, תמחוי וקופה, לכלי כלכלי אחד שהוא יעיל יותר מבחינת הגבייה ומבחינת החלוקה לעניים.

גם בספרות התושב"ע מתקופות מאוחרות יותר אין תיאורים או שאלות הלכתיות הקשורות לתמחוי. הדבר עשוי להעיד על כך שה'תמחוי' נדחק לשוליים. היו קהילות שהתקיים בהם מוסד שסיפק מזון בצורה של ארוחות חמות לעניים עוברי אורח, ולעניים וזקנים מבני המקום ומקהילות אחרות בהן לא היה קיים. בקהילות אחדות היה מקובל לארח עניים בשבת או בימי מועד אחרים, כפי שכותב יהודה ברגמן בספרו "הצדקה בישראל":

בתיים של יהודי פולניה היו פתוחים 'לכל עובר אורח מבקש מנוחה',
כמו בגרמניה היה העני הנודד מקבל פתקה, שבה כתוב שמו של בעל

⁵³² מאירי בית הבחירה. מסכת בבא בתרא, עמ' 54 ד"ה קופה. ראה גם דברי הרא"ש, בבא בתרא, פרק א', אות כט.

⁵³³ רמב"ם היד החזקה. מתנות עניים, ט ג.

⁵³⁴ שם, שם.

הבית, המוכן לתת לו לכל הפחות אכילה, שתיה ולינה לשלשה ימים. כל בעל הבית היה מחוייב לקבל את האורח, שבא אליו עם הפתקה, והמסרב נקנס.... בקצת קהלות נמצאה בבית הכנסת טבלה ועליה נרשם שמו של המסרב לקבל את האורח העני לשבת...⁵³⁵.

עדות נוספת על קיום מנהג לארח עניים ועל רצון חברי הקהילה לבטל מנהג זה ניתן למצוא בתשובתו של הרב יהודה מינץ. הרב מינץ נשאל:

ג' על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות. ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפסק' מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבא עוד והמתנגדים אומרים דכל כה"ג לא מקרי הכנסת אורחים אבל נקרא הוצאת אורחים אלא המנהג שהפרנס מוציא הפתקין נותן אותם לארחי ופרחי ואין לשנות המנהג ולא לבייש העניים⁵³⁶.

הרב נשאל אם מותר לשנות את המנהג, ולפיו אחד מן הפרנסים מוציא מהקלפי שמות בעלי בתים ומחלק אותם לעניים שהזדמנו לעיר. אנשי הקהילה שרצו למנוע את הגעתם של העניים לעירם, ביקשו להנהיג שהעני יוציא בעצמו את הפתקים מהקלפי ולא הגבאי, כדי שהעני יתבייש ולא יחזור שוב. בתשובתו כותב הרב מינץ שאסור לתקן תקנה שתבייש את העני.

בקהילות יהודיות ברחבי העולם, נוסדו בתי תמחוי, ובהם מספקים ארוחות חינם או ארוחות מוזלות ביותר לעניים. בשנים האחרונות פותחה שיטה נוספת לאיסוף מזון וחלוקתו למשפחות נצרכות וליחידים נזקקים. מציבים בקרנות הרחוב מכולות מיוחדות ובתוכן מניחים התורמים מוצרי מזון יבשים שאינם מתקלקלים. חלוקת המוצרים שנאספו

⁵³⁵ **ברגמן הצדקה**. עמ' 91. לדעת **הורוביץ ויהיו עניים**. עמ' 211-212, דברי ברגמן הם חד צדדים כאשר הוא מנסה מסיבות שונות לפאר את יהדות פולין שהושמדה ברובה בשואה. לאמיתו של דבר היו גם צדדים שליליים בנושא זה של צדקה ועזרה לעניים עד כדי תיקון תקנות שונות שמטרתן למנוע מגע ישיר עם העניים.

⁵³⁶ **מינץ שר"ת**. סימן ז'. הרב מינץ מפאדובה איטליה. ראה **הורוביץ ויהיו עניים**. עמ' 215 הערה 15, הכותב ששיטת הפתקים, שאינה מוזכרת בספרות שנכתבה לפני המאה ה-15, קשורה, אולי, בנוהג שרווח בחברה הנוצרית

נעשית בעיקר לקראת שבת. כמו כן ראוי לציין שיש גופים וולונטריים העוסקים בחלוקת מוצרי מזון לעניים לקראת חג הפסח⁵³⁷ ולקראת חגים נוספים. המוצרים נאספים ממפעלים העוסקים בייצור מזון ומיחידים. פעולות אלו הן צורות מחדשות ומשוכללות של ה'תמחוי' המקורי שבמשנה.

למרות כל הפעילות הנעשית בתחום חלוקת 'תמחוי' לעניים, יש לציין שהכלי המרכזי והחשוב לחלוקת צדקה הוא ה'קופה', קופת צדקה על צורתיה השונות.

באירופה החל מאמצע המאה ה-13 להשתמש באסימונים במטרה לייעל את חלוקת הצדקה לעניים.

⁵³⁷ תרומה זו נקראת 'קמחא דפסחא' כלומר תרומות שמטרתן לאפשר לנצרכים לקנות קמח לאפיית מצות, ומזון

לחג הפסח.

פרק יד: קופה - כלי שהפך למוסד

פתיחה

המעבר מנתינה אישית של צדקה לנתינה ציבורית ממוסדת, כתוצאה מאילוצים חברתיים וכלכליים, הביא לפיתוחם של כלים ואמצעים ארגוניים שונים לחלוקה ממוסדת ומסודרת של צדקה בהתאם לקריטריונים מוסכמים.

אחד האמצעים, לאיסוף צדקה וחלוקתה, הוא הכלי הקרוי 'קופה'.

במקרא לא נזכרת קופה בכלל. נראה שלראשונה מוזכרת הקופה במשנה העוסקת בהגדרת קריטריונים לזכאות לצדקה. במסכת פאה כתוב:

...מי שיש לו מזון שתי סעודות, לא יטול מן התמחוי. מזון ארבע עשרה

סעודות, לא יטול מן הקופה. והקופה נגבית בשנים ומתחלקת

בשלושה⁵³⁸.

בפרק זה אדון בנושא קופת צדקה: אנסה להגדיר את המאפיינים של הכלי הכלכלי הזה, את ההתפתחות שחלה בו במהלך הדורות. אמשיך בבדיקת אופן ניהול הקופה ודרכי חלוקת הכספים הנאספים בה. אעמוד על התכונות הנדרשות ממנהלי הקופה ואת מעמדם החברתי. כמו כן אברר שאלה שהתלבטו בה חכמים והיא אם ניתן לשנות את ייעוד כספי הקופה מהמטרה העיקרית והיא מתן צדקה לעניים, למטרות אחרות. נראה שהקופה שבראשית דרכה הייתה כלי קיבול לאיסוף כסף או מצרכים לעניים, הפכה עם הזמן למוסד כלכלי רב עצמה והעומדים בראש מוסד זה הפכו לחשובי הקהילה ומנהיגיה.

⁵³⁸ **משנה פאה 5.** חכמי המשנה מזכירים חלק מדיני איסוף צדקה לקופה, ואינם דנים כלל בדיני איסוף צדקה בתמחוי. ייתכן שניתן ללמוד מכך שהתמחוי קדם לקופה ככלי לאיסוף צדקה. כתוצאה משינויים כלכליים וחברתיים עבר גם נושא איסוף הצדקה שינוי. חשיבותו של התמחוי ככלי לאיסוף צדקה פחתה והלכה לעומת הקופה שהפכה לכלי מרכזי. הקופה והתמחוי מוזכרים גם בתוספתא ובספרות המדרש. ראה לדוגמה **מדרש תנאים**. פרק כו יב: "מיכן אמרו מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה".

א- מספר הגבאים הנחוצים לניהול הקופה, והתכונות הנדרשות מהגבאי

בקופה מופקד בדרך כלל כסף רב הנאסף על ידי הממונים על הקופה במטרה לחלקו לעניים. בידי הגבאים הממונים על הקופה עצמה רבה הנובעת משליטתם בכספי הקופה ובאופן חלוקתם. מסיבה זו אין להפקיד את הקופה בידי גבאים שאינם הגונים ואינם מקובלים על הציבור. חכמי התלמוד והפוסקים עוסקים בשתי שאלות הקשורות לניהול הקופה על ידי הגבאים. השאלות הן:

א. מהו מספר הגבאים הנדרש לאיסוף כספי הצדקה וכמה גבאים צריכים לעסוק בחלוקת הכספים לעניים?

ב. מהן התכונות הנדרשות כדי להתמנות לגבאי צדקה?

מהברייתא המובאת בתלמוד הבבלי נראה שמספר הגבאים הנדרש לאיסוף צדקה הוא שנים, ואילו לחלוקה נדרשים שלשה גבאים. לעומת זאת ממעשים המובאים בתלמוד נראה שגם גבאי יחיד רשאי לחלק את הצדקה בהתאם לראות עיניו. הפוסקים אמצו את קביעת חכמי התלמוד, אלא שבניגוד לחכמי התלמוד, שהתנו פסיקה זו בכך שאותו גבאי יהיה הגדול בחכמה וביראה, חל פיחות בדרישות האישיות מאותו גבאי. דרישת המינימום לדעת רוב הפוסקים היא שאותו גבאי יהיה ירא שמים ומקובל על חברי הקהילה תורמי הצדקה. הפיחות בדרישות נובע כנראה מנתוני השטח, האנשים הראויים לשמש בגבאות לא רצו לנהל את הקופה מטעמים אישיים שונים. לא נותרה ברירה אלא להוריד את רמת הדרישות כדי לאפשר את המשך תיפקודו של המוסד החשוב הזה. לדעת כמה פוסקים אחרונים, הגבאי חייב להיות תלמיד חכם ומקובל על חברי הקהילה.

בתלמוד הבבלי מובאת ברייתא וממנה אפשר ללמוד שלדעת חכמים מספר הגבאים המנהלים את הקופה הוא שלושה :

קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה נגבית בשנים שאין

עושין שררות על הציבור פחות משנים ומתחלקת בשלשה כדיני

ממונות⁵³⁹.

⁵³⁹ בבא בתרא, ח ב. המשנה במסכת סנהדרין א א, קובעת דיני ממונות בשלשה דינים כמספר מינימלי, אחד

בתלמוד הירושלמי בקטע הדין באותו נושא כתוב:

רבי חלבו בשם רבי בא בר זבדא אין מעמידין פרנסין פחות משלשה אנא
חמי דיני ממונות בשלשה דיני נפשות לא כל שכן ויהיו עשרים ושלשה
עד דהוא מצמית להון הוא מסכן⁵⁴⁰.

רבי חלבו קובע שיש צורך לפחות בשלושה גבאי צדקה, מפני שאם לדיני ממונות דרושים
שלושה לדיני נפשות על אחת כמה (בחלוקת כספי צדקה יש משום דיני נפשות), שואלים
חכמי הירושלמי: אם כן יהיו עשרים ושלשה גבאים, והתשובה היא שאם ידרשו עשרים
ושלושה, עד שיאספו כולם ימות העני.

חכמי הירושלמי רואים את הדיון לגבי מספר הגבאים העוסקים בחלוקת כספי הצדקה של
הקופה כדיון בדיני נפשות, שהרי כל החלטה נוגעת לחיים פיזיים של העני ובני משפחתו,
ולכן יש צורך לכאורה בעשרים ושלשה דיינים כבדיני נפשות. אלא שהמציאות מכתיבה
את ההלכה למעשה בנידון שלפנינו. שהרי אם נחייב קוורום של עשרים ושלשה גבאים
לאיסוף כספי הקופה וחלוקתם, עלול העני להסתכן ולמות עד שייאספו הגבאים. ולכן
נקבע ששלושה גבאים יהיו ממונים על חלוקת כספי הקופה.

בין גביית כספי הצדקה הנעשית על ידי שני גבאים לחלוקת כספי הצדקה הנעשית על ידי
שלושה, יש פסק זמן שבו נמצא הכסף בקופה ויש לשמור עליו. לתפקידי שמירה וגזברות
ניתן להסתפק בגבאי אחד, כפי שניתן ללמוד מדברי התלמוד הבבלי:

...אמר מר אין עושין שררות על הציבור פחות משנים מנא הני מילי אמר

רב נחמן אמר קרא והם יקחו את הזהב וגו'⁵⁴¹ שררות הוא דלא עבדי הא

הימוני מהימן...⁵⁴².

חכמי הבבלי סבורים שיש צורך בגזבר נאמן ואחראי, גבאי יחיד נאמן ואחראי יכול לשמש
כגזבר אחראי לכספי הקופה. ממספר תיאורים בתלמוד על פעילות של גבאי צדקה ניתן

ההסברים לקביעת מינימום של שלושה דיינים הוא שאין להסתפק בדין יחיד בדברים הדורשים שיקול דעת
והכרעה ומאידך ב"ד שקול משולל יכולת הכרעה ולכן יש צורך בשלושה דיינים.

⁵⁴⁰ ירושלמי קראטאשין. פאה, כא ב .

⁵⁴¹ שמות, כח ה. והם - מיעוט רבים שנים.

ללמוד שתחום הפעילות של הגבאי היחיד התרחב מגזברות ושמירה על כספי הקופה, גם לתחומי האיסוף והחלוקה של כספי הצדקה:

כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה⁵⁴³.

רבא, שהיה גבאי צדקה יחיד, הוציא מרב נתן בכפיה ארבע מאות זוז לצדקה. הרמב"ם פוסק בעקבות דברי התלמוד:

...ואם היה במדינה חכם גדול שהכל גובין על דעתו והוא יחלק לעניים

כפי מה שיראה הרי זה רשאי לשנותן לכל מה שיראה לו מצרכי ציבור⁵⁴⁴.

לדעת הרמב"ם, חכם גדול⁵⁴⁵ יכול לשמש כגבאי יחיד הממונה הן על הגביה והן על חלוקת כספי הצדקה.

ה'טור' מכנה את אותו גבאי יחיד בשם חבר עיר, לדבריו:

אם יש בעיר חבר עיר⁵⁴⁶ פירוש אדם גדול שהכל גובין על דעתו והוא

⁵⁴² בבא בתרא ח ב.

⁵⁴³ שם, שם. ראה גם בבא בתרא ט א: "רב אשי אמר אנא אתנווי נמי לא צריכנא דכל דקא אתי אדעתא דידי אתי ולמאן דבעינא יהיבנא ליה". רב אשי, גבאי צדקה יחיד, קיבל כספי צדקה, וחילק אותם ההתאם לראות עיניו, בלי כל התייעצות עם נותני הצדקה או עם הגבאים, בבואו לחלק את הצדקה.

⁵⁴⁴ רמב"ם היד החזקה. מתנות עניים, ט ז.

⁵⁴⁵ חכם גדול הכוונה כנראה לגדול בתורה בחכמה ובריאה, דוגמת האמוראים המוזכרים במסכת בבא בתרא, דף ח ב: ט א.

⁵⁴⁶ חבר עיר זהו ביטוי המיוחס בדרך כלל לקבוצת אנשים ולא לאדם יחיד, ראה:

1. ברכות, ל א: "רבי אלעזר בן עזריה אומר אין תפלת המוספין אלא בחבר עיר וחכ"א בחבר עיר ושלא בחבר עיר". רש"י מפרש: "חבר עיר חבורת עיר אבל לא ליחיד".

2. תוספתא 1. מגילה ג כט: "כהן שיש בו מום בפניו... לא ישא את כפיו... ואם היה חבר עיר הרי זה מותר".

ליברמן תוספתא כפשוטה. מגילה, עמ' 1211, מסביר ש"חבר עיר" פירושו שכולם מכירים את הכהן ואת מומו.

נראה שהמקור לפרשנותו של ה'טור' לגבי "חבר עיר" נמצא בבבלי מגילה כז א: "ר"ה גזר תעניתא על לגביה רב חנה בר חנילאי וכל בני מתיה רמו עלייהו צדקה ויהבו כי בעו למיתי אמרו ליה נותבה לן מר וניזול ונפרנס בה עניי מאתין אמר להו תנינא בד"א בשאין שם חבר עיר אכל יש שם חבר עיר תינתן לחבר עיר..". רש"י מסביר:

חבר עיר=תלמיד חכם המתעסק בצרכי ציבור (רב הונא לא רצה להחזיר את כספי הצדקה לבני העיר לחלוקה בעירם מפני שהם נתנו את הצדקה על דעתו, ביודעם שהוא יחלק את הכספים בהתאם להבנתו, מפני שהוא חבר

מחלק לעניים כפי מה שנראה לו הרי זה יכול לשנותו לכל מה שירצה
מצרכי העיר⁵⁴⁷.

רבי מרדכי אשכנזי, כותב בפירושו לתלמוד הבבלי:

...הלכך מוקמינן שני אחין פרנסים פירוש גבאי צדקה דהא יחיד נמי
מהימן ובלבד שיהא [אדם] חשוב וירא שמים לפי הדור משום דלית לן
בדורנו כר"ח בן תרדיון מיהו בירושלמי מוכח דאין מעמידין פחות
משלשה ומוכח נמי דאין מעמידין שני אחין... מיהו נהגו בכל המקומות
להעמיד גבאי אחד אדם שהציבור חפצים בו למנותו⁵⁴⁸.

לדעת הרב אשכנזי, ניתן למנות גבאי יחיד, אדם חשוב וירא שמים יחסית לבני דורו, גם
אם אינו במדרגתו של רבי חנינא בן תרדיון, ואולי גם אינו גדול כחכמי התלמוד רבא ורב
אשי, מפני שבמציאות לא ניתן למצוא אדם כזה. ירידת הדורות גוררת אחריה ירידה ברמת
הדרישות לתפקיד. התכונה החשובה ביותר לדעתו היא שהמועמד יהיה מקובל על הציבור,
מועמד כזה ניתן למנות כגבאי יחיד. הוא מעיד על כך שהמנהג בכל המקומות הוא להעמיד
גבאי יחיד שהציבור נותן בו אמון.

הרב אשכנזי אינו מתייחס לשאלה על איזה חלק מציבור עליו להיות מקובל, על ציבור
הנותנים או על ציבור העניים המקבלים ואולי על שניהם גם יחד.
רבי דוד בן זמרא, הרדב"ז, כותב שהממונה על קופת הצדקה לא חייב להיות הגדול בחכמה
וביראה בעיר, אלא אדם המקובל על הציבור. אדם שהציבור נותן בו אמון מלא יכול
לשמש בתפקיד, הוא יחליט באופן בלעדי לאלו מטרות ייעוד הכסף ובאיזה אופן יחולק :

...ומסתברא דמאי דכתב רבינו⁵⁴⁹ חכם גדול לאו למימרא שאין בעיר גדול
ממנו אלא אע"פ שיש גדול ממנו וזה ממונה על כל צרכי הציבור שהכל

עיר כלומר החכם המתעסק בכספי הצדקה).

⁵⁴⁷ טור יורה דעה הלכות צדקה רנו. ראה גם שו"ע י"ד רנו ד.

⁵⁴⁸ פירוש ה'מרדכי' למסכת בבא בתרא, ח ב, אות תפח.

⁵⁴⁹ כוונתו לדברי הרמב"ם, מתנות עניים, ט ז.

גובין על דעתו הוא יכול לשנותה ולא חברו הגדול ממנו⁵⁵⁰.

מתקנות הקהל במספר ערים באיטליה⁵⁵¹ ניתן ללמוד על שיטתם בנושא בספר הגבאים שהשתתפו בפעילות השוטפת של קופת הצדקה, על מעמדם החברתי ועל עצמאותם של הגבאים הממונים על הקופה. להלן מספר תקנות והמשתמע מהן לדיון שלפנינו. מתוך הסכמות ליוורנו:

ג'. שהועד המנהל מהמעמד⁵⁵² חייבים לבחור מבינם כל ששה חדשים שני פרנסים... שהוסמכו ליתן לכל זר שלוש ג'ולי, אך אם יהא צורך ליתן יותר לא יוכלו לעשות זאת ללא הסכמת יתר חבריהם וכן עליהם לבחור גבאי של צדקה לתקופה של שנה ואם זה יסרב לקבל את המינוי ישלם חמישים דוקאטים... גבאי זה לא יהיה רשאי להוציא מקופת הצדקה סכום כלשהו ללא רשות חברי המעמד. כן יבחרו אלו לתקופה של שנה את יתר הגבאים הדרושים...⁵⁵³.

מדברים אלו אפשר ללמוד שחלוקת הצדקה לעניים נעשתה על ידי שני פרנסים, שהיו המוציאים אל הפועל את ההחלטות של הועד המנהל שהיו בו חמשה פרנסים. לאותם גבאים שהיו המוציאים אל הפועל, לא הייתה סמכות לבצע שינויים בהחלטות הוועד המנהל. את הקופה ניהל גבאי יחיד שתפקידו היה כנראה להכין דוחות על המצב הכספי

⁵⁵⁰ רבי דוד שלמה אבן זמרא, הרדב"ז, על הרמב"ם, מתנות עניים, ט ז. נראה שדברי הרדב"ז מושתתים על הלכה בדיני דיינים לפיה אם בעלי הדין מסכימים שקרובי משפחה או אנשים שאינם בקיאים בהליכי משפט ישפטו בדינם, הרי שדיינים אלו כשרים מפני שהם מקובלים על שני הצדדים. ראה משנה בבבלי סנהדרין, כד א, בה נכתב לדעת חכמים שאם אחד מבעלי הדין אומר נאמנים עלי שלושה רועי בקר בתור דיינים אינו יכול לחזור בו, מפני שקיבל אותם עליו. כנראה שכך גם בנושא דיני צדקה, אדם המקובל על נותני ומקבלי הצדקה גם יחד, ראוי לשמש כגבאי צדקה למרות שאינו תלמיד חכם.

⁵⁵¹ הנתונים ונוסח התקנות לקוחים מתוך מאמרו של בן זמרה. ראה **בן זמרה הצדקה**. עמ' 188-195. דוגמאות אלו מתוך התקנות של מספר ערים באיטליה משקפות לדעתו של בן זמרה את המצב עד לסוף המאה ה-17.

⁵⁵² המעמד הוא הוועד המנהל של הקהילה שהיה מורכב מחמשה פרנסים או ממונים. (בן זמרה שם).

⁵⁵³ **בן זמרה הצדקה**. עמ' 190. בן זמרה מעיר שבשנת 1655 נבחרו שמונה גבאים. כל גבאי קיבל אחריות לחלק מסוים בכספי הצדקה בהתאם למטרות הבאות: לצדקה, לירושלים, לחברון, לא"י, לפדיון שבויים, למסי המסחר, לבית הכנסת, ולמשמרות לימוד ותפילה.

של הקופה. אותו גבאי אינו יכול להוציא על דעת עצמו סכום כל שהוא לצדקה. ההחלטות כמה לתת לכל עני זר נקבעות מראש על ידי הוועד המנהל שהיו בו חמשה חברים⁵⁵⁴. נראה שהחלטה כמה כסף לתת לכל עני זר אינה ניתנת לשינוי. כל עני מקבל סכום קבוע המשתנה מתקופה לתקופה בהסכמת כל הגבאים. מסיבה זו ניתן היה לבצע את החלוקה על ידי שני פרנסים ולא שלושה כדברי התלמוד.

היו קופות צדקה נפרדות ושונות לצרכים השונים של העניים. ריבוי הקופות גרם לביקוש למספר גדול של גבאים מבין חברי הקהילה. נגד הסרבנים שסירבו להתמנות לגבאים השתמשו באמצעי כפיה שונים. המינוי לתפקיד היה לשנה אחת, וכנראה הייתה רוטציה בין תפקידי הגבאות השונים. היות וכל חברי הקהילה שמשו בתורנות שנתית בתפקידי גבאות, ולא רק תלמידי חכמים ישרים ושלמים או אנשים מכובדים, אירעו תקלות שונות ואולי היו גם מעילות בכספי הקופות ולכן נתקנה התקנה הבאה :

רמב: אחרי שראינו שהחובה מההקדש⁵⁵⁵ נתמעטה והולכת ואזלה הפרוטה ממנה... על כן יושם פארטי מצד הפרנסים יצ"ו למנות עוד גבאי נוסף על השניים... ואלו השלשה ינהגו כדין וכשורה בהקדם הנ"ל באופן זה שאחד מהם יהיה בידו התיבה ואחד מהם המפתח ואחד מהם הפנקס ולא יוכלו השניים ללכת לפתח התיבה אם לא מרצון חברים השלישי...⁵⁵⁶.

תקנה זו מגבילה לחלוטין את חופש הפעולה של הגבאים שנבחרו להוציא אל הפועל את החלטות שנתקבלו: שלושה פרנסים יהיו ממונים על חלוקת כספי הקופה במקום שני הפרנסים ששימשו בתפקיד לפני כן. רק שלושת הגבאים יחד בנוכחות כולם יכולים לבצע

⁵⁵⁴ ראה בן זמרה הצדקה. עמ' 192.

⁵⁵⁵ הקדש, הצדקה של הקהילה שנגבתה מכל חברי הקהילה, להבדיל מקופה או קופות לקיבוץ צדקה וולונטרית של יחידים או בתי אב. (הערה של בן זמרה).

⁵⁵⁶ בן זמרה הצדקה. עמ' 191. בנושא זה של ניקיון כפים וחשדות כלפי הגבאים ראה גם טייכטל משנה ג'. סימן קפה:

"... רק אנו (בני העיר) אין רשאים לדקדק עליהם (כוונתו כנראה לגבאים) אבל עליהם מוטל החיוב להסיר כל חשד מעליהם מטעם והייתם נקיים... ועל כן טוב שיתן חשבון מעצמו... והיכא דיש עליו איזה ריעותא אז גם אנו רשאים לבקש ממנו חשבון". לדעתו של הרב טייכטל אין להטיל כל מגבלות ואין לחשוך בגבאים כל עוד אין כל סיבה לכך.

את ההחלטות בדבר מתן צדקה לעניים.

הרב אברהם דנציג⁵⁵⁷ סבור שיש להקפיד על כך שהגבאים יהיו בני אדם הגונים. בספרו חכמת אדם, הוא כותב :

...ואם אין הגבאים חכמים וראויים לכך דוחין אותם ולא יגבו כלל ואם אין יכולין לדחותן אסור ליתן צדקה על ידם שכן אמרו חכמים לא יתן אדם פרוטה לארנקי של צדקה אא"כ ממונה עלי' כר' חנינא בן תרדיון ואע"פ שבזמן הזה לא נהגו להקפיד שיהיה דוקא ת"ח מ"מ אדם כשר בעיניו⁵⁵⁸.

לדעתו של הרב דנציג למרות שבתלמוד נכתב שאין לתת צדקה לקופה שהממונה עליה אינו ברמתו של התנא הגדול רבי חנינא בו תרדיון, לא נהגו בזמן הזה להקפיד על דרישה זו. דרישת מינימום לדעתו היא שהגבאי צריך להיות אדם כשר. אם הגבאי אינו אדם כשר אסור לתת לו צדקה כדי שיחלקה לעניים.

הרב פינשטיין סבור שאין למנות בתור גבאי קופת צדקה אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות אפילו הם תורמים גדולים ועשירים. מאידך גיסא הגבאים אינם צריכים להיות תלמידי חכמים, עליהם להיות שומרי מצוות המתמצאים בסודות הקופה ובדרכי ניהולה, לדבריו:

והנה היכא דהגבאים אינם שומרי תורה והמינוי שלהם אינו מצד נאמנותם כי ודאי אין ללא שומרי תורה חזקת נאמנות אלא מצד עושרם, הא אסור למנותם לגבאים.... ועיין בב"י ס"ס רמ"ט שמתחלה דייק מלשון הרמב"ם והטור שכתבו שהממונה עליה נאמן חכם ויודע לנהוג בה כשורה, שיהיה דוקא ת"ח והביא כן מלשון הטור סי' רנ"ו אבל לבסוף מסיק שבזה"ז לא נהגו להקפיד בכך מפני שסוברים דאין הכוונה חכם

⁵⁵⁷ מגדולי הרבנים בפולין ואשכנז במאה ה-19. (נפטר 1820). חיבר שני ספרי הלכה שהם סיכום הלכות השו"ע, מתוך מגמה לתת בידי אנשי עבודה שאין להם זמן מספיק לעסוק בתורה, ספר הלכה, בו ימצאו בקלות את ההלכה וטעמיה. ראה איזנברג, דומוביץ. עמ' 155-156.

⁵⁵⁸ **דנציג חכמת אדם**. כלל קמז ד, עמ' 202.

בתורה אלא חכם בהנהגת הגבאות ומטעם זה השמיט בש"ע תיבת חכם
וכן איתא גם בפרישה ואף שהוא דוחק⁵⁵⁹ נראה הטעם משום דלא
מסתבר למילף מר"ח בן תרדיון לענין שיהיה גם חכם בתורה דאין זה
צורך כ"כ לגבאי צדקה⁵⁶⁰.

אין בתנאי הקבלה לגבאות דרישה שעל המועמד להיות תלמיד חכם. על הגבאי להיות
שומר מצוות ובקי בענייני הגבאות וניהול הקופה.
הרב אליעזר וולדנברג כותב את הדברים הבאים:

דבר מובן וברור הוא שאין ממנים גבאי קהל להיות ממונים לנהל נכסי
הציבור ואשר על פיהם יצא ועל פיהם יבוא כל דבר, כי אם אנשים
שלימים חכמים ונבונים נאמנים עד מאוד, אשר אצלם דין פרוטה כדין
מאה, והמה יודעי בינה איך להשתמש בנכסי הציבור, מה לקרב ומה
לרחק מה לשמור ומה להשליך...⁵⁶¹.

לדעת הרב וולדנברג התכונות החשובות ביותר הן :

- א. שלמות בתורה ובמצוות.
 - ב. נאמנות ברמה גבוהה ביותר לכספי ציבור, אנשים שאינם מזלזלים בנכסי ציבור אלא
מתייחסים בשווה לדין פרוטה כלדין מאה.
 - ג. אנשים שיש בהם חכמה מעשית לניהול נכסי ציבור.
- הרב וולדנברג מעיר שתי הערות. הראשונה: מי שהציבור חפצים בו צריך לקבל על עצמו
את התפקיד⁵⁶², ולא להתחמק מלעסוק בעסקי ציבור. השניה: מי שאינו תורם, מסיבות

⁵⁵⁹ הרב פיינשטיין סבור שטעמו של הפרישה דחוק, שהרי כל הדוגמאות בתלמוד על גבאי צדקה יחידים הן של גדולי
התנאים והאמוראים, לפי דוגמאות אלו על הגבאי להיות תלמיד חכם, אלא כנראה שהמציאות מכתובה את
השינוי בדרישות ההלכתיות, כנראה תלמידי חכמים לא ששו להתמנות לתפקיד של גבאי צדקה אם בגלל ביטול
זמן לימוד הכרוך בנושא ואם מחמת חוסר רצונם "להתלכלך" בעסקי ציבור, ולכן לא נותרה ברירה אלא להוריד
את רמת הדרישות למינימום. הגבאים יהיו שומרי מצוות ובקיאים בניהול קופת צדקה.

⁵⁶⁰ פינשטיין שו"ת י"ד. חלק א', סימן קמט, עמ' רצז, עמודה ב'.

⁵⁶¹ וולדנברג ציץ ג'. סימן כט, פרק ב, ד"ה מי המה המוכשרים להימנות לפקח ולנהל עניני ונכסי הציבור.

⁵⁶² הדברים מבוססים על פסיקתו של הרב דנציג, בספרו חכמת אדם, כלל קמז, סעיף כט: " אדם שהציבור רוצים
וחפצים בו למנותו גבאי יש לקבל עליו."

שונוות, את חלקו לצדקה ולהוצאות ציבוריות אחרות אינו יכול לשמש כגבאי.

סיכום

מסקירת ספרות הפסיקה, ספרות השאלות והתשובות והספרות העוסקת במנהגים הקשורים לנושא בחירת גבאי הצדקה, ניתן להסיק שחל פיחות מתמשך בתנאי הקבלה של המועמדים לשמש כגבאים. בתלמודים ובפוסקים הראשונים דוגמת הרמב"ם יש דרישה שהגבאי יהיה תלמיד חכם, בחלק גדול מספרי השאלות והתשובות ובספרי הפסיקה המאוחרים כבר לא מוזכרת דרישה זו כדרישה אולטימטיבית. יתכן שהסיבות לכך הן:

- א. חוסר רצון של חברי הקהילה לשמש בתפקידים ציבוריים הדורשים השקעת זמן שאין שכר פיזי בצידה.
- ב. ריבוי הקופות וההתמחות של כל אחת בסוג מסוים של צדקה, גרם לביקוש גובר והולך של גבאים, ביקוש שהיה קשה להיענות לו בגלל חוסר רצון לעסוק בצרכי ציבור.

יש מספר מכנים משותפים לספרי הפסיקה וספרי השאלות והתשובות והם:

- א. הגבאי חייב להיות מקובל על ציבור התורמים לקופה.
- ב. עליו להיות שומר מצוות.
- ג. עליו להיות בקי בענייני כספים ובדרכי ניהול הקופה.

ב- שינוי ייעוד כספי הקופה בספרות התושב"ע

ב-1 מהתלמוד עד המאה ה-16

מהמשנה ומהתוספתא אפשר ללמוד שכספי קופת הצדקה יועדו בדרך כלל לקניית מזון. העני קיבל מגבאי הקופה כסף לקניית מזון למשך שבעה ימים⁵⁶³. את שאר הצרכים, כגון ביגוד, ריהוט וצרכים אחרים מימן העני ממקורות אחרים, כגון מחזרה על הפתחים⁵⁶⁴.

⁵⁶³ משנה פאה, ח ז.

⁵⁶⁴ במקום שנותנים צדקה לקופה, לא חייבים לתת לעני המחזר על הפתחים אלא צדקה מועטת, ראה בבלי, ב"ב, ט א: "הוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא לא מזדקיק ליה א"ל רב סמא בריה דרב ייבא

המצב הכלכלי שנעשה קשה מאד לאחר חורבן הבית השני, שבעקבותיו מספר העניים גדל והלך, גרמו לכך שהקופה הפכה בהדרגה למוסד שסיפק לעניים את מירב הצרכים שהזדקקו להם, כגון ביגוד, דיור, הכנסת כלה וצרכי קבורה. כספי הצדקה נאספו מחברי הקהילה, וההחלטות למי לתת וכמה, נתקבלו על ידי חברי הקהילה או על ידי הגבאים שנתמנו מטעמם. בפרק זה אבדוק שאלות אלו. האם ניתן לשנות את יעוד כספי הקופה, לאילו צרכים ניתן ליעד את הכספים ומי הם המורשים לקבל החלטות בנושא.

בברייתא המובאת בתלמוד הבבלי יש הלכה העוסקת בשינוי הייעוד של כספים הנגבים מתושבי העיר לטובת העניים:

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה

שירצו⁵⁶⁵.

התמחוי נגבה מבני העיר כדי לספק מנת מזון יומית לעניים עוברי אורח. הקופה נגבית כדי לספק מזון למשך שבוע ימים לעניים המקומיים. בברייתא כתוב שניתן לשנות את ייעוד הכספים שנאספו לצרכים ספציפיים, מתמחוי לקופה ולהיפך. כמו כן מותר לבני העיר לשנות את הצדקה שנאספה לכל מה שירצו, גם לצרכים אחרים שאינם בגדר צדקה לעניים.

מברייתא אחרת המובאת בבבלי נראה לכאורה שאסור לשנות את הייעוד של כספי הצדקה:

לרב פפא אי מר לא מזדקיק ליה אינש אחרינא לא מזדקיק ליה לימות ליה והא תניא אם היה עני המחזיר על הפתחים אין נזקקין לו א"ל אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נזקקין לו למתנה מועטת". רב סמא טען כלפי רב פפא שאם הוא לא יתן לעני צדקה גם האחרים לא יתנו והעני יישאר חסר כל וימות. ההלכה שפסק רב פפא, כנראה בעקבות הערתו של רב סמא, קובעת שצריך לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת. מתנה זו תשמש את העני לצרכים שונים פרט למזון שהרי לצורך זה כבר קיבל מהקופה. ראה גם בן זמרה הצדקה. עמ' 194-196, בדבר תקנה במספר קהילות ועל פיה נאסר על העניים לקבץ נדבות בבתי בני הקהילה. הבתים היחידים שאליהם הותר לעניים לבוא היו בתי בני העיר הסרבנים שלא רצו לתת את חלקם במסים שנגבו מהקהל.

בבא בתרא ח ב. ⁵⁶⁵

ת"ר סלע זו לצדקה עד שלא באתה לידי גבאי מותר לשנותה משבאתה
לידי גבאי אסור לשנותה⁵⁶⁶.

מברייתא זו אפשר ללמוד שאסור לשנות את ייעוד כספי הצדקה מהרגע שהכסף מגיע לידי
הגבאי⁵⁶⁷, לכאורה בניגוד לנאמר בברייתא שבמסכת בבא בתרא.
בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי יש התייחסות לנושא זה.
בתלמוד הבבלי:

אמר רב נחמן אמר רבה בר אבהו סלע זו לצדקה מותר לשנותה ... אמר
רב כהנא אמריתא לשמעתא קמיה דרב זביד מנהרדעא אמר אתון הכי
מתניתו לה אנן הכי מתנינן לה אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה אמר
רב האומר סלע זו לצדקה מותר לשנותה בין לעצמו בין לאחר בין אמר

⁵⁶⁶ ערכין ו א.

תוספתא 1. מגילה, ב הלכה טו (בכת"י וינה כתובה הלכה זו בפרק ב', ואילו בכת"י ערפורט בפרק ג') נוסח
הדברים שונה מנוסח הברייתא שבתלמוד, בתוספתא כתוב:
"הפוסק צדקה, עד שלא זכו בה הפרנסין רשאי לשנותה לדבר אחר. משזכו בה הפרנסין אין רשאי לשנותה לדבר
אחר, אלא מדעתן".

בתוספתא כפשוטה. מגילה עמ' 1155-1157, מביא ליברמן דעות שונות של ראשונים הדנים בשאלה האם
'לשנותה' הכוונה היא לשנות את ייעוד הכסף לכל מה שירצו (זו דעתו של הר"י מוינה בספרו **אור זרוע** חלק א',
הלכות צדקה, סעי' יא, דף ח ע"ב), או שפרוש המילה 'לשנותה' הוא היתר לגבאים להלוות מהכסף שנתרם
לקופת הצדקה, כשהלווה מבטיח לפרוע את ההלוואה לקופת הצדקה במועד אחר. ראה גם ערכין, ו ב, תוד"ה עד
שלא באתה לידי גבאי מותר לשנותה.

ברשב"א שאלות. חלק א' סימן תרד, מובאת שאלה העוסקת באדם שנדר לצדקה, האם הוא רשאי לשנות את
ייעודו של הכסף כל זמן שלא הגיע לידי הגבאי? בתשובה המיוחסת לרשב"א כתוב: "כבר ידעת שרבו בזה
המחלוקות בין גדולי המפרשים ובין רבותינו, ולכולהו פירושי קודם שבאת ליד הגבאי מותר ללוותה... ומיהו
בעיני דעת הפרנסים דכל בדעת הפרנסים לעולם מותר ואפילו באה לידם...".

ירושלמי 1. מגילה, ג א, דף עד א, מובא מעשה שאפשר ללמוד ממנו שגם לדעת אמוראי א"י מרגע שהגיעו כספי
הצדקה לידי הגזברים לא ניתן לשנות את ייעודם, אבל כל זמן שלא הגיעו לידי הגבאי רשאים לשנות את ייעודם:
"כהדא רבי חייה בר בא אזל לחמץ ויהבו ליה פריטין למפלגה ליתמיא ולארמאלתא. נפק ופלגון לרבנן. מהו
שיהא צריך להפריש תחתיהן... ר' יעקב בר אחא ר' יסא ר' לעזר בשם ר' חנינ' כל המצות עד שלא ינתנו לגיזברין
את רשאי לשנותם. משניתנו לגיזברין אין את רשאי לשנותן".

עלי בין אמר הרי זו⁵⁶⁸.

לדעת רב זביד מותר לשנות את ייעוד הכספים שנידב לצדקה והוא יכול לעשות בכספים אלו כל שימוש בין לעצמו ובין לאחרים, כנראה כל עוד לא הגיע הכסף לידי גבאי הצדקה ובתנאי שיעביר לגבאי את הסכום שנידב.

גם בתלמוד הירושלמי יש דיון בנושא שינוי ייעוד כספי הצדקה:

כהדא רב חייה בר בא אזל לחמץ ויהבו ליה פריטין למפלגה ליתמייא ולארמאלתא. נפק ופלגון לרבנן. מהו שיהא צריך להפריש תחתיהן... ר' יעקב בר אחא ר' יסא ר' לעזר בשם ר' חנינ' כל המצות עד שלא ינתנו לגיזברין את רשאי לשנותם. משניתנו לגיזברין אין את רשאי לשנותן⁵⁶⁹.

רב חייה בן בא הלך לעיר חמץ, נתנו לו מטבעות לחלקן ליתומים ולאמנות. הלך וחילקם לתלמידי חכמים. מהו הדין האם צריך להפריש מטבעות אחרים (כדי לחלקם ליתומים ולאמנות)... תשובת ר' יעקב בן אחא ר' יסא ר' לעזר בשם ר' חנינא כל המצות עד שלא ניתנו לגזברים רשאי לשנותם. משנתנו לגזברים אין אתה רשאי לשנותם.

לדברי רב יעקב בר אחא מרגע שהכסף הגיע לידי הגזבר אין רשות לשנות את ייעודם. בתלמוד הבבלי יש התייחסות לכתוב בברייתא, שאין לשנות את ייעוד הכסף מהרגע שהגיע לידי הגבאי:

ת"ר סלע זו לצדקה עד שלא באתה לידי גבאי מותר לשנותה משבאתה לידי גבאי אסור לשנותה איני והא רבי ינאי יזיף ופרע שאני רבי ינאי דניחא להו לעניים דכמה דמשהי מעשי ומייתי להו⁵⁷⁰.

חכמי התלמוד סבורים שיש סתירה בין מעשהו של רבי ינאי שהיה גבאי צדקה ולקח הלוואה מכספי הצדקה לשימוש אישי, לבין הברייתא שכתוב בה שאסור לעשות מעשה כזה לאחר שהכסף הגיע לידי הגבאי⁵⁷¹. ממסקנת דבריהם נראה שלדעתם לגבאי מותר

⁵⁶⁸ ערכין, ו א.

⁵⁶⁹ מגילה, ג א.

⁵⁷⁰ ערכין, ו א-ב.

⁵⁷¹ ראה פירוש רש"י, שם ד"ה רבי ינאי.

לשנות אם הדבר נעשה לטובת העניים, שהרי במקרה זה ההלוואה שלקח רבי ינאי גרמה להגברת הגבייה מאנשי העיר והדבר הגדיל את רווחתם של העניים.
בנושא שינוי ייעוד כספי הקופה, יש בספרי הפרשנות לתלמודים ובספרות הפסיקה שנכתבה על-ידי הפוסקים הראשונים דעות שונות.
לדעת רבי יוסף הלוי אב"ן מיג"ש אין לשנות את ייעוד כספי הקופה ממטרה אחת לאחרת, אלא אם פעולה זו נעשית לטובת העניים:

...ודוקא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה שהכל צורך עניים אבל אם רצו לשנותם לדברים אחרים שאינם מצרכי עניים אסור דגזל עניים הוא... וכ"ש אם הוא צדקה שפסק אותה יחיד אפילו למי שטועה ומפרש לשנותן לכל מה שירצו אפילו לדבר שאינו צורך ה"מ במה שפסקו בני העיר עצמן אבל במה שפסקו אחרים א"נ יחיד אין להם בה רשות כלל לשנותן⁵⁷².

בניגוד לר"י מיג"ש, הסבור שאין לשנות את ייעוד כספי הקופה, סבור אחד מבעלי התוספות, רבינו תם, שיש לבני העיר רשות לשנות את ייעוד כספי הקופה לכל מטרה וצורך. לגבאי יחיד מותר לשנות רק בתנאי שהשינוי הוא לטובת העניים ולצורכי העניים:

נראה לר"ת דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות אע"ג דאמרינן בערכין בפ"ק (דף ו ב) האי מאן דנדב שרגא לבי כנשתא אסור לשנותה לדבר הרשות ... הכא שבני העיר משנים אותה שאני לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות ואפילו באה ליד הגבאי וכן היה ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם⁵⁷³.

רבינו תם סבור שבני העיר, נותני הצדקה, או הגבאי הממונה מטעמם, רשאים להחליט מה יהיה ייעוד הכסף, אם הכסף ילך לצדקה או למטרות אחרות, כולל מטרות חולין כגון תשלום משכורות לשומרים. כמו כן רשאים בני העיר לשנות את ייעוד הכסף ממטרה אחת

⁵⁷² ר"י מיג"ש. דף ב עמודה 1, ד"ה לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה. ראה דבריו כפי שמביא אותם הרא"ש למסכת

בבא בתרא, פרק א' אות כט, ד"ה והרב יוסף הלוי.

⁵⁷³ בבא בתרא ח ב, תוד"ה ולשנותה לכל מה שירצו. ראה גם ערכין, ו א. תוד"ה משבאת לידי גבאי אסור לשנותה.

לאחרת. לעומת זאת אדם פרטי התורם כסף לצדקה אינו יכול לשנות את ייעוד הכסף מרגע שהגיע לידי הגבאי, כי תרומתו ניתנה למטרה מסוימת שלמענה אוספים כספים לקופה.

רבינו תם מתייחס בפסיקתו לבני העיר הרשאים לשנות את ייעוד הכספים שנאספו. אין בדבריו התייחסות לשאלה, אם יש צורך לזמן את בני העיר בכל פעם שרוצים לשנות את ייעוד הכספים שנאספו, או שבידי הגבאים הסמכות לשנות מבלי להזדקק בכל פעם לאסיפה כללית של בני העיר.

רבינו אשר, הרא"ש, מצדד בשיטת רבינו תם, להלן קטע מדברי הרא"ש:

...פי' ר"ת ולשנותן לכל מה שירצו אפי' לדבר הרשות והתיר ליתן מעות הקופה לשומרי העיר... ויש להביא ראיה לדבריו מהא דגרסינן (בערכין דף ו) ישראל שהתנדב מנורה או נר לבית הכנסת... וה"ר יוסף הלוי כתב דהא דקאמר ולשנותן לכל מה שירצו דוקא לדבר שהוא צורך עניים כגון כסות... והביא ראיה מהא דתנן במסכת שקלים (פ"ב מ"ה) מותר עניים לעניים... ונ"ל דאין ראיה ממה שהביא מההיא דשקלים דהתם לא איירי במעות של קופה אלא ע"י מקרה שהוצרכו לגבות מעות לצורך עניים כגון מלבושים או שבאו שם עניים הרבה דומיא דשבויים ובהא הוא דאמר דמה שהגבו לשמם לא ישנוה ליתנו לעניים אחרים. אבל בני העיר שעשו קופה בסתם לדעתם עשאוה. ולשנותן לכל מה שירצו ולכשיצטרכו מעות לעניי עירם יגבו פעם אחרת. וכן משמע לי שנא דלכל מה שירצו⁵⁷⁴.

⁵⁷⁴ פירוש הרא"ש, מסכת בבא בתרא, פרק השותפין, אות כט. ראה גם גירודני עליות דרבינו. עמ' מג, שם כתוב שההיתר לשנות לכל מה שירצו הוא: "דוקא כגון שנתאספו להתנדב לצדקה, כדי לספק לעניים צרכם לחדש או לב' חדשים, ועלתה הנדבה למנה או למאתים, ונמצא שמספיק להם החלוקה לאותו זמן, ולפי' יכולים לשנות המעות לצרכיהם, כל זמן שיסכימו בני העיר או הפרנסים על כך, וכשיעבור אותו הזמן יחזרו ויגבו להם כמשפטם...".

אם נאספו כספים לצדקה לעניי העיר לתקופה קצובה ומוגדרת מראש ונותר עודף, אפשר לשנות את ייעוד הכסף העודף לכל מה שירצו בני העיר בתנאי שיחזרו ויאספו צדקה במועד אחר לטובת העניים.

לדעת הרא"ש יש להבחין בין שני מצבים שונים:

א. כאשר נערכת מגבית ספציפית לצורכי העניים בעיר, או במקרה שבאו לעיר עניים רבים ונערכה מגבית מיוחדת למענם, ונותר עודף של כסף שלא חולק, במקרה זה אסור לשנות את ייעודו של הכסף העודף, כלומר למטרות שאינן לצורכי עניים, מפני שהכסף נאסף במיוחד עבור העניים וצורכיהם.

ב. אם בני העיר אוספים כספים במגביות קבועות בלי להגדיר מראש את המטרות, מותר להם לייעד את הכסף שגבו במגביות אלו לכל מטרה הנראית להם. אם וכאשר יהיה צורך בצדקה לעניים יעשו מגבית ספציפית נוספת לעניים.

הרמב"ם מתייחס בפסיקתו לשני נושאים. נושא אחד הוא שינוי ייעוד הכספים שנגבו בעיר. הנושא השני הוא שינוי ייעוד כספים שנאספו על-ידי גבאי יחיד. לדבריו:

רשאי בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותן לכל מה שירצו מצרכי צבור, ואע"פ שלא התנו כן בשעה שגבו. ואם היה במדינה חכם גדול⁵⁷⁵ שהכל גובין על דעתו והוא יחלק לעניים כפי מה שיראה, הרי זה רשאי לשנה אותן לכל מה שיראה לו מצרכי צבור⁵⁷⁶.

הרמב"ם פוסק שבני העיר רשאים לשנות את ייעוד כספי הקופה שנגבו מתושבי העיר או מחברי הקהילה, לכל מטרה הנראית להם, בתנאי שהשינוי ייעשה לטובת הציבור. גבאי יחיד שהוא חכם גדול וידוע, ואשר כולם תורמים לקופה שבניהולו מתוך ידיעה והסכמה שהוא יחלק לפי ראות עיניו, יכול לשנות את ייעוד הכספים לפי מה שימצא לנכון ולפי צרכי הציבור.

רבי יוסף קארו כותב בספרו "שולחן ערוך" את פסק ההלכה הבא:

ואם היה במדינה חכם גדול שהכל גובים לפי דעתו והוא יחלק לעניים

⁵⁷⁵ דברי הרמב"ם לגבי מעמדו וסמכותו של חכם גדול מבוססים על דברי התלמוד, בבא בתרא ט א: "רב אשי אמר אנא אתנוי נמי לא צריכנא דכל דקא אתי אדעתא דידי אתי ולמאן דבעינא יהיבנא ליה". רב אשי סבור שהוא אינו צריך להתנות עם הציבור על אופן חלוקת כספי הצדקה, שהרי כל מי שתורם לצדקה תורם מתוך ידיעה הסכמה, שסמכות ההחלטה והחלוקה תהיה בידי רב אשי.

⁵⁷⁶ **רמב"ם היד החזקה**. מתנות עניים ט ז.

כפי מה שיראה ה"ז יכול לשנותו לכול מה שיראה לו מצרכי צבור⁵⁷⁷.

רבי משה איסרליש, הרמ"א, מוסיף על דברי השולחן ערוך שלא רק לחכם גדול או לגדול הדור יש סמכות לשנות את ייעוד הכספים אלא סמכות זו ניתנת לכל גבאי שהתמנה על-ידי בני העיר:

וה"ה לגבאי הממונה מבני העיר וה"ה ביחיד שהתנדב צדקה ונתנה לגבאי אבל אם מינה בעצמו גבאים אין בני העיר יכולים לשנותה דלא על דעתם התנדב⁵⁷⁸.

לדעת הרמ"א גם גבאי הממונה על ידי בני העיר דינו כחכם גדול שהכול גובים על דעתו. הצדקה נגבית מתוך ידיעה והסכמה שהחכם או הגבאי הממונה מטעם בני העיר יחליט על אופן החלוקה ועל המטרות שלשמן ייעוד הכסף. אם אדם פרטי תורם לצדקה וממנה גבאי מטעמו שיטפל בחלוקת הצדקה, אסור לבני העיר לשנות את ייעוד הצדקה, מפני שהכסף ניתן על דעת הגבאי ולא על דעת אנשי העיר.

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה ע"י הפוסקים הראשונים ניתן למצוא דעות שונות בשאלת שינוי ייעוד כספי הצדקה.

רבי יעקב מולין, המהרי"ל⁵⁷⁹, סבור שאסור לשנות את הייעוד של כספי הצדקה. הרב מולין נשאל על ידי בני קהילה, שאינם יכולים לעמוד בתשלום המסים למושל הנכרי והמושל מאיים בגירוש אם לא יפרעו את החוב במועד, אם מותר להם להשתמש בכסף שבקופת הצדקה לתשלום החוב.

בתשובתו כותב המהרי"ל:

לכאורה נראה דמילתא דפשיטא היא, ולפי רוב האונסים אשר כתבתם, דהוו שרי לאפוקי הצדקות לצורך הקהילה המהוללה שלא תיחרב כמו שכתבתם שהתיר ר"ת, ומפ' דרשאין לשנותן לכל מה שירצו אפי' לדבר

⁵⁷⁷ שולחן ערוך. יורה דעה רנו ד

⁵⁷⁸ בהג"ה, שם.

⁵⁷⁹ המהרי"ל נולד באמצע המאה ה-14 במגנצא. נחשב לגדול הדור. מכל קהילות אשכנז פנו אליו בשאלות הלכתיות.

נפטר בוורמס בשנת 1427. מרגליות אינצ'. חלק ג', עמ' 872-873.

הרשות, וכ"ש הכא דאיכא מצוה, ואיפשר דאפי' מצוה רבה הוי טפי

מלמאי דהופרשה⁵⁸⁰.

לכאורה צריך היה להתיר להם להשתמש בכסף לצורכי הצלת הקהילה. למרות זאת פוסק הרב מולין לאיסור. הסיבה לאיסור היא החשש שההיתר עלול להתפרש לא נכון, והדבר יגרום לניצול כספי הקופה למטרות לא רצויות על ידי גבאים לא כשרים, שיתלו את מעשיהם בפסק ההלכה המתיר שינוי ייעוד כספי הקופה:

...מ"מ יש קהילות וישובים שימצאו בהן אוהבי בצע רודפי הבל ובעלילה כל דהו יפשטו ידיהם בצדקות ויורו היתר לעצמם, ויש [להן] על מה שיסמכו. והשתא בדילי אינשי מן הצדקות שלא לשלוח יד בהן ואם יתפשט היתר זה מצו לאישתמוטי. ואפי' הגבאין עצמן זימנין אגב דוחקיהו ימצאו היתר לצורך עצמן זימנין וידון ק"ו של שטות דאדעתא דידיה אתא, וצורך הוא לו ולביתו למזונות ופרנסה. וא"כ איפה מי שבידו צדקה יחזיקנה ולא ימסרוה לצורך ויכלו הצדקות מישראל ח"ו⁵⁸¹.

החשש שמא יעשה שימוש לא ראוי בכספי הצדקה אם יפתח פתח כל שהוא לשינוי ייעוד הכספים מצדקה לשימושים אחרים, מהווה לדעתו עילה מספקת לאסור כל שינוי בייעוד הכספים. שימוש בכספי הצדקה למטרות שאינן לצורך צדקה לעניים, עלול לגרום לקריסת כל מערך הצדקה בצורתו המקובלת בכל קהילות ישראל. כל היתר לשימוש חריג בכספי הצדקה יגרום לפרצה שתתרחב ותלך עד כדי הריסת מוסדות הצדקה. ולכן הוא אוסר שימוש בכספים לכל מטרה החורגת מהמטרה הבסיסית של הקופה, והיא צדקה לעניים. הרב יוסף קולון, המהרי"ק⁵⁸², מביא בתשובה את דברי הרשב"א הכותב שכל מה שנאמר

⁵⁸⁰ מולן מהרי"ל חדשות. סימן קיא, עמ' קלו. ראה גם דינרי חכמי אשכנז. עמ' 53-54, על פסיקתו התקיפה של

המהרי"ל.

⁵⁸¹ מולן מהרי"ל חדשות. שם. עמ' קלז.

⁵⁸² רבי יוסף קולון גדול רבני איטליה במאה ה 15. פרסומו בא בעיקר משטח הוראת ההלכה למעשה. השפיע רבות

על החיים היהודיים בצפון איטליה לשם היגרו רבים מיהודי גרמניה הדרומית. נפטר ב1480. מרגליות אינצ'. כך

ג' עמ' 808-810.

בתלמוד, שרשאים בני העיר לשנות את יעוד כספי הצדקה, התאים לתקופת התלמוד. אז סיפקו לעניים את כל צורכיהם, ולכן מותר היה לשנות את הייעוד של הכסף שהצטבר בקופה מצורך אחד של העניים למשנהו. אם לא מספקים את כל צורכי העניים מקופת הצדקה אסור לשנות את ייעוד הכסף. המהר"ק אינו מסכים עם פסיקתו של הרשב"א ומביא פסק הלכה בשם רבי מאיר⁵⁸³, ולפיו רשאים בני העיר לשנות את ייעוד הכסף שנאסף בעיר גם אם לא מספקים את כל צרכי העניים מקופת הצדקה:

ואע"ג שראיתי תשובה להרשב"א שכתב⁵⁸⁴ דכל מה שאמר בתלמוד דרשאים בני העיר כו' היינו דוקא בימיהם שהיו מספיקים לעניים כל צרכיהם אבל עכשיו שאין מספיקים אין לשנות, מ"מ רבנו מאיר פליג כדמוכח מתוך מה שכתב על אותו שהפריש ממונו לצדקה וכו' והבאתי לעיל ופסק הלכה למעשה דרשאים בני העיר... והנה הוא ידוע דרבינו מאיר והרשב"א היו כמעט בזמן אחד⁵⁸⁵ ואפילו הכי כתב דבזמנו רשאים בני העיר אלמא לא סבר ליה להא דהרשב"א. וגם אפשר לומר דאפילו רשב"א מודה בכה"ג דדוקא כשגובין ליתן לעניים מיד הוא דאמר רשב"א הרי הוא כגוזל עניים שהרי מיד זכו בו עניים כדפירשתי לעיל אבל בנידון הזה דלא זכו בו עניים עדיין עד שתגיע לידם מטעם כדפי' לעיל ודאי ראוי לומר דמודה רשב"א שביד הגזברים לשנות וכדפי' לעיל⁵⁸⁶.

המהר"ק מסיק מדברי רבינו מאיר שמותר לגבאים לשנות את ייעוד הכסף שנאסף, בתנאי שהכסף לא נאסף לצורך מידי של העני או של העניים אלא נאסף לצורך עתידי. במקרה שהכסף נאסף לצורך מוגדר ומידי של העניים אסור לשנות את ייעודו מפני שהעניים זכו בו מיד עם גבייתו.

⁵⁸³ כוונתו כנראה לרבי מאיר מרוטנבורג, המהר"ם מרוטנבורג.

⁵⁸⁴ ח"ז סי' תמט.

⁵⁸⁵ רבי מאיר מרוטנבורג נולד בוורמיזא בשנת 1215 בערך, ורבי שלמה בן אדרת נולד בברצלונה בשנת 1235, ראה

מרגליות אינצ'. כרך ד, עמודים 1022-12561 בהתאמה.

⁵⁸⁶ קולון שו"ת מהר"ק. שורש ה, עמ' יב ד"ה וכן הדעת מכרעת. בתחילת דבריו באותה תשובה כותב המהר"ק

סיכום

מעיון בברייתות, בתלמודים, בספרי הפסיקה ובספרות השאלות והתשובות של הפוסקים הראשונים עד המאה ה-16, אפשר ללמוד שיש מקרים ומצבים שניתן לשנות את ייעוד כספי הצדקה. גם גבאי יחיד הממונה על הקופה יכול לעשות זאת במקרים ובתנאים הבאים:

א. אם הגבאי הממונה על הקופה הוא תלמיד חכם ידוע, כל מי שנותן לקופה עושה זאת על דעתו של אותו חכם.

ב. אם הגבאי מונה על ידי בני העיר.

ג. מסירת כספי הצדקה לידי הגבאי על ידי יחיד שתרם מכספו לצדקה היא בגדר של נתינת רשות לגבאי לעשות בצדקה כפי ראות עיניו.

ד. מותר לבני עיר שאספו כסף מתוך רצון להכין קופה לצרכים עתידיים, לשנות את ייעוד הכסף שנאסף לכל צורך הנראה להם כולל לצורכי רשות, וכשיזדקקו העניים לצדקה יעשו מגבית נוספת.

ה. הר"י מיג"ש סבור שאסור לשנות את ייעוד הכספים, אך מותר לעשות שינוי פנימי ברשימת צרכי העניים, מצורך אחד לצורך אחר. לדעת ר"ח מותר לשנות את ייעוד הכספים.

ז. לדעת המהרי"ק מותר לשנות את ייעוד כספי הקופה אם אותם כספים לא נאספו לצורך מידי של העניים. לדעתו מותר לשנות את ייעוד הכספים ולבנות בהם בית כנסת בירושלים.

ב-2 מהמאה ה-16 ואילך

רבי משה אלשקר, מהר"ם אלשקר⁵⁸⁷, נשאל לגבי דינם של כספי צדקה שנאספו במספר קהילות כדי לשחרר בעזרתם אישה שהייתה שבויה באי רודוס. בכספים לא נעשה שימוש כי האי רודוס נכבש והאישה השתחררה ויצאה חינם אין כסף. מקצת הכספים שנאספו למטרת הפדיון הופקדו בידי גבאי שכתב מסמך ובו הוא מעיד שכספי הצדקה שהופקדו

שלדעתו מותר לשנות את ייעוד הכסף שנגבה לצדקה, ולבנות בו בית כנסת בירושלים שזו מצוה גדולה.

⁵⁸⁷ מחכמי מצרים במאה ה-16.

בידיו מיועדים לפדות את השבויה. אותו גבאי נפטר ובניו אינם יודעים אם אביהם החזיר את הכסף או שעשה בו שימוש כל שהוא. האישה השבויה מתה ובתה תובעת לעצמה כירשת את הצדקות שנתרמו כדי לשחרר את אמה. בתשובתו כותב מהר"ם אלשקר:

ותחלת כל דבר אומר כי הצדקה שנדרו קהל קאנדי"ה⁵⁸⁸ הקדוש לעולם לא זכתה בה השבויה מכיון שלא באה ליד הגבאין ולפיכך לא זכו בה יורשיה אחריה. ואפילו שעדיין לא נפדית השבויה יכולין בני העיר לשנותה לכל דבר שירצו וכ"ש היכא שנפדית כנזכר וזה דבר פשוט ומוסכם וכ"ש לפי דעת ר"ת ז"ל שכתב פ"ק דב"ב. דאפילו נכנסה ביד הגבאין יכולין בני העיר לשנותה אפילו לדבר הרשות... אבל אם רוצים לשנותה ושלא ליתנה ליורשת נ"ל שיכולין לשנותה גם היא לכל דבר שירצו כיון שפדו אותה מן השמים... וכן נמי כת' אחד מן האחרונים ז"ל בחידושיו בשם הר"ר יונה ז"ל שכתב על דברי הרב נ' מגאש ז"ל דמאי דאמרינן בשקלים דמותר עניים לעניים וכו' היינו בשלא הוצרכו לשנות קאמר. אבל אם ראו צורך השעה שאין להם ממקום אחר ודאי משנין... וידוע הוא דכל כסף הפדיון לגבי האי שבויה דילן כמותר שבויה הוא דכיון שנפדית הוה ליה כוליה מותר...⁵⁸⁹.

מהר"ם אלשקר סבור שבתנאים מסוימים, יכולים הגבאים לשנות את ייעוד כספי הצדקה שלא נוצלו. הרשות לשנות את ייעוד הכספים על ידי הגבאים היא תוצאה של פירוש רצון התורמים שמסרו את הכסף לידי הגבאים הממונים על הצדקה. התורמים תרמו מכספם לצורך פדיון השבויה, ואם לא נעשה שימוש בכסף יכולים הגבאים לשנות את ייעוד הכספים לכל מה שירצו. לבת של השבויה אין כל עילה הלכתית לתבוע את כספי הפדיון שנאספו למען אמה, מפני שהכספים ניתנו לצדקה ולא רק למטרת פדיון השבויה.

⁵⁸⁸ אנשי העיר קנדי"ה נדרו נדרים אבל לא העבירו את נדיהם, ואילו הכספים שנאספו בעיר רומני"ה הופקדו ביד הגבאי עמנואל, הכסף שנאסף בעיר ריטימ"ו נמסר לידי הגבאים בקנדי"ה.

⁵⁸⁹ אלשקר שו"ת. סימן ע, ד"ה תשובה.

ממספר תשובות שנכתבו במאה ה-19 אפשר ללמוד שכאשר דנים בשינוי ייעוד כספי הצדקה יש להבחין בין המטרות השונות שלשמן יועדו הכספים.

רבי משה סופר, החת"ם סופר, נשאל לגבי שינוי ייעוד מעות צדקה שנאספו עבור עניי א"י, מתשובתו נראה שאסור לשנות את ייעוד הכספים שנתרמו למטרה זו:

...נדון מעות שנקבץ לפרנס מהם עניי ארץ ישראל, פשוט שזכו בהם אותם עניים ואין רשות לשום אדם לא רב ולא מורה לשנות לצדקה אחרת כיון שזכו בהם עניים ידועים, אך אם הוא נגד נימוסי וחוקי המדינה⁵⁹⁰ ואקר"ט⁵⁹¹ טרחו והשתדלו להמציא רשות משרי המדינה לשלוח לשם ולא השיגו ונתייאשו הנותנים, אז יראו מה לעשות בהני זוזי לעניים אחרים אם ירצו, ויקבלו עליהם לחיוב שבאם בזמן מן הזמנים ישיגו רשות מהמלכות ישלמו לעניים ההם שבארץ ישראל...⁵⁹².

ה'חת"ם סופר' סבור שאין לשנות את ייעוד כספי הצדקה שנאספו עבור עניי ארץ ישראל. היות והכסף נאסף עבור קבוצת עניים הידועה כעניי ארץ-ישראל, זכו אותם העניים בכסף, וכאילו כבר הגיע לידם. רק במקרה שהשלטונות אוסרים להעביר את הכסף אל מחוץ לגבולות המדינה, מותר לשנות את ייעוד הכסף ולהשתמש בו לצורכי צדקה אחרים, וזאת בתנאי שעניי ארץ ישראל יפוצו בבוא העת כאשר תינתן הרשות להעביר את הכסף אליהם. מתשובה נוספת שכתב החת"ם סופר באותו נושא, אפשר ללמוד שלדעתו יש להעדיף את עניי ארץ ישראל על פני עניים אחרים. לא כל עניי ארץ-ישראל זכאים להעדפה, רק העניים שעלו לארץ ישראל מטעמים אידיאולוגיים או העניים שהשתקעו בארץ כאשר מצבם הכלכלי היה איתן, ובארץ-ישראל ירדו מנכסיהם זכאים להעדפה. אין להעדיף את העניים שעלו לארץ-ישראל מתוך רצון לשפר את מצבם הכלכלי, על פני עניי חוץ לארץ:

⁵⁹⁰ כוונתו כנראה לחוקים שאסרו הוצאת כסף מהמדינה ע"י אנשים פרטיים או גופים ציבוריים.

⁵⁹¹ אקר"ט = אלופי קהל ראשים וטובים.

⁵⁹² **חת"ם סופר קובץ**. חלק י"ד, תשובה מ"ז.

ועוד אני אומר, עניי א"י הם הדרים בה מעולם או המתישבים שם בעשרם והענו שם, אז מחוייבים להקדים פרנסתם לעניי מדינה אחרת, אבל עניים הנוסעים מחו"ל להתישב שם ויודעים שאין להם כדי חיותם רק סומכים על הצדקות המובאים לשם ממקומות אחרים, אין אנחנו מחוייבים להקדימם לעניי חו"ל, כי אע"פ ששייבת א"י מצוה ושקולה כנגד כל המצות מ"מ הגע עצמך אם [לפנינו] עניי מחוסרי לחם וכסות, ועני א' רוצה לזכות במצוה אפי' תפילין וציצית ולולב וכדומה, פשוט שהחסירי לחם קודם למצותו של זה, וה"נ עניי חו"ל הצריכים פרנסה למה נקדים את זה כדי שיוכל לקיים מצות שייבת א"י, וכי על עניי חו"ל מוטל לעזרו ולסייעו לקיים מצות שייבת א"י. ועוד אומר אני שבעלותו לשבת שם גוזל את עניי א"י הדרים שם מכבר, ועיניהם של אותם עניים תלויות על הצדקות המובאי' ממקומות חו"ל ועתה בוא יבוא זה לחלוק עמהם, ע"כ כל הנוסע לשם בעניו ע"מ ליטול מהצדקה לאו שפיר [עביד] ואין לו דין קדימה...⁵⁹³.

העדפת עניי ארץ ישראל על פני עניי חוץ לארץ נובעת מכך שאותם עניים המתגוררים בארץ ישראל מקיימים בגופם את מצוות יישוב הארץ, מצווה השקולה כנגד כל המצוות. לדעת החת"ם סופר יש להעדיף את עניי ארץ ישראל על פני עניים אחרים רק כאשר לעניי חוץ לארץ יש אמצעי קיום, מזון וביגוד, ומטרת הצדקה הנוספת שהם אמורים לקבל הוא לשפר את איכות החיים שלהם. במצב כזה יש להעדיף את עניי ארץ ישראל. אך אין להעדיף את עניי ארץ ישראל על פני עניי חוץ לארץ כאשר עניי חוץ לארץ מבקשים לחם, ועניי ארץ ישראל מבקשים צדקה כדי שיוכלו להמשיך ולגור בארץ ישראל ברווחה. עני העולה לארץ ישראל במטרה להתפרנס מהצדקה ביתר קלות ונוחות, מתוך הנחה שכעני הגר בארץ ישראל יזכה להעדפה בחלוקת צדקה על פני עניי חוץ לארץ, גוזל הן את עניי חוץ לארץ והן את עניי ארץ ישראל הותיקים ואין לו דין קדימה בחלוקת כספי הצדקה.

⁵⁹³ חת"ם סופר ליקוטי. חלק יו"ד, סימן כ"ט, ד"ה ועוד אני אומר.

העלאת הנושא ונימת דבריו של החת"ם סופר מלמדים, שהבעיה של העדפת עניי ארץ ישראל לעומת עניי חוץ לארץ, הייתה בעיה מוכרת וכאובה. לחלק גדול מהיהודים שישבו בארץ ישראל לא היו כנראה מקורות פרנסה, והם הסתמכו על נדיבות ליבם של בני חוץ לארץ. כנראה היו גם חיכוכים בין קבוצות שונות של עניים בארץ ישראל עצמה לגבי אופן חלוקת הצדקה ביניהם⁵⁹⁴.

בספר שאלות ותשובות רבי עזריאל, שכתב רבי עזריאל הילדסהיימר⁵⁹⁵, מובאת שאלה העוסקת בשינוי ייעוד כספי צדקה מקופת רבי מאיר בעל הנס לחברת עניי ארץ ישראל, להלן קטע מתשובתו:

...ובעיקר הדבר הנה נדפס פעמים ושלוש וגם בשנה זו בלעמבערג ספר מיוחד על שאלה זו ע"י ר' חיים נתן דעמביצער בק"ק קראקא בספר מגיני ארץ ישראל קובץ תשובות מכל גאוני זמנינו וגם הגאוני המפורסמים אשר בעוה"ר עוד אינם בחיים, חכמי מדינות פולין וליטא רוסיא הגר, וכולם ענו ואמרו פה אחד שאיסור גמור הוא לשנות נדבות מעות ר' מאיר בעל הנס למצות צדקה אחרת שבעולם רק לשלחם לעניי א"י כפי אשר תקנו בזה רבותינו שבא"י רבינו הגדול בעל ב"י ותלמידו

⁵⁹⁴ ראה את פסק דינו של החתם-סופר, בנושא צדקה לעניי ארץ ישראל. ב- **חת"ם סופר פשר**. עמ' כח. מפסק הדין ניתן ללמוד שהיו בישוב הישן בירושלים 'מלחמות' על אופן חלוקת כספי הצדקה שנאספו בחוץ לארץ, כנראה על רקע של עוני ומחסור. הרב סופר מפשר בין הנצים וקובע:

א. יש לקיים את עקרון ההדדיות בחלוקת הכסף בין הכוללים השונים, בהתחשב במספר הנפשות בכל בית, בלי להתחשב במקור הצדקה, מאיזה מדינה נגבתה.

ב. לשליח שנשלח מארץ ישראל לאסוף צדקה אסור לעשות כל פעולת איסוף לעצמו ממה שנתרם עבור קופות הצדקה של הכוללים.

ראה גם **גרודזינסקי צדקה**. עמ' תמב, בענין שינוי מעות בקופת צדקה. לדעתו אסור לשנות את ייעוד כספי הקופה לכל סוג אחר של צדקה.

וכן מאמרו של הרב ציננער, **ציננער רמבעה"נ**. עמ' מ-נ.

⁵⁹⁵ רבי עזריאל הילדסהיימר, רב ופוסק בגרמניה במאה ה-19.

הגאון הקדוש מהר"ם אלשיך...⁵⁹⁶.

לדעת הרב הילדעסהיימר אסור לשנות את ייעוד כספי הצדקה שנתרמו לקופת רבי מאיר בעל הנס לכל ייעוד אחר, פרט לייעוד כספי הצדקה לטובת עניי ארץ ישראל. הוא מבסס את פסיקתו על דעותיהם של פוסקים ממדינות שונות, המסתמכים על תקנה של רבי יוסף קארו והמהר"ם אלשיך.

ייתכן ופסיקה זו שהיא על דעת פוסקים רבים, ולפיה אסור לשנות את ייעוד כספי הצדקה, נסבה רק על צדקה שיועדה לעניי ארץ ישראל בגלל מעלתה וקדושתה של הארץ, אבל מותר לשנות את ייעודם של כספי צדקה שלא יועדו לעניי ארץ ישראל⁵⁹⁷.

סיכום

בספרות השאלות והתשובות שנכתבה במאות ה-16-19 יש מספר תשובות העוסקות בשינוי ייעוד כספי הקופה. למרות שבכל תשובה יש דיון בנושא אחר ויש דגשים מיוחדים הקשורים לשאלה הספציפית שנשאלה, ניתן למצוא קו מנחה בכל התשובות, והוא שאין לשנות את ייעוד כספי קופת הצדקה, פרט למספר מקרים שניתן לראות אותם כיוצאי דופן

⁵⁹⁶ הילדעסהיימר שר"ת. סימן רכד, עמ' רסד. ד"ה ובעיקר הדבר הנה כבר.

⁵⁹⁷ ראה הילדעסהיימר שר"ת. סימן רכ"ה תשובה שמובא בה מכתב של הרב קאלישר אל הרב הילדעסהיימר בנושא שינוי ייעוד כספי צדקה שנאספו לקניית קרקעות בארץ ישראל, להלן קטע מדבריו:

"קבלתי מכתב מן ידידי הרב ר' נתן ומן ד"ר לוריא שדעת ידידי נ"י (הרב הילדעסהיימר, ה.מ.) שיוטן מעות של חברינו אל החברה שלכם ואז יהי' הכל בשותפות שלישי לישוב שלישי לבתי מחסה שלישי לעניי א"י. - לבי אומר לי שלא הבינו דעתו כי באמת זה נגד הדין שהרי אסור לשנות מצדקה לצדקה ובסתם צדקה יש לפעמים היתר כמו לפדיון שבויים אך אם הנותן אמר בפירוש לדבר זה אסור לשנות... ואם היו נותנים סתם יכולנו לומר שתלו בדעת הגבאי או הרב אבל כשנתנו בפירוש רק לצורך קניית קרקע אין שום רב או גבאי יוכל לשנות שלא מדעת כל אחד ואחד... וכבר נשאלתי מן רב אב"ד מפולין במקום שנותנים תמיד לגבאי כולל עבור סתם עניים וכעת רוצים לתת ליחידים הנודעים להם ופסקתי לאיסור דהוי גזל עניים דהגבאי כשליח וכיד עניים... והארכתי בחיבורי [מאזנים למשפט סי' רי"ב] בזה, ולא אטריח על מעכ"ת. עכ"פ אסור לשנות מדעת הנותן אפילו בשוה וכש"כ מקדושה לחולין. [סוף המכתב חסר]. הרב קאלישר סבור שאסור לשנות את ייעוד כספי הצדקה אפילו לא ממטרה אחת למטרה אחרת בא"י, ולדעתו גם הרב הילדעסהיימר סבור כן. כמו כן אסור לשנות את ייעודם של כספי צדקה שנגבו עבור ציבור העניים, ולתת אותם לעניים יחידים מסוימים, ידועים ומפורסמים מתוך ציבור העניים.

שאינם מעידים על הכלל.

בתשובה שנתן מהר"ם אלשקר הוא פוסק שהיות שלא התממש היעד שלשמו נאספו כספי הצדקה ניתן לשנות את ייעודם, למרות שבדרך כלל אין לשנות את ייעודם. כמו כן נראה שהפוסקים העדיפו את הצדקה שנאספה עבור עניי ארץ ישראל ואסרו לשנות את ייעודה כלל, אלא אם לא ניתן להעביר את הכסף לאותם עניים ומובטח שייגבה סכום כסף חלופי לאותה מטרה במועד אחר. בתשובה שכתב החת"ם סופר, הוא קובע שאין לשנות את ייעוד כספי הצדקה שנאספו עבור עניי ארץ ישראל. גם הרב הילדעסהיימר סבור שאין לשנות את ייעוד כספי הצדקה שבקופת רבי מאיר בעל הנס, שנתרמו עבור עניי ארץ ישראל. העדפה של עניי ארץ ישראל גרמה לכך שהיו עניים שעלו לארץ ישראל לא ממניעים אידיאולוגיים או דתיים, אלא מתוך מחשבה שבארץ ישראל ישתפר מצבם הכלכלי כתוצאה מכספי הצדקה שיקבלו. החת"ם סופר יוצא בחריפות נגד מגמה זו.

ב-3 במאה ה-20

בספרות השאלות והתשובות שנכתבו במאה ה-20, יש מספר תשובות העוסקות בשאלת שינוי ייעוד כספי צדקה. הרב ישכר טייכטל⁵⁹⁸ דן בשאלה אם ניתן לשנות את הייעוד של כספי צדקה שנתרמו עבור עניים למטרות ספציפיות, ולתת אותם לעני או לקבוצה קטנה של עניים שהם תלמידי חכמים. להלן תשובתו:

...בצוק העת הזה שכיחי הרבה ת"ח הבאים לבקש תמיכה ובעיר שישנם חבורות שונות לתכליתים שונים ובעת שמבקשים ליתן מקופת החברה אומרים הגבאים שיש להחבר' תכלית קבוע ואין לה ליתן על תמיכה אחרת ונסתפקתי אולי עשה דכבוד התורה עדיף מכל

⁵⁹⁸ הרב טייכטל נולד ב-1885 ומת על קידוש ה' בשנת 1945. שימש כדיין וכרב בקהילת ברוסערמין. עמד בראש ישיבה גדולה בשם 'מוריה', שהכשירה את בוגריה לשמש כמורי הוראה. היה מקורב והתחבב על גדולי הרבנים בדורו. ראה בארץ ישראל עוגן הצלה לעם ישראל. כתב ספרי שו"ת ואת הספר 'אם הבנים שמחה'.

ראה טייכטל חיים. עמ' 16-24.

וראוי לעשות חילוק בין ת"ח לשאר עניים - וע"ז ענה הגאון ר' יצחק ווייס שליט"א וכה לשונו אנא עובדא ידענ' - בשנת תר"ס⁵⁹⁹ כשזכיתי להוציא לאור ספרי הקטן אבני בית היוצר כתב לי הגאון מו"ה שמואל ליטש הלוי ז"ל שהי' אבד"ק יערגען שמר אביו הג' הגדול בעל מתא דירושלים זצ"ל סיפר לו שבימי מרנא הק' הח"ס ז"ל בא לפ"ב רב האי גאון מו"ה יואב ז"ל⁶⁰⁰ שהי' אבד"ק מאטערסדארף לצורך ענין גדול ומרנא הק' זי"ע בכבודו ובעצמו הי' מעורר הגבאים מכל החברות שהי' אז בפ"ב⁶⁰¹ שיפשוטו ידם במנה יפה לתמוך ידי הגאון הנ"ל בענינו וכאשר הגיד מרן הק' לגבאי דחברת הכנסת כלה שגם הוא יכתוב ידו להיות לאחיעזר ממעות החברה הנ"ל שאול שאל באורים למרנא הק' ימחול רבינו הנה חברתינו מימי עולם לא נתנה להוצא' אלא עבור הכנסת כלה והיאך נשנה היום ליתן לענין אחר - השיבו מרן ז"ל ואם אכתוב פסק עפ"י חז"ל והפוסקים שהותר לכם ליתן תתנו אז - השיב הגבאי בוודאי שנעשה אז כדברי רבינו - וחשף זרוע עוזו גאונינו הקדוש וכתב תשובה רבתי ותמך יתדותיו על מדרש רז"ל פרשת כי תשא על הפסוק ויתן אל משה ככלתו⁶⁰² שמה כלה מקושטת בכ"ד תכשיטין אף ת"ח מקושט בכ"ד ספרים ומלך פורץ גדר - ות"ח יש לו דין כלה ודין מלך ועפ"י ז"ל בירר רבינו הקדוש שחיובא גם לחברת הכנסת כלה לתמוך בידי הגאון הנ"ל...⁶⁰³.

⁵⁹⁹ שנת 1900.

⁶⁰⁰ כוונתו לרבי יואב ראזענבוים, שנפטר ב1810-, ראה **קינסטליך החת"ם סופר**. עמ' קנז.

⁶⁰¹ כנראה לעיר פרשבורג מקום מגוריו של החת"ם סופר.

⁶⁰² על-פי מדרש חז"ל בפרשת כי תשא על הפסוק (שמות, לא יח): "ויתן אל-משה ככלתו לדבר אתו בהר סיני שני לחת העדת לחת אבן כתבים באצבע אלהים". ככלתו- מה כלה מתקשטת בכ"ד קשוטין הן האמורים בספר ישעיה אף ת"ח מקושט בכ"ד ספרים.

⁶⁰³ **טייכטל משנה א'**. עמ' קיג. תשובה מקורית זו של החת"ם סופר הייתה מונחת בדף ראשון של אותה חברת "הכנסת כלה" וכנראה שאבדה. הרב טייכטל טרח ומצא פנקס הוצאות והכנסות ישן של אותה חברת הכנסת כלה

בסוף אותה תשובה כותב הרב טייכטל:

ומעשה רב מרב רבנן אביהון דישראל רבינו הח"ס זצ"ל זי"ע והיא

ענין פלא.

בפסק הלכה מקורי ומעניין⁶⁰⁴ זה קובע החת"ם סופר שניתן לשנות את ייעוד כספי הצדקה עבור תלמידי חכמים עניים. גבאי קופת צדקה המיועדת להכנסת כלה, לא היו מוכנים לשנות את ייעוד כספי הקופה, אלא אם יקבלו פסק הלכה המתיר לשנות את ייעוד

משנת תקס"ח (1808), ובו דין וחשבון על הוצאה מיוחדת לאותו תלמיד חכם נזקק.

⁶⁰⁴ ראה גם וולדנברג ציץ ט'. סימן א, פרק ה, סעיף יז, הרב וולדנברג מצטט את פסק ההלכה של הח"ס מספר

"משנה שכיר" של הרב טייכטל, ובסיום הקטע הוא כותב:

"והעתקתי זה כי הוא פסק מענין ונפלא עד מאד, ואינו ידוע באשר נמצא בספר לא מצוי ובשולי מפתחותיו. וגם יש מקום להקיש וללמוד מזה בהיכא שיש גם לאדם פרטי מן הצורך לקחת ממה שמפריש או שיש לו להפריש לצרכי צדקה שונים, עבור לתמוך בידי קרוביו לומדי תורה באופנים שונים."

הרב וולדנברג פוסק שניתן לעשות שימוש בפסק ההלכה של הח"ס כדי להתיר שינוי של ייעוד כספי צדקה ומסירתם לקרובי משפחה לומדי תורה, גם אם הם אינם ברמתו של אותו תלמיד חכם ר' יואב שעבורו התיר הח"ס לשנות ייעוד כספי הקופה. הרב וולדנברג חולק כנראה על הרב אהרנברג הסבור, שהח"ס התיר לשנות את ייעוד כספי הקופה רק עבור ת"ח גדול דוגמת הרב יואב ואין להתיר שינוי זה עבור כל ת"ח. הרב אהרנברג כתב את דבריו בתשובה לשאלה של הרב היימן ששאל האם ניתן לאסוף כסף במסווה של הכנסת כלה, עבור תלמיד חכם. להלן תשובתו של הרב אהרנברג בספרו אהרנברג שו"ת דבר. חלק ג', סימן לז:

"בתשובת שאלתו אם רשאי לקבץ נדבות לת"ח מופלג בישיבה ולומר להנותנים שמקבץ עבור הכנסת כלה כדי שיקבל יותר, והביא מה שכתוב בספר שו"ת משנה שכיר (בסוף המפתחות) מעשה רב שמרן הגאון החת"ס הורה לחברת הכנסת כלה ליתן מהחברה מעות לתמוך ידי הגאון ר' יואב, וכתב הח"ס ע"ז תשובה רבתי להתיר, ותמוך יתידות על המד"ר פ' כי תשא על הפסוק ויתן אל משה, שמה כלה מקושטת בכ"ד תכשיטין אף ת"ח מקושט בכ"ד ספרים, ורצה מזה ללמוד דה"ה כאן מותר לשקר ולומר שמקבץ בעד הכנסת כלה וכוונתו לת"ח. **אכן אין הנדון דומה לראי' כלל**, דהתם השאלה רק אם מותר לשנות אבל כאן אע"פ שמתכוין לת"ח שגם הוא בגדר כלה אבל מי התיר לגנוב דעת הבריות, והלא הנותנים חושבים שזה בשביל כלה ממש שבשבילה הם נותנים יותר וגם יש בזה משום גזל...".

בסיום דבריו כותב הרב אהרנברג :

"יעוד נלענ"ד דהח"ס לא קאמר אלא בכגון ר' יואב זצ"ל שהי' גאון מופלג בדורו ולא כל יומא מתרחש ת"ח גדול כזה ואיכא למימר דאדעתא דהכי לא תקנו שלא יתנו רק להכנסת כלה, אבל סתם ת"ח בזמנינו לא הי' כדאי שיבטלו תקנתם בשבילו וגם כי לא כל ת"ח מדמינן לכלה רק מי שמקושט בכ"ד ספרים ויודע כל דרשות חז"ל על הפסוקים שבכ"ד הספרים כנלענ"ד."

הכספים. כדי להפיס את דעתם כתב החת"ם סופר פסק הלכה המדמה תלמיד חכם לכלה. מפסק הלכה זה ומפסקי הלכה נוספים ניתן ללמוד, שחכמי ישראל העדיפו מתן צדקה לתלמידי חכמים עניים על פני עניים אחרים. עבור מטרה זו היו מוכנים להתיר שינוי ייעוד כספי קופת הצדקה.

הרב משה פיינשטיין נשאל אם ניתן לשנות ייעוד של בגדים שנאספו כצדקה עבור בני תורה פליטים בפולין⁶⁰⁵, ולתת אותם לעניים אחרים או למוכרם, מפני שלא ניתן לשלוח את הבגדים לפולין בזמן המלחמה. בתשובתו כותב הרב פיינשטיין:

אבל לע"ד משמע מהרמ"א שפי' הנותן לעניי העיר עדיף מקופה דהא על מה שכתב המחבר שרשאים לעשות קופה תמחוי כתב הרמ"א שבפי' לעניי העיר אין רשאים... אלא ודאי שהרמ"א⁶⁰⁶ מחלק בין קופה סתם לפי' לעניי העיר שבפי' זכה עבורם הגבאי ממש ככל דין ממון שזכין שלא בפניו ולכן אין רשאים לשנות מצד דין ממון אם לא בפרעון ברור שיהיה אנון סהדי שהיו מתרצין וזה ליכא. אבל בסתם קופה לא זכו עדיין העניים בתורת קנין עד שיתנו להם ורק מדין צדקה שלא יוכלו לחזור זכו שלא ישנו לעניים אחרים...

וכאשר שמעתי שבא"י ג"כ צריכין עבור ענייהם בגדים טוב לשלוח לשם אם אפשר שהוא שינוי עוד לעדיפא דיש להם דין קדימה כדאיתא בסי' רנ"א סעי' ג' אבל ג"כ במחשבה קדומה לגבות עוד הפעם, אם יצטרכו ח"ו כדלעיל... ואם אפשר לשלחם לעניים שבא"י או אף לחלק הבגדים בפה לעניים ובמחשבה לגבות עוד הפעם כשיצטרכו ח"ו כדלעיל יותר טוב ממכירה בזול גדול...⁶⁰⁷.

⁶⁰⁵ בזמן מלחמת העולם השנייה, בשנת 1940.

⁶⁰⁶ שו"ע יורה דעה, רנו ד, בהגה שם. בצדקה שנתנה בצורה סתמית לקופה לא זכו עדיין העניים, מפני שהכסף לא ניתן לצורך ספציפי, ולכן ניתן לשנות את ייעוד אותם הכספים.

⁶⁰⁷ פיינשטיין שו"ת יו"ד. חלק א, סימן קמח.

הרב פיינשטיין פוסק שאסור לשנות את ייעודם של כספים שנגבו למטרת צדקה מסויימת, אלא אם השינוי הוא לטובת העניים, לדוגמה העברת הבגדים שנאספו עבור פליטי פולין, לעניי ארץ ישראל. שינוי כזה אמור להיות מלווה בהתחייבות לעשות מגבית מחודשת עבור פליטי פולין אם וכאשר יהיה בכך צורך.

הרב חיים דוד הלוי סבור שהתשובה לשאלה, האם ניתן לשנות את הייעוד של כספי צדקה, תלויה במעמדם ובפרסומם של הגבאים הגובים את הצדקה. הרב הלוי נשאל:

...גבינו כסף לצורך נישואיו של ת"ח צעיר בן-טובים, ואחרי שספקנו לו כמעט כל צרכיו כמקובל, נשאר לנו סכום נכבד... עתה אנו מסופקים אם סכום זה שייך לאותו ת"ח שלצרכו גבינו, או שכיון שהוא כבר קבל כל צרכו, ניתן הנותר לצורך נישואי ת"ח אחר, או לכל מטרה אחרת...⁶⁰⁸.

בתשובתו כותב הרב הלוי בין השאר את הדברים הבאים:

...ולכן נראה לענ"ד ששני סוגי מגביות הן. מגבית הנערכת ע"י פרנסי וגבאי הקהילה הידועים ומוכרים לכל, וכל התורם באמצעותם, אף שנאמר לו לתרום למטרה מסויימת ולאדם מסויים, סומך בעיקר עליהם, ובדעתו שיעשו בכספי המגבית כפי שנראה להם. ולכן הרי זה כאילו הותנה מראש שמותר להם לשנות לפי הצורך ולפי הבנתם, וכל שכן אם הותנה כך מפורש בתקנות הקהל. אבל מגבית הנערכת ע"י אנשים מסויימים למטרה מסויימת ומוגדרת וכ"ש לאדם מסויים, אין להם רשות כלל לשנות מאותה מטרה, ואם גבו לצורך מסויים של עניים ונותר בידם, יתנוהו לעניים בלבד, וכן לשבויים ומתים. ואם גבו לצורך עני מסויים, היינו שהזכירו שמו בשעת המגבית, יינתן המותר לאותו עני דוקא שכבר זכה בו... מעתה נתבררה ההלכה שאפילו מגבית שנערכה לצורך עני מסויים, אם הגבאים הם פרנסי צבור, יש להם הרשות לשנותה לפי צורך שעה כראות עיניהם וכמו שנראה מדברי מרן בפשיטות... אך עצה טובה איעצכם לעתיד, באם תתעסקו במצוה דומה,

⁶⁰⁸ הלוי עשה לך רב. חלק ד, שאלה נא, עמ' ערב.

שתתנו תנאי עם האדם שלשמו נערכת המגבית, שבמדה וישאר מכספי המגבית עודף על צרכיו כפי שיותנה מראש (כדי שלא יתבע תביעות מוגזמות), תהיה הרשות נתונה לשנות לאדם אחר, וטוב לכתוב כזאת גם בפניה אל התורמים, שכאשר יתרמו יעשו על מנת כן, ובזה תצאו מכל ספק, ותהיה משכורתכם שלמה מאת ה'⁶⁰⁹.

הרב הלוי סבור שאם הגבאים הם ראשי הציבור ופרנסיו הם רשאים לשנות את ייעוד כספי הצדקה גם אם המגבית נערכה לטובת עני מסוים. כמו כן כותב הרב הלוי שכדאי להתנות עם העני שלמענו נערכת המגבית, שאם יישאר עודף מכספים שנאספו עבורו, תהיה רשות לגבאים לתת את העודף לעני אחר.

הראשון לציון הרב אליהו בקשי דורון עונה לשואל בנושא שינוי ייעוד כספי צדקה, השאלה:

יש בידי סכום כסף שנאסף לצדקה. אחד מידידי עומד להשיא את בתו, המשפחה ברוכת ילדים והאב הוא המפרנס היחיד ומצוקתו קשה ביותר... הועלתה הצעה לתת לו הסכום כמתנה אישית ממני בצרוף ברכה ואיחולים. השאלה אם מותר לי לעשות זאת בכסף לא שלי...⁶¹⁰.
בתשובתו כותב הרב בקשי דורון:

נכון והגון להשתמש בכספי צדקה כדי לעזור להשיא בת ישראל... אם הכסף היה פרטי שלך ודאי שזו הדרך הטובה ביותר. אולם היות והכסף אינו שלך ואתה רק ממונה עליו כגבאי. השאלה היא אם אין בנתינת מתנה אישית משום שמוש אישי בכספי צדקה... על כן נראה לי שיש לשער בראשונה את הסכום שהיית נותן באופן פרטי בחתונה זו. ועל סכום זה אפשר להוסיף את כספי הצדקה כמתנה אישית. כדי להערים על העני כדי שיקבל צדקה בצורה מכובדת. ובמידה ותקבל סכום הגון

⁶⁰⁹ שם, שם, עמ' רעה-רעו.

⁶¹⁰ **בקשי בנין אב**. חלק א, סימן נה, אות ב, עמ' רלח.

כתמורה על מתנה זו או בשמחת בניך יש לחשב את הסכום ולהועידו
למטרות צדקה⁶¹¹.

על-פי הרב בקשי דורון ניתן לשנות את ייעוד כספי הצדקה בתנאי שהגבאי לא יעשה בכסף שימוש אישי, ושלא תהיה לו כל טובת הנאה מהשימוש בכסף. ניתן לשנות את יעודו של הכסף שנאסף לצדקה לעניים ולתת אותו להכנסת כלה. לדעת הרב בקשי דורון ניתן גם להערים על המקבל כדי שלא ידע שהוא מקבל כספי צדקה, אלא יחשוב שהוא מקבל מתנת חתונה מיידו, כל זאת בתנאי שהגבאי הנותן לא ייחנה בצורה כל שהיא מכספי הצדקה.

הרב עובדיה יוסף מתייחס גם הוא לנושא שינוי ייעוד כספי צדקה. הרב יוסף נשאל על ידי נשיא ועד עדת הספרדים בירושלים, מה דין שינוי שנעשה על ידי ועד העדה הספרדית בכספי הקדש שרווחו יועדו לחלוקה בין עניי ירושלים, ואנשי הוועד השתמשו בכסף לבניית מתיבתא לתלמוד תורה, בתשובתו כותב הרב יוסף:

...וע' בהרא"ש (בפ"ק דב"ב סוף סי' כט) שכתב, דהא דמשמע מדתנן (שקלים פ"ב מ"ה) מותר עניים לעניים, מותר שבויים לשבויים וכו', אלמא שאין רשאים לשנותה למצוה אחרת, התם לא איירי במעות של קופה, אלא מיירי שעל ידי מקרה הוצרכו לגבות מעות לצורך עניים... אבל בני העיר שעשו קופה בסתם, לדעתם עשאוה, ורשאים לשנותה לכל מה שירצו. ואם יצטרכו מעות לעניי עירם יגבו בפעם אחרת, הילכך יכולים לשנותה אפילו לדברים אחרים. ע"כ. ולפ"ז בנ"ד שהוא כמו בדרך מקרה שהעזבון הזה הוקדשו פירותיו לצורך עניים, נראה שאינם רשאים לשנותו למטרה אחרת, אפי' של מצוה.

אולם בשו"ת מהר"י קולון (שורש ה) כתב, והובא בב"י יו"ד (סי' רנו) דמ"ש הרא"ש הנ"ל, דדוקא קופה ותמחוי שהוא דבר קבוע יכולים לשנות, אבל אם אירע מקרה שגבו לצורך עניים אין לשנות, היינו דוקא

⁶¹¹ שם, עמ' רלח-רלט.

שגבו לצורך עניים ידועים כדי ליתן להם מיד, אבל בנידון דידן שהנדיבים התנדבו מעות כדי שיהיה הקרן קיים, ומהריוח יתנו בכל שנה לעניי ירושלים, און סהדי שלא עלה על דעת המתנדבים שיזכו אותם עניים שבירושלים מיד, בשעה שהתנדבו, אלא מסרו המעות לגבאים והפרנסים לעשות מהם הטוב והישר כפי הצורך וכפי ראות עיניהם. ולכן יש להם רשות לשנותם לכל הפחות לדבר מצוה אחרת. ע"ש. ולפ"ז נראה שגם בנ"ד רשאים היו אנשי הועד לשנות המעות לצדקה אחרת, כגון בנין המתיבתא...⁶¹².

נראה שלדעתו גם במקרה שגבו את הכסף למטרה מסויימת ומוגדרת, אך הגבייה לא הייתה לחלוקה מיידית אלא לזמן מאוחר יותר, שהרי התורמים ביקשו להקים קרן נושאת רווחים ומהרווחים יתנו צדקה לעניי ירושלים, מותר לגבאים לשנות את ייעוד הכסף למצווה אחרת, בתנאי שעניים לא יינזקו. כשיהיה צורך, ידאגו הגבאים למלא את צרכי העניים על ידי מגבית נוספת או בכל דרך אחרת.

⁶¹² יוסף עובדיה יביע ח'. חלק חו"מ, סימן ז.

סיכום

מעיון בספרות השאלות והתשובות ותקנות הקהילות, ניתן ללמוד, שהפוסקים האחרונים סבורים שניתן לשנות את ייעודה של צדקה שנגבתה על דעת הגבאים המוכרים לציבור התורמים, או על דעת חכם ידוע, או צדקה שנאספה שלא לצורך ספציפי, למטרות שונות. לדוגמה, ניתן לשנות את ייעוד כספי הצדקה למטרה חשובה יותר מהמטרה הראשונית, כגון שינוי ייעוד כספי הצדקה לעני תלמיד חכם או לעניי ארץ ישראל. השינוי צריך להיעשות תוך הבטחה לדאוג לצורכי העניים שלמענם נאסף הכסף בהתחלה במקרה שיתעורר צורך. מספרות השאלות והתשובות ומתקנות הקהילות ניתן ללמוד שחלה התפתחות והתמקצעות בתחום קופות הצדקה. בתקופת התלמוד ואולי גם בחלק מתקופת הראשונים, הייתה בקהילה קופה אחת שסיפקו ממנה את צרכי העניים. מספרות הפסיקה ומתקנות הקהילות מצטיירת תמונה של ריבוי קופות צדקה בקהילות ישראל כאשר כל קופה מיועדת לתחום מסוים של עזרה, כגון הכנסת כלה, צדקה לעניי ארץ ישראל וכדומה. גבאי הקופות הקפידו לחלק צדקה אך ורק לצרכים שלמענם יועדה הקופה, ולא היו מוכנים לשנות ממנהגם ולחלק למטרות אחרות, ולו גם למטרות חשובות ביותר כגון צדקה לתלמיד חכם. כנראה שגבאי הצדקה היו עצמאיים ותקיפים בעמדותיהם, ולא הסכימו לשנות את ייעוד הכספים רק לאחר שקיבלו פסק הלכה מגדולי הדור, פסק הלכה המתיר לשנות את ייעוד הכספים. הפוסקים עשו כל מה שניתן כדי לאפשר שינוי ייעוד כספי צדקה בלי לחרוג ממסגרת פסקי ההלכה של הראשונים, ומבלי לפגוע במעמד המיוחד שניתן לגבאי הקופה בכל קהילה.

ריבוי התשובות העוסקות בשאלת שינוי ייעוד כספי הקופה בספרות השאלות והתשובות, עשוי ללמד על גידול בצרכים המיוחדים של אותם המוגדרים כעניים, ובמיוחד אותם עניים תלמידי חכמים ועניי ארץ ישראל שלא הצליחו להתפרנס בכוחות עצמם, ונזקקו לתמיכה מקופות הצדקה השונות. לא כל קופות הצדקה היו מיועדות לפרנסת העניים, ולכן היה צורך למצוא דרכים לשנות את ייעוד כספי הקופות השונות כדי לתת מענה לאותם צרכים גדלים והולכים של עניי ארץ ישראל ושל תלמידי החכמים העניים.

עיון בתשובות מלמד על העדפת עניים תלמידי חכמים על פני עניים אחרים. עבור עני

תלמיד חכם נכתב פסק הלכה המתיר לשנות את הייעוד המקורי של אותה קופת צדקה. יש הפוסקים שההיתר לשנות את ייעוד כספי הקופה ניתן רק עבור תלמיד חכם מובהק ולא עבור כל אחד.

אסור לשנות את יעודה של צדקה שנאספה עבור עניים מסוימים או למטרות מוגדרות ומיידיות. לעומת זאת מותר לשנות את ייעוד כספי הצדקה אם הם נגבו מתוך ידיעה ואמון בגבאים שיעשו בכספים את הנראה נכון בעיניהם.

פרק טו: הקופה והעניים המחזרים על הפתחים

א- הקופה והעניים המחזרים על הפתחים על פי ספרות התושב"ע שעד המאה ה-16

מקורות הצדקה העומדים בפני העני הם: א. מקורות פרטיים. ב. מקורות ציבוריים.

בפרק זה אבדוק את הנושאים הבאים:

א. האם לדעת חכמים העני זכאי לקבל צדקה משתי המקורות גם יחד, או שאם הוא

נוטל צדקה ממקורות פרטיים אינו זכאי יותר לצדקה ממקור ציבורי.

ב. מה היה יחסם של חכמים בתקופות שונות אל תופעת החזרה על הפתחים, ואל

קבצני הרחוב.

במשנה כתוב שגבאי קופת הצדקה מחלקים לעניים בני המקום כסף לקניית מזון לארבע

עשרה סעודות מידי יום שיש⁶¹³. אין במשנה התייחסות לשאלה אם מותר לעני המקבל

צדקה מהקופה, לחזר על הפתחים כדי לאסוף צדקה נוספת, או שדבר זה אסור עליו.

בתוספתא יש התייחסות לנושא:

... היה מסביב על הפתחים אין נזקקין לו לכל דבר⁶¹⁴.

המשמעות האפשרית של משפט זה היא שעני המחזר על הפתחים אינו מקבל כל תמיכה

מקופת הצדקה. מדברי הברייתא אפשר אולי גם להסיק מסקנה הפוכה, שאם העני מקבל

צדקה מהקופה, אסור לו לחזר על הפתחים.

דברי התוספתא היוו כנראה מקור הלכתי שעליו התבסס החכם התלמודי רב פפא ששימש

בתור גבאי קופת צדקה :

ההוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא לא מזדקיק

ליה א"ל רב סמא בריה דרב ייבא לרב פפא אי מר לא

⁶¹³ פאה ח ז.

⁶¹⁴ תוספתא (ליברמן) פאה ד ח.

מזדקיק ליה אינש אחרינא לא מזדקיק ליה לימות ליה והא תניא אם היה עני מחזיר על הפתחים אין נזקקים לו א"ל אין נזקקים לו למתנה מרובה אבל נזקקים לו למתנה מועטת⁶¹⁵.

רב פפא שהיה גבאי צדקה⁶¹⁶ הבין כנראה מדברי התוספתא שאין לתת לעני המחזר על הפתחים צדקה מהקופה. כספי הקופה מיועדים לעניים שאינם מחזרים על הפתחים, בגלל בושה או מסיבות אחרות. לאותם עניים נותנים צדקה מהקופה כדי שלא ירעבו לחם. רב ייבא חשש שאם גבאי הצדקה לא ייתן לעני, גם בעלי הבתים ימנעו מלתת והעני עלול למות ברעב. נראה שרב ייבא אינו חולק על רב פפא אלא שהוא סבור שעל גבאי הצדקה לעשות פעולה פומבית של נתינה, אפילו נתינה מועטת, כדי שהציבור ייתן אף הוא.

גם בתלמוד הירושלמי מובא דיון בנושא עני המחזר על הפתחים:

תני המסבבין על הפתחים אין נזקקין להן לכל דבר. אמר רבי

יונה ובלחוד דלא יפחות ליה מן ארגרון דיליה⁶¹⁷.

לדעת רבי יונה גם כשהעני מוצא את פרנסתו מקיבוץ נדבות בבתיים, חייב הגבאי לתת לו מהקופה לפחות מטבע כסף מינימלית, מפני שהעני מתקשה לאסוף מבעלי הבתים סכום מינימלי כדי לקנות מזון⁶¹⁸.

⁶¹⁵ בבא בתרא ט א. לדעת רבי יוסף קארו יש מחלוקת בין רש"י לחכמי התוספות בפרשנות המושג 'מתנה מועטת'. לדעת רש"י 'מתנה מועטת' היא נתינה בכמות המספיקה לקניית מזון לסעודה אחת, ואילו לדעת חכמי התוס' 'מתנה מועטת' היא נתינה בכמות שאינה מספקת אפילו לסעודה אחת.

⁶¹⁶ ראה רש"י שם, ד"ה אין נזקקין לו: "לתת מעות מן הקופה...". ראה גם דברי תוספות, שם, ד"ה לא איזדקיק ליה: "רב פפא גבאי היה ולא נתן לו מן הקופה כדתניא אין נותנין לו מן הקופה כיון שמחזר על הפתחים".

⁶¹⁷ **ירושלמי** 1. פאה דף כא ב, פרק ח הלכה ו.

⁶¹⁸ לדעת **שפרבר כסף ומחירים**. עמ' 156-161. ר' יונה היה סבור שאם העני אינו מצליח לאסוף במשך יום אחד סכום השווה לארגרון (סכום שניתן לקנות בו, במחירי אותה תקופה, בין ארבע לשש ככרות לחם), הוא זכאי לצדקה מהקופה הציבורית (הנחת העבודה של שפרבר היא שכל בעל בית יתן לעני מטבע בערך הנמוך ביותר שיש לו, מ.ה.). לדעת רב יונה (שחי בסביבות שנת 340 לספירה, והכיר את התנאים הכלכליים) היה קשה מאוד לעני באותה תקופה לאסוף במשך יום את אותו הסכום, ולכן הוא זכאי לדעתו לצדקה.

הרמב"ם פוסק:

...ועני המחזר על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נותנין לו

מתנה מועטת⁶¹⁹.

בדברי הרמב"ם אין תשובה לשאלה אם ההיגד של רב פפא, שיש לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת בלבד, נאמר לגבאי קופת הצדקה; או שהיגד זה נאמר כלפי בעלי הבתים, בעלי הבתים אינם חייבים לתת לעני מתנה מרובה, מפני שהוא מחזר על פתחי בתים רבים, וסביר להניח שיצליח לקבץ סכום כסף מספיק לצרכיו.

הרא"ש סבור שההיגד של רב פפא, ולפיו יש לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת, נאמר כלפי גבאי הקופה. עני המחזר על הפתחים לא יקבל מגבאי הקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת, מפני שהוא יכול להשלים את החסר לו מחזרה על הפתחים, וזו היא הפרשנות הנכונה בפסיקתו של הרמב"ם.

רבי יעקב בעל הטורים כותב בספרו ה'טור' שכוונת הרמב"ם בדבריו היא שהיחיד אינו חייב לתת לעני מתנה מרובה כדי מחסורו של העני אלא רק מתנה מועטת:

ולשון א"א הרא"ש ז"ל אין נותנין לו מן הקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת משמע דאגבאי צדקה קאי ומסתברא כדברי הרמב"ם שעל כל אדם קאי דכיון שהוא מחזר אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו...⁶²⁰.

רבי יעקב בעל הטורים כותב שהרמב"ם סבור, שבעל הבית פטור מלתת לעני צדקה מרובה, מפני שהעני מחזר על פתחים רבים וביכולתו לאסוף את המנה הדרושה לו. ה'טור' אינו מקבל את פרשנותו של אביו הרא"ש, ולפיה דברי רב פפא נאמרו כלפי גבאי הצדקה. פרשנותו של ה'טור' בדברי הרמב"ם, וניסיונו לקבוע הלכה בנושא בניגוד לפרשנותם

⁶¹⁹ רמב"ם היד החזקה. מתנות עניים, ז. ז.

⁶²⁰ טור י"ד. הלכות צדקה רנ.

ופסיקתם של שאר הראשונים, אינם מתקבלים על דעתו של רבי יוסף קארו⁶²¹.

בספר ההלכה שלו "שולחן ערוך" כותב רבי יוסף קארו:

ג. עני המחזר על הפתחים אין נותנין לו מהקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת.

ה. עניי העיר מרובים, והעשירים אומרים יחזרו על הפתחים והבינונים אומרים שלא יחזרו על הפתחים אלא תהיה פרנסתן מוטלת על הצבור לפי ממון, הדין עם הבינונים⁶²².

רבי יוסף קארו מסתמך על תשובה שכתב רבי שלמה בן אדרת, הרשב"א:

...שורת הדין כדברי העשירים הבינוניים שהצדקה ופרנסת העניים לפי ממון הוא...אלא שהדור נדלדל ואין עשירות לא בכיס ולא בדעת ומ"מ בכל המקומות מפרנסין מן הקופה ולפי ממון ואם יחזרו לאחר מכן על הפתחי' יחזרו וכל אחד נותן לפי דעתו ורצונו⁶²³.

לדעת הרשב"א הקופה נועדה לעזור לעניים, כדי שכל העניים יוכלו להתפרנס מן הצדקה. הצדקה מהקופה אינה תחליף לחזרה על הפתחים. עני רשאי לחזר על הפתחים, לאחר שקיבל צדקה מגבאי הקופה, וכל בעל בית ייתן לו צדקה לפי יכולתו ולפי רצונו. בהסתמכו על פסיקת הרשב"א, קובע רבי יוסף קארו שגבאי הקופה חייבים לפרנס את העניים, ואם העני רוצה הוא רשאי לחזר על הפתחים גם לאחר שקיבל צדקה מהקופה.

ב. תקנות הקהל מהמאה ה-16 ואילך

בסעיף זה אדון בשינוי היחס כלפי עניים המחזרים על הפתחים או מקבצים צדקה ברחוב. אפשר להתרשם מהתקנות שתוקנו בקהילות שונות באירופה שחל שינוי ביחס הציבור לעניים המחזרים על הפתחים. אציג מספר תקנות העוסקות בנושא, ואת יחסם של חכמי

⁶²¹ בית יוסף, שם, ד"ה ובעני המחזר על הפתחים. רבי יוסף קארו כותב על דברי רבי יעקב בעל הטורים:

"... ורבינו הפליג דעת הרמב"ם לדעת אחרת שהיא הפך המפרשים והפוסקים וכתב דהכי מסתברא..."

⁶²² שולחן ערוך. י"ד, ר"ג.

⁶²³ רשב"א שאלות 2. חלק ג, שאלה שפ, עמ' ריט.

ישראל לתקנות אלו בתקופות שונות ובקהילות שונות, ואנסה להסביר את הרקע ליחס זה.

בתקנות קהילות מסוף המאה ה-16 ואילך אנו מוצאים תקנות העוסקות בעניינם של העניים המחזרים על הפתחים. המגמה המסתמנת באותן תקנות היא לאסור על העניים לקבץ נדבות מבית לבית, או לקבץ נדבות ברחוב, ולהסתפק בצדקה הניתנת מהקופה הציבורית.

בשנת 1595 נתקנו בקרקוב (פולין) תקנות האוסרות על העניים לקבץ צדקה מבית לבית או לשבת לצורך זה ברחוב או חוץ לרחוב, בכל מקום שהוא⁶²⁴. הקבצנים התבקשו להסתפק בחלוקה השבועית מקופת הצדקה על ידי שמש הקהילה.

בקהילת פוזנא (פולין) נתקנה בשנת 1672 תקנה האוסרת על קבצנים מן החוץ לחזר על פתחי הבתים. כבר בשנת 1646 נתקנה בפוזנא תקנה ששום עני הן מעניי המקום והן עני ממקום אחר לא ילך בפורים מבית לבית. כדי שבעל הבית לא יתבייש מהעניים, הוחלט שלפני פורים תיערך מגבית כדי לחלקה לעניים⁶²⁵.

גם מתקנות נוספות שנתקנו באירופה⁶²⁶ אפשר לצייר תמונה המתארת מגמה מתמשכת של הצרת מרחב המחיה של העניים עד כדי איסור מוחלט לקבץ נדבות בבתיים או ברחובות.

⁶²⁴ ראה הורוביץ ויהיו עניים. עמ' 212-215. ראה גם הערות 9-11 שם.

⁶²⁵ הורוביץ ויהיו עניים. עמ' 212-213, הערות 10, 11. נוסח התקנות לקוח מפנקס הכשרים. עמ' 203.

⁶²⁶ ראה בן זמרה הצדקה. עמ' 195 מתוך הסכמות ליוורנו:

מ: "לא יוכלו העניים לפשוט יד ליד דלתות בית הכנסת ולא לבקש נדבה בדרכים או בבתיים ואיסור מוטל על הכל ליתן לכל מבקש כנ"ל, תחת אזהרת עונש..."
מו: "כמו כן הוחלט שבימי הקבורה או בימי האבל אין לחלק כל נדבה בבתי הנפטרים תחת אזהרת קנס של עשרים דוקאטים לזכות החברה..."

התקנה סוגרת בפני העני את האופציה לקבץ נדבות ולאסוף צדקה פרט לאפשרות של קבלת צדקה מהקופה הציבורית.

חלוקת הצדקה לעניים הועברה לסמכותה הבלעדית של קופת הצדקה והממונים עליה. סיבות אפשריות להצרת מרחב המחיה של העניים על ידי מניעת הזכות לחזר על הפתחים הן:

א. קבצנות הרחוב שהיתה נפוצה בקהילות ישראל, גרמה בושה לראשי הקהילה ולמשכילים שבה, שהיו בקשרי רעות עם בני הקהילה הנכרית. הם ניסו כנראה לצמצם את התופעה המכוערת על ידי תיקון תקנות המונעות מהעניים לחזר על הפתחים⁶²⁷.

ב. בהעברת האחראיות על מתן הצדקה לגוף מרכזי יש משום ניתוק הקשר הישיר עם העניים על כל הכרוך בכך כגון, הימנעות ממראות לא נעימים, ריחות, מחלות וזיהומים, ובעיקר הימנעות מתחושה לא נעימה שיש בסירוב ובדחייה של עניים המתדפקים על הדלתות.

ג. מבחינה כלכלית היה זול יותר להשתתף רק בתשלום קבוע לקופת צדקה, מאשר להיענות לכל עני הפונה בבקשת צדקה בנוסף לתשלום הקבוע לקופת הצדקה.

רבי ישראל מאיר הכהן מראדין, 'החפץ חיים', תוקף את המונעים מעניים הבאים לעיר ממקומות אחרים, מלחזר על הפתחים כדי לאסוף צדקה. לדבריו:

וחדשים מקרוב באו שמונעין רגלי עניים מלבוא לפתחי בע"ב ואין דואג עליהם לחיותם ברעב ותירוצם לפניהם שכונתם לטובה כי ע"י שמתרבים העניים יש היזק לאביוני העיר היינו בע"ב היורדים שאין ביכולת לעזור אותם ע"כ הם מונעין רגלי עניים לגמרי וקוצבין איזה קצבה על בע"ב שבעיר בשביל היורדים הנ"ל. ובאמת הוא טעות גדול דכי בשביל שיש בע"ב יורדים בעיר הותר למנוע צדקה משאר עניים לגמרי דנהי שאין צריך ליתן לעני המחזיר על הפתחים מתנה מרובה אבל מתנה מועטת הלא צריך כ"א ליתן לו כמבואר בגמרא ובי"ד

⁶²⁷ ראה הורוביץ והינו עניים. עמ' 216, הערה 95.

סימן ר"נ וח"ו לסגור הדלת בעדו לגמרי ולפסוק לחיותו... ואפילו לעניי
עולם אסור לעשות כן... וכ"ש שע"י תקנתם זאת הלא מונעין צדקה גם
מעניי העיר אלמנות ויתומים ומי התיר להם לעשות ככה...⁶²⁸.

הטענות של בני המקום נגד העניים הזרים הן לכאורה טענות לגיטימיות גם בהתאם
לקריטריונים הלכתיים, שהרי נפסק שעניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת, אך לדעתו של
'החפץ חיים' מעשה זה אסור בתכלית האיסור:

...ואפילו אם ירצו לעשות תקנה ליתן גם לעניי עולם מקופה שלהם דבר
מועט⁶²⁹ ג"כ אין מנהגם עולה יפה די ש בין המסבבים הרבה שאין מסבב
בשביל עצמו לבד רק טפלי תליא ביה בביתו וע"י סיבובי נשאר לו מעט
לזון אשתו ובניו שלא ימותו ברעב וכשאתה נועל את דלת בפניו אתה
יורד לחיי בניו העטופים ברעב בביתו ולא שייך בזה לאמר ענייך ועניי
עיר אחרת ענייך קודמין...⁶³⁰.

לדעתו של 'החפץ חיים' יוצרת התקנה, המונעת מהעני לחזר על הפתחים, קשיים למקבל
הצדקה, העני:

ב) גם עצם הצדקה נתמעט ע"ז הרבה מהעיר כי כשהעני הולך בעצמו
פעם יתן לו הבעה"ב מצד המצווה ופעם מצד החמלה יתר מכפי השיעור
פעם יתן לו אוכל ופעם מעות ופעם בגד ישן פעם יתן לו הבעה"ב בעצמו
ופעם אשתו או ב"ב אבל כשבעה"ב נותן מעות דבר קצוב יעלה זה רק
לשלישית או רביעית מזה⁶³¹.

התקנה שתיקנו אנשי העיר, ולפיה יקבל העני צדקה מהקופה בלבד ולא יחזר על הפתחים
גורמת הפסד לעני עד כדי ירידה לרבע או לשליש הכמות שהעני קיבל כאשר חיזר על
הפתחים.

⁶²⁸ **הכהן אהבת חסד**. פרק יז, דף לו, שם בהג"ה.

⁶²⁹ בתנאי שלא יחזרו על הפתחים באותה העיר.

⁶³⁰ **הכהן אהבת חסד**. פרק יז, דף לו, שם.

⁶³¹ שם, שם, ד"ה ועתה נחשוב הקלוקלים היוצאים מזה.

'החפץ חיים' סבור שבתקנות המונעות מהעני את הזכות לחזור על הפתחים יש גם מספר בעיות הלכתיות לנותני הצדקה בעלי הבתים:

(א) דאיתא באבות פ"ג והכל לפי רוב המעשה וז"ל הרמב"ם שם בפירוש המשנה שהמעלות לא יגיעו לאדם לפי רוב גודל המעשה אבל לפי רוב מספר המעשים...⁶³².

(ג) בהנהגתם נעשה גירעון גדול לבע"ב הפחותים במעמדם כי כשהעני הולך בעצמו כל אחד נותן לו פרוסת לחם לפי השגת ידו ומקיים עי"ז מצות צדקה בכל יום משא"כ לפי תקנתם שלא להניח לעניים לחזור על הפתחים רק ליתן מעות דבר קצוב יחסר מצות צדקה לחלק גדול מאנשי העיר...⁶³³.

(ד) מוכח בכתובות ס"ז ע"ב במעשה דמר עוקבא⁶³⁴ שמצווה יותר לחלק מזון לעניים מלחלק להם מעות כי ע"י המזון מקרבה הנייתא של העניים משא"כ כשנותן להם מעות הם צריכים לילך ולטרוח ולקנות [אך לפעמים נשתנה הענין כגון שהעני צריך למעות יותר כדי לעשות בו שאר צרכיו או שהוא ירד מנכסיו זה מקרוב ומתבייש ליקח מזון]...
(ה) נועל דלת בפני העניים...

(ח) על כולם עבירה גוררת עבירה שע"ז באים לידי איסור מלשינות*⁶³⁵

⁶³² שם, שם, בהגה סעיף א. 'החפץ חיים' מסביר בכך מדוע אין להסתפק בנתינה חד פעמית גדולה ככל שתהיה לקופה, אלא יש לתת צדקה מספר רב של פעמים כדי שהאדם יתרגל לעשייה חיובית.

⁶³³ בעלי הבתים העניים יצאו ממעגל הנותנים, מכיון שהגבאים לא פנו אליהם בבקשה לתרום מכספם לקופת הצדקה.

⁶³⁴ בבבלי, כתובות, סז ב, מסופר על מר עוקבא ואשתו שהסתתרו בתנור מוסק מפני העני. רגליה של האשה לא נכוו מחום התנור ואילו רגליו של מר עוקבא נכוו. האשה הסבירה שבדרך כלל היא נותנת מזון לעני ואילו מר עוקבא נותן ממון. בנתינת מזון העני נהנה מיידית, ואילו בנתינת ממון העני על העני לטרוח ולהכין את מזונו. מכאן ששכר מצוותה גדול משל מר עוקבא, ולכן רגליו נכוו ורגליה לא.

⁶³⁵ בשולי הגיליון ליד ה-*) כתובה המילה - בשקר - הדברים שכותב ה'חפץ חיים' בנושא המלשינות, מלמדים שהתקנה לא לתת לעניים לחזור על הפתחים קשורה כנראה לתקנות עירוניות כלליות, שקבעו שגם לעניים

ונמסרו עניים לידי זרים להכותם ולבזותם...⁶³⁶.

בסיום כותב 'החפץ חיים' את הדברים הבאים:

ולפלא לי על אותם האנשים שמתעסקין ומסייעין להתקנה החדשה ולא יראו ויפחדו לנפשם מכל הכתובים המפורשים בתורה בעינוי אלמנה ויתום... ואני יודע מגדולי ישראל שצעקו ככרוכיא ע"ז [אם לא שידאגו לטובת העניים לבנות להם בית ולהשביעם לחם כחפץ הממשלה וטוב להם מבלי שיצטרכו לחזר על הפתחים]...⁶³⁷.

לדעת ה'חפץ חיים' אין לסגור את הדלת בפני העניים המחזרים על הפתחים. הדרך הנכונה היא לאפשר לעני לקבל צדקה בדרכים שונות. יש לשלב את הצדקה הממוסדת: קופת הצדקה, בית מחסה לעניים ובית מושב זקנים לעניים זקנים שאין ביכולתם לחזר על הפתחים ולקיים את עצמם, עם הצדקה האישית הנאספת בדרך של חזרה על הפתחים.

רבי חיים דוד הלוי⁶³⁸ נשאל שאלה העוסקת בהגדרת כמות הצדקה שיש לתת לעני. בתשובתו מתייחס הרב הלוי לנושא העניים המחזרים על הפתחים והיחס עליהם: ... אבל עני המחזר על הפתחים די לתת לו מתנה מועטת, ועכ"פ אסור להחזיר פני עני הפושט יד ריקם, ועיין מ"ש בזה ב"מקור חיים השלם"

הגויים אסור לחזר על הפתחים או לקבץ נדבות ברחובות. התקנות הביאו בעקבותיהם הלשנות שגרמו למסירת העניים בידי השלטונות העירוניים הגויים המכונים על ידי ה'חפץ חיים' בשם 'זרים'.

⁶³⁶ **הכהן אהבת חסד**. פרק יז, דף לו, עמ' א-ב. הג"ה וחדשים מקרוב באו.

⁶³⁷ שם, דף לז, הגה שם. בהערה אחרת שם, דף לז, עמ' א, ד"ה שבמידה שאדם מודד כותב ה'חפץ חיים':

"* והנה מקרוב נתייסד בכמה עיירות בית מושב זקנים [היינו שזקנים וחלשים שאינם יכולים להתפרנס ממעשה ידיהם נקבצים למקום אחד ושם מספיקים להם כל צורכם עד שימלאו שם שנות חייהם] והוא ענין נכבד וקדוש מאוד..."

נראה שלדעתו צדקה ממוסדת המתמודדת עם בעיית העוני בצורה מרוכזת ונותנת מענה לבעיית העניים הזקנים שאינם מסוגלים להתמודד בכוחות עצמם, היא פתרון טוב ונכון עבור אותם עניים זקנים.

⁶³⁸ שימש כרב ראשי ספרדי בתל אביב, עד ליום מותו בשנת תשנ"ח. כתב ספרי הלכה המקובלים על חוגים רחבים:

חלק חמישי פרק רנ"ה ס"ה. אבל בזמנינו ישנם עניים שאינם מסתפקים במועט ותובעים הם סכומים מסויימים בהדגשת לא פחות, וכתב שבידם מרב או רופא מסייע לתביעתם, ורבו המתפרצים, ואין אנכי בטוח שניתן לסמוך על כל המלצה, ועכ"פ כיון שנכנס בגדר פושט יד אין חייב לתת לו יותר ממתנה מועטת כמוגדר בהלכה.⁶³⁹

הרב הלוי מכיר בעובדת קיום המוסד של חזרה על הפתחים, ולדעתו יש לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת ותו לא, ובוודאי שאין להיענות לעניים התובעים מתנה מרובה על סמך המלצות שונות.

הרב שלמה אבינר⁶⁴⁰ נשאל:

פעמים רבות אנו פוגשים אוספי נדבות ברחוב ובייחוד ברחבת הכתל המערבי. האם חייבים לתת לכל מושיט יד? כמה חייבים לתת? קרה לי שנתתי לעני סכום קטן והוא החזיר לי אותו בבוז, איך אפשר לדעת אם הוא באמת עני או שמא הוא רמאי? האם מותר להתאכזר ולסרב לתת נדבה?⁶⁴¹

בתשובתו כותב הרב אבינר בין השאר:

...אך לגבי עני הפונה אל כל אדם, אחד אחר השני, שונה הוא הדין. הוא מכונה על ידי הפוסקים "מחזר על הפתחים" כך נפסק בשולחן ערוך: "עני המחזר על הפתחים אין נותנין לו מהקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת"⁶⁴². שהרי הוא פונה אל הרבה אנשים ומכולם ישיג את מבוקשו. ...אם הוא נעלב ומסרב לקבל מתנה קטנה, סימן הוא שאינו עני

"מקור חיים השלם", "עשה לך רב", "קיצור השולחן ערוך מקור חיים" וספרים נוספים.

⁶³⁹ **הלוי עשה לך רב**. כרך ט. שאלה יט, עמ' לד.

⁶⁴⁰ רב הישוב בית אל שבשומרון. פסיקתו של הרב אבינר מקובלת מאד בחוגים הדתיים-לאומיים במדינת ישראל.

⁶⁴¹ **אבינר אוספי נדבות**. עמ' 4.

⁶⁴² **שולחן ערוך**. י"ד רנ, ג.

מר דב רוזן ממשרד הפנים הפנה אל הרב זוין שאלה בנושא הגבלות חוקיות על פושטי יד ברשות הרבים. שאלתו :

(א) עירית ת"א-יפו פנתה לשר הפנים, בבקשה ליזום תיקון בחוק לפיו אפשר יהיה להרחיק פושטי-יד מהרחוב, שכן הללו מהווים מטרד לעוברים ושבים ומכערים את פני העיר, ומהם מעוררים בחילה יותר מאשר חמלה.

(ד) לית מאן דפליג, כי אין לאסור על עני לחזור על הפתחים או לפשוט יד בבית כנסת, הבעיה מצטמצמת להגבלות חוקיות ברשות הרבים...⁶⁴⁴.

בתשובתו כותב הרב זוין:

"... אשר בקשני כמה פעמים להביע לו חוות דעתי בדבר שעירית ת"א מבקשת אישור ממשרד הפנים על רצונם לתקן תקנה שעניינם לא ישבו ברחובות העיר לשם קיבוץ נדבות, אלא עירית ת"א תקציב להם סכום חדשי מעזרה סוציאלית, - הנה זה לא שמעתי, כיוצא בזה שמעתי, בספר "אהבת חסד" לבעל החפץ חיים ז"ל פרק י"ז כתב: חדשים מקרוב באו שמונעים רגלי עניים מלבוא לפתחי בע"ב וקוצבים איזה קצבה על בע"ב שבעיר בשבילם, והאריך הרבה בזה שח"ו לעשות כן מכמה טעמים, וב"ספורי חסידים" שלי ח"א עמ' 46 הובאה מעשיה בדבר שבברדיצ'ב רצו לתקן מנהג חדש לבלי לתת לעניים לחזור על פתחי תושבי העיר ותחת זה יתנו להם מקופת הקהל הספקה קבוע לכל חודש, והזמינו את הצדיק רבי לוי שיסכים, ואמר להם שמראש התנה עמהם שלא יטריחוהו לתקנה ישנה, וזו תקנה ישנה היא מימות סדום ועמורה, ואין נ"מ אם מעשה זה קרה באמת או לא, עכ"פ התוכן שבה אמת. ואמנם יש מקום

⁶⁴³ אבנר אוספי נדבות. עמ' 4.

⁶⁴⁴ זוין/ רוזן שאלה. עמ' 146-147.

לחלק בין חזרה על הפתחים לקיבוץ ברחובות ובראש כל חוצות, אבל דומני ששמה הטוב של ת"א רבתי נפגם עי"ז: דומני שדי בכך שיגבילו אותם לא לתבוע בקהל כל עובר ושב, אלא ישבו בשקט על מקום קבוע, ומי שירצה יתן מעצמו...⁶⁴⁵.

הרב זוין סבור שיש להחיל את פסיקתו של החפץ חיים גם על קבצני הרחוב. לדעתו, תקנה לסילוקם מהרחובות ועל אחת כמה וכמה תקנה המונעת מעניים מלחזור על הפתחים, היא בגדר מידת סדום. על אנשי סדום מסופר שהם מנעו כניסת עניים לעירם, וכל מי שהפר את התקנה נענש בעונש חמור ביותר ועל כך כתוב בתורה: "ויאמר ה' זעקת סדם ועמרה כי רבה וחטאתם כי כבדה מאד"⁶⁴⁶.

סיכום

בספרות התורה שבעל פה יש דעות שונות בקשר לשאלה האם הקופה מחליפה את "החזרה על הפתחים" ועומדת במקומה, או שהיא מכשיר נוסף שבאמצעותו העני עשוי להגיע למצב שיקבל צדקה כדי מחסורו. במספר קהילות ניסו לתקן תקנות האוסרות על העניים לחזור על הפתחים, תוך הבטחה שהקופה תספק את כל מחסורם. גדולי ישראל בכל הדורות התנגדו לתקנות אלו מסיבות הלכתיות ואנושיות ויש גם מי שכינה תקנות מסוג זה "מידת סדום".

תופעת החזרה על הפתחים ממשיכה להתקיים בצד קופת הצדקה. הרבנים הפוסקים בני דורנו ממליצים לתת לעני מתנה מועטת ולא יותר גם אם בידו מכתבי המלצה מגופים שונים. אם העני אינו מסתפק בנתינה המועטת סימן שהוא אינו זקוק לצדקה לצרכים מידיים, ויש להסתייג מבקשתו ולהפנות אותו לקופת הצדקה הציבורית שם ייבדק מצבו הכלכלי לפני שיתנו לו צדקה.

⁶⁴⁵ שם, עמ' 147.

⁶⁴⁶ בראשית יח כ. ראה ילקוט שמעוני. עמ' 50, אות מט: "רבי יהודה אומר הכריזו בסדום כל מי שהוא מחזיק בפת

לחם לעני ואביון ישרף באש פלוטית".

נספח מס' 1: המטבעות המוזכרים בנושא הצדקה במשנה,

בתוספתא ובתלמודים, וערכם

חכמי המשנה⁶⁴⁷ קבעו את קו העוני בסכום של 'מאתיים זוז'. קביעה זו מעוררת מספר שאלות:

- א. האם כוונתם לכוח הקניה של מאתיים זוז או לכמות ומחיר המתכת שבמאתיים זוז.
- ב. מתי נקבע סכום זה כסכום הקובע את קו העוני, ייתכן שקביעה זו נעשתה בתקופה קדומה למשנה.

ג. האם כוונת חכמי המשנה למאתיים זוז במטבעות של תקופת המשנה, שאפשר לשקול אותם כעת ולדעת את הרכבם המתכתי, או שכוונתם ל- DENOMINATION⁶⁴⁸, ציון ערך ולא למטבעות בסכום מאתיים זוז.⁶⁴⁹

קיימות שתי שיטות למדידת ערך המטבע. לפי שיטה אחת נקבע ערך המטבע לפי הכמות ולפי מחיר המתכת שהוא עשוי ממנה. לפי שיטה שניה נקבע ערך המטבע בהתאם לכוח הקניה שלו.

א. ערך המטבעות לפי משקל המתכת שבהם, ומחירם.

במשנה ובתלמודים מוזכרים מטבעות שונים שהיו מטבעות עוברים לסוחר בתקופת המשנה והתלמוד. אותם מטבעות משמשים כאמת מידה הן לגבי קביעת זכאותו של העני לצדקה⁶⁵⁰, והן לגבי כמות הצדקה⁶⁵¹ שעל היחיד או על גבאי הצדקה לתת לעני.

⁶⁴⁷ פאה ח ח.

⁶⁴⁸ כינוי, קריאת שם.

⁶⁴⁹ אני מודה לפרופ' שפרבר שקרא את הנספח, והעיר לי על הבעיות המתודולוגיות הקשורות לדברים שנכתבו בנושא ערך מאתיים זוז.

⁶⁵⁰ פאה ח, ח-ט: "מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול... היו לו מאתיים חסר דִינר... מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול...".

⁶⁵¹ א. שם ז: "אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מכר בפונדיון...".

ב. תוספתא פאה ד י: "עני שנתן פרוטה לקופה...".

ג. בבלי בבא בתרא ט א: "אמר רב אסי לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישיית השקל בשנה...".

המטבעות המוזכרים בנושא הצדקה הם: זוז, דינר, שקל, פונדיון ופרוטה.

א. זוז: מטבע כסף, שהייתה מטבע עובר לסוחר.

דעה א': לדעת הרמב"ם והשו"ע⁶⁵², הזוז והדינר הם אותה מטבע⁶⁵³, מהמטבעות שהשתמשו בהן בארץ ישראל בתקופת המשנה והם מכונים 'כסף מדינה'. ערכה של המטבע, בהתאם למשקל הכסף שבה, היה שווה למחיר של 12 גרעיני שעורה העשויים כסף⁶⁵⁴. בכל זוז (דינר) יש כסף במשקל שבין 0.528 ל-0.6 גרם⁶⁵⁵. קו העוני העומד לדעת חכמי המשנה על 200 זוז. אם כן מי שיש לו 200 זוז שמשקלם שווה ל-24000 שקל, כלומר 105.6 עד 120 גרם כסף, אינו רשאי ליטול מתנות עניים או כל צדקה מסוג אחר. תרגום המשקל לערכים כספיים נותן סכום נמוך⁶⁵⁶. קשה להניח שבסכום כזה ניתן היה להתפרנס במשך שנה.

⁶⁵² **רמב"ם היד החזקה**. אישות י, ח. **שולחן ערוך**. אבן העזר, סימן סו, ו: "כמה שיעור כתובות לבתולה ק"ק ולאמנה מנה **ושל זו זוז כסף מדינה** (ההדגשה לא במקור) נמצא כתובות בתולה הם..."

⁶⁵³ ראה **אינצ' תלמודית**. כרך ז, עמ' תג-תד. ערך דינר. נראה שלדעת הרמב"ם והשו"ע לא מוזכרים במשנה (פאה ח ח) "מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים חסר דינר...הרי זה יטול...", מטבעות שונים, שהרי אין כל הבדל בין זוז לדינר כסף, יש שתי שמות לאותה מטבע. נראה שהכוונה היא לזוז = לדינר מדינה, השווה בערכו לשמינית דינר צורי. זוזים אלו נקראים גם זוזי פשיטי. ראה בבלי כתובות סה ב: "וכלים של חמשים זוז: אמר אביי חמשים זוזי פשיטי". רש"י בד"ה זוזי פשיטי כותב: "זוזי מדינה שהן שמינית שבזוז צורי..."

⁶⁵⁴ **בניש מדות**. עמ' שעז, סעיף י. קביעת ערך המטבע על פי משקל שעורי הכסף שבה מוסבר על ידי הרב ישעיהו קרליץ "החזון איש" בכך שמשקל אינו דבר טבעי אלא מוסכמה חברתית כלכלית העשויה להשתנות מידי תקופה. לעומת זאת משקל השעורה שקבעו חכמים כשיעור מחייב אינו משתנה כמעט למרות שינויי אקלים וכדומה, כפי שהוכח בבדיקות מדגמיות המהלך הדורות. ראה **בניש מדות**. עמ' שצא - שצז. ראה גם **ויס מדות ומשקלות**. עמ' ז-א, הדיוק שאפשר להשיג ממשקל השעורה.

⁶⁵⁵ המשקל תלוי בשיטות שונות לחישוב משקל השעורים, ראה **בניש מדות**. עמ' שצז-שצז. לשיטת הגאונים והרמב"ם משקל שעורה 0.044 גרם (בניש עמ' שצז). באשכנז היה המשקל בין 0.04 ל-0.041 גרם. (בניש, שם עמ' שצז). לשיטת הרב נאה משקל שעורה הוא 0.05 גרם. (בניש, שם, עמ' שצז). סעיפים יא-יב.

⁶⁵⁶ כסף במשקל שבין 105.6 גרם לשיטה אחת. 98.4 גרם לשיטה שניה. 120 גרם לשיטה שלישית. כדי לקבל את הערכים הכספיים של אותם מאתיים זוז בתקופה נדונה, נכפול את משקל הכסף שבמאתיים זוז במחיר גרם כסף בתקופה הנדונה. לדוגמה: בתמוז תשנ"ט מחיר אונקית כסף (= 31.1 גרם, בניש שם, עמ' תד, הערה 30), הוא 5.25 דולר אמריקאי, לפי החישוב המרבי יסתכמו 200 זוז בכ- 15.75 דולר אמריקאי.

דעה ב': לדעת הרמ"א⁶⁵⁷ הכוונה שזוז שווה דינר, כפי שמוזכר בכתובה, היא לדינר צורי שיש בו כמות כסף הגדולה פי שמונה מאשר בזוז שווה דינר מדינה. לפי התחשיב בכל דינר מדינה יש כמות כסף השווה במשקלה ל-12- שעורים, ובדינר צורי יש כסף במשקל 96 שעורי כסף⁶⁵⁸, בין 4.224 גרם כסף ל- 4.8 גרם כסף⁶⁵⁹. ב-2002 זוז יש כסף במשקל שבין 844.8 גרם כסף ל- 940 גרם כסף⁶⁶⁰. דברי חכמי המשנה במסכת פאה לפיהם מי שיש לו מאתיים זוז אינו רשאי ליטול צדקה מבוססים כנראה על תחשיב, ולפיו מאתיים זוז זהו סכום המספיק להוצאות שנתיות למזון ולביגוד למשך שנה לאשה שבעלה העני מפרנס אותה על ידי שלישי⁶⁶¹. סביר להניח שאם נפסק לשיטה זו שמאתיים זוז שבכתובה הם זוזים צוריים, הרי גם מאתיים זוז המוזכרים במשנה פאה המהווים את קו העוני, הם מאתיים זוז צורי, שהרי מאתיים זוז המהווים את קו העוני ומאתיים זוז שבכתובה קשורים זה בזה⁶⁶². תרגום המשקל לערכים כספיים נותן סכום שסביר

⁶⁵⁷ שולחן ערוך. אבן העזר, סימן סו, ו. להלן קטע מדבריו: "... ויש מי שמשער כתובת בתולה י' זהובים ואלמנה חמשה זהובים אבל לדעת יש פוסקים (ראה באר הגולה על אתר הכותב שזו דעת ר"ת, ואילו לדעת הרא"ש כתובת אשה מדרבנן וחכמים תיקנו לתת לה 200 סלעים לפי משקלם מדאורייתא) מאתיים של בתולה ומנה של אלמנה **משערים בזוזי דאורייתא והוא ח' פעמים יותר** (ההדגשה לא במקור) וכתבו דלכן נהגו לכתוב בכתובה דחזי ליכי מדאורייתא...".

⁶⁵⁸ ראה **ויס מדות ומשקלות**. עמ' ו, טבלה ב'-המשקלות (מסלע ומטה) המופיעים בתלמוד ויחסם. לדעת הגאונים. למטבעות הנכריים ולמשקל גרעיני החרוב והשעורה. דינר או זוז המופיעים בתלמוד שווים במשקלם למשקל 96 גרעיני שעורה.

⁶⁵⁹ ראה הערה 9.

⁶⁶⁰ במחירי הכסף בתמוז תשנ"ט הערך הכספי של 200 זוז=דינר נע בין 142.28 דולר אמריקאי, לבין 162.75 דולר אמריקאי. ראה הערה 10.

⁶⁶¹ ראה פרק א', עמ' 27-28. לפי פרשנותו של הר"ש קו העוני נקבע על מאתיים זוז מפני שזהו הסכום שבו ניתן לרכוש מזון וביגוד בכמות המספיקה לאדם למשך שנה והדבר נלמד לדעתו ממסכת כתובות... בה נעשה תחשיב ההוצאות לאדם שאינו מפרנס באופן ישיר את אשתו אלא על ידי מתווך. הערך הכספי של המזון והביגוד לאשה מסתכם המאתיים זוז וזהו הסכום לאשה שבעלה עני, וזהו כנראה גם הסבר אפשרי לכך שתיקנו שהסכום הבסיסי בכתובה יהיה מאתיים זוז.

⁶⁶² על הקשר בין קו העוני למאתיים זוז שבכתובה, ראה הערה 14. ראה גם דברי **בניש מדות**. עמ' שעו, הכותב בין השאר: "ואחד הגאונים כתב שכסף מדינה הוא כסף של הפרסיים 'שהרי התלמוד בימי הפרסיים בבבל היה', וע"פ דבריו יתכן שההלכות שנשנו במשנה היו בכסף צורי - הכסף שיצא בא"י הימים ההם, אלא שקבלו חז"ל

להניח שניתן היה להתפרנס ממנו באותה תקופה⁶⁶³.

ב. שקל: במקרא מוזכר השקל בקשר לחובת הנתינה שעל כל יחיד לתת למשכן או למקדש:

זה יתנו כל- העבר על-הפקדים מחצית השקל בשקל הקדש עשרים גרה

השקל מחצית השקל תרומה לה⁶⁶⁴.

השקל המקראי עבר ייסוף, והשקל שנתקבל כמטבע עובר לסוחר הוא השקל הצורי, השקל הנהוג במדינת צור⁶⁶⁵. לאחר הייסוף עמד השקל על משקל של 14 גרם כסף. בתלמוד הבבלי נקבע על ידי רב אסי שאין לפחות משלישת השקל בשנה לצדקה⁶⁶⁶. אם כן הנתינה המינימלית היא בגובה של 5 גרם כסף שמחירם מתעדכן מדי זמן.

ג. פרוטה: מטבע נחושת עובר לסוחר, הקטן ביותר בערכו בתקופת המשנה והתלמוד⁶⁶⁷. ערך הפרוטה במשקל כסף צרוף הוא חצי משקל שעורה, כ- 0.022 גרם כסף.

ד. פונדיון: מוזכר במשנה כמחיר ככר לחם, שווה בערכו ל- 16 פרוטות, כ- 0.35 גרם כסף⁶⁶⁸.

ב. חישוב ערך המטבע בהתאם לפי כוח הקניה שלו

חישוב ערך המטבע על פי משקל הכסף שבו, לפי מחיר המתכת המשתנה מעת לעת, היא

שהחיובים שמדרבנן נקבעים בכל זמן ובכל מקום ע"פ מטבעותיו...". נראה שלדעת אותו גאון מגאוני בבל גם מאתיים זוז המהווים את קו העוני הם מאתיים זוז צורי.
גם הרב גורן בדבריו על הגדרת קו העוני לפי ערך הכסף כותב שערך מאתיים זוז עולה ל- 270 דולר אמריקאי (תורת המדינה, עמ' 358-359, ספרו יצא לאור בשנת תשנ"ו). תחשיב זה מתאים לערך של מטבעות כסף במשקל של 844 עד 940 גרם כסף, כלומר למאתיים זוז צורי.

⁶⁶³ ראה הערה 24 להלן לגבי רמת המחירים הנמוכה יחסית בתקופת המשנה.

⁶⁶⁴ שמות ל, יג.

⁶⁶⁵ **בניש מדות**. עמ' שסה-שסז, והערות 9-11 שם.

⁶⁶⁶ המקור לדבריו הוא פסוק בספר נחמיה י לג: "והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישיית השקל בשנה לעבדת בית אלהינו".

⁶⁶⁷ **בניש מדות**. עמ' תטו-תטז.

⁶⁶⁸ שם עמ' תיז.

אחת מהשיטות לקביעת ערך המטבעות המוזכרים במשנה ובתלמוד. על פי שיטת חישוב זו נוכל להגיע לקביעת ערך מאתיים זוז המוזכרים במשנה כקו המבדיל בין העשיר שאינו זכאי ליטול צדקה, לבין העני הזכאי ליטול. הסכום שנקבל לפי מחירי המטבע כיום אינו מבטיח אותן האפשרויות הכלכליות למי שבידו סכום זה כפי שהיו למי שהיה לו סכום שווה ערך בתקופת המשנה⁶⁶⁹. לעומת זאת אם נקבע את ערך המטבע על פי כוח הקניה שלו נוכל להגיע להשוואה טובה יותר של קו העוני בתקופת המשנה ובימינו.

במשנה⁶⁷⁰ מסופר על כך שרימון או אתרוג נקנו בפרוטה. מדוגמה זו ומדוגמאות נוספות אפשר ללמוד שכוח הקנייה של הכסף היה גדול יחסית באותה תקופה ונבע כנראה ממחירים זולים של המוצרים מחד גיסא, ומההיספקות במועט של ציבור הקונים מאידך גיסא. ההסבר האפשרי לתופעה זו היא שרוב משקי הבית התנהלו באופן עצמאי, מבלי להזדקק יתר על המידה למסחר בצורותיו השונות⁶⁷¹.

אם נחשב את רשימת המצרכים, פריטי הלבוש ושאר המוצרים שניתן היה לקנות, לדעת חכמי המשנה, במאתיים זוז במחירי אותה עת, ונתרגם את הרשימה למחירים ולעלויות של ימינו, נוכל לקבל את סך ההוצאה לנפש במחירי ימינו השווה בערכה למאתיים זוז של תקופת המשנה⁶⁷².

⁶⁶⁹ כדוגמה נביא את מחיר הלחם באותה תקופה כקנה מידה לרמת מחירים. שער התבואה לפי הכתוב במשנה היה נמוך יחסית. ראה פאה ח ז, ככר לחם ניתן היה לקנות בפונדיון אחד, כלומר ב-16 פרוטות (מחיר הלחם היה כפול ממחיר החיטה המספיקה ליצור אותה כמות של לחם, בגלל הוצאות היצור. חיטה בכמות המספיקה להכנת ככר לחם עלתה 8 פרוטות). לדעת הר"ש משאנ"ץ ההוצאה לנפש למזון ביגוד ושאר צרכי מחיה ברמת מינימום עלתה לסך 200 זוז ולכן קבעו חכמי המשנה שמי שיש לו מאתיים זוז ליחיד לא יטול מתנות עניים. דוגמה נוספת לרמת המחירים הנמוכה באותה תקופה. מסופר על הלל הזקן שהיה מפרנס את משפחתו בחצי טרפעיק ליום, ראה בבלי יומא לה, ב: "אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעיק חציו היה נותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו...". (טרפעיק הוא מטבע השוה בערכו 96- פרוטות).

⁶⁷⁰ מעילה, ג ו. עיין **בניש מדות**. עמ' ת-תא, לגבי כוח הקניה של פרוטה בזמן המשנה והתלמוד.

⁶⁷¹ ראה גם גורן **תורת המדינה**. עמ' 367, לדבריו תרם יוקר המתכות האצילות, זהב וכסף, לכוח קניה גדול של המטבעות באותה תקופה, יחסית לתקופות מאוחרות יותר.

⁶⁷² רשימת מצרכים ופריטים לקיום מינימלי של אישה למשך שנה נמצא במשנה כתובות, ה ח-ט. ראה **בניש מדות**. עמ' תא, הערה מס' 15. לדבריו החישוב של הפריטים שהבעל נותן לאשתו במשך שנה בערכים כספיים עולה

על פי שיטת חישוב זו קו העוני אינו תלוי ברמת החיים של אוכלוסייה מסוימת בתקופה כל שהיא, אלא הוא קו המציין רמת קיום מינימלית השווה בערכה הכספי למאתיים זוז של תקופת המשנה מתורגמים לרמת המחירים של אותה רשימת מצרכים בתקופה מאוחרת. ניתן גם לקבוע את קו העוני כנגזרת של רמת חיים בזמן נתון באוכלוסייה מסוימת, כך שאם רמת החיים של כלל האוכלוסייה עולה, עולה אתה קו העוני. כתוצאה מעליית קו העוני גדל מספר היחידים והמשפחות הנמצאים מתחת לקו העוני וזכאים לקבל צדקה מהיחיד ומקופת הצדקה הציבורית⁶⁷³.

למאתיים זוז ולא למאה כפי שסבור הר"ש, ומכאן שהסכום של מאתיים זוז הכתוב במשנה כקו העוני מתאים לחישוב של הצרכים הבסיסיים הנדרש לקיום ברמה המינימלית, ומי שיש לו סכום של מאתיים זוז ליחיד לא יקבל מתנות עניים או כל צדקה מסוג כלשהו.

⁶⁷³ ראה גורן תורת המדינה. עמ' 358. על פי דר"ח המוסד לביטוח לאומי הדן במצב העוני בישראל, תשמ"ה, נקבע שבמדינת ישראל כחצי מליון איש מתחת לקו העוני. המספר הגדול נובע משיטת החישוב של קו העוני, ועל פיה קו העוני הוא קו הנגזר מרמת חיים של כלל האוכלוסייה. לכן יגדל או יקטן מספר זה בהתאם לשינויים ברמת החיים של כלל האוכלוסייה ולא בהתאם ליכולת הקיום הריאלית של היחיד או המשפחה.

נספח מס' 2 – הגדרת העוני ומדידתו בעולם המערבי

במאות 19-20

במחצית השנייה של המאה ה-19 החלו בעולם המערבי באיסוף שיטתי של נתונים הקשורים לעוני ולעניים. מטרת האיסוף הייתה לקבוע מדדים שניתן יהיה להגדיר באמצעותם את קו העוני, ובהתאם לכך לקבוע קריטריונים לזכאות לתמיכה כלכלית מהמוסדות הציבוריים. לדעתו של פרופ' דורון⁶⁷⁴, תופעת העוני אינה תופעה חברתית בת זמננו. תולדות העוני הן למעשה תולדות קיומו של המין האנושי. בכל חברה הופיעה בעיית העוני בצורה כלשהי ויחד עמה ניסיונות לפתור את הבעיה. פרופ' דורון כותב שכל הניסיונות לקבוע קו עוני 'מדעי' אובייקטיבי, שייתן תשובה חד משמעית לתופעת העוני, ושיהיה תקף בכל זמן ובכל מקום לא הוכתרו בהצלחה, משום שהמדע אינו יכול לתת תשובה חד משמעית לשאלה שהיא ביסודה חברתית ערכית. יחד עם זאת יש הכרח להגדיר קו עוני, כדי שאפשר יהיה להתמודד עם תופעת המחסור במשאבים מחד גיסא ואם פתרון בעיית העוני מאידך גיסא.

במדינות שונות בעולם פותחו החל מאמצע המאה ה-19 וביתר שאת מתחילת המאה ה-20 כלים למדידת העוני ולקביעת קריטריונים לזכאות לצדקה מהקופה הציבורית. בארצות מפותחות בעולם המערבי גובשו שלש שיטות עיקריות למדידת העוני ולהגדרת קו העוני. להלן עיקרי שלוש השיטות על יתרונותיהן וחסרונותיהן⁶⁷⁵.

שיטה ראשונה למדידת קו העוני ולקביעתו: הגישה המוחלטת.

הגישה המוחלטת מתייחסת אל העוני כחוסר יכולת לרכוש סל מוצרים בסיסי⁶⁷⁶. מי שאין

⁶⁷⁴ ראה דורון הגדרת העוני, עמ' 15-30

⁶⁷⁵ המקור העיקרי לסקירת שלושת השיטות הוא מאמר שנכתב על ידי יאסר עוואד ונירית ישראלי. ראה עוואד ונירית עמ' 211-216.

⁶⁷⁶ הסל הבסיסי מכיל מוצרי מזון, ביגוד, דיור ושאר מוצרים הנחוצים לניהול אורח חיים תקין.

ברשותו מקורות הכנסה מספיקים הדרושים לרכישת סל מוצרים זה נחשב עני. ההכנסה הדרושה לרכישת סל מוצרים מוגדרת כקו העוני. במספר מדינות נהוגה שיטת מדידה

זו⁶⁷⁷.

יתרונות השיטה:

א. ניתן לחשב במדויק את עלות סל המצרכים ולקבוע בדרך זו את הזכאים לתמיכה מהקופה הציבורית.

ב. ניתן לעדכן בקלות יחסית את עלות הסל בהתאם לשינויים ברמת המחירים, ולעדכן את קו העוני ואת מידת התמיכה לזכאים.

חסרונות השיטה:

קביעת סל מצרכים בסיסי הנחוץ, נקבע על ידי מומחים בהתאם להנחות שונות שלא תמיד מביאות בחשבון את הצרכים האמתיים של היחיד ואת טעמו הייחודי⁶⁷⁸

שיטת מדידה שנייה: הגישה היחסית

הגישה היחסית מגדירה את העוני כחוסר יכולת לקיים רמת חיים 'אופיינית' לחברה הסובבת את העני. מי שהכנסתו נמוכה בצורה משמעותית מההכנסה האופיינית לאותה חברה שהוא חי בה, נחשב עני. הגדרה זו תלויה בשני פרמטרים עיקריים.

פרמטר ראשון הוא גובה ההכנסה ה'אופיינית' לאותה חברה. פרמטר שני הוא הגדרת קו עוני, שהמרחק ממנו ייתן מענה לשאלה אם אדם מסוים הוא עני וזכאי לתמיכה

מהמוסדות הממונים על הרווחה⁶⁷⁹.

יתרון השיטה:

⁶⁷⁷ לדוגמה ארה"ב, גרמניה, אוסטריה, שוודיה ומדינות נוספות.

⁶⁷⁸ החוקר הראשון שניסה להגדיר את מינימום המזון הנחוץ למחיה הוא B.seebohm, Rowntree, שקבע כמידה בסיסית של המזון הנחוץ לקיום, את מינימום הקלוריות הנחוץ לגבר המועסק בעבודה גופנית ברמה מסוימת, וביחס לאותה מכסה בסיסית קבע את הצרכים של אנשים נשים וילדים. דורון הגדרת העוני, עמ' 19. קביעה זו היא שרירותית ואינה מתחשבת כראוי בצרכים האמתיים של אנשים שונים.

⁶⁷⁹ במדינת ישראל ההכנסה האופיינית היא ההכנסה החצינית, כלומר הכנסה ש-50% מהאוכלוסייה נמצאים מעליה ו-50% נמצא תחתיה. קו העוני במדינת ישראל מוגדר כרמת הכנסה השווה ל-50% מההכנסה החצינית הפנויה.

יש התחשבות בשינויים החלים ברמת החיים ובהתחלקות ההכנסות באותה חברה. ככל שרמת החיים הכללית עולה מתעדכנת הכנסתם של העניים הנמצאים מתחת לקו העוני עדכון השומר על רמת החיים של אותה אוכלוסייה, שלא תרד לרמה נמוכה יותר. חסרון השיטה:

מדידת קו העוני כאחוז מסוים מההכנסה הממוצעת, אינה מתחשבת למעשה במצבו האמתי של הפרט. מי שהכנסתו הפנויה עולה בשיעור הנמוך מעליית ההכנסה הממוצעת עלול לרדת אל מתחת לקו העוני ולהיות מוגדר כעני, למרות שבפועל יש לו הכנסה המאפשרת קיום ברמה נאותה. שיטת מדידה זו עלולה ליצור, על פי ההגדרה, שינויים גדולים במספרי העניים כתוצאה משינויים בהכנסות כלל התושבים, למרות שמבחינה אובייקטיבית לא חל כל שינוי ברמת החיים של האוכלוסייה המוגדרת כאוכלוסייה ענייה.

שיטה שלישית: הגישה הסובייקטיבית

על פי גישה זו עוני הוא חוסר יכולת לחיות ברמה סבירה. הקביעה בדבר חוסר היכולת אינה אובייקטיבית אלא סובייקטיבית. האדם עצמו הוא זה הקובע את מצבו בהתאם לתחושתו. קו העוני נקבע על תשובותיו של היחיד או המשפחה לשאלה: מה היא ההכנסה המינימלית שמשפחתך זקוקה לה כדי לחיות ברמת חיים סבירה? יתרון השיטה:

קביעת קו העוני נעשית על-ידי האדם הנצרך בעצמו על פי תפיסתו את המצב באופן מוחלט ובאופן יחסי לחברה הסובבת אותו. חסרון השיטה:

קשה לקבוע מדד כללי מדד שיאפיין את העוני באותה חברה, בגלל השוני והריחוק בהערכת כל אחד את מצבו ביחס להערכת חברו. אין אמות מידה קבועות למדידה כוללת של העוני, ואין אפשרות להגדיר קו עוני מחייב. מהשוואת השיטות השונות לקביעת קו העוני, שהוצגו לעיל, להגדרת קו העוני שבספרות התושב"ע, ניתן למצוא קווי דמיון בין הגישה המוחלטת⁶⁸⁰ לבין הגדרת קו העוני שבספרות

⁶⁸⁰ היא השיטה הראשונה.

התושב"ע. חכמי המשנה קובעים שמי שאין לו מאתיים זוז, סכום המאפשר לקנות סל מוצרים ושירותים בסיסיים המאפשרים קיום מינימלי, נחשב עני וזכאי לתמיכה מקופת הצדקה.

שיטת המדידה היחסית מזכירה את הגדרת קו העוני הכתובה ב'טור'⁶⁸¹, ולפיה קו העוני נגזר מרמת החיים של החברה בתקופה מסוימת.

הגישה סובייקטיבית⁶⁸² מזכירה את מצוות התורה "והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו"⁶⁸³. על – פי הפרשנות שניתנה לצו המקראי הזה על ידי חכמים, יש לתת לעני את כל מה שהוא מבקש לפי רמת החיים שהייתה לו לפני שהעני⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ טור יורד דעה רנג. ראה דיון בנושא בפרק ג בעבודה. הטור כותב: "...אבל האידנא שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס מן הריווח...".

⁶⁸² השיטה השלישית שהוצגה לעיל.

⁶⁸³ דברים, טו ח.

⁶⁸⁴ ראה פרק א' בעבודה זו.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- אבואלעפייא יד רמה
אבואלעפייא, הרב מאיר. יד רמה על מסכת בבא בתרא
ירושלים, תשל"ב.
- אבינר אוספי נדבות
אבינר, הרב שלמה. "אוספי נדבות". באהבה ובאמונה. (דף
פרשת שבוע בהוצאת מכון מאיר, ירושלים). (ה' תמוז
תשנ"ט).
- אברהמס צוואות
Abrahams, Israel. Hebrew Ethical Wills. Philadelphia, 1948. P312.
- אגוס זמנים הירואיים
Agus, I. The Heroic Age Of Franco-German Jewry. New York. 1969. P41.
- אהרנברג שו"ת דבר
אהרנברג, יהושע מנחם. שאלות ותשובות דבר יהושע בני-
ברק, תשנ"ח. חלק ג'.
- אופנהיימר ההיסטוריה
אופנהיימר, אהרון. ההיסטוריה של א"י בתקופת המשנה
והתלמוד והשלטון הביזנטי. ירושלים: יד בן צבי. תשמ"ה.
כרך ה', עמ' 85.
- אופנהיימר שיקום
אופנהיימר, אהרון. "שיקום הישוב היהודי בגליל", בתוך:
ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי,
בעריכת צבי ברס. שמואל ספראי. יורם צפריר. מנחם
שטרן. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ב. עמ' 34-40.
- אוצר הגאונים
אוצר הגאונים. עורך: לוי, ב.מ. מוסד הרב קוק. ירושלים,
תרצ"ט. כרך ח'.
- אורבך בעלי התוספות
אורבך, אפרים אלימלך. בעלי התוספות תולדותיהם
חיבוריהם, שיטתם. מהדורה רביעית מורחבת. הוצ' מוסד
ביאליק, תש"ם. ירושלים, תשמ"ו. חלק א, חלק ב.
- אור זרוע
רבי יצחק בן משה. אור זרוע. הוצאת "נהורא דאורייתא".
בני ברק, תשי"ח. ד"צ דפוס זיטמיר, תרכ"ב. חלק א'.
- אזולאי ברכי יוסף
אזולאי, הרב חיים יוסף דוד. ברכי יוסף. ירושלים תשכ"ד.
- אידלברג תשובות
אידלברג, שלמה. תשובות רבינו גרשום מאור הגולה. ניו
יורק, תשט"ז.
- איזנברג דומוביץ
איזנברג, יהודה. דומוביץ, עמירם. תורה מסיני. ירושלים,
תשנ"ד.
- אינצ' תלמודית
אינצקלופדיה תלמודית. ערך דינר. כרך ז', ע' תד.
- אלברט מעשר
אלברט, אברהם מרדכי. מעשר כספים. ירושלים. תשל"ז.
- אלון תולדות
אלון, גדליהו. תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה

<u>והתלמוד</u> . תל אביב. תשי"ג (מהדורה ראשונה). תשי"ד (מהדורה שנייה).	
רבי אליהו מווילנא. "אגרת הגר"א". בתוך: <u>מסילת ישרים</u> . מחבר: רבי משה חיים לוצאטו. מהדורת נצח. תל אביב תשי"ז.	אליהו אגרת
רבי אליהו מווילנא "אגרת הגר"א" בתוך: <u>עלים לתרופה</u> . קושטא תרכ"ו.	אליהו אגרת עלים
אליהו, הרב מרדכי. "גדר 'עני' למעשר שני". <u>התורה והארץ</u> ב (תשנ"א) עמ' 41-47.	אליהו גדר עני
אלשקר, רבי משה. <u>שאלות ותשובות מהר"ם</u> <u>אלשקר</u> . ירושלים, תשי"ט.	אלשקר שו"ת
אנגל, אברהם יששכר. <u>ספר זכרון לקהילת דונאסרדהאלי</u> . ישראל: ועד קהילת דונאסרדהאלי, תשל"ה.	אנגל ספר זכרון
אסאד, הרב יהודה. <u>תשובות מהר"א</u> . ניו יורק, תשכ"ה.	אסאד תשובות
אפשטיין, רבי יחיאל מיכל הלוי. <u>ערוך השולחן</u> . הוצאת פאללק פעלדהיים. ניו יורק, תש"ו. חלק ב'.	אפשטיין ערוך השולחן
אשכנזי שמואל/ירדן-דב. <u>אוצר ראשי תיבות בלשון</u> <u>ובספרות מימי קדם ועד ימינו</u> . ירושלים, תשכ"ו.	אשכנזי שמואל
אשתור, אליהו. <u>קורות היהודים בספרד המוסלמית</u> . הוצ' קרית ספר בע"מ, ירושלים, תש"ך.	אשתור קורות
<u>תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא</u> . כת"י אסקוריאל.	בבלי ב"ב 1
..... כת"י פירנצה 9-7 II .	בבלי ב"ב 2
..... כת"י פריס 1337.	בבלי ב"ב 3
..... דפוס ווילנא.	בבלי ב"ב 4
<u>תלמוד בבלי</u> . דפוס ויניציה. רפ. עמ' רפג.	בבלי ויניציה
<u>תלמוד בבלי</u> . כת"י המבורג 165 (19). צילום פקסימילי. ירושלים: הוצאת מקור. תשכ"ט.	בבלי כת"י המבורג
<u>תלמוד בבלי מסכת כתובות</u> . כת"י וטיקן 113. הוצאת מקור. ירושלים, תשל"ב.	בבלי כתובות
<u>תלמוד בבלי</u> . כת"י מינכן [95]. הוצאת שטארק ה.ל. ליידין. תרע"ב. ד"צ ירושלים, תשל"א.	בבלי כת"י מינכן
<u>תלמוד בבלי</u> . דפוס שולזינגר. ד"צ ש"ס ווילנא. ניו יורק. תש"ח.	בבלי שולזינגר
<u>תלמוד בבלי מסכת כתובות</u> . עם שינויי נוסחאות מכת"י של התלמוד. עורך: הרשלר, משה. מכון התלמוד הישראלי השלם. ירושלים תשל"ב.	בבלי שינויי נוסחאות

בכרך חוט השני	בכרך, רבי יאיר. <u>שאלות ותשובות חוט השני</u> . מהדורת מכון חת"ם סופר. ירושלים, תש"ל.
בכרך חות יאיר	בכרך, רבי יאיר. <u>שאלות ותשובות חות יאיר</u> . חלק ב'. רמת-גן. תשנ"ז.
בן זמרא שו"ת	בן זמרא, רבי דוד. <u>שאלות ותשובות רדב"ז</u> . מהדורת הרצים. ניו-דזערסיא, ניו ג'רזי. חלקים: ב' ג' ד'.
בן זמרה הצדקה	בן זמרה, אליהו. "הצדקה בראי תקנות הקהל באיטליא בראשית ימי הפוסקים האחרונים". בתוך: <u>ספר זכרון לאברהם שפיגלמן</u> , בעריכת: מורגנשטרן, אברהם. תל-אביב, תשל"ט. עמ' 188-195.
בנימין שו"ת	בנימין בן מתתיהו. <u>שאלות ותשובות בנימין זאב</u> . ירושלים תשמ"ט, חלק א.
בניהו	מבוא לספר בניהו, מאיר. <u>מבוא לספר בנימין זאב</u> . ירושלים, תשמ"ט.
בניש המטבעות	בניש, חיים פ. <u>מדות ושיעורי תורה</u> . בני ברק, תשמ"ז.
בן-ששון פרקים	בן-ששון, חיים הלל. <u>פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים</u> . תל אביב: הוצאת עם עובד. תשי"ח. עמ' 54-83.
בעלי התוספות	בעלי התוספות (מיוחס לבעלי התוספות). <u>רבותינו בעלי התוספות על חמשה חומשי תורה</u> . וורשא, תרמ"ט.
בער היהודים	בער, יצחק. <u>היהודים בספרד הנוצרית</u> . תל אביב: הוצאת עם עובד. תשי"ט.
בצרי דיני ממונות	בצרי, הרב עזרא. <u>דיני ממונות</u> . ירושלים, התש"ן. מהדורה שניה. חלק א'.
בקשי בנין אב	בקשי דורון, הרב אליהו. <u>שאלות ותשובות בנין אב</u> . ירושלים, תשנ"ח. חלק א'.
ברגמן הצדקה	ברגמן, יהודה. <u>הצדקה בישראל: תולדותיה ומוסדותיה</u> . ירושלים, תשל"ה.
ברונשפיגל שיטת הרמב"ם	ברונשפיגל, הרב אבא. "שיטת הרמב"ם בהפרשת צדקה". <u>מוריה יג (י-ב)</u> . (כסלו תשמ"ה). עמ' עה-עו.
ברייש שו"ת חלקת	ברייש, הרב יעקב. <u>שאלות ותשובות חלקת יעקב</u> . הוצאה שניה. בני ברק, תשל"ו. חלק ג'.
ברלין שו"ת משיב	ברלין, הרב נפתלי צבי. <u>שאלות ותשובות משיב דבר</u> . ירושלים, תשנ"ג. חלק ב'.
גולדברג מעשר	גולדברג, הרב אברהם הלל. "מעשר כספים להלכה ולמעשה". <u>שבילין ל"ג-ל"ה (תשד"ם)</u> : עמ' קטז.

גורן, הרב שלמה. <u>תורת המדינה</u> . ירושלים: הוצאת 'האידרא רבה'. תשנ"ו.	גורן תורת המדינה
גרודזינסקי, רבי חיים עוזר. "בענין שינוי מעות בקופת צדקה". בתוך: <u>אבן ציון, ספר זכרון בן ציון כהנא</u> . בעריכת בני החבורה בישיבת "כנסת ישראל" חברון. ירושלים, תשמ"ז.	גרודזינסקי צדקה
גירודני, רבי יונה. <u>עליות דרבינו יונה, גנזי ראשונים</u> . ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם. תשכ"ו.	גירודני עליות
דובנוב, שמעון. <u>דברי ימי עם עולם</u> . תל אביב, תשי"ח. כרך ד.	דובנוב דברי ימי
דוראן, רבי שמעון. <u>שו"ת רשב"ש</u> . ירושלים, תשכ"ח. ד"צ ליורנו, תק"ב.	דוראן שו"ת רשב"ש
דורון, אברהם. "הגדרת העוני ומדידתו הסוגיה הלא פתורה". <u>בטחון סוציאלי</u> חוברת 32 (אוקטובר 1988) ע' 30-15.	דורון הגדרת העוני
דינור, בן ציון. <u>ישראל בגולה</u> . ירושלים-תל-אביב, תשכ"ה. דינרי, ידידיה אלטר. <u>חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים</u> . מוסד ביאליק. ירושלים, תשמ"ד.	דינור ישראל בגולה דינרי חכמי אשכנז
דנציג, הרב אברהם. <u>חכמת אדם</u> . ירושלים, תשל"ה. דסברג, אורי. "הקריטריונים לחלוקת כספי צדקה". <u>תחומין</u> ד', אלון שבות (תשמ"ג).	דנציג חכמת אדם דסברג קריטריונים
רבינוביץ, רפאל נתן נטע. <u>דקדוקי סופרים השלם</u> . ירושלים: הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם. תשל"ז.	דקדוקי סופרים
Hamal, Gildas H. Poverty And Charity In Romen Palestine, First Three Centuries University of California, 1983, P 302-30.	המל עוני וצדקה
Hands A. R. Charities And Social Aid In Greece And Rome, New York, 1968, P 26-29.	הנדס צדקה ביוון ורומי
הורוביץ, אלימלך. " 'ויהיו עניים (הגונים) בני ביתך': צדקה, עניים ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה בין ימי הביניים לראשית העת החדשה". בתוך: <u>דת וכלכלה</u> . בעריכת: בן ששון, מנחם. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל. תשנ"ה. עמ' 209-231.	הורוביץ ויהיו עניים
הילדעסהיימר, רבי עזריאל. <u>שאלות ותשובות רבי עזריאל</u> . תל אביב, תשכ"ט. חלק אורח חיים- יורה דעה.	הילדעסהיימר שו"ת
הירש, הרב שמשון. <u>פירוש על התורה לספר דברים</u> .	הירש על התורה

ירושלים, תשמ"ח. עמ' קעו.	
הכהן, רבי ישראל מאיר. <u>אהבת חסד</u> . ישראל, תשכ"ז.	הכהן אהבת חסד
הלוי, הרב חיים דוד. <u>מקור חיים השלם</u> . ירושלים, תשל"ו.	הלוי מקור
הלוי, הרב חיים דוד. <u>עשה לך רב</u> . תל-אביב, תשמ"א. כרך ד'. כרך ט'.	הלוי עשה לך רב
הלינגר, מיכאל. <u>תלמוד תורה של נשים לאור המקורות</u> . עבודת M. A. אוני' בר אילן רמת גן, תשנ"ד.	הלינגר תלמוד תורה
<u>הלכות גדולות</u> . מהדורת הילדסהיימר, עזריאל. הוצאת מקיצי נרדמים. ירושלים, תשמ"ז. חלק ג, עמ' 389.	הלכות גדולות
הר, משה דוד. "משמעות מפלתם של היהודים במלחמת בר כוכבא". בתוך: <u>ההיסטוריה של ארץ ישראל התקופה הרומית ביזנטית</u> . בעריכת: שביט, יעקב. ירושלים: יד בן צבי. תשמ"א. כרך ה'. עמ' 14-18.	הר, משמעות
הר, משה דוד. "הישוב היהודי תנאים כלכליים". בתוך: <u>ההיסטוריה של ארץ ישראל התקופה הרומית ביזנטית</u> . בעריכת: שביט, יעקב. ירושלים: יד בן צבי. תשמ"א. כרך ה'. עמ' 126-127.	הר, הישוב היהודי
ווננר, הרב שמואל. <u>שאלות ותשובות שבט הלוי</u> . בני ברק, תשל"ג. חלק יורה דעה.	ווננר שו"ת שבט יו"ד
ווננר, הרב שמואל. <u>שאלות ותשובות שבט הלוי</u> . בני ברק, תשמ"ג. חלק ה'.	ווננר שו"ת שבט ה'
וולדנברג, הרב אליעזר. <u>שאלות ותשובות ציץ אליעזר</u> . ירושלים, תשי"א. חלק ג'.	וולדנברג ציץ ג'
וולדנברג, הרב אליעזר. <u>שאלות ותשובות ציץ אליעזר</u> . ירושלים, תשכ"ט. חלק ט'.	וולדנברג ציץ ט'
וונדר, מאיר. <u>מאורי גליציה אנציקלופדיה לחכמי גליציה</u> . ירושלים. תשל"ח. חלק א'.	וונדר מאורי גליציה
ויס, יעקב גרשון. <u>מדות ומשקלות של תורה</u> . ירושלים. תשמ"ה.	ויס מדות ומשקלות
ויס, רבי יצחק. <u>שאלות ותשובות מנחת יצחק</u> . ירושלים, תשל"ח. (חלק ה'). תשמ"ג (חלק ח').	ויס שו"ת מנחת
זוין, הרב ש.י. / רוזן, דב. "שאלה ותשובה בדין פושטי-יד ברשות הרבים". <u>שנה בשנה</u> (תש"ל): עמ' 146-148.	זוין/רוזן שאלה
חגיז, הרב יעקב. <u>ספר הלכות קטנות השלם</u> . ירושלים תשמ"א. חלק ראשון ושני.	חגיז ספר הלכות
סופר, רבי משה. <u>ליקוטי שאלות ותשובות</u> . לונדון, תשכ"ה.	חת"ם סופר ליקוטי

חלק יו"ד.	
סופר, רבי משה. "פשר בדבר חלוקת מעות לבני ארץ ישראל". מוריה ח' גליון ב-ג. (סיון תשל"ח). עמ' כח.	חת"ם סופר פשר
סופר, רבי משה. <u>קובץ תשובות על ארבעה חלקי שולחן ערוך</u> . ירושלים: מכון חת"ם סופר. תשל"ג. חלק יו"ד.	חת"ם סופר קובץ
סופר, רבי משה. <u>שאלות ותשובות חתם סופר</u> . ירושלים, תשל"ב. חלקים: ב' ד'.	חת"ם סופר שו"ת
רבי יעקב בן אשר. <u>טור יורה דעה</u> . מכון ירושלים. ירושלים, תשנ"ג.	טור יו"ד
טכורש, הרב כתריאל פישל. "הידור מצוה במעשר כספים". <u>שבילין כה-כו</u> , (אלול תשל"ל), עמ' צב.	טכורש הידור מצוה
טייכטל, הרב ישכר. <u>משנה שכיר</u> . ירושלים, תשל"ד. חלק א', מפתחות, אות י' עמ' קיג.	טייכטל משנה א'
טייכטל, הרב ישכר. <u>משנה שכיר</u> . ירושלים, תשנ"א. חלק ג'. טייכטל, חיים מנחם. "הרב טייכטל ישכר שלמה". בתוך: <u>משנה שכיר</u> . ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ז. חלק ב'.	טייכטל משנה ג' טייכטל חיים
ידיד, הרב יוסף. <u>שאלות ותשובות יוסף בתרא</u> . ניו יורק, תשל"ה. חלק יו"ד.	ידיד יוסף בתרא
יוסף ברבי משה. <u>לקט יושר</u> . מהדורת פריימאן. ירושלים, תשכ"ד. ד"צ ברלין תרס"ד. חלק שני (חלק יורה דעה). (2 כרכים ב 1).	יוסף לקט יושר
יוסף חיים בן אליהו. <u>שאלות ותשובות תורה לשמה</u> . ירושלים, תשל"ו.	יוסף שו"ת תורה
יוסף חיים בן אליהו. <u>שאלות ותשובות רב פעלים</u> . ירושלים, תשל"ל. חלק ב'.	יוסף שו"ת רב
יוסף, הרב עובדיה. <u>שאלות ותשובות יביע אומר</u> . ירושלים, תש"ך. חלק ג'.	יוסף עובדיה יביע ג'
יוסף, הרב עובדיה. <u>שאלות ותשובות יביע אומר</u> . ירושלים, תשנ"ח. חלק ח'.	יוסף עובדיה יביע ח'
יוסף, הרב עובדיה. <u>שאלות ותשובות יחוה דעת</u> . ירושלים, תשל"ז. חלק א'.	יוסף עובדיה יחוה א'
יוסף, הרב עובדיה. <u>שאלות ותשובות יחוה דעת</u> . ירושלים, תש"מ. חלק ג'.	יוסף עובדיה יחוה ג'
<u>ילקוט שמעוני</u> . מהדורת לנדוי, בצלאל. ירושלים, תש"כ.	ילקוט שמעוני
<u>תלמוד ירושלמי</u> . מהדורת קראטאשין.	ירושלמי קראטאשין
<u>תלמוד ירושלמי</u> . הוצאת מכון "אוד מוצל מאש". בני ברק,	ירושלמי 2

תש"ם.	ירושלמי שטינזלץ
<u>תלמוד ירושלמי, פאה</u> . מהדורת שטינזלץ, הרב עדין. ירושלים: המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים. תשמ"ח.	
כל בו. <u>כל בו</u> . תל-אביב, תשכ"ד.	כל בו
כץ, חנה. <u>משנת הנצי"ב</u> . ירושלים, תש"ן.	כץ חנה הנצי"ב
כץ, הרב אליעזר. <u>החת"ם סופר</u> . ירושלים: מוסד הרב קוק. תש"ך. עמ' 9-25.	כץ החת"ם סופר
כץ, יעקב. <u>מסורת ומשבר- החברה היהודית במוצאי ימי הבינים</u> . הוצ' מוסד ביאליק. ירושלים, תשמ"ו.	כץ מסורת ומשבר
לוי, ישראל. "ארץ ישראל במאה השלישית", בתוך: <u>ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי</u> , בעריכת צבי ברס. שמואל ספראי. יורם צפריר. מנחם שטרן. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ב. עמ' 127-132.	לוי א"י במאה
ליכט, יעקב שלום. ערך "צדקה". אינצקלופדיה מקראית. כרך ו, עמ' 679-681.	ליכט אינצ'
ליפשיץ, ברכיהו. "מעמדה המשפטי של ספרות השו"ת". <u>שנתון המשפט העברי</u> , ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג): ע' 290-297.	ליפשיץ מעמדה
מאיר, בן הרב ברוך. <u>שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג</u> . מהדורת בלאך, משה אריה. תל-אביב, תשכ"ט.	מאיר שו"ת מהר"ם
מאיר, רבי מנחם. <u>בית הבחירה על מסכת בבא בתרא</u> . מהדורת אברהם סופר. ירושלים, תשל"ב.	מאירי בית בחירה
מדינה, רבי שמואל. <u>שאלות ותשובות מהרשד"ם</u> . ניו-יורק, תשי"ט. חלק יר"ד.	מדינה שו"ת
<u>מדרש ויקרא רבה</u> . מהדורת מירקין, אריה משה. הוצאת יבנה, ת"א, תשי"ז.	מדרש ויקרא
<u>מדרש ספרי על ספר דברים</u> . מהדורת פינקלשטיין, הרב אליעזר אריה. מהדורה שניה, ניו-יורק, תשכ"ט.	מדרש ספרי
<u>מדרש בראשית רבה</u> . מהדורת אלבק, חנוך. ירושלים, תשכ"ה. כרך ב'.	מדרש רבה
<u>מדרש תנאים לספר דברים</u> . מהדורת רד"צ הופמן ברלין, 1908.	מדרש תנאים
<u>מדרש תנחומא</u> . מהדורת בובר. ירושלים, תשכ"ד.	מדרש תנחומא
מולכו, מיכאל. <u>שאלוניקי עיר ואם בישראל</u> . המכון לחקר יהדות שאלוניקי. י-ם תל אביב, תשכ"ז.	מולכו שאלוניקי
מולין, רבי יעקב. <u>שאלות ותשובות מהרי"ל</u> . ירושלים: מכון ירושלים. תש"מ.	מולין מהרי"ל

מולין מהר"ל חדשות	מולין, רבי יעקב. <u>שאלות ותשובות מהר"ל החדשות</u> . ירושלים: מכון ירושלים. תשל"ז.
מטראני קרית ספר	מטראני, הרב משה. <u>קרית ספר</u> . ירושלים, תשל"ל. ד"צ וורשה, תרס"ב.
מינץ שו"ת	מינץ, רבי יהודה. <u>שאלות ותשובות מהר"ל מינץ</u> . ישראל, תשכ"ג. ד"צ קראקא, תרמ"ב. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל. תשנ"ה.
מינץ שו"ת מהר"ם	מינץ, הרב משה. <u>שאלות ותשובות רבינו משה מינץ</u> [מהר"ם מינץ]. ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"א. חלק ב'.
מנטל מחקרים	מנטל, חיים דוד. <u>מחקרים בתולדות הסנהדרין</u> . הוצאת דביר. תל אביב, תשכ"א.
מסכת כלה	<u>מסכת כלה רבתי</u> . מהדורת היגער, מיכאל. ניו יורק, תרצ"ו.
מסכת סופרים	<u>מסכת סופרים</u> חלקים א-ב. מהדורת היעגר, מיכאל. ניו יורק, תרצ"ו.
מרגליות אינצ'	מרגליות, מרדכי. <u>אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל</u> . תל אביב, תשל"ג. חלקים: ב' ג' ד'.
משנה פאה 1	<u>משנה פאה</u> . 1. כת"י קאופמן. ירושלים, תשכ"ח.
משנה פאה 2	<u>משנה פאה</u> . 2. כת"י פרמה ד-רוססי 138. ירושלים, תשל"ל.
משנה פאה 3	<u>משנה פאה</u> . 3. כת"י פריז 238-239.
משנה פאה 4	<u>משנה פאה</u> . 4. משנה עם פירוש הרמב"ם. מהדורת קאפח, תשכ"ג.
משנה פאה 5	<u>משנה פאה</u> . 5. משנה עם שינויי נוסחאות מכת"י של המשנה. עורך זק"ש, הרב ניסן. מכון התלמוד הישראלי השלם. ירושלים, תשל"ב.
סמ"ג ספראי ארץ	<u>ספר מצוות גדול</u> . עורך פרבר, אלתר פנחס. ישראל, תשנ"א. ספראי זאב, "ארץ שסועה ומפולגת", בתוך: <u>התקופות</u> <u>הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל</u> . בעריכת ארבל, נפתלי. ת"א, 1981. כרך 1, (ארץ ללא עם, 70-1800) עמ' 79- 78.
ספראי הקהילה	ספראי, זאב. <u>הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת</u> <u>המשנה והתלמוד</u> . ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. תשנ"ה. עמ' 322.
ספר טוביה עגנון והיה העקב	<u>ספר טוביה</u> . מהדורת כהנא. כרך ב'. תל-אביב, תרצ"ז. עגנון, שמואל י'. "והיה העקב למישור". בתוך: <u>אלו ואלו</u> .

ירושלים תל-אביב, תש"ך. עמ' ס"א-קכ"ז.	
עוואד, יאסר. נירית ישראל. "עוני ואי שוויון בהתחלקות ההכנסות". <u>סקירה שנתית המוסד לביטוח לאומי</u> , (1996-1995). ע' 211-216.	עוואד/נירית
עזיאל, הרב בן ציון מאיר חי. <u>משפטי עזיאל</u> . מהדורה תניינא. ירושלים, תש"ז. חלק ב', (יורה דעה), כרך א'.	עזיאל משפטי
עמדין, רבי יעקב. <u>שאלות ותשובות שאילת יעבץ</u> , ירושלים, תשל"א. ד"צ למברג, תרמ"ד.	עמדין שאילת
רבי יצחק, מקורב"ל. <u>עמודי גולה (סמ"ק)</u> . הוצאת חברת "מפיצי אור" ישראל, תשכ"ח.	עמודי גולה
עפשטיין, הרב יחיאל מיכל. <u>ערוך השלחן</u> . ניו יורק, תש"י. חלק ב'.	עפשטיין ערוך השלחן
פינקלמן, שמעון. <u>רבי משה פינשטיין</u> . ירושלים, תשמ"ז.	פינקלמן רבי משה
פינשטיין, הרב משה. <u>שאלות ותשובות אגרות משה</u> . ירושלים, תשנ"ו. חלק ד' (י"ד). חלק ה' (א"ח).	פינשטיין שו"ת ד' ה'
פינשטיין, הרב משה. <u>שאלות ותשובות אגרות משה</u> . ניו יורק, תשי"ט. חלק י"ד.	פינשטיין שו"ת י"ד
פינשטיין, הרב משה. <u>שאלות ותשובות אגרות משה</u> . ניו יורק, תשל"ד. מהדורה חדשה. חלק ב' (י"ד). חלק ג' (אבן העזר).	פינשטיין שו"ת אבן
פלדברגר, יחזקאל. "בחיוב מעשר כספים". <u>עם התורה חוברת ה'</u> (מהדורה ב'). תשמ"ג. עמ' נח'.	פלדברגר בחיוב מעשר
פליקס, יהודה. <u>החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד</u> . הוצאת י"ל מאגנס, ירושלים. הוצאת דביר ת"א תשכ"ג. עמ' 17-22.	פליקס החקלאות בא"י
פלקס, הרב אלעזר. <u>שאלות ותשובות תשובה מאהבה</u> . ניו יורק, תשכ"ו. חלק א'.	פלקס שו"ת מאהבה
<u>פנקס הכשרים של קהילת פונא</u> . ירושלים, תשכ"ז. עמ' 203.	פנקס הכשרים
פסקי דין, ביה"ד שע"י הרבנות ירושלים. <u>דיני ממונות ובירורי יהדות</u> . מהדורה ראשונה. ירושלים, תשנ"ה. חלק ג'.	פסקי דין י-ם
ציננער, הרב גבריאל. "לשנות מצדקה כשנדר לקופת רמבעה"נ". <u>עם התורה ה'</u> , מהדורא בתרא, (תשמ"ג), עמ' מ-נ.	ציננער רמבעה"נ
צאלח, יחיא. <u>שאלות ותשובות פעלת צדיק</u> . תל אביב,	צאלח שו"ת פעלת

תשכ"ה.חלק ב'.	
קארו, רבי יוסף. שולחן ערוך. ירושלים: מהדרות פאר התורה. תשי"ח.	קארו שולחן ערוך
קארו, רבי יוסף. <u>שאלות ותשובות אבקת רוכל</u> . ירושלים, תש"כ.	קארו אבקת רוכל
קולון, רבי יוסף. <u>שאלות ותשובות מהרי"ק</u> . ירושלים: הוצאת אורייתא. תשמ"ח.	קולון שו"ת מהרי"ק
קינסטליך, משה אלכסנדר זושא. <u>החת"ם סופר ובני דורו, אישים בתשובות החת"ם סופר</u> . בני ברק. תשנ"ג	קינסטליך החת"ם סופר
קונוביץ, ישראל. <u>בית שמאי ובית הלל</u> . מוסד הרב קוק. ירושלים, תשכ"ה. עמ' ט-יב.	קונוביץ בית שמאי
קיסטר, יצחק. <u>דיני צדקה בשימושם במשפט בישראל</u> . בתוך: דברי הקונגרס הרביעי למדעי היהדות. ירושלים, תשכ"ז. כרך א. עמ' 169-170.	קיסטר דיני צדקה
קלין, הרב מנשה. <u>משנה הלכות</u> . ניו יורק, תשנ"ג. חלק ט'. מדור התשובות.	קלין משנה הלכות
קמינקא, אהרון, "הלל הזקן ומפעלו", <u>ציון ד'</u> , ירושלים תרצ"ט. עמ' 258-262.	קמינקא הלל
רבינו אשר. <u>תשובות הרא"ש</u> . ירושלים: מכון ירושלים. תשנ"ד.	רא"ש תשובות
רבי מאיר מרוטנבורג. <u>שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג</u> . מהדורת ש"ז כהנא. ירושלים: מוסד הרב קוק. תש"ח. חלק ב'.	רבי מאיר שאלות
אשבילי, הרב יום טוב. <u>חידושי הריטב"א למסכת בבא בתרא</u> . מהדורת בלוי משה יהודה הכהן. ניו יורק, תשכ"ו.	ריטב"א
ריישר, רבי יעקב. <u>שאלות ותשובות שבות יעקב</u> . ירושלים, תשל"ב. חלק ב'.	ריישר שו"ת שבות
אלפסי, הרב יצחק. <u>הלכות הרב אלפס</u> . מהדורת זק"ש, ניסן. ירושלים: מוסד הרב קוק. תשכ"ט.	רי"ף זק"ש
אלפסי, הרב יצחק. <u>הרי"ף, ספר הלכות רבתי</u> . כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה. RAB 692.	רי"ף כת"י
אלפסי, הרב יצחק. <u>הלכות הרי"ף</u> , דפוס קושטא רס"ט, הוצאת מקור. ירושלים, תשל"ג.	רי"ף קושטא
הרב משה, בן מימון. <u>אגרות הרמב"ם</u> . מהדורת שילת יצחק. הוצאת מעליות, התשמ"ז.	רמב"ם אגרות
הרב משה, בן מימון. <u>היד החזקה לרמב"ם</u> .	רמב"ם היד החזקה

1. מהדורת פרנקל, שבת. ירושלים בני-ברק, תשל"ה.
 2. מהדורת קאפח, הרב יוסף. ירושלים תשמ"ד.
 3. מהדורה לעם. מוסד הרב קוק. ירושלים, תשי"ז.
 4. ד"צ רומי ר"מ. ירושלים: מוסד הרב קוק. תשט"ו.
 5. דפוס קושטא רס"ט (1509) ירושלים: הוצאת מקור בע"מ. תשל"ג.
- רמב"ם ספר המצוות הרב משה, בן מימון. ספר המצוות לרמב"ם. מהדורת קאפח, הרב יוסף. מוסד הרב קוק. ירושלים, תשל"א.
- רמב"ם פירוש הרב משה, בן מימון. משנה עם פירוש המשנה לרמב"ם. מהדורת קאפח, הרב יוסף. ירושלים: מוסד הרב קוק. תשכ"ג.
- רפל הצדקה רפל, דב. "הצדקה בישראל והתמסדותה". בתוך: עיטורים, עיונים לכבודו של משה קרונה. בעריכת אישון, משה. ירושלים, תשמ"ו.
- רקובר המשפט העברי רקובר, נחום. המשפט העברי בחקיקת הכנסת. ירושלים: ספרית המשפט העברי. תשמ"ט.
- רשב"א שאלות 1 רבי שלמה בן אדרת. שאלות ותשובות הרשב"א. ירושלים, תשל"ו. ד"צ וינה, תקע"ב, חלק א.
- רשב"א שאלות 2 רבי שלמה בן אדרת. שאלות ותשובות הרשב"א. בני ברק. תשי"ח.
- רשב"ש שו"ת רשב"ש. שאלות ותשובות רשב"ש. ירושלים: מכון ירושלים. תשנ"ח.
- שוורצפוקס מסעי הצלב שוורצפוקס, שמעון. "מקומם של מסעי הצלב בדברי ימי ישראל". בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים. מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל. ירושלים, תשמ"ט. עמ' 251-267.
- שו"ת מהרי"ק קולון, רבי יוסף. שאלות ותשובות מהרי"ק. ירושלים: מכון אורייתא. תשמ"ח.
- שטאל 100 שנה שטאל, צבי. 100 שנה למטבע בארץ ישראל 1882-1988. תל אביב תשמ"ט.
- שטרנבוך קיצור דינים שטרנבוך, הרב משה. "קיצור דינים והערות בחיוב מעשר כספים". עם התורה (הוצאה מיוחדת על עניני צדקה, מהדורה ב') ה' (תשמ"ג), עמ' לו.
- שיטה מקובצת אשכנזי, בצלאל. שיטה מקובצת למסכת כתובות. בני ברק, תשמ"ט.
- שיפר תולדות הכלכלה שיפר, יצחק. תולדות הכלכלה היהודית. תרצ"ה. כרך א'.

שפיץ, הרב צבי. מנחת צבי. ירושלים, תשנ"א.
Sperber, Daniael. Romen Palestine 200-400, Money And Prices.
Ramat Gan. Bar Ilan Univ. C1978.
ששת, רבי יצחק. תשובות הריב"ש. ירושלים: מכון
ירושלים. תשנ"ג.
בעלי התוספות (מיוחס לבעלי התוספות). מושב זקנים על
התורה. קובץ פירושי רבותינו בעלי התוספות. לונדון,
תשי"ט.
תוספתא. מהדורת ליברמן, הרב שאול. ניו יורק תשט"ו.
תוספתא. מהדורת צוקרמאנדל, הרב משה שמואל.
ירושלים, תשל"ה.
ליברמן, הרב שאול. תוספתא כפשוטה. ניו יורק, תשט"ו.
תנ"ך מהדורת הכתר. מהדורת יסוד מדעית עפ"י כתבי יד
עתיקים. אוניברסיטת בר-אילן, 1996.

שפיץ מנחת צבי
שפרבר כסף ומחירים
ששת תשובות ריב"ש
תוספות מושב
תוספתא 1
תוספתא 2
תוספתא כפשוטה
תנ"ך הכתר